

PUBLISHER'S NOTE

It was in the year 1927 in the course of one of the many edifying conversations that I used to have with the late Mahamahopādhyāya Professor S. Kuppaswami Sastriar that I casually suggested to him the publication of a good edition of the Dhvanyāloka with the Locana and with a proper and understandable commentary on them. He readily fell in with the idea and I undertook to be the publisher of it. The work was begun immediately. The Madras Law Journal Press was requested to print the book and they were kind enough to accede to our request. The work went on for sometime vigorously and the first and second parts of the Dhvanyāloka and the Locana, with the Kaumudī of Uttuṅgodaya and the Upalocana of Prof. Kuppaswami Sastriar were published in 1932 and 1936. But afterwards owing to various circumstances, one of which was the illhealth of the Professor, the publication of the last part was delayed very much and the lamented demise of the Professor took place before its completion. It is a matter of keen regret to me and to the others concerned in this work. I am glad that we are able to publish the book as a memorial volume. Very great sorrow has been felt throughout India at the great loss sustained by the world of scholars in the passing away of the learned Professor and it is fitting that this work which embodies a very important part of his labours as a scholar should be published in his memory. The Dhvanyāloka is a standard authoritative classic on Sanskrit rhetoric. But it was not studied very much by scholars in Southern India. It is mainly due to Professor Kuppaswami Sastriar that the work was prescribed as a text book for the Siromani and Sanskrit Honours examinations of the Madras University. Now it has come to be studied very largely and to be appreciated by all scholars and students of the Alankara sastra. The Professor himself began to teach it to the students in the Presidency College. As a result of his scholarship and of his experience in teaching this work for nearly twenty years, he became a great authority on the book and with great industry and patience he brought together the proper readings and emendations of the text hitherto available to us. The present edition is the outcome of his labours as a teacher of this book to successive generations of students and of his scholarship and industry. It is sure to be of immense benefit to the students who study the book and to all scholars in the field of Sanskrit rhetoric.

In spite of careful scrutiny and proof reading a few errors have crept in. As there will be further delay if an Errata list is to be prepared and published, we have been obliged to omit it. We crave the indulgence of our readers for this omission. We are not also publishing a critical introduction as mentioned in the preface.

We are all very grateful to Sri R. Narayanaswami Iyer, proprietor of the Madras Law Journal Press, for his great kindness in allowing this work to be published as a memorial volume and printing it free of cost and making a gift of the proceeds of the publication to the Kuppuswami Sastriar Research Institute that has been started in commemoration of the late Professor's great services to Sanskrit learning.

K. BALASUBRAMANIA AIYAR, B.A., B.L.,

Advocate,

Managing Editor,

Journal of Oriental Research, Madras.

PREFACE

This edition of the Dhvanyāloka with the Locana is based on the following manuscripts :—

- क. ख. ग. represent the manuscripts utilized by the editor of the work in the Nirnayasagar Press, Bombay.
- घ. This is a paper ms. of the Locana, now deposited in the Government Oriental Mss. Library, Madras.
- ङ. This is a palm leaf ms. of the Locana in Malayālam characters, belonging to the Kuḍalur Mana, now on loan in the Govt. Oriental Mss. Library.
- च. This is another palm leaf ms. in Malayālam characters, deposited in the Govt. Oriental Mss. Library, Madras.
- त. This is a palm leaf ms. of the Locana in grantha characters in the Sarasvatī Mahal Palace Library, Tanjore.

The edition of the Kaumudī is based on the copy of the work, now in the Govt. Oriental Mss. Library. This copy has been collated with two other manuscripts : They are :—

- का. This ms. is from Kottakal.
- कू. This is from Kuḍalur.
- त. This is a ms. from Tripunithura.

This is the first fasciculus of the work. It will be published in parts. Further parts will follow in due course.

A critical introduction and the necessary indexes will be published along with the last part.

श्रीः

श्री म दा न न्द व र्ध ना चा र्य वि नि र्मि तो ध्व न्या लो कः

श्री महा म हेश्व रा चा र्या भि न व गु ष वि र चि तं
लो च न म्

केरलीयसहृदयशिखामणिश्रीमदुत्तङ्गोदयराजकृता
कौमुदी

महामहोपाध्याय विद्यावाचस्पति ब्रह्मश्री
कुम्पुस्वामिशशिप्रणीतम्
उपलोचनं च.

कौमुदी

या सा व्यञ्जकभेदेन बहुधैका विभाव्यते ।
कान्यार्थसारभूतां तामाद्रिये संविदः[दं] पराम् ॥ १ ॥

विश्वाविर्भावविश्राणननिपुणनिजोन्मेषमन्तर्विचिता-
न्भेदानव्यक्तमाभासयदभिगमयद्यक्तभावं च भूयः ।

प्रत्यक्षार्थानुबोधप्रकटितमहिम स्पष्टमन्तस्समिन्धा-
मन्वीभावं निरुन्धात्किमपि निरुपमं धाम सारस्वतं वः ॥ २ ॥

नवरसमयमन्यद्विषमन्यपेक्षाविरहितमपरोक्षं शशदुन्मीलयन्ती ।
कविसहृदयसंसन्मानसाम्भोजहंसी विहरतु इदि नित्यं वाच्ययी देवता वः ॥ ३ ॥

यत्प्रज्ञाशिल्पियन्त्रं स्पृष्टघटितविवेकात्मसोपानपङ्क्तिः
प्राप्तोर्ध्वोर्ध्वाधिरोहास्थितमुपरि बुधा विद्यते [विन्दते] वस्तुतत्त्वम् ।

कौमुदी

वाग्देवीलास्यशिक्षाक्रमपरिकलनापूर्वैरङ्गायमाणा-

नाद्यानाचार्यवर्यानुदिनमिह तान्भामहाद्यान्प्रपद्ये ॥ ४ ॥

पूर्वैरसंचरितमुद्ग[ङ्ग]तकण्टकं सत्काव्यार्थवर्त्म यदुपज्ञमदः प्रवृत्तम् ।

आनन्दवर्धनमनुत्तममन्वितार्थनामानमेनमहमन्वहमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ध्वनिसमयरहस्यवस्तुतत्त्वप्रयनपटिष्ठगारिष्ठवाक्प्रपञ्चान् ।

अभिमतगुरु[सुर]पादपान् गुरुंस्तानभिनवगुप्तपदाभिधानुपासे ॥ ६ ॥

विद्यास्तरवे नमोऽस्तु गुरवे तस्मै कृपाभोधये

शिष्याज्ञाननिशान्धकारनिबहप्रख्यंसतिग्मांशवे ।

यत्कारुण्यकटाक्षपातकणिकानौकाश्रितैरश्रमा-

त्तीर्णोऽस्माभिरुदीर्णनीतिसलिले ध्वन्यर्थतन्त्रार्णवः ॥ ७ ॥

काव्यालोकार्थसंयोजितमभिनवगुप्ताहयाचार्यपादै-

रात्मीयं लोचनं यत्सुनिशितधिपणैरप्यनामृष्टसारम् ।

तत्सारोद्गाहिणीं सम्प्रति विवृतिमहं संविधातुं समीहे

विद्वांसस्तत्परास्तत्परगुणसुखिनस्तन्तु सन्तोषवन्तः ॥ ८ ॥

एत्याति नेह प्रतिष्ठां जगति गमयितुं न प्रवृद्धां विदुष्टा-

माविष्कर्तुं निजां वा विवृतिविरचनां प्रस्तुता वस्तुतो नः ।

तीर्थेनानेन काव्यामृतसरसि मनाब्जङ्गकामोऽस्मि तस्मा-

न्मन्तुं मा मन्तुमन्तं ननु दधत मनो हन्त मा मा महान्तः ॥ ९ ॥

आशंसिता रसिकलोकचकोरबुन्दैराविर्भवन्त्युदयतोऽमृतगोरुदारा ।

आचन्द्रतारकमियं नवकौमुदीव प्रीतिं दधानु जगतां विवृतिर्मदीया ॥ १० ॥

अप सकलमहाजनबहुमतमहिमा महामाहेच्छरपरमेस्वरः परमेस्वर एव जगदनुग्रह-
कृतपरिग्रहविग्रहविशेषः श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यविरचितं काव्या-
लोकं व्याकृतमपि पूर्वैरनुमीलिताकृतसारसर्वस्वम् अत एवाव्याकृतकल्पं मन्वानः सन्तुपसन्न-
जनोपचिकीर्षया स्वयं व्याचिकीर्षुधिकीर्षितप्रबन्धकीर्तिप्रतिष्ठात्मकप्रयोजनप्रस्तावकतया समा-

लोचनम्

अपूर्वं यद्वस्तु प्रययति विना कारणकलं
जगद्भावप्रख्यं निजरसभरात्सारयति' च ।
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति त-
त्सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसद्वदयाख्यं विजयते^१ ॥

कौमुदी

सादितसमप्रपुरुषार्थसाधनमविच्छिन्नार्थजनाचारपारम्पर्यगतमधिक्रियमाणाभिमतदेवतासतत्वा-
नुस्मरणस्तुतिनमस्कारलक्षणमङ्गलमादितोऽनुसंधानः श्रोतॄणामपि तत्त्वार्तव्यतानियमावबो-
धनार्थं ग्रन्थे निवेशयति—अपूर्वं यद्वस्त्विति । अत्र च क्रमेणापूर्ववस्तुप्रथयितृत्वजगत्सार-
यितृत्वविशिष्टमासयितृत्वामकविशेषणत्रयसमर्पकैस्त्रिभिः यद्वृत्तवाक्ये विशिष्टगुणसङ्कीर्तन-
रूपस्तुतिलक्षणं मङ्गलमाचरितम् ; तत्कविसद्वदयाख्यं सरस्वत्यास्तत्त्वमित्यनेन तत्त्वानुस्मरण-
लक्षणम्, अखिलप्रतिष्ठास्थानभूतनिजहृदयायतनस्थिरीकरणरूपत्वात्तस्य; 'विजयते' इत्यनेन
पुनर्नमस्कारलक्षणम् । एवं मानसवाचिककायिकभेदमिदं प्रबन्धारम्भसम्भावितं मङ्गलं
त्रिविधमिहाचार्येणानुसंहितम् । यद्यपि 'य एते वृक्षास्तान्पश्य' इत्यादाविव यद्वृत्ताभिहित-
धर्मान्तरविशिष्टधर्मिविशेषपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य स्थितम्, तथापि तन्नावृत्यन्यतराश्रयेण
पारमार्थिकसरस्वतीतत्त्वानुसन्धानानुरूपत्वमविरुद्धमेव; प्रसिद्धार्थत्वस्य सर्वनामस्वारस्यायात्तस्य
हातुमशक्यत्वात् । यदाहुः—“सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत्” इति । तयानु-
भूतार्थस्य परामर्शकत्वमपि “ते लोचने” इत्यादाविव तच्छब्दस्य सुप्रसिद्धम् । अनुभूतत्वं
च तत्त्वस्य सारस्वतस्य सकलसुकविसद्वदयचक्रवर्तिनोऽस्य स्वहृदयायतनसततोदयमान-
प्रतिभाभिधानपरवाग्देवतानुग्रहभाजनत्वादतिस्पष्टमेव । यद्यपि विशेषण्यकर्तृविशेषसमर्पक-

उपलोचनम्

परस्परसमास्वादप्रपमानसतत्त्वयोः ।
कविताबुधयोर्वोगं नमामि शिवयोर्षया ॥ १ ॥
विनोपलोचनेनालं न विवेक्तुं हि लोचनम् ।
निगूढार्थास्ततस्तोऽयं न मुधा स्यात्पारश्रमः ॥ २ ॥

अथ “सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसद्वदयाख्यम्” इति लोचने । अथ ध्वन्यमाना अर्थविशेषा
आस्वाद्यन्ता “परस्परसमास्वाद” इत्यादिपदे उपलोचनस्योपक्रमे ।

कौमुदी

तत्परतर्पय तदित्यादिपदचतुष्टयमिह विधेयांशवाक्ये विनिवेशितम्, तथाप्यन्यार्थोपात्त-
 वद्व्यादावन्यार्थत्ववत्त्वानुस्मरणरूपमङ्गलार्थत्वमप्यविरुद्धमेवं । ननु विजयकर्तृत्ववचनमप्य-
 पूर्ववस्तुप्रणयितृत्वादिवद्विशिष्टगुणसङ्कीर्तनरूपा स्तुतिरेव, “उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थः” इति
 जयतेरुत्कर्षार्थत्वप्रसिद्धेः; तेन नमस्काररूपमङ्गलाचरणस्यात्रानुपलब्धिरेव इति चेत्—न;
 स्तुतेष्विषाद्यैव कृतत्वात्; विजयकर्तृत्वोक्तिरपि यदि स्तुतिमात्रपर्यवसायिनी आस्थीयेत,
 तदापेक्षितानभिधानानपेक्षिताभिधानदोषापत्तिरपरिहार्या; करणीयस्य नमस्कारस्याकृतत्वात्;
 स्तुतिरूपत्वे चापूर्ववस्तुप्रणयितृत्वादिवदनुवादकोटिविनिवेशेनैवं भाव्यम्; न तु विधेयांश-
 विनिवेशः । तस्मादिदमर्थमेतत्^१—जयतेस्तावदुत्कर्षार्थत्वं प्रसिद्धम्; तस्य च विशेषानुप-
 संहारे सति सर्वप्रतियोगिका[त्त्व]सिद्धेः सर्वोत्कर्षाभिधानमुखेन तदविनाभाव[वि]नमस्काराक्षेपात्
 सरस्वतीतत्त्वकर्मकं नमस्काररूपं महामङ्गलं ‘विजयते’ इत्यनेनोपक्षितमिति । ननु साक्षा-
 देव नमस्कारकरणौचित्ये किमर्थमुत्कर्षद्वारेणार्थात्तत्करणम्? न च विश्वोत्कर्षस्य नमस्कार-
 हेतुत्वात्तन्मुखं तत्करणमिति वाच्यम्, नमस्कारे हेतुनिरूपणस्यानुचितत्वात्; तन्निरूपण-
 परत्वे वा पृथगेव नमस्कारवचनेन सम्भाव्यम् । तस्मादुत्कर्षाक्षेपलब्धनमस्कारपर्यन्तीभूयैव
 पर्यवस्यतीत्यनया वस्तुस्थित्योत्कर्षमात्राभिधानेन नमस्कारप्रतीतेः परिपूर्णायाः स्वयमप्रत्युह-
 माविर्भावादिव तन्मात्राभिधानम्; आक्षेप्याक्षेपकभावश्च तावन्मात्रपरमार्थ एव, न त्वविना-
 भावरूपव्याप्यनुसन्धानलक्षणः; नमस्कारमात्रोपक्षेपे तु पूर्वभूमिभूतोत्कर्षपरामर्शादिनमस्कार-
 पर्यन्तरूपैकघनत्वापन्नप्रतीतिधाराप्रतिलम्भान्निरतिशयनमस्काररूपमङ्गलाचरण[णा] सिद्धिरिति
 विशेषः । तदियमत्र वाक्ययोजना—तत् अपूर्ववस्तुप्रणयितृत्वविशिष्टमासयितृत्वविशिष्टम् अथ
 च स्वविज्ञानक्रमोपाखण्डं सकललोकवेदागमविद्वदनुभवप्रसिद्धम्, सरस्वत्याः लौकिकवैदिकादि-
 भेदभिन्नसकलशब्दप्रपञ्चामिमामिन्याः परचैतन्यस्वरूपिण्या देवतायाः, तत्त्वं पारमार्थिकं
 स्वरूपमुत्कृष्टम्, विजयते विश्वस्मादुपरि वर्तते; तद्व्यतिरिक्तस्य समस्य जगतः तदनन्तर्भूतस्य
 [तदन्तर्भूतस्य] च स्वात्मनस्तन्निमित्तस्वरूपतया साक्षात्तदेवाहं भवामि इति यावत्; नमस्कारस्य
 नमस्कार्यदेवतास्वरूपतादात्म्यसम्पादनसारत्वात् । अत्र शब्दविग्रहत्वेन सरस्वत्याः प्रसिद्धेः
 तद्रूपस्यापारैर्मार्थिकत्वेनोत्कर्षशालितया पराप्रष्टुमशक्यत्वात्तन्मात्रस्य विजयकर्तृत्वाभिधान-
 मष्टमानमेव स्यादिति तत्त्वपदेन तदीयपराभिधानपरमार्थस्वरूपग्रहणमिह कृतम् । ननु
 रूपान्तरस्यापारमार्थिकत्वादेव सरस्वतीशब्दवाच्यत्वविरहात्कथं सरस्वत्या इति भेदनिर्देशः ?
 सत्यम्—तस्याप्यविवादशायां तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्तद्रुदासाय तद्ग्रहणम् । अथवा—
 ‘पुरुषस्य चैतन्यम्’ ‘राहोः शिरः’ इतिवत् व्यपदेशिवद्भावो व्याख्येयः । इत्थं पर-

कौमुदी

देवतासतत्वानुस्मरणाभिवन्दनरूपं मङ्गलमाचरितम् । अथ तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियमाण-
त्वोद्घाटनाय यदुक्तवाक्य एव तथाभावसमुचितं किञ्चिद्विशेषणं ददाति—कविसहृदयाख्यमिति ॥
वस्तुतो हि कविसहृदयशब्दौ तदीयविशिष्टचैतन्यवाचकावेव, न कार्यवाचकौ यथा “उत्तम-
युवप्रकृतिः” इत्यादौ । तच्चैतन्याभिव्यक्तत्वादेव सरस्वतीतत्त्वस्यापि तदाख्यत्वम् । तेन
शब्दार्थात्मकवाग्व्यशरीरोपहितत्वं तत्त्वस्योपदर्शितम् । तत्रापि विशिष्टशब्दात्मकभागरूपत्व-
मपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वादिविशेषणसामर्थ्यास्तिष्यति । ननु काव्यात्मकत्वं कविशब्दोपादा-
नेनैव सेत्स्यति, किमर्थं सहृदयपदोपादानमिति चेत् ; सहृदयकर्तृकविशिष्टविचारक्रिया-
गोचरीभूतस्यैव काव्यस्य मुख्यतया काव्यरूपत्वादिति ब्रूमः । अत एव वचनम्—“कविरपि
विदग्धोऽसौ सूक्तिमुद्राविचारकः” इति । तथा चाचार्येणैव “या व्यापारवती रसान् रसयितुम्”
इत्यत्र श्लोके “ते द्वे अप्यवलम्ब्य” इति समानकार्य[र्था]निर्वर्तकत्वेन समुचि[च्छि]तरथैव दृष्टि-
द्वयस्य विश्वनिर्णयने हेतुत्वं अपिशब्देनोक्तम् । काव्यं चैवेह लक्षणप्रतिपादनद्वारेण तद्विशिष्टतया
प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यमिति तस्याधिक्रियमाणत्वं व्यक्तमेव । यदि वा कविसहृदयशब्दौ तद्यापार-
विषयकाव्यपरतया अल प्रयुक्तौ, विशिष्टकाव्यकरणविचारसारत्वात्कविसहृदयत्वसिद्धेः । यदि
वा कवीनां सहृदयानां च विजयकर्तृतामिप्रायमिदं विशेषणम्, तेषामपि काव्यारम्भे नमस्कार-
यत्वात् । अथवा चिरन्तनलक्षणकारविवक्षयेदम् ; सहृदयानामपि कवित्वविशेषसम्पत्ते-
रावश्यकत्वात् । यदि वा कविशब्देन सर्वेऽपि कवयः सहृदया गृहीताः ; सहृदयशब्दे-
नानन्दवर्धनाचार्यः, ततश्च देवतारामत्वे गुरुनमस्कारोऽप्यनुसंहितो भवति ; सर्वत्राप्यत्रामे-
दोपचारोऽवसेपः । अथवा कविसहृदययोराभीक्ष्ण्येन ह्यानं स्रुरणं यस्येति कविसहृदयाख्यम् ;
अस्मिन्सु प्रकारे नोपचारः, किन्तु मुख्यमेव तदात्मत्वमिति विशेषः ॥

ननु सरस्वतीतत्त्वस्य परमा[परा]त्मकत्वस्यावाप्यत्वेन पारमार्थिकत्वात् विश्वो-
त्कृष्टत्वमस्तु ; काव्यात्मनस्तस्य तु तत्कथं ? न हि तत्त्वस्येव [अ] तत्त्वस्यो-
त्कर्षोऽवकल्पेत, अवस्तरूपत्वादिति विजयकर्तृत्वं तस्यासमञ्जसमित्याशङ्क्य विश्वकर्तुः
प्रजापतेरस्याधिक्यं दर्शयितुमाह—अपूर्वमित्यादि ॥ यत् विशिष्टं सरस्वतीतत्वं
‘क्रमलभनम्भसि’ इत्यादिकं कर्तुं अम्भोऽधिकरणकमलादिरूपपूर्वसिद्धवस्तुविरुद्धं तद्विपरी-
तानम्भोऽधिकरणकमलादिकरणरूपं वस्तु निरुपाख्यरूपपटुशृङ्गादिविलक्षणमर्थम्, कारण-
कत्वम् उपादानादिकारणलेशव्यपेक्षाम् अन्तरेण, प्रपद्यति विस्तारयति, सविस्तारं निर्मिमीते ;
“यद्वस्तु प्रपद्यति” इत्येतावत्युक्ते विरिञ्चिव्यतिरेको विवक्षितो न सिध्येत्, वस्तुप्रपद्यितृत्वस्य
तस्मिन्नन्यविशिष्टत्वात् इत्यपूर्वग्रहणम् । अनेनाभिनवत्वमाध्वर्यकारित्वं च तन्तेणावृत्त्या वा

कौमुदी

गृह्यते । ननु अपूर्वत्वं वस्तुनो यदि केनचिद्रूपेण विवक्षितम्, तदा व्यतिरेकासिद्धिः । तादृश-
वस्तुप्रथयितृत्वस्य विरिञ्चेऽपि सुघटत्वात् ; अप सर्वात्मना तत्, “कमलमनम्भसि” इत्यादा-
वपि दुर्घटम् ; तत्कथमनेनैव व्यतिरेकासिद्धिरित्यत उक्तम्—विना कारणकलामिति ॥
ननु कारणकलां विना यन्निर्माणं तद्गन्धर्वनगरादिकल्पत्वात् सहृदयजनानादरणीयमि-
त्यत उक्तम्—वस्त्विति ॥ आस्थापयतासारत्वमत्र वस्तुत्वं तेन नानादरणीयत्वशङ्कावकाश इति
भावः । सकललक्ष्यव्यापिताभिप्रायेणापूर्वप्रथयितृत्वाभिधानमिति शङ्का मा भूदिति कविप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धविषयत्वख्यापनाय चेदं वस्तुग्रहणम् । उत्तरपादप्रकटयिष्यमाणस्यात्राप्यपरिसङ्ख्यान-
मभिप्रेत्य प्रथयतीति विस्तारसाहित्यं निर्माणस्य दर्शितम् ; तस्य समुचितविभावादिसम्ये-
ग्योजनेन रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यसम्पादनादन्यस्यानिरूपणात्, इतरथा तदुक्त्यानर्थक्याच्च निर्मा-
णस्य विस्ताराविनाभावात् । अत्रापूर्वमिति, कारणकलां विनेति च निर्माणसाम्ये सति सारस्व-
तस्य तत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षयाधिक्यप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । उक्तं हि—“उपमानाय-
दन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः” इति । नये तत् [नन्वेतत्] अपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वं कविप्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नार्थकाभ्यैकनियतं सत् न कृत्स्नकाव्यवर्तिं विवक्षितविरिञ्चव्यतिरेकसमर्थनायालमि-
त्याशङ्क्य सकललक्ष्यवर्तिविशेषणान्तरमुपक्षिपति—जगदिति ॥ अत्र यदिति पदं पूर्ववाक्या-
दनुकूप्य योजनीयम् । वस्तुशब्दस्याप्यापाततोऽनुपगमशङ्काकलङ्कसङ्घालनाय सारीकरणस्य
पूर्वसिद्धापूर्वसिद्धसकलवस्तुसाधारण्यसंसूचनाय जगच्छब्दप्रयोगः । यत्कविसहृदयाख्यं सरस्व-
तीतत्वं प्रावप्रख्यं निसर्गतो नीरसं सत् जगद्रतमपूर्वसिद्धं पूर्वसिद्धं च सकलं वस्तु निजगोचरं
सारयति सारं रसात्मकैस्थिरांशसहितं करोति । एतच्च समुचितविभावादिसम्यग्योजनक्रमेण
रसाभिव्यञ्जकत्वसम्पादकत्वरूपं^१ सारयितृत्वं सकलसत्काव्यनिर्विवादनिवेशितया सुटतरोप-
लम्भमेव । कपङ्कारं पुनर्नीरसस्य सतः सरसीकरणम् ? न हासदेव सदन्यरूपतया विपरिवर्त-
यितुं शक्यम् ; “न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेत” इति न्यायादित्यत्राह—निजरसमरा-
दिति ॥ निजः आत्मीयः काव्यसम्बन्धी यो रसः शृङ्गारादिस्तस्य भरोऽतिशयः ततो हेतोः ।
एतदुक्तं भवति—सुकुमारमनौनां रसात्वादमुखेन व्युत्पत्तिं सम्पिपादयिरोः स्वयमात्वाद्यमान-
रसामृतभरितहृदयमहाहृदस्य सुकवेर्मुखारविन्दाद्विनिष्पन्दिता काव्यरूपा वाणी स्वसौभाग्य-
विशेषमहिम्नार्पणपेक्षयैव रसं व्यञ्जयन्ती स्वगोचरस्पर्शस्यापि रसव्यञ्जकत्वं सम्पादयतीति ।
इत्थं विशेषणद्वयेन सरस्वतीतत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षया व्यतिरेक आधिक्यलक्षणः साधितः ।

१. वा. ‘सकललक्ष्य’ इत्यस्मिन् स्थाने ‘कलङ्कमक्षालनाय सारीकरणस्य’ इति दृश्यते.

२. वा. सारात्मक.

३. वा. संसादकत्वरूप.

कौमुदी

अथ तमेवाभ्युच्चयहेतुप्रदर्शनेन द्रढिमानमानेतुं विशेषणान्तरं ददाति—क्रमादिति ॥ अत्रापि यच्छब्दानुपपन्नो द्रष्टव्यः । चकारो भासयतीत्यत्र पूर्वस्मादाकृत्य सम्बन्धनीयः । प्रख्या प्रकृष्टा ख्यानं प्रतिभात्मकं ; प्रकर्षश्च^१ विशिष्टव्यापारशालित्वम् ; यद्वक्ष्यति—“या व्यापारवती” इत्यादि । उपाख्या वचनमभिधानलक्षणम् । प्रख्या चोपाख्या च प्रख्योपाख्ये तयोर्थः क्रमात्प्रसरः । प्रथमं हि प्रख्या, तदनन्तरमुपाख्येति क्रमः । तेन प्रसरणसुभगं ह्यं यथा भवति तथा यत्कविसरस्वतीतत्त्वं पूर्वसिद्धानपूर्वसिद्धानप्यर्थान् भासयति । अत्र च प्रख्योपाख्याप्रसरस्य न विशिष्टभासनमात्रं हेतुत्वं विवक्षितम् ; किन्तु अपूर्ववस्तुनिर्माणे सरसतापादने च । अतश्च विभागेन पूर्वत्रापि योजना द्रष्टव्या, यत्प्रख्योपाख्याप्रसरेणापूर्वं वस्तु प्रथयतीत्यादि । अत्र चोदाहरणं पूर्ववाक्यार्थोदाहरणीकृतमेव “कमलमनम्भसि” “इदं रुणद्धि” इत्यादिकमेव । प्रौढोक्तिनिमित्तार्थं तावदपूर्वप्रथनं सरसीकरणं सुभगत्वं च त्रयं समुदितमस्त्येव । स्वतःसम्भव्यर्थे तु सारणाविशिष्टभासनद्वयमेव । अत्रापि स्वप्रख्योपाख्याविषयस्य सुभगत्वं संपादयितुमसमर्थात् प्रजापतेर्व्यतिरेको व्यङ्ग्यतयावभासत एव ।

आद्यस्यापूर्वमित्यादिपद्यस्य निरवधया ।

अर्थतत्त्वगतिस्पष्टमाष्टश्लोक्याधुनोच्यते ॥ १ ॥

परात्मकं सरस्वत्यास्तत्त्वं काव्यात्मतां गतम् ।

इष्टदेवतयौचित्यात्प्रतिपाद्यतयेह च ॥ २ ॥

आदावुत्कर्षशालित्वकथनेन नमस्कृतेः ।

अर्थाक्षिपमभिप्रेत्य नमस्कार्यतयोदितम् ॥ ३ ॥

नूतनं वस्तु चित्रं च हेतुलेशानपेक्षया ।

कुर्वन्काव्यं^२ जगत्सुपुरुकृष्टं तदतादृशम् ॥ ४ ॥

नीरसानि दृप्तान्ममासेदृषि निसर्गतः ।

सकलान्यपि यस्तुनि सरसीदुरुते यतः ॥ ५ ॥

ततोऽप्यतादृशः स्रष्टुस्तत्तत्त्वं व्यतिरिच्यते ।

कविप्रज्ञाभिधानात्मप्रख्योपाख्याक्रमोद्गमात् ॥ ६ ॥

कौमुदी

अपूर्ववस्तुनिर्माणं सरसीकरणं तथा ।

सुभगत्वेन चाभासः स्तूयते तत् [अयमेतत्]संमुद्धितम् ॥ ७ ॥

कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थे काव्ये स्पष्टं प्रतीयते ।

पूर्वसिद्धार्थकाव्ये तु सरसीकारभासने ॥ ८ ॥

सम्भाव्येते उभे एव वस्तुनः प्राक्प्रसिद्धितः ।

इत्थं त्रिपाद्या तत्त्वस्य द्रुहिणाधिक्यवर्णनात् ।

प्रसाध्योत्कर्षमत्यन्तमुक्ता विजयकर्तृता ॥ ९ ॥

अपरा योजना—तत् सरस्वत्याः काव्यमीमांसात्मिकायां वाच्यातिरिक्तं काव्यशरीर-
विशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थः ध्वन्यात्मा ; स च वस्तुतो मुख्यनायकचित्तवृत्तिरूपा क्रोडीकृत-
सकलवेषवर्णा निर्गलरसास्वादमयी संविदेवेत्यभिप्रायेण विजयत इति ॥ तादृशस्तस्यालौ-
किकस्य तत्त्वस्य तायाविध्ये तत्सद्भावे च सत्कवि[स]हृदयानुभवे^१ एव प्रमाणमित्युक्तम्—
कविसहृदयाख्यमिति ॥ कविसहृदययोराभीक्ष्ण्येन न्यग्भावितवाच्यार्थतया ह्यानं स्फुरणं
यस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयम् । ये पुनर्वाच्यादस्य पृथग्भावमेव तावन्न विस्पष्टमुद्दृश्यन्ति
ते तु न कवयः सहृदया वेति भावः । ध्वनिशब्दवाच्यस्य तत्त्वस्य किं रूपमित्यपेक्षायां
स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यत्वात् तदनुप्राणितकाव्यशरीरधर्मकाभिमतप्राक्प्रयपितृत्वाद्युपलक्ष-
णेन दर्शयति—अपूर्वमित्यादिना ॥ तस्य तादृशात्मलोपयोगिविशेषणसमर्पणमुखेन जयति-
नोक्तं विश्वोत्कर्षमुपपादयति—अपूर्वमिति ॥ आत्मा हि चैतन्यप्रकाशात्मतया स्वसन्निधिविशेष-
वशे[न] कृत्स्नं वस्तुजातमप्रकाशात्मकमपि प्रकाशात्मकं करोति ; तद्वदिदं तत्त्वमपि कारण-
कलं हेतुलेशमपि विना स्वमहिम्नैव वस्तु काव्यात्मकमपूर्वं लोकशास्त्रव्यतिरिक्तविशेषान्तरविशि-
ष्टतयाभिनवं करोति ; अतो विशेषहेतुत्वादात्मत्वेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अथ तस्य समस्त-
सारभूतलोपयोगिविशेषणमाह—जगदिति ॥ निज आत्मीयः, रसः रसनमास्वादः, तस्य
भरोऽतिशयस्ततो हेतोः, प्राक्प्रख्यं नीरसतयानात्वाद्यमपि, सारयति सारं रस्यमानतापन्नं
करोति । अथ तस्य विशिष्टचतुर्वर्गोपायव्युत्पत्त्युपयोगिविशेषणं ददाति—क्रमादिति ॥
सुभगत्वमानन्दमात्रात्मकत्वम् । अन्यत् पूर्ववत् ।

आद्येन तावत्काव्यात्मशरीरोज्जीवकत्वतः ।

विशेषहेतुरात्मत्वं ध्वन्यर्थस्योपदर्शितम् ॥ १ ॥

१. का. 'सत्कविसहृदयानुभवे च' इत्यधिकारो दृश्यते । स च लेखकप्रमादायात इति त्यक्तः ॥

लोचनम्

भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासद्वयश्रुतोऽभिनवगुप्तपदामिधोऽहम् ।

पत्किञ्चिदप्यनुरणस्पृष्टयामि काव्यालोकं स्वलोचननियोजनया जनस्य ॥

कौमुदी

ततस्समस्तसारत्वादात्मसाकृतविश्रुता ।

विशेषणेन कथिता द्वितीयेन रसात्मनः ॥ २ ॥

प्रख्योपाख्याप्रसरणं व्यावृत्तिर्व्यञ्जनामिका ।

ततो रसव्यञ्जनतस्तन्मया[धी]भावयुक्तिः ॥ ३ ॥

विश्रान्तन[न्द]करत्वेन पुमर्थत्वमधोदितम् ।

विशेषणत्रयस्यार्थ इत्थं सम्यङ्निरूपितः ॥ ४ ॥

अथ कृतस्य मङ्गलाचरणस्य कारिष्यमाणप्रबन्धाद्भवान् सम्भावयन् शुश्रूषणां मनः-
समाधानार्थं चिकीर्षितं प्रतिजानीते, विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयं
च निरूपयति-भट्टेन्दुराजेति ॥ स्फुटयामीत्यनेनैवास्मदर्थपरिस्फूर्तो सिद्धायामपि अहमिति
वचनं आत्मनोऽसन्दिग्धाधिपर्यस्तस्फुटतरकाव्यालोकार्थतत्त्वावबोधशालित्वासूचनेन एतच्छास्त्र-
व्याख्यानसामर्थ्यपारिपूर्णमासूत्रयितुम् । 'अनुरणन् विवृणोमि' इति वक्तव्ये 'स्फुटयामि'
इति वचनं प्राचीनैरेव व्याख्यानैरस्यानर्थक्यमाशङ्क्यमानमपसारयितुम् । प्राचीनानि खलु
व्याख्यानानि न काव्यालोकतात्पर्यवसानभूमिगतार्थसतत्त्वगोचराणि । तथात्वं चोत्तरत्र तत्र
त्वान्तरे स्पष्टालक्ष्यमेव । इदं तु पूर्वभूमिविनिवेशितदुक्तार्थमार्गोपजीवनेनोर्ध्वभूमिसुगूढ-
विवक्षितार्थतत्त्वस्फुटीकरणपरिमि[र]मिति तैरस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । वस्तुतोऽभिधेयगतं सदपि
स्फुटीभवनमिहाभेदोपचारा[द]भिधायकप्रत्यगतत्वेन निर्दिष्टम् ; अत एव च नेत्रनियोजनमुखेन
प्रकाशस्य समुचितसामप्रसंविधानेन स्फुटीकरणलक्षणार्थान्तरावभासोत्पत्तिः । नन्वात्मीय-
मनःप्रणिधानविशेषाश्रयेणैव काव्यालोकार्थतत्त्वावगमोपपत्तौ^१ कुतो भवदीयस्फुटीकरणा-
काङ्क्षा शुश्रूषणामित्याशङ्क्य, तादृशमधिकारिविशेषाणां विरलविरलत्वात्, तदपेक्षया वा सत्य-
प्यानर्थक्ये तेभ्योऽर्वाश्चो ये काव्यालोकार्थतत्त्वमवबुधमुत्समानाः स्यमेव चावधारयितुमपरीणा-

उपलोचनम्

'भट्टेन्दुराज' इत्यादिलोचनद्वितीयपद्यादवगम्यते-श्रीमद्भट्टेन्दुराजस्यान्तेवक्त्रराचार्याभि-
गुप्तपादैरप्यगापि ध्वन्यालोक इति ॥

कौमुदी

स्तादृशमेव च लोकेषु बाहुल्येन सम्भवात् तदपेक्षया फलवानेवास्मत्प्रयत्न इत्याह-जनस्येति ॥
 केनोपायविशेषेण भवतः काव्यालोकार्थस्फुटीकरणसंरम्भः, यदभावात्प्राचां तदा[द]निर्वाहः—
 इत्याकाङ्क्षायाम्, अनन्यसाधरणोपायविशेषसम्पत्तिमात्मनो दर्शयति—स्वलोचननियोजनयेति ॥
 स्वमात्मीयम्, अथ च स्वत एव सिद्धं यल्लोचनम्, लोच्यते दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽर्थो येनेति लोचनं
 चक्षुः; विचारजनितस्य तत्त्वावधारणस्य साक्षात्कारप्राप्त्यादिह मनो लोचनत्वेनाध्यवसितम् ।
 तेन विशिष्टगुरुदेवताशास्त्रसहजप्रसादविशेषमु[समु]पबृंहितशक्तिवं मनसो दर्शितम्, तादृ-
 शस्य मनसो नियोजना नितरां प्रमादालस्यादिप्रतिबन्धकविधूननेन समीचीनतया योजना
 काव्यालोकार्थतत्त्वविषयव्यापारणाया तया हेतुना । एतदुक्तं भवति—विशिष्टमनःप्रणिधान-
 लक्षणोपायावष्टम्भादेवायमारम्भः, तदभवाद्धि प्राचां निबन्धूणां तादृशस्फुटीकरणसामर्थ्या-
 भाव इति । वक्ष्यति च ग्रन्थान्ते स्वयमाचार्यः—“आनन्दवर्धनविवेकविकासिकाव्या-
 लोकार्थतत्त्वघटनादनुमेयसारम् । यद्योन्मिपत्सकलसद्विषयप्रकाशि व्यापार्यतामिनवगुप्तविलो-
 चनं तत् ॥” इति । विशिष्टमनोव्यापारसम्पत्तिमभिधाय तदुचितवचनव्यापारसम्पत्ति-
 मप्याह—अनुरणन्निति ॥ विशिष्टघटनादस्यानीयानन्दवर्धनाचार्योक्त्यनुस्वानरूपत्वं स्वोक्ते-
 रभिदधतानेन तद्वदेव ग्रन्थस्य व्याख्यानरूपस्यापि लक्षणग्रन्थकल्पत्वम्, अत एव पूर्वव्याख्या-
 तिशायित्वं च दर्शितम् । यत्किञ्चिदर्पात्यनेन “वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारो न विना विस्तरं गिराम्”
 इत्युक्त्यनुसारेण सम्यक् स्फुटीकरणानन्तरीयकतया [आया]तं ग्रन्थविस्तारदोषमपाकरोति ।
 विस्तृतस्याप्यर्थस्यात्र न वितत्य वर्णनं क्रियते, अपि तु यत्किञ्चिदेवात्यन्तबुभुक्षितमज्ञान-
 संशयविपर्ययप्रसन्नमित्यर्थः । अपिरयम् एवार्थे, अल्पाभिधानस्फुटीकरणविरोधघोटको वा, ह्यश्रुत
 इत्यत्र बान्वेतु । तेन च स्वात्मनो निर्दोषश्रुतिशालित्वेन कृतार्थस्य सतोऽपि कारुण्यातिशयेन
 परार्थोद्यमिता द्योत्यते । असाधारणव्याख्यानसामर्थ्यप्रकटनेनात्मन औद्धत्यशङ्कापाकरणार्थं
 भट्टेन्दुराजेति विशेषणम् । गुरोर्निरूपपदनामग्रहणानौचित्यात्पूज्ययाचिनो भट्टशब्दस्य
 प्रयोगः । नामग्रहणं तस्य निरतिशयप्रसिद्धिघोटनेन तदधिगतश्रुतवैदुष्यज्ञापनार्थम् ।
 “यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥”
 इति स्मृतेर्गुरुशुश्रूषाया एव विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वघोटनार्थं चरणाब्जकृताधिवासेति ॥ चरण-
 योरब्जौपम्यप्रदर्शनं तद्विषयभक्त्यतिशयप्रदर्शनार्थम् ; अत एव कृतः, न कारितः, तेन
 भक्तेरहेतुकत्वमुक्तम् ; अपि इत्यनेनाव्यवहितत्वम्, विशिष्टगुरुशुश्रूषाप्राप्तादितादृशवर्थादधि-
 गतत्वात् श्रुतस्य ह्यत्वम्, अखिलविद्वज्जनश्लाघाभाजनत्वम् ; कृताधिवासस्य वस्तुनो ह्यत्वम्

लोचनम्

स्वयमव्युच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसम्पत्तिचरितार्थोऽपि^१ व्याख्यातश्रोतृणामभिज्ञेनामीष्ट-
व्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तये समुचिताशीः प्रकटनद्वारा^२ परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः

कौमुदी

अधिवासनं च सुरमिलसरसीरुहसाधनकमिति रूपकालङ्कृतस्यार्थान्तरस्य च प्रतीतिः ।
स्वनामग्रहणम् अवगताप्तभावानां श्रोतृणामेतच्छास्त्रव्याख्यानयोग्यतावधारणेन प्रवृत्त्युत्पाद-
नार्थम् । अत्र चास्पुटे सत्काव्यालोकार्थतत्त्वं विषयः स्फुटोक्तः । तदेव प्रयोजनम् ।
सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकमावादिलक्षणः । जनस्येत्यधिकारी । तदेवमनुबन्धचतुष्टय-
वत्त्वादारम्भणीयत्वमस्य सिद्धम्, इति ॥

अथाप्राप्तकाष्ठामिश्रुक्तभावेतरनिबन्धनकारसाधारण्यापादनमुखेन तादृशोऽस्य ग्रन्थ-
कर्तुर्नुत्कर्तृप्रतीतिप्रसङ्गकतया प्रवन्धारम्भापेक्षितप्रयोजनसाधकसमुचिताशीलक्षणमङ्गला-
चरणमात्ररूपतां स्वेच्छकैसरिण इत्याद्यश्लोकस्यापाततः प्रतीयमानां प्रत्याचक्षाणः प्रकृतोप-
योगिप्रयोजनपर्यवसितां प्रवर्त्यपुरुषप्रवृत्तप्रवर्तनारूपताम्, अत एव व्याख्येयतां च प्रख्यापय-
न्नादौ तस्य तात्पर्यं तावदाह—स्वयमव्युच्छिन्नेति ॥ चरितार्थ इत्यनेन निरङ्कुशमात्मनो
निराशंसत्वं दर्शयता स्वामिलपितृप्रयोजनकमङ्गलाचरणरूपताशङ्का व्युदस्यते । यस्या-

उपलोचनम्

‘परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः’ इति लोचने । वृत्तिकारकारिकाकाराद्वैतवादिनो वयं
न तहामहे वृत्तिकारकारिकाकाराद्वैतं कैश्चिदौपाधिकं भेदमतादृशं भावयद्भिरध्वस्यमानम् ; न वा
तत् सहेरन् कौमुदीकाराः, ये कारिकोपक्रमे मङ्गलमकृत्वा वृत्तौ तत्करणम् सूत्रस्थानीयकारिकासु
मङ्गलस्य नावसरः वृत्तावेव तस्यावकाश इत्येवमुपपादयन्तः, कारिकाकारवृत्तिकारयोरभेदमेवाभि-
प्रयन्ति ; नापि तदनुमन्येरन् लोचनकाराः, यैः खलु नाख्यवेदविवृतौ चतुर्दशाध्याये अन्यत्र च
“सुप्तिह्वनन-” इत्यादिकां “रूपकादिरलङ्कारः” इत्यादिकां च ध्वनिकारिकामानन्दवर्धनशक्तितया
परामृशद्भिः वृत्तिकारिकाकर्तृभेदचित्रकलनाभितिर्य्यभेदि । नापि वा तदनुमोद्येतानन्दवर्धनाचार्यैः ;
ते हि द्वितीयोद्योते “आक्षिप्त एवालङ्कारः” इत्यादिकारिकावृत्तौ भट्टोद्भट्टशङ्काविशेषनिराकरणपरतया
‘आक्षिप्तः’ इति पदं व्याचक्षाणाः सुविशदममन्यन्त कारिकातः प्राचीनतां भट्टोद्भट्टस्य ; भट्टो-
द्भटरसात्यन्तसंनिहित एव काले समनूवदानन्दवर्धनानाचार्याः ; तेष्वाचार्येषु कारिकाकाराणां नामा-
प्यपरिचेष्य कपलीकरणे सामर्थ्यमनविरोधपयद्भिराधुनिकैः कारिकाकारवृत्तिकारद्वैतवादं समर्थयितुं
न सर्वथा पार्यते । अस्य विषयस्य प्रपञ्चनमेतद्ग्रन्थमुद्रणावसाने प्रकाशयिष्यमाणे उपोदाति
भविष्यति ॥

१. क. ख. ग.—अविच्छिन्न ; २. क. ग. ‘अपि’ नास्ति. ३. घ. श्रोतृणामपि अवि-

४. ग. अविच्छिन्न. ५. क. ख. ग. घ. ङ—द्वारेण. ६. ख. चार्यान्तरस्य.

कौमुदी

नेकजन्मसम्पादितसमप्रसुचरितपरम्परापरिपाकसच्छास्त्राचार्यप्रसादनिजमानसोन्मेषविशेषसमुप-
 जनितपरमार्थज्ञानवैराग्यभक्तिश्रद्धापूर्वकापरमेश्वरोपासनाप्रकारसाध्यः परमानन्दस्वलक्षणपारमे-
 श्वरस्वरूपतादात्म्यलक्षणो मोक्षाख्यः परः पुरुषार्थोऽपि हस्ततलावस्थित इव स्वसंसिद्धो
 वर्तते, तस्य तदपेक्षयात्यन्तमर्वाचीनानि प्रबन्धारम्भोचितानि फल्गूनि^१ प्रयोजनानि
 सिध्यन्तीति किमु यत्तव्यमेतदित्यर्थः । परमेश्वरनमस्कारसम्पत्तीत्यनेन तत्तादृशसाधनविशेष-
 समासादितात्मलाभत्वाच्चरितार्थत्वस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । निरङ्कुशैश्वर्यशास्त्री परमात्मोपाख्यो
 विश्वसारः परमेश्वरः, तद्विषयो नमस्कारः तदेकीभावभावना तत्स्वरूपानुस्मरणपरम्परा-
 रूपोपासना, तस्याः सम्पत्तिः भक्तिश्रद्धादिसमुपजनितः प्रकार्यः । ननु परमेश्वरनमस्कारसम्पत्तां
 सत्यामपि विवक्षितरूपस्य चरितार्थत्वस्यास्मदादिव्यनुपलम्भात्कथं तस्यास्तद्धेतुत्वमित्यतो
 विशिनष्टि—अव्युच्छिन्नेति ॥ यद्यपि नमस्कारशब्दितोपासना नाम विजातीयप्रत्ययानन्तरित-
 सजातीयप्रत्ययप्रवाहसम्पादनलक्षणा प्रसिद्धा, तथापि देशकालादिनिमित्त उपासनाया
 उपास्योपासकादिभेदसहिष्णुतालक्षणश्च व्युच्छेदः, उक्तविधफलपर्यन्ततापरिपन्थी इहाव्युच्छि-
 न्नेति नञा निषिध्यते । अत एवेह वेः नानार्थस्य निर्देशः; इतरथा अनुच्छिन्नेत्येवावश्यम् ।
 स्वयमिति ग्रन्थकर्तृतामनो निर्देशः ; स च चरितार्थत्वस्य साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजननैरा-
 काङ्क्षयविरयत्वप्रदर्शनार्थः ; स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वनिर्देशाच्चैतदेवोपोद्धतम् । यदि वा
 व्युच्छेदप्रसक्तौ सत्यां तद्विरोधिविशिष्टप्रयत्नावष्टम्भेन तदनवतारसम्पादनशङ्कां स्वय-
 मिति स्वपदेन “स्वयं दासास्तापस्विनः” इत्यादाविव परनिवृत्त्यर्थमात्रपरेण परिसङ्घटे;
 विशिष्टोपासनाप्रकारप्रसादादेव व्युच्छेदकहेतूपनिपाते जाग्रत्यपि प्रयत्नान्तरानपेक्षयैव
 व्युच्छिन्नतानवताराभिप्रायेयमुक्तिः । नन्वेवं ग्रन्थकर्तुः सं[स्व]प्रयोजनविशेषविरहे
 सत्याशीर्षचनस्य निरवकाशात्वात् प्रमत्तगीतप्रायत्वप्रसक्तिरिति शङ्का चरितार्थत्वे सत्य-
 चरितार्थत्वविशेषं सूचयता अपिशब्देन निरस्यते । साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाशी-
 र्वचनावकाशासम्भवेऽपि परम्परया स्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्ध्यर्थतया तदवकाशासम्भवान्नोक्तदोष
 इति भावः । अयं किलक्षणम् तत्प्रयोजनमपि, यदर्थोऽयमाशीः प्रकटनाद्वारकः प्रयास
 इत्यत्रोक्तम्—व्याख्यातृश्रोतृणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तय इति ॥
 अवधूरीतावधिविशेषेदशकालव्यापिव्याख्यानश्रवणसन्तानसम्पादनहेवाकिं व्याख्यातृश्रोतृजन-
 परम्परापरिप्रापितप्रकृतप्रतिष्ठो हि प्रबन्धः प्रथीयांसं प्रचयं प्राप्नुवन् प्रबन्धप्रणेतुरना-
 सादितदेशकालपरिच्छेदोपप्लवपवित्रतरकीर्तिमयनिरामयदिव्यशरीरीभूय भूयसे तावदभ्युदय-
 फलाय कल्पत इति ; न केवलं व्याख्यातृश्रोतृणामेवाभीष्टत्वमुक्तफलस्य, किन्तु

कौमुदी

जातेष्टयाद्यधिकार इव पुत्राद्यमीष्टापुरादिफलस्य पित्रादेः, प्रबन्धकर्तुरपि वस्तुतो भवति ; अत एव चरितार्योऽपि इत्यपिशब्दः । ननूक्तफलस्यापि स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाद्विशिष्टपरमेश्वरनमस्कारसम्पत्त्यैव निष्पत्तिसम्भवे निरर्थकोऽयं प्रयास इत्याशङ्क्य तत्फलस्य साक्षात् परमा[परा]त्मसम्बन्धित्वात् तत्कर्तृकपरशिवसांमुख्यसापेक्षतां तत्सम्पत्तेरासूचयितुं व्याख्यात-
 श्रोतृणामिति निर्देशः । निसर्गत एव परानुगृह्यालुहृदयस्याचार्यस्य विशेषतः सर्वपामेव परमेश्वरसांमुख्यसम्पादनेनौचित्ये किमिति विशिष्य व्याख्यात्रादेरेवोच्यत इति शङ्काव्युदासार्थं च व्याख्यानश्रवणलक्षण[फल]सम्पत्तय इत्युक्तम् ; प्रबन्धारम्भे व्याख्यानादेरेपेक्षितत्वात्तत्र-
 युक्तौचित्यानुसारीणी तद्विशेषोक्तिरित्यर्थः । 'इष्टलक्षणं फलम्' इत्युक्तदिशा फलत्वोपपत्त्यर्थमुक्तम्
 —अभीष्टेति ॥ अभीष्टत्वस्य व्याख्यातश्रोतृसम्बन्धित्वपक्षे व्याख्यातृणां व्याख्यानलक्षण-
 ममीष्टं फलम्, श्रोतृणां श्रवणलक्षणम् । वृत्तिकारसम्बन्धित्वपक्षे तु द्वयोरपि पुत्रादिगता-
 युरादिन्यायेन समुच्चयनैवाभीष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु उक्तोभयविधफलसम्पत्तेर्दृष्टरूपपुरुष-
 प्रयत्नसामग्रीमात्रसम्पाद्यतया हेत्वन्तरानपेक्षत्वेन तादर्थ्येन तेषां परमेश्वरसांमुख्यकरणविषयः
 प्रयासो निष्फल इत्यत्रोक्तम्—अविज्ञेनेति ॥ वेदशास्त्राद्यव्युत्पादाद्यव्युत्पाद्यसुकुमारमानस-
 राजकुमारप्रायव्युत्पाद्यपुरुषाणां हृदयानुप्रवेशेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिलक्षणविशिष्टप्रयोजन-
 काल्यलक्षणप्रतिपादकप्रबन्धप्रणयनप्रारम्भस्यास्य महायसः 'श्रेयांसि बहुविधानि' इति
 न्यायेन विद्मबहुलत्वात्, कथमपि प्रारब्धपरिसमाप्तिसम्भवेऽपि व्याख्यानादिद्वारेणैव प्रचय-
 प्राप्तेस्तत्प्रतिबन्धकविघ्नस्य कर्तृगतकल्मषनिबन्धनस्य सम्भावितत्वात्तन्निवर्तनेन तत्फलसम्पत्तेः
 परमेश्वरसांमुख्यहेतुत्वत्वाद्युक्तं तत्करणमिति भावः । ननु परमेश्वरकर्तृत्वव्याख्यात्रादिकर्मक-
 त्राणोशीर्वचनमात्रस्यात्रोपलभ्यमानत्वात् तत्सांमुख्यकरणपरत्वोक्तिरनुपलभ्यपरार्हत्वेत्या-
 शङ्क्याह—समुचिताशीःप्रकटनद्वारेति ॥ प्रबन्धारम्भे ह्याशिपः समुचितत्वं प्रसिद्धमेव ।
 अथवा प्रसिद्धत्राणैवलक्षणेनात्र विवक्षितस्य त्राणविशेषस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्
 तदभिप्रायैव समुचितत्वोक्तिः [क्तिः ।] द्वारेति तन्मात्रपर्यवसायित्वाभाव उक्तः । परमेश्वर-
 सांमुख्यविरहे तेषां तत्कर्तृकत्राणकर्मत्वासम्भवात् तत्सम्भवे च त्राणस्याप्यप्रार्थितत्वम्यात्र
 तन्मात्रमेव पर्यवसानभूमिः, किन्तु तद्वेतुभूतसांमुख्यकरणपरत्वमेव, तस्यैव विश्रान्ति-
 धामत्वादिति भावः । अल्पाक्षरत्वादिविशेषणविशिष्टसूत्रस्यानीयकारिकाप्रन्धारम्भे श्रोतृ-
 व्याख्यानियोजनार्थपर्यवसिताशीर्वचनपरश्चोक्तिविनिवेशनस्याघटमानताम् आक्षेपसमाधानादि-
 प्रपञ्चनेन फारिकार्याविव्यकरणरूपवृत्तिप्रत्यप्रस्तावे तत्सम्भावनां चाभिसन्धाय वृत्तिघात इति
 कर्तृविशेषनिर्देशः ।

कौमुदी

शिवस्मृतिवृत्तार्थोऽपि^१ परार्थं दुःखलात्मनः ।
 इत्यन्यत्र त्वभिनवभारत्यां स्वोक्तया दिशा ॥ १ ॥
 खेच्छेत्पादौ प्रयुक्ताया आशिपः स्वार्थताक्षतेः ।
 सिद्धं पारार्थ्यमाचार्यः स्वयमित्यादिनोक्तवान् ॥ २ ॥
 परसामान्यविश्रान्तिर्व्याख्यात्रादौ तु या पुनः ।
 विशेधे सा प्रकरणसामर्थ्येकनिबन्धना ॥ ३ ॥
 परानुगृह्याल्लवं स्वाभाव्येन महीयसाम् ।
 परार्थोद्योगितहेतुस्तेन स्यान्नौक्त्यार्थता ॥ ४ ॥
 जाग्र[जग]जनानुग्रहजृम्भमाणपरार्थयत्नस्य यथा परस्य ।
 तदात्मनस्तत्परणानुभावात्कृतार्थता स्वात्मनि तद्वदस्य ॥ ५ ॥
 व्याख्यातृश्रोतृनिर्वर्त्यव्याख्यानश्रवणाध्वना ।
 प्रबन्धः प्रचितो लोके प्रबन्धकृतिगोचरैः ॥ ६ ॥
 इयता ग्रन्थकारस्य परानुग्रहगोचरः ।
 उत्साहसम्पदः स्येमा कश्चिदुत्सूत्रितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 आशीर्मात्रावसायित्वमस्य श्लोकस्य भाति यत् ।
 आमुखे तद्व्युदासार्थं द्वारेत्यन्यार्थतोक्तिकृत् ॥ ८ ॥
 व्याख्यात्राद्याभिमुख्योक्तिस्तथा स्यादसमञ्जसा ।
 आशिपो द्वारतामात्रमन्यत्राप्येवमीक्ष्यताम् ॥ ९ ॥
 सूर्योदयादिविषया निषेधोक्तिर्यथान्यगा ।
 तथेरात्राणविश्रुक्तिरत्र नेयान्यगामिनी ॥ १० ॥
 सामुख्यमाभिमुख्यं यत्परमेश्वरकर्मकम् ।
 व्याख्यात्रादेस्तत्करणमत्र तात्पर्यगोचरः ॥ ११ ॥
 विश्रान्तिधाम्नो ह्यर्थस्य वाक्यार्थत्वं व्यवस्थितम् ।
 वाक्यार्थत्वमतोऽर्थस्य यथोक्तस्य^२ सुनिश्चितम् ॥ १२ ॥

ध्वन्यालोकः

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।

त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥

लोचनम्

स्वेच्छेत्यादिना । मधुरिपोर्नखा वो युष्मान् श्रोतृव्याख्यातृन् त्रायन्ताम् । तेपामेवात्र

कौमुदी

एवं तात्पर्यकथनलक्षणं व्याख्याप्रकारं स्वयमव्युच्छिन्नेति ग्रन्थेन प्रदर्श्य परिशिष्टं तत्प्रकारजातं प्रकटयिष्यन् प्रथमं वक्ष्यमाणवाक्यव्यङ्ग्यार्थविशेषप्रदर्शनीपयोगितया कर्त्रादि-विशेषणान्वयावगमस्य कर्त्राद्यन्वयावगमं विनानवगमात् क्रियाकारकपदानामन्वयं तावदाह—मधुरिपोर्नखा वक्ष्यायन्तामिति ॥ “बहुवचनस्य वस्त्रसौ” इति विहितस्य युष्मददेशस्यानेकार्थवृत्तितयाऽत्रापेक्षितकर्मकारकोपस्थापकद्वितीयावबहुवचनान्ततां विवक्षितां प्रदर्शयितुं स्वानिनो युष्मच्छब्दस्य प्रयोगः । ननु अस्मदर्परूपत्वानाक्रान्तार्थसामान्यमात्रसमर्पकस्य युष्मच्छब्दस्यापेक्षितकर्मकारकविशेषानुपस्थापकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थप्रतीत्यसिद्धिरिति शङ्कां विशेषपर्यवसायितामस्य दर्शयन् परिहरति—श्रोतृव्याख्यातृनिति ॥ तत्पर्यवसाने युक्तिमाह—तेपामेवेति ॥ यथा ‘सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्याः’ इत्यत्र न जगदुदरवर्तिविप्रसामान्यमात्रविषयः सर्वशब्दः अप्रकृतत्वादशक्यार्थोपदेशत्वप्रसक्तेश्च ; किन्तु निमन्त्रितकतिपयविशेषविषय एव ; एवं युष्मच्छब्दोऽपि सम्बोधनसमानविषयत्वात् व्याख्यानश्रवणयोग्यग्रन्थकरणसन्निधिवत्वात् सम्बोधनयोग्यान् व्याख्यात्रादीनेषु गोचरयति, नान्यसामान्यमात्रम्, प्रकृतहान्यादिप्रसक्तेरित्यर्थः । ननु सम्बोधनयोग्यत्वमसिद्धो हेतुः, सम्बोधनस्यैवात्रानुपलम्भात् । अभिमुख्यकरणं हि सम्बोधनं नाम । यदाह—“सिद्धस्याभिमुखीकारमात्रं सम्बोधनं विदुः । सिद्धाभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियायां विनियुज्यते ॥” इति । तच्च नात्रावगम्यते, तद्विषयशब्दा-

उपलोचनम्

सहृदयचूडामणिर्भावककविराचार्यान्न्दबध्नः समुचिताशीलम् मङ्गलमातनोति ‘स्वेच्छा’ इत्यादिना आलोकोपक्रमे । अत्र नैकत्वेन बहुनि रुक्षाण्यक्षराणि प्रायुङ्क्त भावककर्त्तृना वरिष्ठोऽयम् ; तत्कथम् ? सर्वथा साम्प्रतमेतत् औचित्यीगरमाचार्यस्य, यदित्यमेव ध्वन्यमानो वीररससाधिविष्ठमनुयुह्येत ; वर्ण्यमानाना नृसिंहानस्ताना चानुगुण्यं भवेच्छब्दानाम् ; प्रतिवादिदन्तिकलहोन्मुखस्यास्य ध्वनिपथकण्ठीरवस्य गर्जितलीलामनुकुर्यादित् मङ्गलाचरणम् ॥

१. क. ख. स्वेच्छेति.

२. ग. घ. ड. ‘वः’ इति नास्ति.

३. क. ख. ग. घ. ड. ‘व्याख्यातृश्रोतृन्’.

४. क. ख. घ. ड. अत्रेति नास्ति.

लोचनम्

सम्बोधनयोग्यत्वात् । सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थः । त्राणं चाभीष्टफललाभं^१ प्रति साहाय्यकाचरणम् ; तच्च तत्प्रतिद्वन्द्वविघ्नापसारणादिना भवतीति इयदत्र त्राणं विवक्षितम् ।

कौमुदी

भावात् ; अतः कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्याशङ्क्य शब्दाभावेऽपि तदवगमसिद्धेर्न विरोध इत्याह—सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थ इति ॥ सम्बोधनमेव सारः स्मिरांशो जीवितस्थानीयो यस्य स तयोक्तः, यथैकान्तेन प्रत्यगर्थमात्रपर्यवसितोऽस्मदर्थः न तथा परागर्थमात्रव्यापी युष्मदर्थः, भवदर्पाभावप्रसक्तेः । यदाहुः—“अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्प-स्त्वन्यथेति तद्योगे प्रथम उक्तः” इति । किन्तु जडो वा पूर्णचन्द्रादिः अजडो वा देवदत्तादि-र्भावो यदा सम्बोधनेनाभिमुख्यमानीयते, तदा तादृगवस्थावच्छिन्नः सन् स भावो युष्म-च्छब्दार्थीभावमनुभवन्नेव स्वाभाव्यवशात् कचिदेव कार्यान्तरे विनियुज्यते ; अत एव यत्र सम्बोधनविभक्तिस्तत्र युष्मदर्थयोगान्मध्यमप्रयोग एव क्रियते, यत्रोच्यते[यत उच्यते] ‘युष्म-दर्थशरणा हि सम्बुद्धिः’ इति । तेन विशेषणत्वविशेष्यत्वविशिष्टत्वादिवत्सम्बोधनरूप-विशिष्टबोधविषयत्वावस्थासम्बन्धनिबन्धनस्य युष्मदर्थस्य सम्बोधनाधीनात्मलाभत्वात् तद्विषय-^२ विभक्त्यभावेऽपि युष्मदर्थसामर्थ्यादेव सम्बोधनावभासनात् न तद्योग्यत्वहेत्वसिद्धिरिति भावः । ननु त्राणं नामोपस्थितागामिविषदपनुत्पत्तिपरिपालनलक्षणं प्रसिद्धम् ; तच्चात्र व्याख्या-त्रादावप्रसक्तम्, तेषां तत्तादृशविषयसङ्ग्राभावात् । अतः त्रायन्तामिति त्राणप्रार्थनानुरोधेन तद्योग्यविपन्नजनतामात्रपरामर्शक एव युष्मच्छब्दः किं न गृह्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे— त्राणं चेति ॥ चकारः शङ्काच्छेदकः । अभीष्टं फलं व्याख्यानश्रवणलक्षणम् । ननु पुरुषान्तरापेक्षधनादिलाभ इव दृष्टरूपस्वप्रयत्नसम्पत्तिमात्रसामग्रीसाध्ये यथोक्तफललाभे कथं परमेश्वरकर्तृकसहायकर्मसम्पादनसम्भव इत्यत्राह—तच्चेति ॥ तत्साहायकाचरणं च भवत्येव, न तु न भवतीति योजना । कथमित्याह—तत्प्रतिद्वन्द्वीति ॥ तस्याभीष्टफललाभस्य प्रतिद्वन्द्विनः प्रतिस्पर्धिनः प्रतिबन्धकभूता ये विघ्नाः, अभीष्टार्थप्राप्तिं विघ्नन्ति प्रति-बध्नान्तीति विघ्नशब्दवाच्या आम्बुन्तरा अप्रतिपत्त्यादयः बाधाश्च प्रसिद्धाः, तेषामपसारणेन, आदिशब्देनार्थतत्त्वविषयमनीपासमुन्नेगादेः सङ्ग्रहः ॥ इयदिति ॥ विघ्नापसारणादिमुखेनानु-कूल्याचरणमिति यावत् । यथा प्रदीपादेः वनितावदनारविन्दावलोकनमहोत्सवरसास्वादा-दाबन्धतमसविधूननमुखेन नयनदेस्तत्समर्थ्याचरणवर्त्मना साहायकाचरणसम्भवः, तद्वद-त्रापि प्रतिबन्धकसमुत्सारणादिना साहायकृत्यनिर्वहणस्य नानुपपत्तिः । अत्राणरूपे चात्र

लोचनम्

नित्योद्योगिनश्च^१ भगवतः असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनोत्साहप्रतीतिर्धारसो ध्वन्यते । नखानां

कौमुदी

भगवन्नखकर्तृकसाहायकाचरणकर्मणि त्राणशब्दप्रवृत्तिरभीष्टप्राप्तिप्रतिकूलनिवर्हकत्वलक्षण-
सादृश्यनिबन्धनेति भावः । इदानीमेतच्छब्दप्रतिपाद्ये वस्त्वलङ्काररसविषयत्वभेदेन त्रि-
विधेऽपि ध्वनौ रसध्वनेरेव मूर्धाभिपिक्तत्वम् ; इतरयोः पुनः सर्वथा तत्पर्यन्तत्वेन तद्वृणभाव
एवेति वक्ष्यमाणमर्थं बुद्धौ कृत्वा वाक्ययोजनासमनन्तरं तत्र रसध्वनिं तावद्योजयति—
नित्योद्योगिन इति ॥ नित्योद्योगिन इति पदेन, मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिद इत्यादिपदानां फलि-
तोऽर्थः उक्तप्रकाररसध्वन्यवकाशप्रदानेन तद्वृणयोगितया व्यवस्थित इति दर्शयति । उद्योगस्य
वीररसस्थायिभूतस्योत्साहात्मकस्य नित्यत्वम्, तस्यासङ्कुचितविषयत्वात् । भगवत् इत्यनेन च
अनित्योद्योग्यस्मदादिन्यावृत्त्या तस्य तत्तादृशोत्साहविशेषशालित्वसम्भावना दर्शिता । भवतु
नित्योद्योगित्वम् ; तथापि कथं वीररसध्वननम्, तत्स्थायिभूतोत्साहप्रतीतिमन्तरेण तद्वृणना-
सम्भवात्—इत्याशङ्क्य मधुरिपोरित्यादिपदैर्विशिष्टोत्साहशालित्वस्य स्पुटतरमेव गम्यमानत्वात्त-
त्प्रतीत्याभावशङ्का निर्मूलेति दर्शितम्—उत्साहप्रतीतिरिति ॥ तत्प्रतीतिर्वा कुतो हेतोरित्यत उक्तम्
—असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनेति ॥ मधुपदोपसङ्गृहीतसकलभुवनकण्टकजननिरनुबन्ध-
निवर्हणहेवाकनित्यबद्धपरिकरत्वं तावन्मधुरिपोरित्यनेन प्रत्याख्यते । प्रपन्नार्तिच्छिद इत्यनेनापि
भगवदेकशरणभावभाजनभूतप्रह्लादप्रभृतिकमहापुरुषपरिपालनपरत्वं प्रकटीकृतम् । एवं
चासंमोहेन हेतुना योऽध्यवसायस्तेन वा, असंमोहध्याध्यवसायश्चासंमोहाध्यवसायौ ताभ्यां
वा योगः सम्यन्धः । तद्वत्तायाः स्पुटतरमेव गम्यमानत्वादुत्साहः प्रतीतिपथमवतरत्येव,
प्रतीतावपि विप्रतिपद्यमानं प्रत्यापयितुं शक्योक्तैरेव शरणीकरणीयत्वात् । तथा हि—
अवश्यमेव हि मयाऽमी जनाः सर्वथैवानुग्राह्याः, एतत्परिपन्थिनोऽपि मयैकान्ततो निवर्हणीया
इति येयमतिपरिनिश्चितरूपा तत्त्वविषया बुद्धिः, सैवोत्साहस्य हेतुरिति प्रायशो लोकेऽपि
सुप्रसिद्धमदः । एतच्चात्र श्लोके भगवद्रोचतयापि प्रतिभासत एवेति, तादृशोत्साहस्थायिक-
वीररसध्वननोक्तिर्युक्तवैयर्थ्यः ॥

इदानीमितरयोर्ध्वन्योरप्राधान्येनैव ध्वनित्वमिति दर्शयन् इतरपदेषु तद्योजनं कुर्वाणो
नखा इति कर्तृविभक्तौ तावत् वस्तुध्वनिं घटयति—नखानामिति ॥ अत्र हि करण-
भूतत्वेषु नखेषु कर्तृत्वाभिधाने मुख्यार्थबाधा तावत् सुप्रतिपादैव, अचेतनत्वादनीशित्वा-
देश्च । यद्यपि स्वातन्त्र्यं नाम गुणभावाविवक्षया प्राधान्यलक्षणं वैवक्षिकं व्याख्यातम्,

लोचनम्

प्रहरणत्वे, प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्ये नखानामव्यतिरिक्तत्वेन करणत्वात्, सातिशयशक्तिता

कौमुदी

देवदत्तः पचति, स्थाली पचतीति समशीर्षिकत्वे चोदाहृतम्, तथापि प्रयोगप्राचुर्यानु-
विधायित्वाल्लक्षणकरणस्य, मुख्यतयेवामुख्यतयापि प्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् अखिलतदनु-
गमितया लक्षणाभिधानस्य न्याय्या[ध्यता]भिप्रायमेवेतत् । परमार्थतो हि नाचेतनानां कर्तृ-
त्वम् ; उक्तं हि—“नाचेतनस्य कर्तृत्वहानेः” इति । तेन नखानां त्राणकर्तृत्वाभिधानमस-
म्भवस्वार्थमिति स्थाली पचतीत्यादिवत् कर्तृत्वोपचारः तस्य सातिशयशक्तिवसूचनार्थ इत्यर्थः ।
नखानां त्राणक्रियां प्रति कथितनीत्या कर्तृत्वाभावेऽपि कथं करणत्वमीत्यत उक्तम्—नखानां
प्रहरणत्वेनेति [त्व इति] ॥ प्रहरणत्वं हीदं प्रहर्तृविशेषापेक्षं तदनपेक्षं वास्तु; इयमपि ह्यत्र
प्रकृतार्थोपपादनोपयोगितया सुघटमेव । तत्र यदा केसर्यादिप्रहर्तृविशेषसम्बन्धित्वेन योज्यते,
तदा नखानामेव प्रहरणत्वात् तेषां प्रहरणत्वसम्भवाच्चत्ययोगान्ययोगव्यवच्छित्या व्याख्येयम् ;
तदनपेक्षया प्रहरणत्वमात्रविवक्षायां पुनरयोगव्यावृत्तिमात्रविषयत्वम् । न हि खड्गा-
दिभिरेवंकान्ततः प्रहरणर्भवितव्यमिति नियतमदः । यद्यदेव प्रहरणक्रियानिष्पत्तौ समर्थं
तस्य तस्यापि भवत्येव तत् । मानुषसम्बन्धिनामपि हि तेषां केषांचिदपि प्रहरणत्वमुप-
लब्धचरमेव । अत एव हि वक्ष्यति—“नखानां हि छेदकत्वमुचितम् ” इति । नखानां
खड्गादिवत्प्रहरणरूपत्वेऽपि कथं त्राणक्रिया प्रति करणत्वमित्यपेक्षायां विशिष्टप्रहरणपरि-
ग्रहस्यैव स्वपरान्यतरपरिपन्थिपराकरणपरम्परया तत्परित्राणप्रयोजनतां प्रकटयन् तत्र करणतां
सम्भावयति—प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्य इति ॥ प्रहरणत्वे तावत् प्रसिद्धे
खड्गादिवत्त्वेऽपि करणत्वं नासम्भावनागोचरमित्यर्थः । तथाप्यत्राद्यात्वात् कथं खड्गादि-
समानयोगक्षेमं करणत्वमीषामित्याशङ्क्य साधकतमत्वस्यैव करणत्वात्, तस्य चेह सम्भवात्
न करणत्वानुपपत्तिः । बाह्यत्वाबाह्यत्वे पुनस्तदवान्तरद्वैविध्यमात्रापादनसमर्थे; न तु
करणत्वशरीरानुप्रवेशेन तत्स्वरूपलभतदलभप्रतिलम्भक इत्याशयेनोक्तम्—अव्यतिरिक्तत्वेन
करणत्वादिति ॥ शरीरादपृथग्भूतं तदेकदेशभूतमव्यतिरिक्तम्, तद्भावेन व्यवस्थितं यत्करणं
तद्भावादिति योजना ॥ सातिशयशक्तिरिति ॥ इतरकारकवर्गपेक्षया हि कर्तुः तत्प्रयो-
क्तृतया क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्यसमुल्लासात् सातिशया शक्तिः ; तत्र करणे कर्तृत्वव्यपदेशः
तद्वदेव सातिशयशक्तिव्यमस्यामूचयन् त्राणक्रियानिष्पत्तौ निष्प्रतिबन्धप्रवृत्तितालक्षणगुणो-
त्कर्षप्रतिपत्तये सम्पत्नीपत्त्यत इत्यर्थः । न केवलं सातिशयशक्तिवमेव कर्तृत्वव्यपदेशस्य याव-

लोचनम्

कर्तृत्वेन सूचिता । ध्वनितश्च परमेश्वरस्य व्यतिरिक्तकरणपेक्षाविरहः । मधुरिपोरित्यनेन तस्य सदैव जगत्त्रासापसारणोद्यम उक्तः । कीदृशस्य मधुरिपोः ? स्वेच्छया केसरिणः ;

कौमुदी

दन्यदपीत्याह—ध्वनितश्चेति ॥ तदपेक्षाविरहध्वननौचित्यं सूचयितुं परमेश्वरस्येत्युक्तम् । व्यतिरिक्तकरणपेक्षायां हि प्रसज्येतैवास्मदादिवदनीशितृत्वम् ; न च तदुचितं निरङ्कुशैश्वर्यशालिन इत्यर्थः ॥

ननु त्रायन्तां भगवत इत्येतावदुक्तावपि विवक्षितार्थप्रतिपत्तिसिद्धौ किमर्थं मधुरिपोरिति ; प्रत्युत नैर्घृण्याद्यापत्यानीशितृत्वापादकत्वादसमञ्जसं चेति शङ्कां परिहरन् तत्रापि ध्वनिं योजयति—मधुरिपोरित्यनेनेति ॥ अनुपयुज्यमानार्थेनेति भावः । व्यञ्जित इति वक्तव्ये सति उक्त इति वचनमभिधाव्यापारगोचरवत् प्रकटप्रतिपत्तिवत् व्यङ्ग्यार्थस्य प्रदर्शयितुम् । यद्यपि मधुरिपुपदमभिधाव्यापारवलात् धर्मिणं संज्ञिनमेव केवलमवगमयति, तथापि तदवगममात्रस्यान्यतोऽपि ; लभ्यमानत्वादनुपयोगवाधितत्वात्ततो व्युत्थाय स्वेच्छा-केसरिण इति विशेषणानुग्रहपवित्रितेन व्यञ्जनाख्येन व्यापारेण धर्मभूतमुक्तमर्थं प्रत्याययति । यथा निजचरणैकहारणजगदुपद्रवकारित्वात् हिरण्यकाशिपुः अस्य निर्वहणीयपदवीमधिदेशेते, तथा मधुनामधेयो दानवोऽपि ; एवमन्येऽपि ये ये विश्वलोकवित्रासविधायिनः ते ते सर्वेऽपीति सार्वकालिकजनत्रासापसारणोद्यमिबलक्षणधर्मान्तरपरिणतं संज्ञिरूपं धर्मिणं मधुरिपुशब्दः प्रत्याययतीत्यर्थः । भगवतो विशिष्टशरीरसम्बन्धाभ्युपगमेऽस्मदादिसमानयोगक्षेमत्वप्रसक्तिः ; अतभ्युपगमे तदेकनियतनखकर्तृकत्वाणाशिपोऽस्मीक्षिताभिधानत्वापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—कीदृशस्येति ॥ एतत्परिहर्तुं विशेषणं पातयति—स्वेच्छाकेसरिण इति ॥ कर्मनिबन्धनदेह-

उपलोचनम्

“स्वेच्छया केसरिणः” इति लोचने । यदि तावानभिनिवेशोऽर्थविशेषस्य स्वेच्छापदे-नाभिव्यञ्जने, तदा समासनिगोर्णस्वेच्छाकः स्वेच्छाकेसरी महिमभट्टहस्तनिपातितस्य राजानक-कुन्तल्याभिमानभाजनस्य अम्बिकाकेसरिणस्तत्परिणतो दशा कथं नानुभवेत ? स्यादेवम्, यदि तथात्र विधेयमविमृष्टं स्यात् ; किं तु अम्बिकाकेसरीत्यत्र केसरिणि मुख्यविशेष्ये अम्बिकासम्बन्धो विधेयतया विवक्षितः ; प्रकृते परं नन्वेतु विशेषणतया प्रयुक्ते मधुरिपो विशेषणीभूतस्य केसरिणः कर्मपारतन्त्र्यादिव्यवच्छेदमात्रपर्यवन्ताय स्वेच्छापदं न विधेयाविमर्शस्यापदम् ॥

लोचनम्

न तु कर्मपारतन्त्र्येण, नाप्यन्यदीयेच्छया; अपि तु विशिष्टदानवर्हणनोचिततथाविधेच्छापरि-
ग्रहौचित्यादेव स्वीकृतसिंहरूपस्येत्यर्थः । कीदृशा नखाः ? प्रपन्नानामार्तिं ये छिन्दन्ति ।
नखानां हि छेदकत्वमुचितम्; आर्तेः पुनश्छेद्यत्वं नखान्प्रत्यसंभावनीयमपि तदीयानां नखानां

कौमुदी

सम्बन्धास्मदादिसाम्यापत्तिशङ्कापङ्कसङ्खालनार्थमिच्छापदव्यवच्छेदं दर्शयति—न तु कर्म-
पारतन्त्र्येणेति ॥ अस्य स्वीकृतसिंहरूपस्येत्युपरितनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि । तथापि स्वामी-
च्छाप्रवृत्तभृत्यादिवदन्येच्छावशासादितविग्रहवत्त्वसम्भावनादनीशितृत्वनादवस्थमिति शङ्का-
शिपिलनार्थं स्वशब्दव्यावर्त्यमाह—नापीति ॥ ननु तादृशविग्रहविशेषावलम्बनस्य स्वेच्छा-
मात्रनिबन्धनत्वमसम्भवि, नित्यमेतदवलम्बनानवलम्बनयोरन्यतरापत्तौ कदाचिदेव तादृश-
देहपरिग्रहानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तदेतुभूतेच्छाया अपि निर्हेतुत्वे नित्यसत्त्वासत्त्वान्यतरप्रसङ्गादि-
त्याशयेनाह—अपि त्विति ॥ हेतुविशेषमुद्घाटयन् उत्तरमाह—विशिष्टेति ॥ इतरदानव-
हननाद्विशिष्टं यदानवस्य हिरण्यकशिपुनाग्नौ हननं कर्म तत्रोचितोऽनुरूपो यः, तथाविधाया
नरहरिविग्रहावलम्बनरूपेण्यमाणविषयत्वेन अन्यादृश्या विशिष्टाया वा, इच्छायाः परिग्रहः स्वी-
कारः । तदौचित्यादेव हेतोः, इष्यमाणक्रियानिर्वर्तन एव हीच्छायाः परिग्रह औचित्यवान्
भवति । प्रपन्नार्तिच्छिद इत्येतन्नखानामेव, न मधुरिपोर्विशेषणमित्याशयेनाह—कीदृशा
नखा इत्यादि ॥ यद्यपि आर्तिहेतुभूतदुरितनिवर्हणेन तत्कार्यभूतार्तिनिवर्तकत्वं भगवद्गतं
भगवन्नखेष्वारोप्य नखानां प्रपन्नार्तिच्छित्वमिह विवक्षितम्; तथापि प्रौढिम्ना छिदिधातोः
मुख्यार्थावलम्बनेन नखानामार्तेष्वेच्छावच्छेद्यत्वौचित्योपपादनार्थं नखानां तावच्छेदकत्वं नानु-
चितमित्याह—नखानां हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ; न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति भावः । पुनः-
शब्देनार्तरमूर्तत्वेन नखच्छेद्यत्वानौचित्यशङ्कोत्पत्तिमनुजानाति । अत एवाह—नखान् प्रत्य-
संभावनीयमिति ॥ नखकर्तृकच्छेदनक्रियाकर्मत्वस्य मूर्तवस्तुष्वेव दृष्टत्वादतादृश्या आर्ते-
स्तदसंभावना अपिशब्देन सूचिता । तर्ह्यसंभावितत्वादयुक्तैवार्तेऽछेद्यत्वोक्तिः; नेत्याह—
तदीयानामिति ॥ तदीयानां नखानां यत्स्वेच्छानिर्माणं तदौचित्यलौकिकनखसाधारण्यसंदृष्ट्या
तावत् भगवत्संबन्धिनो नखा न खिलीकारपात्रीकर्तव्याः । ते हि भगवता विशिष्ट-
प्रयोजनोद्देशप्रवृत्तिनिजेष्वनिर्मितशरीरत्वेनाप्रतिषेधभगवत्प्रभावविष्कारायमाणत्वात् कचिद-
प्यप्रतिषेधमानसामर्थ्यसंपन्ना मूर्तवस्तुनिर्विशेषममूर्तमपि स्वाच्छन्द्येन छेत्तुमुत्सहन्त

लोचनम्

स्वेच्छानिर्माणौचित्यात्संभाव्यत एवेति यावत् । अथवा त्रिजगत्कण्टको हिरण्यकशिपुर्विश्वस्य
 क्लेशकारक^१ इति स एव वस्तुतः प्रपन्नानां भगवदेकशरणस्थितीनां जनानामार्तिकारित्वान्मूर्त-
 वार्तिः ; तं विनाशयद्विरार्तिरेवोच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यानैष्यवस्थायां परमकारुणिकत्व-
 मुक्तम् । किं च ते नखाः किंगुणौः ? स्वच्छेन स्वच्छतागुणेन नैर्मल्येन ; स्वच्छमृदुप्रभृतयो
 कौमुदी

एवेति नानुपपन्नं किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा नारसिंहस्य विग्रहस्य स्वेच्छानात्रपरिगृहीत-
 त्वात्तत्सम्बन्धिनखानामनितरनखसाधारणं छेत्तृत्वं नासम्भावनया निरासार्हमित्यर्थः । ननु नखानां
 यत् छेदकत्वं तच्चैल्लौकिकमेवामीषामनुज्ञयेत, तदा आर्तिच्छेदकत्वमात्रसमवर्तमानमापद्येत ;
 अथ स्वेच्छानिर्माणौचित्ययुक्त्या तदुपपाद्येत, तल्लौकिकनखच्छेदकत्वौचित्यपरित्यागप्रसक्ति-
 रित्यभिप्रायेण विधान्तरेणोपपादयति—अथवेति ॥ स हिरण्यकशिपुरेव वस्तुवृत्तावमर्शं क्रिय-
 माणे सति प्रपन्नानां प्रह्लादप्रभृतीनां मूर्तां पारिच्छिन्नपरिमाणविशेषवती, न पुनर्मूर्ता, लोक-
 प्रतीता काचिदार्तिः । नन्वेतत्प्रसिद्धिविरुद्धम् ; आर्तिर्हि नाम मानसी पीडा प्रसिद्धा ; तस्याः
 कथमुक्तलक्षणमूर्तात्मकत्वमित्यत्राह—आर्तिकारित्वादिति ॥ लाङ्गलं जीवनमितिवत् तत्कारिणि
 ताद्रूप्यपदेशोऽयमित्यर्थः ॥ आर्तिरेवेति ॥ न तु हिरण्यकशिपुर्निरति । अत एवाह—
 विनाशयद्विरिति ॥ हिरण्यकशिपुरुपप्राणभृत्प्राणवियोजनलक्षणप्रयोजनाभिसन्धिनैव हि
 नायं भगवतो व्यापारः ; अपि तु विशिष्टनिजभक्तजनतानुग्रहहेवाकितयैव ; तच्छेलेन जगदार्ति-
 छेदनमेव वस्तुतः सदपि तत् अतात्त्विकदृशा जनेन दनुजसार्वभौमनिवर्हणरूपतया
 परिकल्प्यते ; अत एवानाकान्तहृदयस्थानमपि नैर्घृण्यमस्मिन्नरोप्यते ; मर्यादास्थापनप्रवृत्तराज-
 कर्तृकदण्डनीयदण्डनव्यापारवत् ; “तान्येव भावोपहतानि कल्कः” इति दर्शितरीत्या^२ तु
 लोकार्तिछेदनमात्रमेव ; प्रत्युत लोकोत्तरकारुणिकत्वातिशयकृतमेव तत् । अनेनैवामि-
 प्रायेणाह—तस्यामपीति ॥ अतिदारुणं यथा तथा हननरूपायामिति ; तत्तादृक्हननप्रवृत्तौ
 तथाविधकारुण्यपारतन्त्र्यविरोधार्थः अपिशब्दः ॥ उक्तमिति ॥ ‘प्रपन्नार्तिच्छिदः’ इति
 पदेन द्योतितमिति यावत् । अथ प्रशस्यमाना देवता प्रपन्नाय प्रसेदुषी प्रेप्सितं फलं
 प्रयच्छतीति विश्वासातिशयात् तदीयगुणविशेषवर्णनपरतया वित्तीयं विशेषणं व्याकर्तुमवतर-
 णिकां करोति—किं चेति ॥ न केवलं ते नखाः प्रपन्नार्तिच्छिद एव यावद्विशेषणान्तर-
 विशिष्टा अपीति समुच्चयार्थोऽत्रावगन्तव्य इत्यर्थः । विग्रहप्रदर्शकवाक्यावसानवर्तिनो मिसन्तस्य

१. क ख. ‘सम्भावित’ २. क ख. ‘विश्वस्योत्प्रेक्षक इति.’ ग. ‘विच्छेदककरण एवेति.’

३. ग. ‘अपि’ इति नास्ति. ४. क ख. ‘परम’ इति नास्ति ५. क ख. त. ‘ते किंगुणाः.’

६. क. दिशा.

लोचनम्

हि मुख्यतया भाववृत्तय एव; स्वच्छायाया च वक्रहृद्यरूपया आकृत्या आयासितः खेदित इन्दुर्यः ।
अत्रार्थशक्तिमूलेन ध्वनिना बालचन्द्रत्वं ध्वन्यते । आयासनेन तत्सन्निधौ चन्द्रस्य विच्छायात्व-
कौमुदी

यच्छब्दस्य 'ते नखाः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः' इति परिकल्पितशेषेण तच्छब्देन
सम्बन्धः । स्वच्छस्वच्छायापदयोः समानाधिकरणप्रवृत्तितया कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण
विग्रहमाख्यप्रतिपन्नमल्पप्रयोजनत्वादवधीरयन्नाह—स्वच्छेनेति ॥ स्वच्छपदस्य स्वाच्छय-
गुणवद्भवनिष्ठतया प्रचुरप्रयोगत्वात्तत्प्रतिपत्त्यपनुत्तर्यमाह—स्वच्छतागुणेनेति ॥ तमेव
गुणं धर्मिणः सकाशान्निष्ठस्य स्पष्टतया प्रदर्शयितुं नैर्मल्येनेति पर्यायोपादानम् ।
स्वच्छपदस्य स्वाच्छयगुणपरतया व्याख्यानं प्रयोगप्रसिद्धयननुरोधित्वादचतुरश्रमाशङ्क्य
लाघविकत्वादपर्यवसिते वाक्ये गर्भवाक्योत्पादनेन परिहरति—स्वच्छेति ॥ मुख्यतयेति ॥
धर्मिणि पुनरर्थक्रियासामर्थ्यसमन्वयाद्धर्मसमवायाच्चा मुख्यतयेव ; अत एव हि गुणशब्द-
त्वममीरां प्रसिद्धम् ; “मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः” इति च स्थितिरिति भावः ॥
भाववृत्तय इति ॥ भावो भवितुर्धर्मिणो धर्मः स्वच्छवप्रभृतिः, तस्मिन्नेव वृत्तिवर्तनं येषां ते
तयोक्ताः । छायाशब्दोऽत्र न गोभावाचक इत्याह—आकृत्येति ॥ आकृतिः सन्निवेश-
विशेषः । तमेव प्रदर्शयति—वक्रहृद्यरूपयेति ॥ एतच्च वक्ष्यमाणध्वनिप्रदर्शनोपयोगितयो-
क्तम् । आयासशब्देनातिप्रयत्नवाचिनात्र तज्जन्यः खेदो लक्ष्यत इत्याह—खेदित इति ॥
आयासमनुभवामीत्यादिवत् खेदार्थत्वं प्रयोगवलादवसीयत इति भावः । इह वस्तुध्वनिमुत्सू-
त्रयति—अत्रेति ॥ स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दव इत्यस्मिन् विशेषण इत्यर्थः । अर्थः स्वच्छायाया-
सितत्वरूपः । तस्य अवक्रहृद्याकृतौ पूर्णचन्द्रे अनुपपत्तेरयं स्वच्छायायासितेन्दुशब्दः इन्दु-
शब्दवाच्यस्य बालेन्दुता व्यञ्जनव्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्वच्छायातुलितेन्दव इति
तुलितादिपदोपादानं विनायासितपदस्य ग्रहणं वस्तुध्वन्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—आयासने-
नेति ॥ तत्सन्निधाविति ॥ तच्छब्दः प्रकृतनखपरामर्शकः; सान्निध्यं च वास्तवयोगादारोपित-
मवगन्तव्यम् । अथवा उभयानुगतद्वयत्वादिसमानधर्मसंबन्धात् तद्वारको वास्तव एव
सन्निधिरस्तु ; धर्मसम्बन्धनिबन्धनायाः प्रत्यासत्तेरखिलतीर्थिकसंप्रतिपन्नत्वात् । आयासिनो हि
कुनश्चिद्धेतोः परिम्लानच्छायः अत एवानुस्मरणीयशोभत्वादनुशोचनीयो भवति—इति
सर्वालङ्कारेषु व्यङ्ग्यतयान्तर्लान्त्येन स्थितातिशयोक्तिरपि अत्रौचित्येन निबध्यमाना व्यङ्ग्यत्वेन

लोचनम्

प्रतीतिरहयत्वप्रतीतिश्च ध्वन्यते ; आयासनकारित्वं च नखानां सुप्रसिद्धम् ; नरहरिनखानां तैश्च लोकोत्तरेण रूपेण प्रतिपादितम् । किं च तदीयां स्वच्छतां कुटिलिमानं चावलोक्य बालचन्द्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति—तुल्येऽपि स्वच्छकुटिलाकारयोगे अमी प्रपन्नार्तिनिवारणकुशलाः, न त्वहम्—इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितः । किं चाहं पूर्वमेक एवासाधारणवैशद्यहृद्यकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभूवम्, अद्य पुनरेवंविधा नैवा दश बालचन्द्रा-

कौमुदी

प्रदर्शितेत्याशयेनाह—आयासनकारित्वं चेति ॥ णिजयेंऽत्राविवक्षितः प्रमादपाठो वा ; आयासकारित्वं प्रहरणत्वनिरूपणात् सुप्रसिद्धमिति सकलजनोपभोगपुरातनीभूतमित्यर्थः ॥ लोकोत्तरेणेति ॥ अहो नु खल्वित्याश्चर्यबुद्धिभाजनीभूतेनेत्यर्थः । एवं रसवस्तुध्वनी प्रदर्श्य संप्रत्यलङ्कारध्वनिं योजयति—किंचेति ॥ न केवलं रसवस्तुध्वनी एव यावतालङ्कारध्वनिरप्यत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारस्य भामहेन सोदाहरणं लक्षणमुक्तम्—“उपमानवताथेन यद्विशेषनिदर्शनम् । व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥ सितासिते पक्ष्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी । एकान्तशुभ्रश्यामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥” इति । मञ्जुकेन तु—“भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति । स्वात्मनि स्वस्यैवात्मनि मनसि परेषामभिहितं अन्तरेव निगूढतयानुभवतीत्यर्थः । अनुभवप्रकारमेवाह—तुल्येऽपीति ॥ नन्वन्येऽपि तावन्न प्रपन्नार्तिछेदनकुशलाः, नखानामेव तथाभावात् भावानां विचित्रशक्तित्वात् ; तद्व्रतान्त्यैरिव तदभावान्न मनः खेदनापमित्याशङ्क्य तुल्यत्वे सति न्यूनत्वमेव खेदहेतुरिति दर्शयितुं तुल्यत्वे सतीति साम्यमुक्तम् ; उपमानादुपमेयस्य आधिक्यमुक्तम् ‘अमी प्रपन्नार्ति-इति’ इति । अनेन ‘प्रपन्नार्तिच्छेदः’ इति विशेषणस्य ध्वननव्यापारोत्थाने सहकारित्वं दर्शितम् । इतिशब्दः तन्त्रेण ‘अनुभवति’ इति ‘ध्वनितः’ इति चानेन संयोजनीयः । लोकसिद्धालङ्कारसमानयोगक्षेमतया पृथक्पृथक् चारुत्वहेतूनामप्यलङ्काराणां सङ्घटनाकृतचारुत्वान्तरोपलम्भात् पृथक् पर्यवसानं विनैवालङ्कारान्तरत्वेन चिरन्तनालङ्कारकारैर्विचार्य निर्धारितो यः सङ्करालङ्कारः, तमप्यत्र योजयति—किं चेति ॥ पूर्वमिति ॥ एतदवधायतीते काल इत्यर्थः । एक एवेत्येवकारो द्वितीयसत्ताव्यवच्छेदार्थः । असाधारणं यद्वैशद्यं स्वाच्छयगुणः ह्यथ वक्ररूप अकारस्ताभ्यां योगात् संवन्धात् ॥ समस्तेति ॥ विवेचकानामविवेचकानां चेत्यर्थः । किमतस्तत्राह—अद्य पुनरिति ॥ पुनःशब्दो

१. क. ख. ग. ‘आयासकारि.’ २. क. ख. घ. ङ. त. ‘तव’ इति नास्ति.

३. क. ख. ग. ङ. त. ‘व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः.’ ४. क. ख. ‘नखाः’ इति नास्ति.

लोचनम्

काराः संतापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति तानेव^१ लोको बालेन्दुबहुमानेन पश्यति, न तु मामित्या-
कलयन्बालेन्दुरविरतमायासमनुभवतीत्येवोक्षापहुतिध्वनिरपि । एवं वस्त्वलङ्कारसंभेदेन

कौमुदी

विशेषे; अद्यत्यनेनात्मसौभाग्यस्य पुरातनीभूततयानादरणीया[णीयता]स्पदत्वं सूचयता
नखसौभाग्यस्याभिनवत्वादत्यन्ताभिलषणीयत्वं प्रत्याप्यते ॥ एवंविधा इति—‘स्वच्छ-
स्वच्छायायासितेन्दवः’ इति विशेषणोपदर्शितविशेषशालिन इत्यर्थः ; एवंविधत्वमेवं च
बालचन्द्राकारत्वहेतुतया योज्यम् ॥ बालचन्द्राकारा इति ॥ ‘वयं बालचन्द्राकारा
भवामः’ इति नखानां तथाविधाभिमानगडुलहृदयत्वानुकरणनिप्यन्दिनिजेर्प्यानिर्भरो निर्देशः ।
अद्वितीयतया वर्तमानस्य द्वितीयसत्तामात्रमेव तावदनुतापातिरेकहेतुः; इह तु प्रत्युत तादृ-
शेषु दशसङ्ख्येष्वहमहमिकया जागरूकेषु कियान् मनसि खेद इति वैधात्र्यपि वक्त्रपरंपरा
वक्तुं न पारयतीत्याशयेनोक्तम्—दशेति ॥ प्रपन्नार्तिच्छिद इति विशेषणस्यास्मिन्नपि ध्वनौ
सहकारित्वं न विवर्तत इति सूचयति—सन्तापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति ॥ “न सन्ताप-
च्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा” इति प्रयोगात् देहदाहः सन्तापः, तदुच्छेदकुशलत्वमेव
चन्द्रमसः; नखानां तु न तावन्मात्रमेव, प्रपन्नानामाध्यात्मिकादिनिखिलार्तिच्छेदकत्वमपीति
तेषां स्वात्मापेक्षया उत्कर्षविशेष इत्यर्थः । इतिहेतौ ; यतोऽभिनवत्वेन निसर्गत एव च
विशिष्टाकारशालित्वम्, यतश्च तादृशां तेषां बह्वीयस्त्वम्, बहूनामपि तेषां तादृशां तथावि-
धात्मपरिभूतिफलार्थमेकमत्यापत्यैकसन्धीभावः, यतो वा स्वगुणस्वीकरणेनाभ्यधिकगुणान्तर-
ग्रहणहेतुःकिं. [किं ता], ततो हेतोः ॥ बालेन्दुबहुमानेनेति ॥ बालेन्दो समुचितो यो बहुमानः
गौरवातिरेकसमुपबृंहिता कापि प्रप्तिपत्तिः; तथा सह तान्नखानेव लोकः पश्यति ; एवकार-
सामर्थ्यसिद्धमपि परिपूर्णनिजहृदयमहाहदभरितभूरितरखेदातिशयसलिलपरिवाहनिप्यन्दाय-
मानवाग्विलापरूपतया स्वयंप्रसृतम्, अतपित [अत एव] निवारणाक्षमतया प्रवृत्तमर्थमाह—
न तु मामिति ॥ इतिः प्रकारे ; अविरतमच्छेदेन प्रवहद्रूपम् ; अथवा अविरतमनुभवतीति ।
आयासं खेदमयशःप्ररोहसमुपजनितम् “संभावितस्य चाकीर्तिर्भरणादनिरिष्यते” इति
दर्शितदिशा संभावनास्पदीभावमनुभवत एव सतो लोकनिन्दावादभाजनीभावस्य
सातिशयखेदकारित्वात् ॥ उत्प्रेक्षापहुतिरिति ॥ उत्प्रेक्षापहुत्योरनुप्राधानुप्राहकभावेन
वर्तमानयोः पृथगेव चारुत्वान्तरप्रतीतिहेतुभावेन एकीभावमापद्यमानयोर्यनिरिति यावत् ;

१. ग. ‘एव’

२. क. ख. ‘इत्युत्प्रेक्षयते इत्युत्प्रेक्षापहुतिरिति’. ग. ‘इव’ इति नास्ति.

३. ग. ‘स्व’ इति नास्ति

लोचनम्

त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोके अस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः ॥

कौमुदी

उत्प्रेक्षार्थापह्नुतिरिति तु व्याख्यानम् उत्प्रेक्षाया ध्वनिविषयबहिर्भावप्रसक्तेर्नातीयात्माकं हृदय-
मनुरञ्जयति । अतश्चानुप्राह्यानुप्राहकभावलक्षणः सङ्कारालङ्कारोऽवगन्तव्यः । “अध्यव-
साये व्यापारप्राधान्य उत्प्रेक्षा” “विषयापह्नवेऽपह्नुतिः” इति लक्षिते उत्प्रेक्षापह्नुती इहानु-
प्राह्यानुप्राहकभावेन वर्तते । बालेन्दोरविरतायासानुभवोत्प्रेक्षा हि स्वव्यावृत्त्या नखविषय-
नखत्वनिप्रेषपूर्वकबालेन्दुत्वविधिरूपलोकप्रतीतिविषयस्वप्रतिपत्तिनिबन्धनेति विषयापह्नव-
लक्षणापह्नुतिबलादेवात्मानं लभते ; यथा—“प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्” इत्यत्र सन्देहा-
लङ्कारो व्यङ्ग्येषामालङ्काराधीनात्मलाभः तद्वदिति । प्रदर्शितमलङ्कारध्वनिं प्राग्दर्शितरसवस्तु-
ध्वनिभ्यां सङ्गलप्य निगमयन् तत्प्रदर्शनेन सप्रभेदस्य सकलध्वनिप्रपञ्चस्य शास्त्रप्रतिपाद्यस्य
अस्मिन्नाद्यश्लोक एव प्रदर्शितप्रायत्वमभिप्रेत्याह—एवमिति ॥ ननु श्रोतव्याख्यातूणां
परमेश्वरसांमुख्यकरणपरतया कृते श्लोके किमिति वक्ष्यमाणध्वनियोजनं प्रयत्नेन कृतमित्या-
शङ्क्य श्रोतुमनःसमाधानार्थं काव्यलक्षणस्यापि काव्यरूपत्वे लक्ष्यकाव्यानु रूप्यप्रदर्शनार्थं
चेत्याशयेनोक्तम्—अत्रेति ॥ आद्ये काव्यात्मके चेत्यर्थः । उक्तध्वनियोजनस्य स्वकपोल-
कल्पितत्वेनानादरणीयत्वशङ्कापनुत्तर्यमुक्तम्—अस्मद्गुरुभिरिति ॥ अविच्छेदेनारमाकं

उपलोचनम्

“एवं वस्तुलङ्काररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः”—इति लोचने ।
वस्तुतस्तु ध्वनिमार्गमनुसरता सहस्रशास्त्रीभवति ध्वनिः ; तथा हि—नारायणं प्रपद्यस्य श्रीमतः
प्रह्लादस्य परिपन्थिनो नारायणनास्तिकस्य हिरण्यकशिपोर्बाहशी गतिः ; तादृश्येव ध्वनिभक्तपरि-
पन्थिनां ध्वनिनास्तिकानामिति ; अनया दिशा सुदूरं ध्वनिपथानुधावनं सहृदयानुद्वेजयेत्कदाचि-
दित्यतोऽवगन्तुं शक्यते ध्वनेरतिव्याख्या न सम्प्रतमिति ॥

स्यादेतत्—कथमत्र रसध्वनिः? भगवद्विषयत्वात् भाव एवाङ्गी रसबलङ्कारः पर्यव-
स्येदिति । अत्रैवमङ्गने प्रतिविधीयते—प्रतिपद्यभगवत्तन्मयीभावः खलु महाकविराशिपं प्रयुक्ते ।
तदेव स्वेच्छेल्यादिवाक्यं भजनीयभगवद्विषयं चेद्वर्ण्येत, मिथेत । भगवत्तन्मयीभावश्च स्वयं
सूत्रकृदवस्थाया मङ्गलाकरणादपूर्वप्रस्थानकर्तृत्वाच्च सिद्धः—इति । अत्रेदमाकृतम्—नमस्किवा-
मनाहत्य नः-पदं विहाय वः-पदं प्रयुज्य आशीरूपं मङ्गलमाचरन्तो महाकवयः भक्तेर्भावस्य
अङ्गतां सम्पाद्य रसध्वनिं निर्वोदुमभिलपन्तीति ॥

लोचनम्

अथ प्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिदधत्, अप्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनम्,

कौमुदी

गुरुपरम्पराप्रणाड्या प्राप्तो यः ध्वनियोजनाप्रकारः, अथ च महुरुणा भेदुदुराजेनैवास्माकं साक्षादेव स्वमुखेन समर्पित इति नानादरणीयत्वशङ्काकलङ्कावकाश इत्यर्थः ॥

ननु ध्वनिस्वरूपं लक्षयितुं प्रारम्भाणेन कारिकाकारेण, लक्षणाधीनत्वाल्लक्ष्यसिद्धेः तत्स्वरूपलक्षणाभिधाने कर्तव्ये, तदवधीरणया प्रथमं तद्विषयविमतिहेतुकसद्वदयमनःप्रीतिहेतुकतत्स्वरूपाभिधानविषयस्त्वोद्यमप्रकटनमनर्थकमिवावभाति ; सामर्थ्यलभ्यत्वादस्यार्थस्याभिधानानपेक्षत्वात् ; विमतिविषयत्वस्य हि तत्सतत्त्वाभिधानहेतुत्वं सुप्रसिद्धमेव ; स्वरसमुन्दरार्थप्रतिपत्तेः प्रीतिहेतुत्वं चानुक्तगम्यमेव ; अतः “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिका-रम्भोऽनर्थक इति शङ्का निवारयितुं तावदाह—अथ प्राधान्येनेत्यादिना ॥ अथशब्दोऽयमारम्भार्थः, काव्यालङ्कारप्रत्यस्यात्रैव व्याख्यातुं प्रारब्धत्वात् । कारिकाप्रत्यव्याख्यानं तावदिहारम्भं वेदितव्यमित्यर्थः । अत एव मङ्गलार्थो वास्तु । न तावद्योक्तहेतुफलकध्वनिस्वरूपविधानप्रतिज्ञामात्रपरैषा कारिका ; किं तर्हि श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थमपेक्षितविशिष्टविषयाद्यनुबन्धवत्प्रकटनार्थेति नानर्थक्यशङ्कावकाश इत्याह—प्राधान्येनेति ॥ अभिधेयम् अस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यध्वनिस्वरूपात्मकम् अनन्यलभ्यतया विषयशब्दाभिधेयम् ; न खल्वस्माच्छास्त्रादन्यतस्तल्लभ इत्यनन्यलभ्यत्वम्, तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य ; तदेतत्प्राधान्येन प्रधानतयानेन वाक्येनाभिधीयते ; “तत्स्वरूपं ब्रूमः” इति विशिष्टवाक्यार्थत्वेन प्रतिपादनात् प्रधानत्वम् । न चाभावादिवादिप्रतिपत्तिप्रभेदोपन्यासस्य ध्वनिस्वरूपाभिधानस्य तद्हेतुकत्वकथनस्य चानर्थक्यमाशङ्कनीयम् ; विप्रतिपत्तिविषयत्वं हि सन्देहापादकत्वेन प्रसिद्धम् ; तच्चानभिधेयत्वापादकासन्दिग्धत्वव्युदासेन विषयत्वोपपादकमिति तस्यापि नानर्थक्यमिति भावः । ननु भवत्वेवं विषयसमर्पकत्वेन तदुपपादकत्वेन वा सार्थकत्वम् ; तथापि “सद्वदयमनःप्रीतये” इत्यंशस्यानर्थक्यं तदवस्थम् ; न च तस्य प्रयोजनसमर्पणप्रणाड्या सार्थकत्वम्, प्रीतिर्ध्वनिस्वरूपाभिधानप्रयोजनत्वाभावात् ; अभिधानस्य ह्यभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनं नान्यत् —इत्याशङ्क्य, तस्य प्रयोजनसमर्पकत्वाददोष इत्याह—प्रयोजनप्रयोजनमिति ॥ सत्यम् अभिधानस्याभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनम् ; न तु तस्य प्रयोजनलक्षणमस्ति, सुखप्राप्त्यादेरन्यतरस्यैव प्रयोजनत्वात् ज्ञानस्य स्वतस्ताद्रूप्याभावात् ; अतो ज्ञानजन्यायाः प्रीतेः स्वत एव प्रयोजनभूताया इह तदभिधानप्रयोजनत्वं

लोचनम्

तत्सम्बन्धं प्रयोजनं च सामर्थ्यात् प्रकटयन् आदिवाक्यमाह--काव्यस्यात्मेति ॥ काव्यात्म-
कौमुदी

दर्शितमिति तस्यापि नानर्थक्यमित्यर्थः । न चैवं सति वाक्यभेदापत्तिरित्याशयेन अप्रधान-
तयेत्युक्तम् । विषयस्य वाक्यार्थाभावेन प्रधानतया प्रतिपादनम् ; प्रयोजनस्य तु पदार्था-
भावेनाप्रधानतया ; विशिष्टप्रतिपादकवाक्याद्विशेषणप्रमितिन्यायेनाप्राधान्येऽपि तत्प्रतिपादक-
त्वमविरुद्धमेवेति भावः । अत्र च “अभिदधत्” इत्यस्यानुपज्ञो द्रष्टव्यः । भवत्वेवं विषय-
प्रयोजनलाभः ; तथापि शास्त्रादौ सम्बन्धाभिधानस्यावश्यकत्वात्तदनिर्देशादपरिपूर्णार्थमेतत्
वाक्यमित्याशङ्क्य शब्दतस्तदनिर्देशेऽपि अर्थतस्तच्छाभाददोष इत्याह—तत्सम्बन्धं [प्रयोजनं]
चेति ॥ तच्छब्देनाभिधेयप्रयोजने एव परामृश्येते ; ते च ध्वनिस्वरूपसद्वयमनःप्रीतिलक्षणे ;
ध्वनिशास्त्रयोस्तावदभिधानाभिधेयभावलक्षणः सम्बन्धः ; प्रीतिशास्त्रयोः पुनः साध्यसाधन-
भावरूपः ; एतच्चोपरिष्ठात् स्वयमेव वक्ष्यति ; प्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपम् ; सामर्थ्यात्
इत्यनेन वाक्यभेदप्रसङ्गं परिसञ्चये ॥ आदिवाक्यमिति ॥ अत्रादिशब्देनाभिधेय-
प्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमस्य समुचितमेवेति दर्शितम् । कारिकापदमवधीर्य वाक्यपदं प्रयुञ्जा-
नस्यायमभिसन्धिः । मुंल्यतया हि ‘क्रियते अनेन ज्ञातिः’ इति लक्षणतया प्रसिद्धोऽसाधा-
रणभूतः कश्चिद्धर्मः कारिका; उपचारात्तु तत्तत्तर्कसुखप्राप्त्यर्थः श्लोकोऽपि कारिकेत्युच्यते;
तत्रास्य श्लोकस्य लक्ष्यभूतध्वनिस्वरूपज्ञापकत्वेनौपचारिकमपि कारिकात्वं नास्ति ; किन्तु
ग्रन्थारम्भापेक्ष्यमाणविषयाद्युपस्थापकत्वेन तद्वहिर्भूतत्वमेव ; अत एवास्त्योपोद्घातत्वेनैवात्र
सङ्गतिरिति वाक्यरूपत्वम् अवश्यवाच्याभिधेयादिवाचकत्वम् ; अत एव “यत्तार्थः शब्दो वा”
इत्यतः प्राक्तनानां वाक्यरूपत्वमेवावसेयम् , औपोद्घातिकी सङ्गतिश्च । अथवा
आदौ प्रतिपाद्यं वस्तुजातमादिशब्देन गृह्यते ; तद्विषयं वाक्यमादिवाक्यम् ; विषयोदेत्त्वादौ
प्रतिपाद्यत्वं प्रेक्षावच्छ्रोतृजनप्रवृत्त्यङ्गत्वेन सर्वत्र सुप्रसिद्धमेव । तदाहुः न्यायविदः—
“प्रयोजनादीनां शास्त्रादौ परिकीर्तनं प्रेक्षायतां प्रवृत्त्यङ्गम्” इति । अत एव श्रोतृजन-
सुखप्रतिपत्त्यर्थाभिधानकर्तृत्वार्थविषयवाक्यशब्दप्रयोगः ॥

ननु स्वतःप्राप्तासङ्कुचितार्थप्रवृत्तेर्बुधशब्दस्यावबोधव्यनिखिलवस्त्वबोधशालिवि-
हङ्गात्राभिधायकत्वावधीरणेन काव्यतत्त्वमात्रविद्विषयतया वृत्तिकारस्य व्याख्यानं किं-
निबन्धनमित्याशङ्क्य ‘अनेकार्थविषयः शब्दः प्रकरणादिभिर्विषयविशेषे नियम्यमानः तद्वृद्धि-
जनकतां प्रतिपद्यते’ इति न्यायमाश्रित्य, न बुधशब्दमात्रसमुद्भिन्नोऽयमर्थः, अपि तु
अवबोधस्यावबोधव्यवस्तुपरिच्छेदत्वात्तद्विशेषणवेपणायां प्रकरणादिवलात् काव्यात्मतत्त्व-

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समान्नातपूर्व-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

बुधैः काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञितः^१ परम्परया यः^२ सम्य-

लोचनम्

शब्दसंनिधानाद्बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधनिमित्त इत्यभिप्रायेण विवृणोति—काव्यतत्त्ववि-
द्भिरिति ॥ आत्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च

कौमुदी .

विषयत्वपर्यवसानमभिप्रेत्य विद्वद्विशेषवाचकतया बुधशब्दव्याख्यानमिदं वृत्तिकृत इति
नान्येषां बुधत्वपरिसङ्ख्यपानाभिप्रायापत्तिदोष इत्याह—काव्यात्मेति ॥ तर्हि काव्यात्म-
विद्भिरित्येवालम्, अवबोधपरिच्छेदस्य तावतैव सुसम्पादत्वात् ; अथात्मशब्दव्याख्याना-
भिप्रायेण तत्त्वशब्दः वक्तव्यः[म्] तर्हि तत्प्रयोजनमित्यत आह—आत्मशब्दस्येति ॥
अर्थं विवृण्वान इत्यनेन आत्मशब्दस्य व्याख्यानार्थत्वमस्योपवर्णितम् । न च
निग्रयोजनमित्युक्तम्—सारत्वमिति ॥ आत्मेवात्मा इत्यात्मगुणयोगनिमित्तोऽत्रात्मशब्द
इत्येतदर्थप्रतिपत्तिरत्र प्रयोजनम् ; तद्गुणश्च सारत्वादिः ; आत्मनो हि सारत्वं विशेषहेतुत्वं
च प्रसिद्धम् ; तद्वदस्यापि सारत्वमुत्कृष्टत्वंलक्षणम् ; अपरेभ्यः शब्देभ्यः
शब्दप्रतिपाद्येभ्यो वाच्यादिभ्यः स्वस्य यद्वैलक्षण्यम् स्वस्माद्वा तेषाम्, तत्करोतीति
तथा तद्भावश्च विद्यत इत्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं तत्त्वशब्देनात्मशब्दव्याख्यान-
मित्यर्थः । अत्र वृत्तौ ध्वनिसंज्ञितः काव्यस्यात्मेत्युक्तम् । न तु ध्वनिः काव्य-

उपलोचनम्

“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः” इति कारिकायाम् । अत्र इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतया
व्याख्यानमनादृत्य क्रमभेदेन वाक्यार्थपरामर्शकतया व्याचक्षाणाना लोचनकाराणामयमभि-
प्रायः—यदि इतिशब्दः शब्दपरोऽभविष्यत्, “ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः” इति वृत्तौ आचार्यो
नापश्यत् ; “ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मा” इत्येवावश्यत् इति ॥

१. क. ख. ग. ‘ध्वनिरिति संज्ञितः’

२. क. ख. ग. ‘समान्नातः समाख्यातः’

३. क. ख. ग. ‘अवबोधनिमित्तः’

४. क. ख. ग. ड. त. —‘शब्दः’

ध्वन्यालोकः

गाम्नातपूर्वः सम्यक् आ समन्तात् आम्नातः प्रकटितः ; तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमान-
लोचनम्

दर्शयति । इतिशब्दः स्वरूपपरत्वं^१ ध्वनिशब्दस्याचष्टे । तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया^२ निश्चया-
भावेनार्थत्वायोगात् । एतद्विवृणोति—संज्ञित इति ॥ वस्तुतस्तु न तत्संज्ञामात्रेणोक्तम् ।
अपि त्वस्त्येव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत समस्तसारभूतम् । न ह्यन्यथा बुधास्तादृशमामनेषुरित्यभि-
कौमुदी

स्यामेति ; तत्र को हेतुः ? एवं हि सति ध्वनेः काव्यात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमसिहितं
भवेत् इत्याशङ्क्य—ध्वनिशब्दात्परतः प्रयुक्तस्य इतिकरणस्य व्याख्यानमिदम् ; न चैवं
ध्वनेः काव्यात्मत्वानभिधानप्रसक्तिः संज्ञोपलक्षितत्ववेपेणार्थस्य संज्ञिन एवात्मत्वाभिधान-
पर्यवसानात् इत्यभिप्रायेणाह—इतिशब्द इति ॥ आचष्ट इति ॥ आख्यातवत् स्पुष्टमवगमय-
तीति यावत् । सर्वशब्दानां शब्दस्वरूपपरत्वमर्थपरत्वं चास्तीति समये अत्र इतिकरण-
योगात् ध्वनिशब्दोऽयं ध्वनिशब्दस्यैव स्वतःप्रधानतया प्रतिपादकः अर्थस्य त्वप्रधानतयैव,
तदवच्छिन्नार्थप्रतिपादकत्वेत्येवं इतिशब्दप्रयोगबलादवगम्यत इत्यर्थः । ननु ध्वनिरूपस्यार्थ-
स्यैव काव्यात्मत्वात् इतिशब्दयोगेऽपि केवलार्थस्यैव काव्यात्मत्वमभिधानीयमित्यत्राह—
तदर्थस्येति ॥ अर्थत्वायोगादिति ॥ निश्चयात्मकज्ञानगोचरीभूतस्यैव मुख्यतयार्थशब्द-
वाच्यत्वम् ; न तु सन्देहरूपज्ञानविषयीभूतरत्यर्थः । इयता ध्वनिरितिकारिकाखण्डो
व्याख्यातः । व्याख्याते त्वस्मिन्नर्थे वृत्तिप्रग्रयमवतारयति—एतद्विवृणोतीति ॥ नन्वेवं कारिका-
ग्रन्थाक्षरगमनिकाङ्गीकारेण व्याख्याते सति तस्य सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीति
समनन्तरग्रन्थविशेषः ; तत्र ध्वनिलक्षणस्यार्थस्य सहृदयसाक्षिकत्वाभिधानात् इत्याशङ्क्याह—
वस्तुतस्त्विति ॥ यद्यपि संज्ञाप्रधानतयैव ध्वनिलक्षणं वस्तु काव्यात्मत्वेनाभिहितम्, तत्तु न
परमार्थतः ; किन्तु अश्रद्धोपहन्यमानमानसजनबुद्धबन्धुनुरोधार्थमापातत एव ; परमार्थतस्तु
ध्वनिशब्दाभिधेयं शब्दस्वरूपानिष्कृष्टस्वरूपं किञ्चिदर्थान्तरमस्त्येव ; न च तदस्तीत्ये-
तावदेव । किं तर्हि अङ्गित्वेनाङ्गरयानीयेभ्यो वाच्यादिभ्योऽर्थेभ्य उक्तृष्टरूपमेव ; तच्च तत्स्व-
रूपाभिज्ञाभियुक्ताज्ञानप्रमाणबलादवगम्यत इत्यर्थः ॥

१. क. रा. ग. 'सम्यगासमन्ताश्रयातः प्रकटितः' इति नास्ति । त. 'सम्यग्य आम्नातपूर्वः
सम्यगासमन्तात् मनः प्रकटितः' २. त. 'मनसि प्रकाशमान' ३. घ 'स्वरूपपरः'

४. ग. 'तत्तदर्थस्य' ५. क. रा. 'निश्चयाभावेऽर्थनत्वायोगात्' ग. 'निश्चयायोगात्'

लोचनम्

प्रायेण विवृणोति—तस्य सहृदयेत्यादिना ॥ एवं तु युक्ततरम्—इतिशब्दो भिन्नक्रमो वाक्यार्थपरामर्शकः, ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नात इति^१ । शब्दपदार्थकत्वे^२ हि ध्वनिसंज्ञितोऽर्थ इति का सङ्गतिः । एवं हि ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत्, 'गवित्ययमाह' इति यथा । न च विप्रतिपत्तिस्त्यानमसदेव, प्रत्युत सत्येव धर्मिणि धर्ममात्र-

कौमुदी

ननु एवं तर्हि ध्वनिरितीति ध्वनिशब्दात् परतःप्रयुक्तेतिशब्दावगतस्वरूपपरत्वदौर्घ्य-
व्यप्रसक्तिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण वृत्तिकृदभिप्रायस्य व्याख्यानमुद्दिश्यति—एवं त्विति ॥
एवमिति वक्ष्यमाणपरामर्शः । अर्थोऽस्यरूपविशेषावद्योतनार्थः तुशब्दः । तत्प्रत्ययेन पूर्व-
योजनाया युक्तत्वं प्रत्याख्यते ॥ युक्ततरमिति ॥ इतिशब्दयोजनमिति शेषः । एवमित्युक्तं
व्यक्तीकरोति—इतिशब्द इति ॥ पूर्वयोजनायां हि ध्वनिशब्दपरामर्शकतया इतिशब्दो
योजितः । इह तु व्याख्याने क्रमभङ्गनेन यो ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मा इति बुधेः
समाम्नातपूर्व इति वाक्यार्थपरामर्शकतया तद्योजनाङ्गीकारेण ध्वनिरूपार्थस्य काव्यात्मत्वा-
भिधानं समञ्जसतया संपद्यत एव । पूर्वत्र तु शब्दाज्जस्यमात्रम् ; अर्थस्य तु ध्वनेः
शब्दोपलक्षितत्ववेगेण कथञ्चित्काव्यात्मत्वाभिधानं क्लिष्टमित्ययमेव व्याख्याप्रकारो वृत्तिकारेणा-
भिसंहितः । तदनुपवर्णनं तु शब्दपीडापरिहारेण सुखाधिरोहपूर्वव्याख्यानभूमिकोपाख्यानं
सुखाक्रमत्वाभिप्रायेणैवेति न कश्चिदवक्तर इत्यर्थः ॥

ननु एवमपि ध्वनिरितीति वदन् कारिकाकारः केवलं संज्ञापरत्वमेव किं नाभिप्रेति
इति तद्विरोधो दुष्परिहर इत्यत्राह—शब्दपदार्थकत्वे हीति ॥ न केवलं संज्ञापरत्वं कारिका-
कारस्याभिसंहितम्, किन्तु अर्थस्यैव संज्ञोपलक्षितस्यापि काव्यात्मत्वेन साक्षात्त्वम्^३, वृत्तिकारे-
णाभिधानात् ; अन्यथा संज्ञाया एव काव्यत्वत्वप्रसङ्गात् ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः काव्यस्यात्मेति
वृत्तिकृदचनं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ शब्दस्यैवार्थरहितस्य
ध्वनिपदार्थत्वं इत्यर्थः । शब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे दृष्टान्तमाह—गवित्ययमिति ॥ ननुक्तं तदर्थस्य
विवादास्पदीभूततया निश्चयाभावेऽर्थत्वायोगादिनि पूर्वव्याख्यानावसरे; तत्र किं विवादास्पदत्व-
मस्तत्त्वप्रयोजकमभिसंहितम् ? किं वानभिधेयत्वापादकम् ? आद्ये विरुद्धो हेतुरित्याह—न चेति ॥
स्थानशब्दो विषयवाचकः; अत्यन्तमेवासतो नभोनलनादेर्विवादास्पदीभावानुपलम्भात् । इतरथा
'गगनारविन्दं सुरभि' इत्यादिः सदनुमानत्वप्रसङ्गात्, तुच्छरूपस्य निरुपाख्यतया विषयत्वानु-

१. क. ख. ग. 'इति' नास्ति. २. क. ख. 'शब्दपरामर्शकत्वे' ३. 'शब्दपदार्थकत्वे'

३. काव्यात्मत्वेन सहृदयानामपरोक्षत्वमभिसंहितमिति यावत् ।

लोचनम्

कृता विप्रतिपत्तिः—इत्यलमतिविस्तरेण^१ अप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयजनेद्वेजनेन । बुधस्यैकतय प्रामादिकमपि तथाभिधानं स्यात्, न तु भूयसां तद्युक्तम् । तेन बुधैरिति बहुवचनम् । तदेवं

कौमुदी

पपत्तेः विप्रतिपत्तिस्थानत्वं नासत्त्वापादकम्, प्रत्युत सत्त्वापादकमेव इति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । ननु वस्तुसद्भावविनिश्चये कथं विप्रतिपत्तिसम्भवः, वस्तुविधत्पानुपपत्तेः, विप्रतिपत्तेः संशयकारणत्वस्य न्यायवित्प्रसिद्धस्यापह्नवप्रसङ्गश्च, निश्चयसंशययोरेकस्मिन्नेव विषये विनिवेशानुपपत्तेरित्यत्राह—सत्येव धर्मिणीति ॥ विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः, तासां विरोधो विषयविरोधनिवन्धन एव । न च भिन्नविषयप्रतिपत्त्योर्विप्रतिपत्तित्वमित्येकस्मिन्नेव धर्मिणि इदमीदृगिदमनीदृगिति विरुद्धधर्मद्वयविषयतया तत्कृतैव विप्रतिपत्तिः, विरुद्धयोरेकधर्मिणि विनिवेशासम्भवात् । न चैवं धर्मयोरेव विप्रतिपत्तिस्थानत्वं न धर्मिण इति मन्तव्यम्; धर्मस्य धर्मान्तरामावात्, धर्मिण एव धर्मद्वारा विप्रतिपत्तिविषयत्वात्, तस्याश्च धर्मिसिद्धबन्धनसिद्धिकत्वात् न धर्मिणोऽसत्त्वाशङ्कापीति भावः । ननु धर्मधर्मिणोरभेदो भेदो वा । अभेदे धर्ममात्रप्रयुक्तत्वाभावात्, मात्रचा *धर्मिणो व्यवच्छेदात्; भेदे धर्मिणो धर्म्यन्तरवत् विप्रतिपत्तिस्थानत्वायोगः—इत्याशङ्क्य अपर्यायसामानाधिकरण्यप्रतीतिप्रमाणप्रसिद्धभेदाभेदसमुच्चयपक्षावलम्बनेन पक्षद्वयोक्तदोषोद्धारमभिसन्धाय आह—इत्यलमिति ॥ अप्रस्तुतमपि प्रस्तुतोपयुक्तं नायक्तव्यपद्धतिमव्यासीत, तदधिकप्रपञ्चस्तु सहृदयद्वयोद्देशजनकत्वादवधारणीय इत्युक्तम्—भूयसेति ॥ भूयस्त्वस्यापेक्षिकत्वात् किमपेक्षं तदित्यपेक्षायां तदवधिः सहृदयोद्देश इत्याह—सहृदयेति ॥

ननु काव्यतत्त्वविचितामात्रस्यैव तद्वचनप्रामाण्यप्रयोजकत्वादेकस्यापि बुधस्योक्तिरेव ध्वनेः काव्यात्मत्वप्रमाणे पर्याप्तोतीति बुधैरिति बहुवचनमविवक्षितमेवेति कस्यचित्प्रतिपत्तिं वारयितुमाह—बुधस्येति ॥ तथेति—ध्वनिः काव्यस्यात्मैवेत्येवमित्यर्थः ॥ तदिति—प्रामादिकमभिधानम्, भूयसामपि प्रामादिकाभिधानशङ्कायां सर्वत्रानाद्यत्सेन सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ तदभिधानस्य प्रामाणिकत्वे निर्विशङ्कमुपादेयत्वघोतनार्यमिति यावत् । उक्तस्यार्थस्य वृत्तिकृदभिसंहितत्वं दर्शयन् व्याख्यातेऽर्थे वृत्तिग्रन्थं पातयति—तदेवेति ॥ यदेतदस्माभिरुक्तप्रयोजनं बहुवचनं तस्यैवैतत् व्याख्यानं परम्परयेति वचनं, न तु

लोचनम्

व्याचष्टे—परम्परयेति ॥ अविच्छिन्नेन प्रवाहेण^१ तैरेतदुक्तम्, विनापि विशिष्टपुस्तक-
निवेशनादित्यभिप्रायः । न च बुधा भूयांसोऽनादरणीयं वस्त्वादरेणोपदिशेयुः । एतत्त्वादरे-
णोपदिष्टम् । तदाह—सम्यगाम्नातपूर्वं इति ॥ पूर्वग्रहणेनेदं प्रथमता नात्र सम्भाव्यत इत्याह ।
व्याचष्टे च सम्यक् आ समन्तात् आम्नातः प्रकटित इत्यनेन ॥ तस्येति ॥ यस्याधिगमाय
प्रत्युत यतनीयं का तत्राभावसम्भावना ? अतः किं कुर्मः ? अपारं मौर्ख्यमभाववादिनामिति
भावः । न चास्माभिरभाववादिनां विकल्पाः श्रुताः ; किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्ते ; अतः

कौमुदी

कारिकार्यबहिर्भूतमित्यर्थः । परम्परयेत्यस्यार्थो विवृतः—अविच्छिन्नेनेति ॥ एतदिते ॥ ध्वनेः
काव्यात्मत्वमिति यावत् । अस्य व्यवच्छेद्यमाह—विनापीति ॥ असंविदितादिकोटिविद्वत्पर-
म्परामात्राश्रयेणाव्यवधानेन साक्षादुपदेशप्रसिद्धोऽयमर्थः ; न तु पुस्तकलेखनव्यवहितविद्व-
दभिधानसाक्षिक इति नाश्रद्धयत्वाशङ्कावकाश इत्यर्थः । समाम्नातस्य समुपसर्गार्थमाह—न
चेति ॥ निविडतमजडिमगडुलमतीना तु भूयसामनादरणीयार्थोपदेश आदरादप्युपपद्यत इति
बुधा इत्युक्तम् । ननु 'समाम्नातः' इत्येतावति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमतिरिक्तमिवेत्याशङ्क्य तदुपयो-
गमाह—पूर्वग्रहणेनेति ॥ इदं प्रथमता सादित्वम् । अत्रेति आम्राने । पूर्वग्रहणस्यैवमर्थत्वे किमिति
वृत्तिकारो न व्याकर्षात् ? अतोऽनतिरिक्तार्थ एवायमिति शङ्कित्वा आह—व्याचष्टे चेति ॥
पूर्वशब्दार्थ एव समाम्नातशब्दव्याख्यामिषेणोन्मीलितः ; न तु समाम्नातशब्दार्थप्रदर्शनपरं तत्
व्याख्यानम्, निगदव्याख्यातत्वादस्येत्यर्थः । वृत्तौ सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीति यदभावगद-
नात्यन्तासम्भवार्थमुक्तम् तत् विशिष्टध्वनिस्वरूपपरामर्शकस्य कारिकागतस्य तस्येति शब्दस्याभि-
प्रायप्रकाशनपरमित्याशयेनाह—यस्याधिगमायेति ॥ तत्रेति तस्मिन् ध्वनिस्वरूपे, संभावना-
सम्भवविषया प्रयोजकक्रिया ; अपारम् अवसानरहितम् । अयं कारिकायां जगदुरिति छिद्-
प्रयोगसामर्थ्यावगतमभाववादस्य परोक्षत्वम्, भूतत्वम्, अनद्यतनत्वं च । “न चास्माभिः” इत्या-
दिना “जगदुरिति” इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेणोपपादयन् प्रथमं परोक्षत्वमुपपादयति—न चेति ॥
अस्माभिरिति ध्वनिवादिभिः । श्रुतत्वं श्रवणेन्द्रियप्राज्ञतया प्रत्यक्षत्वम्, तदभावा-
च्चापरोक्षत्वमित्यर्थः । तर्ह्यश्रुतत्वादेव तद्गुणं यद्यप्यमानमकाण्डताण्डवितमापन्नमित्यत्राह—
किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्त इति ॥ “केचिदाचक्षीरन्” इत्यादिना सम्भावनम् ।

१. ग. 'कैरेतदुक्तम्'

२. क. ख 'पुस्तकेषु निवेशनात्'

३. क. ख. 'सम्यगय आम्रान्'

४. क. ख 'समाख्यान सम्यगसमन्तान् व्यातः'

५. क. ख 'तत्रासम्भावना'

लोचनम्

परोक्षत्वम् । न च भविष्यद्वस्तु दूषयितुं युक्तम् । अनुत्पन्नत्वादेव । तदपि बुद्धधारोपितं दूषयिष्यत इति चेत्, बुद्धधारोपितत्वादेव भविष्यत्त्वहानिः । अतो भूतकालोन्नेपारोक्ष्याद्विशि-

कौमुदी

“यत्रार्थः शब्दो वा” इत्यत्र तु दूषणं वक्ष्यते । सम्भावनारूपप्रतीतिप्रसिद्धत्वाच्छ्रुतत्वाभावेऽपि तत् दूषणं सङ्गच्छत इति भावः । यस्माच्छब्दानित्यत्वनित्यत्वविकल्पवन्न श्रोत्रप्रत्यक्ष-
गोचरत्वममीषां विकल्पानाम्, किं तु सम्भावनाप्रत्ययगोचरत्वमेव, तस्मात् परोक्षत्वं
लिट्प्रयोगावगतमुपपन्नमित्याह—अतः परोक्षत्वमिति ॥ तथापि सम्भाव्यमानत्वेनैव
भूतत्वाभावाच्च तदेकनियमितलिट्प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य भविष्यत्तानिरासेन पारिशेष्यात्
भूतत्वं पर्यवसाययितुमाह—न चेति ॥ स्वकारणाल्पव्यसत्ताकस्यैव वस्तुत्वात् भवि-
ष्यतश्च तदसम्भवाच्च भविष्यत्त्ववस्तुत्वयोः समावेश एकस्मिन् इत्याशयेन वस्तुशब्दः
प्रयुक्तः ॥ अनुत्पन्नत्वादेवेति ॥ अलब्धसत्ताकस्य प्रतिपत्तिपथारोपितत्वाभावादित्यर्थः ।
अनुत्पन्नत्वस्य धर्मिसरूपोपमर्दोपजीवित्वात्तन्मातस्यैव सरूपलाभोपजीविहेत्यन्तरानपेक्षतया
यथोक्तसाध्यसिद्धौ हेतुत्वं सूचयितुमेवकारः । ननु भविष्यतोऽपि तादृशेण सत्त्वात्
वृष्टङ्गादिवत् त्रैकाल्यासत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् भविष्यतोपाधिपरिधूननेन सरूपमात्रेण
बुद्धधारोपयितुं शक्यत्वात् वार्तमानिकबुद्धिगोचरतुल्ययोगक्षेमावसम्पत्तेर्न दूष्यत्वासम्भव
इति शङ्कते—तदपीति ॥ अपिशब्दो भविष्यतो दूष्यत्वविरोधार्थः । अथ वा तदपीति
तथापीत्यर्थः । भविष्यतोऽपि वृष्टङादेर्विशिष्टमेघोन्नत्यादिलिङ्गपरामर्शजनिततायामनुमानादि-
बुद्धौ समारोपयितुं शक्यत्वादतापि सम्भावनालक्षणायां बुद्धौ तादृशोऽर्थस्यारोपणात्तदुपणो-
पपत्तिरित्यर्थः । अथ वा वाह्यार्थापत्तापिबौद्धगन्धिन इयमाशङ्का । अत्र च वाह्यार्थाना-
मान्तरत्वापपादनार्था युक्तयः स्वयमभ्यूह्य योजनीयाः, ग्रन्थगौरवमयात् न लिख्यन्ते ।
तर्हि मदीयमेव पन्थानमादौचित्यवानसीति परिहरति—बुद्धधारोपितत्वादिति ॥ बुद्धा-
धारोपितत्वमपि यदि भविष्यत्त्वाकारेणैव न तदा विशेषः कश्चित् । अथ सत्तासमवा-
यित्वमात्राकारेण तदा बहिरपि तथाभावेन वस्तुनः सद्भावे बुद्धधारोपितत्वमङ्गः । तस्यापि
बुद्धधारोपितत्वे सत्यनवस्थादिप्रसक्तिः । न च वर्तमानो नाम कालेऽस्तीति प्रामाणिकाः ।
अतः पारिशेष्यात् भूतकालावच्छिन्नतयैव बुद्धधारोपः । तथा चास्मदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

लोचनम्

ष्टाद्यतनत्वप्रतिभानाभावाच्च लिट्प्रयोगः कृतः—जगदुरिति ॥ तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्य-
दूषणं प्रकटयिष्यति । सम्भावनापि नेयमसम्भवतो युक्ता, अपि तु सम्भवत एव ।
अन्यथा सम्भावनानामपर्यवसानं स्यात्, तदूषणानां च । अतः सम्भावनाभिधायिष्यमा-
णां समर्थयितुं पूर्वं सम्भवन्तीत्याह । सम्भाव्यन्त इति त्वेयमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न
च सम्भवस्यापि सम्भावनी, अपि तु सा वर्तमानतैव स्पृष्टेति वर्तमानेनैव निर्देशः ।

कौमुदी

केचित् शुद्धयारोपितमिति निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वप्रतीतेः भविष्यत्वभङ्ग इति
व्याचक्षते, तदचतुरश्रम् । एवं हि सति वचनदोष एवाप्यं भवेत्, न तु वस्तुगतः ; सम्भ-
विन्यां च वस्तुदोषोद्घाटनायां न शब्ददोषोद्घावनमात्रेण कश्चित् बहुमान इत्यलमनेन ।
एवं परोक्षत्वंभूतत्वं [च] प्रसाध्योपसंहरति—अत इति ॥ वास्तवस्य भूतत्वस्यात्रासम्भवमभिप्रेत्य
उन्मेषपदप्रयोगः । प्रातिमासिकं भूतकालावच्छिन्नत्वं लिट्प्रयोगावलम्बनं न वास्तवमिति
भावः ॥ पारोक्ष्यादिति ॥ एतच्च न चास्माभिरिति समनन्तरमेवोपपादितमिति भावः ।
तथापि लिटोऽन्यतनार्थत्वस्मृतेस्तदसिद्धावनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विरोध्यद्यतनत्वप्रतिभासाभाव-
बलादनद्यतनत्वसिद्धेरदोष इत्याह—विशिष्टेति ॥ भवतु नामोक्तप्रकारेण जगदुरिति लिट्प्रयो-
गोपपत्तिः, तथाप्युक्तस्यार्थस्य वृत्तिप्रत्ययेऽनुद्धिन्नत्वान्नोपादेयत्वमित्याशङ्क्य तस्य वृत्तिकृदभि-
संहितत्वं प्रदर्शयितुमाह—तद्व्याख्यानायैवेति ॥ यदेतत् वृत्तिकार “आचक्षीरन्” इत्यादि-
सम्भावनोपक्षेपपुरःसरं दूषणप्रकटनमुत्तरत्र करोति, तत्र यत्सम्भावनानां प्रदर्शनं तत्कारिका-
गतलिट्प्रयोगव्याख्यानार्थमेव, दूषणार्थमनुभाषणमात्रपरत्वे सम्भावनादर्शनानर्थक्यात् ; अज्ञा-

उपलोचनम्

“जगदुः” इति कारिकायां लिट्प्रयोग एव व्याख्यायते वृत्तौ “आचक्षीरन्” इत्यत्र
लिटः प्रयोगेणेति निरूपयन्ति लोचनकाराः “तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति”
इति वदन्तः । तस्य लिटः, व्याख्यानायैव, सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति “आचक्षीरन्” इति
लिङा-इत्यर्थः ।

१. क. ख. ग. ‘लिट् प्रयोगः’

२. क. ख. ग. ‘तत्’ नास्ति.

३. क. ग. ग. ‘सम्भावनानामभिधायि-
ष्यमाणानाम्’

४. ग. घ. ‘सम्भवति’

५. घ. ‘तु’ नास्ति.

६. ग. ‘सम्भवस्य सम्भावना’

घ. च. ‘सम्भवस्यासम्भावना’

७. ग. च. ‘सा’ नास्ति.

ध्वन्यालोकः

केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं

तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ १ ॥

स्यापि अभावमन्ये जगदुः । तदभाववादिनां चामी विकल्पाः संभवन्ति । तत्र केचिदाचक्षीरन्—

लोचनम्

ननु सम्भवद्वस्तुमूल्या सम्भावनया यत्तन्मावितं तदूषयितुमशक्यमित्याशङ्कधाह—विकल्पा इति ॥ न तु वस्तु सम्भवति तादृक् यत् इयं सम्भावना । अपि तु विकल्पा एव, ते च तत्त्वावबोधवन्व्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनाविषया लिङ्प्रयोगो अतीतपरमार्थत्वं एव पर्यवस्यन्ति । यथा—

‘यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्वाहिर्भवेत् ।

‘दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥’

इत्यत्रार्थावधेवं कायस्य दृष्टता स्यात्तदैवमवलोक्येतेति भूतप्राणतैर् । यदि न

कौमुदी

तस्य हि दूषणमशक्यसम्पादमिति तज्ज्ञापनमात्रमेव दूषणोपयोगितया प्रसिद्धमिति आचक्षीर-
न्नित्यादि सम्भावनोपक्षेपो व्याख्यानाभिप्राय एवेति वृत्तिकारानभिप्रेतत्वमुक्तस्यार्थस्यानाशङ्क-

उपलोचनम्

“अत एव आचक्षीरन्नित्यादयः” इत्येवं लोचने । लिङ्यव्याख्यानाय लिङ् प्रयोगादेव तस्य लिङ् सम्भावनाद्वारा भूतकालपारोक्ष्यानद्यतनत्वपरता अभ्युपगन्तव्येति भावः । “यदिनामास्य कायस्य” इत्यादिप्राचीनपद्ये ‘यदि न स्यात्ततः किं स्यात्’ इत्येवं नना किमा च लिङ्स्त्वमभिध्याहारे च सम्भावनावोपक्षेपलिङ्गा भूतकालबोधनस्य न क्षातिरित्यभि-
सन्धाय वदति—“यथा यदि” नागेत्यादि “अयमेवार्थः” इत्यन्तम् । “विकल्पास्संभवन्ति” इत्यत्र

१. क. ख. ‘नन्वमभव-’

२. ख. ‘आशङ्क’ नास्ति.

३. ग. ‘न वस्तु संभावना तादृक् क्रियते इयं’

च. ‘न वस्तु सम्भवति तादृक् यतः’

४. क. ख. ‘निष्पन्नः’

५. घ. ‘संभावनाविषयाः प्रयोगाः’

६. क. ख. ग. ‘अतीतपरमार्थाः’

७. क. ख. ‘अर्थावधेयम्’

८. ख. ग. ‘काव्यम्’

९. ग. घ. ‘तदा’

१०. घ. ‘आलोचनेन’

लोचनम्

स्यात्ततः किं स्यादित्यत्रापि^१ किं वृत्तम्, यदि पूर्ववन्न भवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थः ;
इत्यलमप्रकृतेन बह्वना ॥

कौमुदी

नीयमित्यर्थः ; ननु [न तु] विकल्पशब्दवाच्यानां पक्षाणां सम्भावनामात्रपरमार्थतां वक्तुमिति
एवार्थः—इति सङ्गतिः । इतिशब्दोक्तं प्रकारं स्पष्टयति—किं वृत्तमिति ॥ ततः किं स्यादित्य-
स्यार्थोऽनेन विवृतः, किं फलं वृत्तं जातं न किञ्चिदित्यर्थः । यदि न स्यादित्यस्यार्थो दर्शितः,
यदि पूर्ववदित्यनेन बहिर्भूतान्तर्गतमांसादित्वादृष्टत्वमुक्तम् । भवनस्येत्यनेन स्यादित्यत्र प्रकृत्यर्थो
व्याख्यातः । सम्भावनेत्यनेन प्रत्ययार्थः । यथा विधिमुखे वाक्ये लिङः सम्भावना-
मात्रमर्थः, एवं प्रतिषेधमुखेऽपि विधिनिषेधविषयभेदमात्रकृतः पुनर्विशेषः ; सम्भावनार्थत्वं
पुनर्विशिष्टमेत्यर्थः । वाक्यं चेदं वस्तुतत्त्वविनिवेदनमुखेन वैराग्यादार्ढ्यजननार्थतया
प्रवृत्तम् । आसतां तावदमी देहात् बहिर्भूता ममकारास्पदीभूता भावभेदा आजानसिद्धा-
हन्तास्पदीभावनिर्गमसौभाग्यसर्वस्वविश्रान्तिधामभूता पुनरसौ देहोऽपि कदाचिदैवगत्या व्यत्य-
स्तान्तर्बहिर्भागे एवालोकपदवीमवतरेत् ; तदा निरस्तनिखिलेतरव्यापार एव घनतरमांस-
पिण्डमयनिजापघनजिघत्सासमाक्रान्तस्यान्ततया निरन्तरमिषातुकम्बकाकादिनिवारणपर एव
दिवानिशमयं लोकः स्यादित्ययमतिजुगुप्सित ईदृशो देहः । अथ नोक्तप्रकारसम्भावना-
गोचरः किन्तु यथायथमेव व्यवस्थितान्तर्बहिर्भागे एवात्यन्तायायं कायः स्यात्, तदापि
निष्फल एवायमिति फल्गुतरविषयोपभोगमात्रोपयोगित्वात् सर्वथातिजुगुप्सित एवायमिति
गाढतरां वैराग्यकोटिमधिरूढस्येयमुक्तिः । उपपादितेऽर्थे वक्तव्यभूयस्त्वमासूत्रयन् प्रस्तुतोपयोग-
विरहादुपरमं प्रकटयन्नुपसंहरति—इत्यलमिति ॥

इदानीं श्रोतॄणां सुखप्रतिपत्त्यर्थं “तेनैवंविधासु विप्रतिपत्तिषु” इत्यनः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-
सन्दर्भस्य महानात्पर्यं दर्शयति—“तत्र” इत्यादिना “तात्पर्यार्थः” इत्यन्तेन ॥ तत्रेति ॥ प्रस्तुते

उपश्लेषचनम्

वृत्तिगतस्य विकल्पशब्दस्य ‘विविधाः कल्पनाः’ ‘विपरीताः कल्पनाः’ इति वार्थो वर्णनीय इति
लोचनकाराणामाशयः ।

१ क. न. ‘इत्यनेनापि’ २. क. रा. ‘यदि न पूर्व भवनस्य’ ग. ... ‘भवनसंभावना’

लोचनम्

तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाच्यव्यतिरिक्तं नास्ति व्यङ्ग्यम् ।
सदपि वा तदभिधावृत्त्याक्षिप्तं शब्दाद्यगतार्थवलाकृष्टत्वाद्वाक्यम् । तदनाक्षिप्तमपि वा न वक्तुं
शक्यम्, कुमारीष्विव भर्तृसुखमतद्विस्तु इति त्रयं एवैते प्रधानविप्रतिपत्तिप्रकाराः ।
तत्रामावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगुणालङ्काराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोक-
शास्त्रातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्य काव्यस्यानन्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योऽस्ति योऽस्माभिर्न गणित

कौमुदी

ध्वनिस्वरूपविचारे इत्यर्थः । यदेतत् वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यं नाम ध्वनिवाच्यभिमतं तन्नास्त्येव न
सद्भावमनुभवतीति प्रतिज्ञा न सम्भवति । “भम धम्मिअ” इत्यादौ वाच्यभूतभ्रमणविष्यतिरि-
क्तस्य तन्निषेधरूपतया प्रत्युत तद्विरुद्धस्यैवावभासमानस्य व्यङ्ग्यभिमतस्यार्थस्यापहोतु-
मशक्यत्वादित्याशङ्का निराकुर्वन् प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—समयानपेक्षणेनेति ॥ इति कृत्ये
त्यस्माद्धेतोरिति यावत् । स्वविषयसमयविरहितव्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तत्सन्त्यपेक्षयुद्धिजननैकनिय-
तसामर्थ्यशब्दप्रमाणजन्यत्वासम्भवावधारणात् प्रमाणान्तरनिबन्धनैवेयं प्रतीतिः न शब्दनिब-
न्धनेत्यकामैरेव तावदन्युपगन्तव्यमेतदिति मानान्तरजन्यत्वाङ्गीकारिणामयमाक्षेप इति भावः ॥

ननु प्रसिद्धप्रमाणान्तरसामग्र्यनुपपत्त्यं त्रिधा भिनन्ति—तत्रेति ॥ के ते प्रकारा
इत्यपेक्षायामाह—शब्दार्थेति ॥ गुणालङ्कारशब्दौ द्वावपि शब्दार्थाभ्यां सम्बध्येते । गुणा
माधुर्यादयः । तेषां शब्दार्थोभयसम्बन्धित्वमुपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यति । शब्दालङ्कारा अनुप्रासा-
दयः । अर्थालङ्कारा उपमादयः । लोकशब्दो लौकिकवचनपरः । शास्त्रशब्दः शासनार्थवृत्तिः,
वेदशास्त्रेतिहासपुराणादिपरः अतिरिक्त्ये हेतुः ॥ सुन्दरेति ॥ गुणालङ्कारशृङ्गारितत्वनिवन्धनः
शोभाविशेष उक्तः । अन्य इति गुणालङ्कारेभ्यः ॥ ननु सकलसहृदयहृदयसाक्षिकायाः
शब्दार्थशोभाया अनपह्वनीयत्वात् केनचिदत्र तद्वेतुना भवितव्यम् ; स तु यः सोऽस्माभिः
व्यङ्ग्यार्थोऽङ्गीक्रियते, तत्कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्य—परिकृतौ प्रसिद्धगुणालङ्कारशब्दवाच्यत्वे-
नोभयवासिसिद्धशोभाहेतुभावेन गुणालङ्कारादिर्नैव[ङ्कारैः;तेनैव]शोभाविशेषशीलत्वोपपत्तेर्हत्व-
न्तरकल्प ना[न]वकाश इत्याह—शब्दार्थगुणालङ्काराणामेवेति ॥ गुणादिव्यतिरिक्तस्य शोभा-

१. क. ख. अभिधाक्षिप्तम्.

२. ख. 'शब्दाद्यगतार्थः'

घ. 'अशब्दाद्यगतार्थः'

ङ. 'शब्दार्थः'

३. घ. च.

४. ग. 'शक्यते'

५. क. ग. 'अतन्मय एवेति'

६. ग. 'प्रयानानि'

७. क. 'काव्यस्यानन्यशोभाहेतुः'

८. 'काव्यस्य शोभाहेतुः कश्चिदन्यो नास्ति'

९. 'समयानपेक्षणे...र्थो प्रतिपादकः' इति

कौमुद्युपलोचनसहितः इति भाति ।

लोचनम्

इत्येकः प्रकारः । यो वा गणितः स शोभाकार्यैव न भवतीति द्वितीयः प्रकारः । अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मद्गुण एव गुणे बालङ्कारे वान्तर्भवति^१ ; नामान्तरकरणे तु कियदिदं पाण्डित्यम् ; अपापि^२ गुणेष्वलङ्कारेषु वा नान्तर्भावः, 'किञ्चिद्विशेषलेशमाश्रित्य नामान्तरकरणम्' , उपमाविच्छित्तिप्रकाराणामसंख्यत्वात् ; तथापि गुणालङ्कारव्यतिरिक्तत्वाभाव एव^३ ; तावन्मा-

कीमुदी

हन्तोः सिद्धौ तन्निषेधविरोधात्, असिद्धौ निषेधस्याशङ्क्यत्वान्न तन्निषेध इत्याशङ्क्य स्वयमसिद्धस्यापि परप्रसिद्धिसिद्धतया निषेधाददोष इत्यभिप्रायेणाह—योऽस्माभिर्न गणित इति ॥ भवतामभिमत इति चार्थात्सिध्यति । ननु “लब्धरूपे कचित् किञ्चित् तादृगेव निषिद्धयते” इत्युक्तनीत्या धर्मिस्वरूपसिद्धयुपजीवनेन धर्मविशेषविषयतयैव निषेधस्यानुज्ञेयत्वात् व्यङ्ग्य-स्वरूपसत्तानिषेधासंभव इत्याशङ्क्य द्वितीयं प्रकारमाह—यो वेति ॥ शोभाकारितयैव हि तद्गुणनिवादिनाभ्युपगततयाभावाभावे च न तदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य शोभाकारित्वमपि स्वसंवेदसाक्षिकं कथमपह्नयत इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरमाह—अथेति ॥ विमतं गुणालङ्कारान्यतरदेव भवितुमर्हति विशिष्टकाव्यशोभाकारित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ननु तदन्तर्भावे सति तच्छब्दवाच्यनयैव प्रसिद्धिरपि स्यात् ; अथ तदभावान्न तदन्तर्भाव इत्याशङ्क्य न्यायबलसिद्धे वस्तुवैक्ये शब्दभेदमात्रस्य वस्तुभेदहेतुत्वमतिप्रसङ्ग-हतमित्याह—नामान्तरेति ॥ ननु काव्यजीवितत्वेन व्यङ्ग्यस्यास्माभिरभ्युपगमात् अतद्रूपगुणादिभेदसिद्धौ कथं नाममात्रकरणमेतत् इत्याशङ्क्य अभ्युपगम्यानन्तर्भावं गुणादिव्यतिरेकाभावमाह—अथापीति ॥ अथेति प्रकृतार्थादर्थान्तरे ; अथापीत्यभ्युपगमार्थः । विशेषलेशमिति ॥ गुणेष्वलङ्कारेषु वान्यतरस्येति शेषः । विशेषः काव्यजीवितत्वादिरूपः । नामान्तरं व्यङ्ग्यमित्यादिकम् । तेषां विशेषवत्तामुपमावैचित्र्यप्रदर्शनमुखेन दर्शयति—उपमेति ॥ अलङ्कारत्वासङ्गत्वादिति पाठे पृथक्पृथगन्वयाद्यसंख्यालङ्कारत्वेनोपमाप्रकाराणामेव स्थितत्वादित्यर्थः ॥ तथापीति ॥ विशेषलेशाश्रयणेन नामान्तरकरणेऽपीत्यर्थः ।

१. 'यो वा न गणितः' इत्युपगतानुमारी पाठः.

४. 'तद्विशेष-

२. क. ख. घ. ङ. च. 'प्रकारः' नास्ति.

७. क. ख. 'नामान्तरमात्रम्'

३. च. 'अन्तर्भाव इति'

८. घ. 'नामालङ्कारत्वा-

४. घ. 'उक्तेषु गुणेषु'

च. 'नामालङ्कारा-

५. क. ख. अन्तर्भावः,

९. ग. 'एव' नास्ति.

६. क. ख. ग. 'तथापि किञ्चिद्विशेष-

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम्, तस्य शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव ।

लोचनम्

त्रेण च किं कृतम्, अन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्प्रेक्षत्वात् ; चिरन्तनैर्हि भरतमुनि-
प्रमृतिभिर्यमकोपमे शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे^१ तत्प्रपञ्चदिवप्रदर्शनं त्वन्यैरलंकारकारैः कृतम् ;
तत्र यथा 'कर्मण्यण्' इत्यत्र कुम्भकाराद्युदाहरणं श्रुत्वा स्वयं नगरकारादिशब्दा उत्प्रेक्ष्यन्ते,
तावता क आत्मनि बहुमानः ? एवं प्रकृतेऽपीति तृतीयः प्रकारः । एवमेकलिङ्गा विकल्पः
अन्यौ च द्वौ इति पञ्च विकल्पा इति तात्पर्यार्थः । तानेव क्रमेणाह—शब्दार्थशरीरं

कौमुदी

धर्मिस्वरूपभेदे प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रसिद्धे तन्निरूपणाधीननिरूपणरूपभेदमात्रमकिञ्चित्करमिति
भावः । गुणादिव्यतिरेकाभावेऽपि विशिष्टवैचित्र्यान्तरोत्प्रेक्षामात्रेण चरितार्थतां मन्वानं
प्रत्याह—तन्मात्रेणेति ॥ शक्योत्प्रेक्षत्वमेवोपपादयति—चिरन्तनैर्हीति ॥ यमकमेव
शब्दालङ्कारः, उपमैवार्थालङ्कारः, इत्येव चिरन्तनानां स्थितिश्चेत् तर्ह्यन्येषामलङ्काराणां
अलङ्कारत्वप्रसक्तिरित्यत आह—तत्प्रपञ्चेति ॥ सोऽप्राप्तमुक्तमुपसंहरति—तत्रेति ॥
एतदुक्तं भवति—यद्यप्यस्मदुक्तरूपे गुणादां व्यङ्ग्यस्य नान्तर्भावः तथाप्युपमाया
अलङ्कारान्तराणां चानन्तप्रकारत्वात् तेषु कस्यचित्प्रकारस्य परिगण्यमानेषु अलङ्कार-
प्रकारेष्वविद्यमानं काव्यजीवितत्वादिरूपं कंचिद्विशेषमुपजीव्य व्यङ्ग्य इति नामान्तरं
कृतमित्येव स्यात् । न च विशिष्टस्य तस्यान्तरत्वादेतावत्तैव चरितार्था वयमिति वचना-
यम् ; विशेषलेशसमाश्रयणेऽपि प्रमाणतो धर्मिस्वरूपभेदविरहे सति, उपमादेः अपह्नुत्वादेरिवा-
लङ्कारादेः, व्यङ्ग्याभिमतार्थस्यात्यन्तव्यतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वापह्नुत्वादेरलंकारत्वाभावप्रसक्तेः ।
अतः परिगणितालंकाराद्यनन्तर्भावेऽपि त्वदुक्ताविशेषवत्तया कश्चिदपूर्वोऽलंकार एव व्यङ्ग्य
इति विरचितनामान्तरोऽभ्युपगम इति स्यात् । न चेयस्यैव भवतामप्युत्साह इति
सिद्धमेवास्मदभिलषितमिति । उक्तविकल्पानां संकलनेन संख्यानपूर्वकमुपसंहरति—
एवमेक इति ॥

इदानीमथान्तरतात्पर्यकथनार्थमुक्तमहातात्पर्यं ग्रन्थमवतारयति—तानेवेति ॥ य

१. क. २१. १. 'हृत्कम्'

२. घ. 'यमकोपमे एव शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे'

३. क. 'प्रपञ्चनमन्यैः'

४. घ. च. 'आहृत्कम्'

लोचनम्

तावदित्यादिना ॥ तावद्ग्रहणे कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ तत्र शब्दार्थो^१
तावन्न ध्वनिः^२ संज्ञामात्रे हि को गुणः । अथ शब्दार्थयोर्यतश्चारुत्वं स ध्वनिः तथापि

कीमुदी

एव यादृशा एते विकल्पाः प्रदर्शितास्त एव तादृशा इह ग्रन्थे प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥

वृत्ता तावच्छब्दोऽयं संप्रतिपत्त्यर्थः न प्राथम्यार्थ इत्याह—तावद्ग्रहणेनेति ॥
कस्यापीति ॥ ध्वनिवादिनस्तद्वसथादिनश्चेत्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थशरीरस्वरूपमर्थं विपरीकृत्येत्यर्थः । अत्र ध्वनिवादी वक्तव्यः ; किं शब्दार्थविव ध्वनिः, आहोस्वित् तद्यतिरिक्तस्तच्चारुत्वहेतुरिति । तत्राद्यमवययति—शब्दार्थाविति ॥ शब्दार्थयोः शरीरत्वेन ध्वनिवादिभिरभ्युपगमाज्जीवितरूपव्यङ्ग्याभ्युपगमस्य स्वसिद्धान्तविरुद्धत्वान्न तयोरेव ध्वनित्वं संभवतीत्यर्थः । अथ ध्वनिसद्भावप्रद्वान्नतया ध्वनिवादिनः शब्दार्थयोरेव ध्वनिसंज्ञां विदधुः तदा व्यर्थः प्रयासः, प्रत्युत परमपाण्डित्यमेवात्मनः प्रकटीकृतं स्यादित्याह—संज्ञामात्र इति ॥ कृते सतीति शेषः । को गुण इति किं प्रयोजनमिति यावत् । द्वितीयं पक्षमनुभाष्य दूषयति—अथेत्यादिना ॥ “तथापि गुणालंकारव्यतिरिक्तो न ध्वनिः कश्चित्” इत्युपरतिनेनान्वयः । ननु शब्दार्थचारुत्वप्रतीतिलक्षणकार्यमुखेन तत्कारणतया समधिगम्यमानसद्भावस्य ध्वनेरसंभवः कथं शक्यावधारण इत्याशङ्क्य तत्कार्यस्य प्रसिद्धगुणादिकारणतयैवान्यथासिद्धेर्न तद्वलात्तदतिरिक्तध्वनिसद्भावाधिगम इत्युक्तम्—गुणालंकारव्यतिरिक्त इति ॥ ननु यथा गुणव्यतिरिक्ताधारुत्वहेतवोऽलंकारास्तद्यतिरिक्ताधारुत्वहेतवो गुणाश्च सद्भावमनुभवन्ति तथा तदुभयव्यतिरिक्तधारुत्वहेतुर्ध्वनिः किं न भवेदित्याशङ्क्य पृथक्पृथगेव गुणालंकारजनयितव्यचारुत्वविशेषान्तरानिरूपणान्न तद्वेतुतया तत्त्वरूपनोपपत्तिरित्यभिप्रायेण विभागपूर्वकं चारुत्वस्य गुणालंकारमात्रकार्यत्वमाह—द्विविधमिति ॥ एकरूपस्यैव स्वभावतश्चारुत्वस्य किंनिबन्धनं द्वैविध्यमित्यपेक्षायामुपाधिकृतं तदित्याशयेनाह—स्वरूपमात्रेति ॥ मात्रशब्देन संघटनाजनितरूपान्तरव्यवच्छेदः ॥ संघटाश्रितामिति ॥ विशिष्टसंघटनाद्वैतशब्दार्थनिष्ठमित्यर्थः । कुत्र तर्ह्यलंकाराणां हेतुत्वं कुत्र वा

१. घ. 'न कस्याप्यतिविप्रति.'

२. 'न कस्याप्यत्र विप्र.'

च. 'कस्याप्यत्र विप्र.'

३. ग. 'तत्र' नास्ति.

३. क. ख. ग. ड. घ. 'शब्दार्थो'

४. क. ख. ग. 'न तावत् ध्वनिः'

५. क. ग. घ. 'यत्' नास्ति.

ध्वन्यालोकः

अर्थगताधोपमादयः । संघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्त-

लोचनम्

द्विविधं चारुत्वम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संघटनाश्रितं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः, संघटनाश्रितं तु शुब्दगुणेभ्यः ; एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूप-मात्रनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् । संघटनाधर्मा इति । शब्दार्थयोरिति शेषः । यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्व-कारि न भवति, नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव । चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः । तत्र

कौमुदी

गुणानामित्यभिप्रेत्याह—तत्वेति ॥ स्वरूपमात्रकृतमिति ॥ स्वरूपमात्रनिष्ठमित्यर्थः । शब्दालंकारा अनुप्रासादयः । शब्दगुणेभ्य इति ॥ यद्यपि “तमर्थमवलम्बन्ते” इति वक्ष्यमाण-त्वान्मुख्यभूतरसात्मगता एव शौर्यादिस्थानीया माधुर्यप्रभृतयो गुणास्तथा(प्यत्रोपचारपक्षकक्षी-कारेण शब्दगुणा इत्युक्तम् । एवमर्थगुणा इत्यपि । इतिः हेतौ । यस्माद्गुणालंकारोभयजन्यचारु-त्वविधाद्वयानन्तर्भूतचारुत्वविधान्तरविरहः, तस्मात् चारुत्वहेतोर्ध्वनेर्न गुणालंकारव्यतिरिक्त-तया सद्भावः सेद्ममर्हतीत्यर्थः । ननु अभ्यूहितमेवैतत्, न प्रमाणतः प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य तत्र केवलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणमाह—यद्गुणेति ॥ अत्र च “त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदा-हरणादिकान् । मीमांसकाः...” इत्युक्तिमनुसृत्य उदाहरणादिकावयवत्रयवत्तयैवानुमानवाक्य-विरचना ग्रन्थकृता कृता, न्यायतन्त्रस्थित्यनुसारेण पुनरिह पञ्चावयवानुमानवाक्यविरचनापि स्वयमेव द्रष्टव्या । तद्यथा—“विवादाव्यासितो ध्वनिः न गुणालंकारव्यतिरिक्तो भवितुमर्हति, चारुत्वहेतुत्वात्, यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वहेतुर्न भवति ; यथा—असाधु-दुःश्रवादयः; चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः, तस्मान्न गुणालंकारव्यतिरिक्त इति । असाधुत्वं व्याकरण-निरूपितसंस्कारराहित्यम् । अस्य च शब्दरूपातुवन्धिदोषत्वादसिद्धसचर्चणानिर्वृति-विघ्नकारित्वाच्च नित्यत्वम् । दुःश्रवत्वं कर्णदुःखजनकत्वम्, यथा—कार्तार्थ्यादिप्रदानम् ।

लोचनम्

तद्व्यतिरिक्त इति व्यतिरेकिहेतुः । ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताचारुत्व-
हेतवश्च तथा ध्वनिरपि तद्व्यतिरिक्तश्च चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यने-
नाभिप्रायेणाह—तदनतिरिक्तवृत्तय इति । नैव वृत्तिरीतीनां तद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धम् ।
तथा हि—अनुप्रासानामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वललितत्वमध्यमत्व-

कौमुदी

तस्य चानित्यत्वं शृङ्गारे वर्जनीयत्वस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् । हेतुरिति । हेतोरवयवेषु
प्रधानत्वात्तेनानुमानस्यैवात्र व्यपदेशो द्रष्टव्यः । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिरेव यस्य
स व्यतिरेकी, केवलव्यतिरेकीति यावत् ॥

ननु तदनतिरिक्तवृत्तय इति वृत्तीनां रीतीनां च तदनतिरिक्तत्वप्रदर्शनमनर्थकं,
ध्वनेस्तदनतिरिक्तत्वस्यैवात्र प्रतिपिपादयिपितत्वादित्याशङ्क्य प्रागुक्तहेत्वसिद्धिशङ्कानिराकरण-
परतया तदुपयोगं प्रदर्शयितुमाह—ननु वृत्तय इति ॥ यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि
न भवतीत्यमुष्या व्यतिरेकव्याप्तेर्गुणादिव्यतिरिक्तत्वे सत्यपि चारुत्वहेतुतया संप्रतिपन्नासु
वृत्तिषु रीतिषु च व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्ध एवायं चारुत्वहेतुत्वहेतुरित्यर्थः ॥ इत्यभिप्रायेणे-
ति ॥ एवरूपां शङ्कां हृदि कृत्वेति यावत् । अत्र वृत्तिग्रन्थे या उपनागरिकाया
वृत्तयधिरन्तनैः प्रकाशिताः, याश्च वैदर्भीप्रभृतयो रीतयः, ता उभयोऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय
एवेति वचनव्यक्तिप्रकारमभिसंधाय व्याप्तिमद्गमुद्गावितमुद्धरति—नैवेति ॥ वृत्त्यादीनां
गुणादिव्यतिरिक्तत्वमेव न सिद्धं न प्रमाणगोचरः । तत्कुतो व्याप्यसिद्धिरिति भावः । कथं
तदसिद्धिरिति शङ्कित्वोपपादयति—तथा हीत्यादिना ॥ यथा गुणालंकारशब्दाभ्यां प्रत्ये-
कमलंकारगुणव्यतिरिक्तरूपान्तरविशिष्टमोजआद्युपमादिलक्षणमर्थान्तरं चारुत्वहेतुरूपमभि-
धीयते, न तथा वृत्तिशब्देन गुणालंकारव्यतिरिक्तमर्थान्तरमभिधीयते ; अपि तर्हि
शब्दालंकारविशेषात्मकसमानव्यञ्जनविनिवेशनलक्षणानुप्राससंबन्धिन्यस्त्रिसंख्याका नागरि-
कोपनागरिकाम्प्राप्त्याख्या जातय एवामिधीयन्ते । जातेश्च वस्तुतो जातिमदनतिरिक्तस्वलक्षण-

१. क. ख. व्यतिरेकी ।

२. ग. 'अनेन'— नास्ति ।

३. क. ख. अनुप्रासादीनामेव ।

४. ग. -मध्यवर्जः ।

लोचनम्

स्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः, 'वर्तन्ते अनु-
प्रासभेदा आसु' इति । यदाह—“स्वरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु । पृथक्-

कौमुदी

त्वादनुप्रासाख्यशब्दालंकारविशेषान्तर्भूता एवैता वृत्तयः पर्यवसिताः, न तु तद-
तिरिक्तस्वरूपा इत्यर्थः ॥ वृत्तय इत्युक्ताः ॥ वृत्तिशब्देन चिरन्तनैरुक्ता व्यव-
हृता इत्यर्थः । किमर्थं पुनरेतत्रिसंख्यानन्तरजात्यभिधानमुद्धृतादिभिः कृतमित्यतं
उदितम्—अनुप्रासादीनामेव वर्गत्रयसंपादनार्थमिति ॥ य एव स्वरू-
पव्यञ्जनन्यासलक्षणका अनन्ता अनुप्रासविशेषाः सन्ति तेषां त्रैराश्यसंपादनमात्रार्थं
तदभिधानमित्यर्थः । तदपि वा किमर्थमित्यत उक्तम्—परुषत्वेति ॥ अयं
परुषरूपोऽनुप्रासराशिः, अयं ललितः, अयं गम्यमः—इत्येतस्य विशेषस्य विभागेन प्रदर्श-
नार्थमित्यर्थः । तदपि किमष्टाय, नेत्याह—दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितयेति ॥
यत्र रौद्रादिरसे व्यञ्जनीये तदौचित्यवशादेव विभावादि दीप्तं वर्णनीयं भवेत् तत्र परुषानु-
प्रासजातीय एवानुप्रासः सत्कविभिरुपनिबन्धनीयः; शृङ्गारादिरसे तु मसृणमधुरं विभावादि
वर्णनीयम्; तत्र मसृणानुप्रास एव; हास्यादां पुनस्तदुभयरहितत्वे मध्यमे वर्णनीयम्; तत्र
गम्यमानुप्रासजातीयः—इति वर्णनीयविशेषोपयोगित्वेन विशिष्टानुप्रासोपादेयतासिद्ध्यर्थं तत्प्र-
दर्शनमित्यर्थः । जातिश्वेद्वृत्तिशब्दाभिधेया तत्कथं तत्र वृत्तिशब्दवृत्तिः, गोत्वादिप्रसिद्धजातिषु
तदनुपलम्भादित्यत्राह—वर्तन्त इति ॥ भेदशब्दो विशेषार्थः ॥ आस्ति ॥ जातिष्वित्यर्थः ।
उक्तमर्थमुद्धृत्यचनोदाहरणेन प्रमाणमिति—यदाहेति ॥ “स्वरूपव्यञ्जनन्यासम्” इत्यनेन
सामान्यलक्षणमनुप्रासशब्दनिर्वचनं च दर्शितम्—‘अनु पधात्—प्रासः प्रक्षेपः’ इति
‘पुनरभिधानं वर्णपदादेरनुप्रासः’ इति । यदाह—“आवर्षमानो वर्गः पदं वा
प्राक्तनवर्णनादशोभाहेतुरिति ” । “वर्णसाम्यम्” इति च काव्यप्रकाशे । “प्रकृष्टो
वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि यः । सोऽनुप्रासः” इति च.न्ये । तिसृष्वेतासु
वृत्तिषु पृथक् पृथगिति ॥ विभागसूचकं तद्विधेयप्रदर्शनम् । एतासु वृत्तिषु पृथक्-

लोचनम्

पृथगनुप्रासमुशन्ति कैवयस्तथा ॥” इति । पृथक् पृथगिति । परुषानु-
प्रासा^१ नागरिका^२ ; मसृणानुप्रासा उपनागरिको, ललितैर्नाग-
रिका विदग्धया उपमिनेति कृत्वा ; मय्यमं^३ कोमलम्, अपरुषमित्यर्थः^४ ;

कौमुदी

पृथक् सरूपाणां व्यञ्जनानां न्यासमनुप्रासं कवय इच्छन्तीति योजना । औद्भटस्य वच-
नस्य कथितार्थप्रतिपादकत्वं पृथक् पृथगिति पदव्याख्यानमुखेन दर्शयति—परुषेति ॥

ननु “वृत्तावुपानागरिकायाः” इति । काव्यप्रकाशे च—“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै-
रुपनागरिकेभ्यते । ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥” इत्युपनाग-
रिकायाः पूर्वमुपन्यस्तत्वान्मुख्यभूतशृङ्गाररसविषयत्वाच्च तस्या एव प्राधान्यात् ‘अभ्यर्हितं
पूर्वम्’ इति न्यायादिहोपनागरिकायामेव प्रथमं वक्तव्यायां कथं नागरिकायाः प्रथममभि-
धानमिति चेत् भट्टोद्भटवचनानुरोधादिति ब्रूमः । प्राधान्यं तु शृङ्गारवत् वीरादीनामप्य-
विशिष्टमेव, तदास्वादस्याप्यन्तरायवन्धनीरन्ध्रविश्रान्तिरूपत्वेन सुखस्वलक्षणत्वात् । अतः
प्राधान्यमप्यनैकान्तिकमेव । वीरस्य चोत्साहात्मनः समस्तधर्मादिपुरुषार्थबीजत्वेन विशेषतः
प्राधान्यादभ्यर्हितन्यायोऽपि प्रत्युत नागरिकाया एवादौ वक्तव्यत्वमापादयेदित्यलम् ॥

परुषवर्णारब्धत्वात् परुषोऽनुप्रासविशेषो यस्यां वृत्ता सा परुषानुप्रासा ; तस्या
दीप्तवपनागरिकाङ्गनासादस्यान्नागरिकेति गौणीयं संज्ञा । मधुरवर्णारब्धत्वान्मसृणो मधुरोऽनु-
प्रासो यस्यां सा तथोक्ता ; सा च ललिता पारुष्यपरिपन्थिधुर्यमाधुर्यसहिता तत एव तत्संज्ञिता
भवति । कथं तस्या उपनागरिकाशब्दवाच्यत्वम्, न हि पूर्ववर्द्धाणोऽयं प्रयोग इत्यत्राह—
नागरिकेति ॥ ललितमेव तत्साम्यमिति भावः । ननु उद्भटेन “वैर्धर्मेण-
र्ययायोगं प्रयितां कोमलाख्यया । प्राग्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वानुबुद्धयः ॥” इति
लक्षिताया प्राग्याया वृत्तेः कथं मध्यमत्वमत्रोक्तमित्याशङ्क्य पारुष्यमाधुर्यविहीनतया

१. क. ख. ‘कवयस्तथा’ नास्ति ।

४. ग. ‘मसृणानुप्रासः’ ;

२. क. ख. ग. ड. ‘परुषानुप्रासः’ ।

क. ख. ड. ‘मसृणानुप्रासः’ इति नास्ति ।

३. ग. ‘परुषा दीप्ता’ इति वगते, अत्र ‘नागरिकेति’

५. क. ख. ‘ललिता नागरिका’ ।

नास्ति ।

६. घ. ‘मध्यमकोमलपरुषमित्यर्थः’ ।

लोचनम्

अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारपरुषग्राम्यवनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति तत्रै
तृतीयः कोमलानुप्रासः—इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव । न चेह वैशेषिकवृत्तिर्विवक्षिता,
येन जातौ जातिमतो वर्तनं न स्यात् ; तदनुग्रह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् ।

कौमुदी

तदुभयतादृश्यमिह मध्यमत्वं विवक्षितमित्याह—मध्यममिति ॥ कोमलशब्दोऽयं मधुर-
पर्यायः ; तेनोद्भूतवचनेन स्ववचनेन च विरोधो नाशङ्कनीयः, कोमलारूप्येति च वदता
रूढत्वमस्य नाम्न उत्सूत्रितम् ; अत एव कोमलानुप्रास इति वृत्त्या निर्देशः । कथं पुनरस्या
ग्राम्येति नामान्तरं कृतमुद्भूटादिभिरित्यत्राह—अत एवेति ॥ पारुष्यमाधुर्यसाहित्यादेव हेतोरि-
त्यर्थः ; वैदग्ध्यविहीनत्वादेव स्वभावतः सुकुमारया माधुर्यरहितया अपरुषया अनुलवणस्वभावया
ग्राम्यवनिताया सादृश्यादियं ग्राम्येति विग्रहः । एवं मध्यमग्राम्यशब्दार्थोक्तिमुखेन ग्राम्यवृत्तेः
स्वरूपमभिधाय तदुपजावनेन तद्वतानुप्रासस्वरूपमाह—इति तत्रेति । यस्मात्पारुष्य-
माधुर्यरहितेयं वृत्तिः तस्मात् तत्र तस्यां वृत्तौ योऽनुप्रासः स कोमलसङ्गः पूर्वद्वयापेक्षया
तृतीयश्च भवति इति योजना । कोमलानुप्रासा ग्राम्येति यावत् ॥ उपसंहरति—वृत्तय
इति ॥ नन्यत्र वर्तन्तेऽनुप्रासभेदाः आरिवति वृत्तिशब्दनिर्वचनेन जातिमतो जातौ
वर्तमानत्वमुक्तम् । न पुनरेतत् “नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यम्” इति सामान्यशब्दिताया
जाते. सजातीयविजातीयव्यावर्तकधर्मवचनलक्षणं लक्षणमात्रक्षाणेषु कणभक्षपक्षपरिक्षग-
कलितवक्षेषु परीक्षकाप्रेषणेषु जाग्रसु शक्यप्रतिज्ञमित्याशङ्क्य तदविरुद्धं तद्वर्तनस्वरूपं प्रदर्श-
यति—न चेहेति ॥ यथा वैशेषिकाणां जातेः सामान्यरूपाया जानिमनि व्यक्तिरूपं वर्तनं नाम
समवायसंबन्धेन तदाश्रितत्वलक्षणमभिमतम्, न तथा अस्माकं जातौ जातिमतो वर्तनम-
भिप्रेतम्, येन तद्विरोधः स्यात् । अपि तु तदनुगृहीतस्वकार्यनिर्बोद्धनयावस्यानलक्षणम् ; तदनु-
ग्रहश्च नाम एकाराशिभावेन समुचितवर्णनीयविषयप्रवृत्तिद्वारेण विशिष्टरसाभिन्वजनसामर्थ्य-

१. क. ख. ग. घ. 'या सुकुमारा अपरुषा' । ५. घ. 'इह' नास्ति ।

२. ग. 'वृत्तिर्ग्राम्या कोमला च' । ६. ग. 'जातिमति' ।

३. क. ख. ग. घ. 'वृत्ति च' । ७. ख. 'वर्तमान' (तेज) च ।

४. ग. 'कोमलपरुषानुप्रासः' ।

लोचनम्

यदाह कश्चित् —“लोकोत्तरे हि गाम्भीर्ये वर्तन्ते पृथिवीभुजः” इति ।

तस्माद्वृत्तयोऽनुप्रासेभ्योऽनतिरिक्तवृत्तयः नाम्यधिकव्यापाराः । अत एव व्यापारभेदाभावात् पृथगेभिधेयस्वरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारवाचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव

कौमुदी

समासादनस्वरूपः इति जातिमति जातेर्वर्तने वास्तवे स्थितेऽपि तदनुग्राह्यत्वगुणयोगादौपचारिकोऽयं वृत्तिव्यपदेशस्तज्जनितातिशयविशेषशालिखप्रतिपत्तिफल इति । नोक्तमात्रनिबन्धनम् च तद्वृत्तिवाभिधानम् ; दृष्टचरत्वान्नापलापार्हमित्याशयेनाह—यदाहेति ॥ यद्यपि गाम्भीर्यात्मगुणो गुणस्वभावादेव गुण्येकाग्रयतया पृथिवीभुजैव वर्तते, तथापि तदनुगृहीतत्वादिरूपामिप्रायेणाभिधीयमानं गाम्भीर्यं पृथिवीभुजा वर्तनं नानुपपत्तिपदवीमध्यासीत ; प्रत्युत महीभुजामुत्तानीभवदनन्यसुलभगमीरिमगुणशालितया समुचितसकलसमीहितकार्यसर्वस्वनिर्वहणधुरीणत्वं सातिशयचमत्कारस्थानं सचेतसामनिस्पुष्टमवभासत इति भावः ॥

परमप्रस्तुतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ अनतिरिक्ता इति वक्तव्येऽनतिरिक्तवृत्तयवचनमतिरिक्तमित्यतस्तदर्थमाह—नाम्यधिकव्यापारा इति ॥ व्यतिरिक्तपदव्याख्या अम्यधिकेति । वृत्तिपदस्य व्याख्या व्यापारा इति । अतिरिक्तशब्दोऽयं न भिन्नवचनः, वृत्तिशब्दोऽपि न वर्तनवचनोऽत्र ग्राह्य इति भावः । तथापि किमर्थं वृत्तिपदग्रहणं, वृत्तीनामनुप्रासान्तर्भावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य च तदतिरिक्तत्वप्रतिषेधमात्रलभ्यत्वादित्यत्राह—अत एवेति ॥ व्यापाराधिक्याभावादेत्येत्यर्थः । अनुप्रासस्य हि रसाभिव्यञ्जनविषयो यो व्यापारः तदधिकव्यापारसद्भावे वृत्तीनामप्यलंकारादिवत् पृथक्पृथक् स्वरूपमभिधेयं स्यात्, तत्स्वरूपासिद्धौ तद्वङ्गधरसानभिव्यक्तिप्रसङ्गात् ; न पुनरासामलंकारादिवत् व्यापारविशेषशालित्वमस्ति, तेन न तेषां पृथगभिधेयं स्वरूपं निरूपयितुं शक्यमिति—अमुमर्थं प्रदर्शयितुं तदनतिरिक्ता इति वक्तव्येऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय इति व्यापारार्थो वृत्तिशब्दोऽत्र वृत्तिकारेणोपात्त इत्यर्थः । न पृथगनुमेयस्वरूपा इति पाठे तु वृत्तीनामनुप्रासादिभ्यः पृथग्भूतं स्वरूपं नानुमातुं शक्यम् ; अत एवाभिधातुमपि (न) शक्यम् ; अम्यधिकव्यापाराभावे लिङ्गाभावादनुमान-

१. क. ख. ग. घ.—‘यथाह’ ।

२. क. ख. घ. च. ‘अनुप्रासादिभ्यः’ ।

३. क. च. ‘न व्यतिरिक्तः’ ।

४. क. ख. घ. च. ‘नानुमेय’ ।

ध्वन्यालोकः

वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम्,

लोचनम्

वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिर्न कृतः । उद्गटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मिन्नार्थः कश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—गताः श्रवणगोचरमिति । रीतयश्चेति । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धः । तच्छब्देनात्र माधुर्यादयो गुणाः ।

कौमुदी

रयानुत्पानादित्यर्थः । चिरन्तनलक्षणकारव्यवहारयोग्यत्वे सति तद्व्यवहारानुपलब्धि-प्रमाणबलादप्यनुप्रासादिरूपातिरिक्तवृत्त्यभावनित्यय इत्याह—अनतिरिक्तेति ॥ भामहादिभिस्तद्व्यवहारस्याकृतत्वेऽप्युद्गटादिभिस्तस्य कृतत्वादलंकारादिव्यतिरिक्तत्वं वृत्तीनामिति व्यवहारयोग्यत्वे सति व्यवहारानुपलब्धिरसिद्धेत्याशङ्क्य अर्थरहितव्यवहारस्य वस्तुसद्भावाभ्युपगमप्रयोजकत्वाभावादनुपलब्धिस्तदवस्थेत्याशयेनाह—उद्गटादिभिरिति ॥ गताः श्रवणगोचरमिति ॥ वृत्तिग्रन्थे श्रवणगोचरत्ववचनमर्थस्य हृदयपथावतारपरिसंख्यानपरमिति दर्शयन्नवतारयति—इत्यभिप्रायेणाहेति ॥ रीतयश्चेत्यत्र चशब्दः पूर्वत्राक्यस्यविधेयपदानुपपन्नार्थ इत्याह—तदनतिरिक्तेति ॥ पूर्वत्र तच्छब्दस्यानुप्रासादिपरामर्शकतया व्याख्यातत्वादिहापि तत्परामर्शकताप्रतीतिर्मा भूत् ; औचित्यात् गुणपरामर्शकतैव प्रतीयतामित्याह—तच्छब्देनेति । परामृश्यन्त इति शेषः ॥

कथं गुणशब्दाभिधेयानामेव सतां माधुर्यादीनां रीतिशब्दवाच्यत्वम् ? हन्त तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तभेदविरहे गुणरीतिशब्दयोः 'हस्तः करः' इत्यादिकर्तृपर्यायत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समुदायिनामेवां प्रत्येकं रीतिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि विशिष्टसङ्घातधर्मवत्तया तेपामेव तथाभावः संभवत्येव, धरणीरुहशब्दवाच्यनामेव धवखदिरादीनां प्रत्येकं वनशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि समुचितैकोपाविपरिग्रहप्रातिपन्नैकसङ्घातविनिवेशानां तेपामेव तच्छब्दाभिधेयत्वदर्शनादिति नौक-

लोचनम्

तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमनं^१ दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भीपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिरित्युक्तम् । जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिनो^२ नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी हेतुः । तदाह—

कौमुदी

दोष इत्याह—तेषां चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थे । तेषां गुणानां समुचितवृत्त्यर्पणेऽन्योन्य-
मेलनक्षमत्वेन यत्सङ्घातरूपतागमनं तदेव रीतिरित्युक्तम् वामनादिभिरित्यन्वयः । समु-
चितत्वं वृत्तेरभिव्यञ्जनीयरसापेक्षम् । रसाभिव्यञ्जनव्यापारवती विशिष्टा वर्णरचना वृत्तिः;
तस्यां दीप्तादिवर्ज(र्ण)नीयचित्यवल्यां यद्गुणानामर्पणं तस्मिन्निति विग्रहः । सङ्घातः समूहः
तद्रूपतया गमन प्राप्तिः असंहततया पृथक्पृथक् प्रातिस्विकेन रूपेणावस्थितानामेकस्मिन् विषये
समूहीभवनेन रूपान्तरापत्तिः; तत्र हेतुः अन्योन्यमेलनक्षमत्वेनेति ॥ परस्परसंश्लेषयोग्यत्वात्
सङ्घातरूपत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह—पानक इति ॥ गुडादिद्रव्यभेदविरचितो दाहादिनिवारकः
कश्चित्पेयद्रव्यविशेषः पानकम् । तथापि कथमस्य त्रैविध्यम्, सङ्घातरूपतयैकत्वादित्यत उक्तम्
—दीप्तेति ॥ वर्णनीयविभावादित्रैविध्यनिबन्धनं त्रैविध्यमस्येत्यर्थः । कथं पुनस्तत्र वैदर्भ्या-
दिशब्दप्रयोग इत्यत उक्तम्—गौडेति ॥ गौडादिशब्दस्तद्देशजातक(वि)विषयः; हेवाकः
स्वाच्छन्द्यम्; तथाविधस्वाच्छन्द्यस्यान्यदेशकविष्यपि व्यक्तमुपलभ्यमानत्वात्कथं तच्छब्दप्रयोग
इति शङ्कां संक्षालयितुं प्राचुर्यग्रहणम् ॥ प्राचुर्यदृशेति । प्राचुर्यस्य दर्शनाद्धेतोरित्यन्वयः ॥
तदाह वामनः—“रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा,
सा त्रेधा, वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली च । वैदर्भीदिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या । समग्रगुणा वैदर्भी ।
ओजःकान्तिमती गौडीया । माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली” इति । भवतु नामैवम् । वृत्त्यनु-
प्राप्तानां जातिजातिमद्भावाः गुणरीतानां वा समुदायसमुदायिभावः, ततः किमित्यत आह—
जातिरिति ॥ अन्यत्वे सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुपपत्तेः, व्यक्तिग्रहमन्तरेणापि ग्रहापत्तेः, ‘इह गवि
गोत्वम्’ इत्याधाराधेयभावप्रतीतिप्रसक्तेः अनन्यत्वमवसीयते । न चानन्यत्वे पर्यायत्वापत्तिः ।

१. क. ख. ‘समुचितचित्तवृत्त्यर्पणे’ ।

२. ख. ‘—गमनं च दीप्त—’ ।

३. ग. ‘वैदर्भीपाञ्चालीदेशपाकप्राचुर्यः’ ।

४. क. ख. घ. ‘समुदायिभ्यः’ ।

ध्वन्यालोकः

रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ॥

लोचनम्

—कोऽयं ध्वनिरिति ॥ नैष चारुत्वस्थानम्, शब्दार्थरूपत्वाभावात् ; नापि चारुत्व-
हेतुः, गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् ; तेनाखण्डबुद्धिसमास्वाद्यैमपि काव्यमपोद्धारबुद्ध्या
यदि विमज्यते तथाप्यत्र ध्वनिशब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति

कौमुदी

व्यक्त्याद्युत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशाद्यापत्तेश्चाभेदसहिष्णोर्भेदस्याभ्युपगमादात्यन्तिकभेदान-
भ्युपगमान्न दोष इत्यर्थः । फलितमाह—इति वृत्तिरीतय इति ॥ स्थित एवेति ॥ स्थूणा-
निखननन्यायेन प्रतिष्ठापनादित्यर्थः । किशब्दस्य प्रागुक्तसर्वनिषेधार्थत्वकथनेन क्षेपार्थत्वं
स्फुटीकरोति—नैष इति ॥ एष इत्यवज्ञासूचको निर्देशः । तिप्रत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः ॥
व्यतिरिक्तत्वादिति ॥ ध्वनिवादिभिस्तथाभावेनाभ्युपगमादित्यर्थः । इतिशब्दस्यानन्तरं
किशब्देनाहेत्युपस्कारः । ननु अविवेचकजनदुरधिगमदेहेन्द्रियसद्भातानुप्राणकचेतनव-
द्गुणालंकारसुन्दरशब्दार्थमयशरीरानुप्राणकतया ध्वनिशब्दवाच्यस्य वस्तुनः सकलसद्वयजन-
मनोमणिमुकुरतलविशदतरावभासमानस्योक्तविकल्पपांशुभिरपलोपेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—
तेनेति ॥ पूर्वोक्तध्वन्यभावहेतुपरामर्शः । द्विविधा काव्यार्थसमुल्लेखिनी धीः—आस्वादमयी,
युक्तिस्तत्त्वानुसन्धानरूपा च । तत्रास्वादमय्यां धियि तावद्यद्यपि तत्सद्भावासद्भावाभ्यामन्यतरानव-
गाहितया तदसत्त्वं न चकास्ति, तथापि तद्वीतः प्रतिनिवृत्त्य तत्सत्त्वावधारणोद्देशेन
युक्तिस्तद्विभागोल्लेखिन्या कस्यांचिद्बुद्धौ प्रवर्तितायां प्रसिद्धतरगुणादिव्यतिरिक्तध्वनिशब्दवेद्यं
वस्तु किञ्चन कुशाग्रीयचेतसापि सचेतसा समासादयितुमशक्यमिति प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमा-
णगोचरसहोदरतामसौ नातिवर्तत इत्यर्थः ॥ अपोद्धारबुद्धिः यौक्तिव्या बुद्धिः ; तेनेत्यस्य लभ्यत
इत्यनेन संग्रहः । वृत्तौ नामशब्देनायमर्थः संगृहीत इति तदानर्थक्यशङ्का न कार्येत्याह—इति

१. क, ख, घ, ङ. 'स्वरूपत्वा' ।

ग. 'स्वरूपाभावात्' ।

२. घ, ङ. च. 'इति तेन' ।

३. च. 'समासाद्यमपि' ।

४. ख. 'यदि' नास्ति ।

५. क, ख, ग. 'तत्रापि' ।

६. ग. 'अर्थः' नास्ति

ध्वन्यालोकः

अन्ये व्रूयुः—नास्त्येव ध्वनिः, प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य
लोचनम् ॥

नामशब्देनाह ॥

ननु मा भूदसौ शब्दार्थस्वभावः, मा च भूद्यारुत्वहेतुः ; तेन
गुणालंकारव्यतिरेक्योऽसौ^१ स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयमभाववादप्रकारमाह—अन्य इति ॥
भवत्वेवम्, तथापि नास्त्येव ध्वनिर्यादृशस्तव लिङ्क्षयिपितः । काव्यस्य ह्यसौ^२
कश्चिद्व्यक्तव्यः ; न चासौ गीतनृत्तवार्त्तादिस्थानीयः काव्यस्य कश्चित् ;
कवनीयं काव्यम्, तस्य भावः 'काव्यत्वम्' ; न च नृत्तगीतादि

कौमुदी

नामशब्देनाहेति ॥

उक्तप्रकारेणैव ध्वनेरभावे सिद्धे किमर्थोऽयं पुनस्तदभावसाधकतया पक्षान्तरोप-
न्यास इत्याशङ्क्य—चारुत्वहेतुत्वविशिष्टध्वन्यभाव एवेयता सिद्धः, न तु स्वरूपेण तदभाव
इति तत्सिद्धये पक्षान्तरोपक्षेप इत्याशयेन आशङ्कापूर्वकमवतारयति—नन्विति ॥ तेनेति ॥
तथापीत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ अस्तीति संभावनायोग्य इत्यर्थः । गुणादिव्यतिरेक्यस्य
चारुत्वहेतुत्वरूपधर्ममात्राभावापादकत्वात् प्रतिषेधास्पर्शध्वनिस्वरूपधर्मिसिद्धिमात्रेणाप्य-
स्मन्मनोरथः सेत्स्यतीत्यर्थः । अथ वा चारुत्वहेतुत्वाभावादेव हेतोर्ल्यर्थः ; चारुत्व-
हेतुत्वादि गुणायन्तर्भाव आपादितः ; तदनङ्गीकारे तु तद्व्यतिरेकध्वनिसद्भावः
संभावनाई एवेति सर्वथा तदभावो न शक्याभ्युपगम इत्यर्थः । धर्मिस्वरूपसिद्धि-
मुक्तामुरीकरोति—भवत्वेवमिति ॥ तर्हि जितमस्माभिरित्यत्राह—तथापीति ॥
ननुकमेव तदस्तित्वमिति तत्राह—यादृशः ; इति ॥ अत्र तादृश इत्युपस्कारः न ध्वनेः
स्वरूपतो लक्षणं भवद्विर्विवक्षितम्, किं तु काव्यसम्बन्धित्वेन ; न चास्य काव्यसंबन्धि-
त्वमित्यर्थः । एतदुपपादयति—काव्यस्य हीति ॥ हिर्हेतौ । समुदितस्य काव्यस्य समुदायि-

१. घ. ट. च 'भूतचारुत्व' ।

२. क. ख. 'येन' ।

३. क. ख. 'न स्यात्' ।

४. क. ख. 'लिङ्क्षयिपितः' ।

५. घ. ङ. च. 'न कश्चित्' ।

६. क. ख. 'गीतनृत्तवाद्यादि' ।

घ. च. 'नृत्तगीतवाद्यादि' ।

७. 'नृत्तगीतादि' ।

८. क. ख. 'काव्यस्य च' ।

९. च. 'भावश्च' ।

१०. घ. ङ. 'नृत्तादि' ।

लोचनम्

कवनीयमित्युच्यते ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ तद्गुणालङ्काराश्चेति १ :
प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तद्व्यस्थानम् ॥ काव्यप्रकारस्येति ॥ काव्य-
प्रकारत्वेन हि २ तव स मार्गोऽभिप्रेतः, 'काव्यस्यात्मा' इत्युक्तत्वात् । ननु कस्मात्तत्काव्यं न

कौमुदी

रूपत्वेन सम्बन्धितया द्यसौ काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानिना भवताम्बुपेयः । न च
काव्यत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्यो व्यतिरेके सति केनचित्प्रकारेण काव्यसंबन्धित्वमस्य
शतांशेनापि शक्योपपादं नृत्तगीतादिवत् । तदयं प्रयोगः—विवादाध्यासितो ध्वनिर्न
काव्यशब्दगोचरो भवितुमर्हति, तद्वाच्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वात्, नृत्तगीतादिवत् ; न च
साध्यविकलो दृष्टान्तः, तेषामकवनीयत्वेन काव्यत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ननु वृत्तौ
प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरिक्तत्वमेव ध्वनेरुक्तम्, न तु गुणादिव्यतिरिक्तत्वम्, अतः कथं तस्य
हेतूकरणमित्याराङ्ग्य व्याचष्टे—प्रसिद्धमित्यादिना ॥ इतिः प्रकारे, वृत्तयो रीतयश्चेत्यर्थः ।
कथमेवां प्रस्थानशब्दवाच्यत्वमिति तदाह—प्रतिष्ठन्त इति ॥ गमनव्यापारार्थवृत्तिरपि
प्रपूर्वोऽयं तिष्ठतिः इह साहस्यदौचित्याद्वा यथायोगमनादिप्रवर्तमानकाव्यगोचरकविसहृदय-
परम्पराव्यापारविशेषविषयोऽवगन्तव्यः ; तद्गोचरत्वेन तद्हेतुत्वान्मार्गत्वमापाद्य च हेतु-
विशेषकरणार्थतया शब्दवृत्तिर्गमयितव्येति भावः । ध्वन्यभाववादिनो ध्वनेः काव्यप्रकार-
त्वोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्य परप्रसिद्धपञ्जीविनी तदुक्तिरित्याह—काव्यप्रकारत्वेन हीति ॥
ननु गुणाद्यतिरिक्तत्वं न काव्यत्वानधिकरणत्वे हेतुः, अपि तु काव्यलक्षणराहित्यम् ; न च
तत् ध्वनेः संभावयितुं शक्यमित्यप्रयोजको हेतुरिति शङ्कते—ननु कस्मादिति ॥ सत्यम् ।
न गुणाद्यतिरिक्तत्वमात्रमकाव्यरूपत्वे हेतुः, किं तु काव्यलक्षणराहित्यमेव ; तत्तु परमा-
र्यतो गुणादेरेवेत्यमुया वस्तुस्थित्या तदतिरिक्तत्वादकाव्यत्वमापादितमिति काव्यलक्षणराहित्यस्य
साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति नाप्रयोजकत्वमिति परिहरामिप्रायः । मार्गशब्दप्रहणमुभय-

१. घ. 'गुणा अलङ्काराश्चेति' ।

२. 'हि' कौमुदीपाठमनुसृत्य नितेशिखः ।

३. क. ख. ग. 'विहरन्ति' ।

४. घ. ङ. च. 'स तव' ।

ध्वन्यालोकः

लोचनम्

भवतीत्याह—सहृदयेति ॥ मार्गस्येति ॥ नृत्तगीताक्षिनिकोचादिप्राप्तस्येत्यर्थः ॥ तदिति ॥ सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यरूपतया जानन्ति त एव सहृदयाः । तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न चेति ॥ यथा हि खल्लक्षणं करोमीत्युक्त्वा औतानवितानात्मा प्राविश-

कौमुदी

वादिसंप्रतिपन्नवस्तुप्रदर्शनार्थमित्याशयेनाह—नृत्तगीतेति ॥ आदिशब्देनाक्षिसम्बन्धिनोऽन्ये विकारा गृह्यन्ते । प्रायशब्दस्तुन्यार्थः । न च तत्समयान्तःपातिन इति वृत्तिग्रन्थ एक एव शङ्कोत्तरात्मकः । तत्र शङ्काभागं विवृणोति—ननु य इति ॥ तादृशं ध्वनिरूपं वस्तु, अपूर्वं पूर्वमनुन्मीलितम्; इयता तत्समयान्तःपातिनः इति व्याख्यातम् । तत्समयो ध्वनिसमयः ; ध्वनिः काव्यस्यात्मेति प्रतितन्त्रसिद्धान्तरूपः सङ्केतः ; तत्प्रणेतृत्वं तदन्तःपातित्वम् ॥ प्रसिद्धयेति—प्रकृष्टा सिद्धिर्ज्ञेतिः न्यायमूलोऽभ्युपगमपर्यवसायी निश्चलोऽध्यवसायः, न व्यपदेशमात्रमित्युक्तम्, तद्वशाच्चे—तदभिमतत्वं चेति ॥ नामेति ॥ संभावनायां प्राकार्ये वा । सहृदयाभिमतत्वस्य काव्यलक्षणत्वं भवतामप्यनुमतमेव ; केवलं तच्चादृशसहृदयधौरेयसद्भावसाधनेऽस्माकं प्रयास इत्यर्थः । एवकारोऽयमप्यर्थः ॥ आशङ्क्येति ॥ ध्वनिवादिशङ्कामेकग्रन्थेनानुभाष्य परिहारमाहेत्यर्थः ॥ मा भूनाम निखिलविद्वन्मनोप्राहित्वम्; उक्तलक्षणसहृदयाभिमतत्वमात्रेण चरितार्थाः सुखमास्महे वयमित्याशङ्क्य स्वप्रयासमात्रसिद्धत्यर्थस्य व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वं दृष्टान्तोपक्षेपपूर्वकं प्रकटयति—यथा हीति ॥ लक्षणशब्देनात्र तदभिधानमुपचाराद्गृह्यते, इतरथा तदर्थविषयत्वानुपपत्तेः । खल्लस्य लक्ष्यत्वेन निर्देशात् लक्षणस्यापि तदसाधारणधर्मरूपस्यैव वक्तुमुचितत्वात् तदत्यन्तविलक्षणपटस्वरूपनियतलक्षणाभिधानस्य प्रतिज्ञा व्याहृताक्षरत्वात् न केवलं वस्तुसतत्त्व-

१. क. रा 'नृत्तगीताक्षिनिकोचनादि--'

२. क. ख. 'हि' नास्ति ।

ग. 'नृत्तगीतादिनामिनीकोपादि-'

३. 'आयामवितानात्मा' इत्यञ्जनोद्भूतः पाठः ।

द. च. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचादि-'

ध्वन्यालोकः

तत्प्रमिद्धया ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोग्राहितामवलम्ब्यते ॥

लोचनम्

माणस्वरूपः सकलदेहाच्छादकः सुकुमारश्चित्रतन्तुविरचितः संवर्तनविवर्तनसहिष्णुरच्छेदकः सुच्छेद उत्कृष्टः खड्ग इति ब्रूयाणः, परैः पटः खल्वेवंविधो भवति न खड्ग इत्ययुक्ततया पर्यनुयुज्यमान एवं ब्रूयात्—ईदृश एव खड्गो ममाभिमतं इति, तादृगेवैतत् । प्रसिद्धं हि लक्ष्यं भवति न कैल्पितमिति भावः । तदाह—सकलविद्वदिति ॥ विद्वांसोऽपि^१ तत्समयज्ञा एव भविष्यन्तीति आशङ्कां सकलशब्देन निराकरोति । एवं हि^२ कृतेऽपि न

कौमुदी

परामर्शकैरेव, पामरप्राचैरप्ययं व्याहताक्षरवचनवादी बालोन्मत्तादिवत् अनवधेयवचनतया पर्यनुयोज्य एव भवेत् ; तथा पर्यनुयोज्यमानोऽपि स यदि स्वकीयमपाण्डित्यमपि-
थित्सुः स्वाभिमतत्वमात्रेण स्वोपक्षिप्तलक्षणसंसिद्धिं समर्थयितुमुत्तिष्ठेत, अहो नु खलु
महत्तरतया दुरुत्तरममुष्यापाण्डित्यम्, यत्स्वयमनवबुध्यमान एव वस्तुतत्त्वम् अव-
बोध्यमानोऽपि परेण नावबुध्यत इति विरततदवबोधनव्यापाररूपेक्ष्यत्वपक्ष एवायमत्यन्ताय
प्रक्षिप्येत । तस्मान्न ध्वनेः स्वाभिमतत्वमात्रेण काव्यत्वासिद्धिः, अपि तु निखिलसदृश्य-
प्रसिद्धत्वादेव ; तच्चात्र नास्तीत्युक्तमिति न काव्यस्वरूपत्वं ध्वनेरेत्यर्थः । आयामः[मतो]
विस्तारः आतानः, तिर्यग्विस्तारः वितानः, प्रावरणम् परिधानं तथोग्यस्वरूप इत्यर्थः ;
संवर्तनं विकासनम् ; विवर्तनं संकोचनम् । सकलशब्दवैयर्थ्यपरिहारार्थमाशङ्कामाह—
विद्वांसोऽपीति ॥ ध्वनिसमयवेदिनामेव विद्वत्त्वसंभावनान्न विद्वन्मनोग्राहित्वाभावकृतः
काव्यात्मत्वाभावः इहापादयितव्य इत्यर्थः । एवं हि कृतेति ॥ ध्वनिसमयविदामेव विद्वत्ता-

१. क. ख. ग. 'माणः' ।

६. क. घ. 'विकल्पितम्' ।

२. क. ख. 'विवर्तितः' ।

७. क. ख. 'हि' ।

ग. 'चितः' ।

८. क. ख. 'य' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'सुच्छेयः' ।

९. क. ख. ग. 'खड्गम्' ।

४. क. ख. ग. 'स्त्युक्ततया' ।

१०. घ. ङ. च. 'भवि' नास्ति ।

५. घ. 'अभिप्रेतः' ।

लोचनम्

किञ्चित्कृतं स्यात् ; तस्मादुन्मत्तता^३ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्त्वत्रामिप्रायं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्तत्रामिमत्तः ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम्, अलंकारकारैरनुक्तत्वात् ; तच्च न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति— तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनाङ्गीकृतं पूर्वपक्षवादिना तच्चिरंतनैरनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणाहमेव भवति । तस्मात्प्राक्तन एवामिप्रायः ॥

कौमुदी

ङ्गीकरणे तन्मनोप्राहितया काव्यत्वकल्पने कृत इत्यर्थः । न च न किञ्चित् कृतमित्याह—उन्मत्ततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति ग्रन्थस्य कैश्चिदर्थोऽन्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्वं समानयोगक्षेमत्वं वा केचिदवबुध्येरन् ; तदर्थं तत्प्रकार-
मनुभाष्य भञ्जयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्मदभिमतस्य ध्वनेः प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे को हेतुरित्यत आह—अलंकारकारैरिति ॥ तदनुक्तत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत आह—तच्चेति ॥ अलंकारकारानुक्तं यत् तत्र काव्यम् । तदयं
प्रयोगः—विमतं न काव्यम्, काव्यलक्षणकाराणुद्धिखितत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अभिप्रायव्याख्यातुः इत्थं व्याख्याने सतीति शेषः ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्याभाववादिवचनस्य ग्रहणम् । विरोधमेव स्फुटयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य वस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृत्य तथात्वेन चिरन्तनानु-
क्तत्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । आये अनुक्तत्वं विरुद्धो हेतुः, वक्तव्यावचनस्य
वचनं प्रत्येव हेतुत्वात् । द्वितीये त्वास्माकीन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥

ननु उक्ताभाववादद्वयप्रतिलब्धे ध्वनिध्वंसे किमर्थं प्रकारान्तरेण
तत्समर्थनं पुनरपर इत्यादिना प्रस्तुतमित्याशङ्क्य अवतरणिकामाह—

१. ग. 'कश्चिद् कृतः' ।
२. छ. 'एवाद्' नास्ति ।
३. द. ड. च. 'उन्मत्तचता' ।

४. च. 'सर्वं' नास्ति ।
५. क. ख. 'लक्षणाहं' ।
६. क. ख. 'एवामिप्रायः' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमसैव

लोचनम्

ननु भवत्वसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणाढंकारान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनिरित्यमुया भाषया जीवितमित्यसौ न केनचिदुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
वादप्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म, चारुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात् काचित्तादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसावित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगमं त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि प्रागुक्तानुमानवलात् गुणाद्यन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाभ्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्माभिरित्यत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति नोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्माकमारम्भ इति पदेपदे परिभ्रं-
शितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रत्यवस्थानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कमनीयस्य कर्मेति ॥ “योपधा-
द्गुरुपोत्तमाद्गुञ्” इति कर्मणि बुञ् । किं तत्कर्मेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्वसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृत्वभावतया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुधित्यनेन
दर्शितमेव ॥ ननु वाग्विकल्पानन्त्यहेतुकाभिनयप्रकारलेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
लभः, तस्य गुणाद्यनन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धावेव मनोरपलाभात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहारोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छित्तीनामिति ॥
विच्छित्तिर्वैचित्र्यम् ; इयं वाग्विकल्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्त्यादित्यस्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधापिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
वित्यादिः । गुणाद्यनन्तर्भूतचारुत्वहेतुवस्त्वन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतोति भावः ।
इह वाक्शब्देन कर्तृकर्मकरणार्थव्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थाभिधा-
व्यापारास्त्रयोऽपि संगृह्यन्ते । विक्ल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्वस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ए. ग. 'चारुमुप' ।

२. ए. 'श्चित्तादृशी' ।

३. क. ए. ग. घ. च. 'चारुत्वहेतु' ।

अन्यालोकः

वा अपूर्वसमाख्यामात्रकरणे यत्किञ्चन कथितं' स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्या-
त् संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेखे

लोचनम्

या नानुप्रासदौ नापि माधुर्यादाबुक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्याशङ्क्याभ्युपगमपूर्वकं परिहरति—
वाग्विकल्पानामिति ॥ वक्षीति वाक् शब्दः ; उच्यत इति वागर्थः ; उच्यतेऽनयेति वाग-
भिधाव्यापारः ; तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्तः ; अभिधावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसंख्येयः ॥
प्रकारलेख इति ॥ स हि चारुत्वहेतुर्गुणो बालङ्कारो वा । स च सामान्यलक्षणेन संगृहीत
एव । यदाह—'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयेहेतवस्त्वलङ्काराः' इति ।

कौमुदी

किं तु वैचित्र्यवचनः ; आनन्त्याच्चासंख्येयत्वं दर्शितमित्याह—वक्षीत्यादि ॥ प्रकारे
सत्यपीति वक्तव्ये लेशशब्दमपि प्रयुज्जनेन तस्य गुणादावन्तर्भावः तत एव चिरन्तन-
प्रदर्शितप्रायत्वं च दर्शितमित्याशयेनाह—स हीति ॥ हिर्हेतौ ; स प्रकारः किं चारुत्व-
हेतुः न वा ? आद्ये गुणाद्यन्तर्भावाद् [वः], द्वितीये न विवक्षितच्च निस्वरूपसिद्धिरित्युक्तमावर्त-
नीयम् । न चैवमपि चिरन्तनाप्रदर्शितत्वात्तत्प्रदर्शनं प्रयोजनवदित्यवसेयम् ; तस्यापि
सामान्यलक्षणोपदर्शनेन प्राचीनैरेव गुणादिलक्षणकृद्भिः प्रदर्शितप्रायस्य पुनः प्रदर्शने
प्रयासमात्रपरिशेषादित्याह—स चेति ॥ तदेव सामान्यलक्षणं वामननिगदितं निद-
र्शयति—यदाहेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थमयस्य शोभायाश्चारुत्वस्य कर्तारः
स्वरूपनिष्पत्तिहेतवो ये ते धर्मभूता यावद्द्विर्भाविनो गुणाः ; तस्या गुणजनितायाः
शोभायाः अतिशय उत्कर्षः, तद्वेतयो ये तेऽलङ्काराः ; यथा लोकेऽनलङ्कृतोऽपि
समग्रगुणशाली पुरुषः शोभते, स एव समुचितालङ्कारशृङ्गारितवपुः सुतरां
शोभते, निर्गुणस्त्वलङ्कृतोऽपि न सचेतश्चेतश्चमत्कारकारी, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥
ननु किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः किं वा कतिपयैरित्यादिविकल्पपूर्वक-
मव्याप्त्याद्युद्भावेनेनास्य लक्षणस्य दूषयितुं शक्यत्वाल्लक्षणान्तरं वाच्यमित्यतो भामहीयं

ध्वन्यालोकः

ध्वनिर्व्वनिरिति तदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलितलोचनैर्नृत्यते ; तत्र हेतुं न विप्रः । सहस्रशो हि महात्मिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च ; न च तेषामेपा दशा श्रूयते ; तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः ; न त्वस्य क्षोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि

लोचनम्

॥१॥१॥१॥१॥

तथा “यक्रामिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्किया” इति । ध्वनिर्व्वनिरिति वीप्सवो संभ्रमं सूचयन्ननादिरं दर्शयति ॥ नृत्यत इति ॥ तल्लक्षणकृद्भिरित्युक्तकाव्यविधाविभिर्तच्छ्रवणो-

कौमुदी

लक्षणं दर्शयति—तथेति ॥ यक्रत्यं नाम लोकोत्तररूपेणावस्थानलक्षणं तथात्वेनामिधेयानामर्थानां शब्दानां चोक्तिर्व्वक्रामिधेयशब्दोक्तिरिति । यथा वक्ष्यति “शब्दस्य हि वक्रतामिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानम्” इति ; अयमेवासावलङ्कारस्यालङ्कारभाव इति ; एवं च यद्येच्चित्रान्तरमुद्बुध्यते, तस्य तस्य कथितगुणालङ्कारसामान्यलक्षणसङ्गृहीतत्वात्तत्कर्तृदृष्टत्वमसंभावनीयमित्यर्थः । पठितपदपुनःपाठमात्ररूपाया इह वीप्सायाः प्रयोजनमाह—संभ्रममिति ॥ ‘गच्छ गच्छ’ इत्यादिवदभिनिवेशातिशयजनितसंभ्रमसूचिकीया वीप्सा ध्वनिवादिवचनानुकरणरूपतयानुकर्तृभाववादिगतध्वनिधियमनादरमवबोतयतीत्यर्थः ॥ ननु ध्वनियुक्तकाव्यकर्तृतच्छ्रोतृजनवर्ति नर्तनं हि काव्यजीवितायमानव्यङ्ग्यार्थसारसमास्वादननिबन्धनमिति तत एव तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् कथं तदभावावधारणमित्याशङ्क्य, नृत्यत इत्यत्र विवक्षितं कर्तृपदमुपस्थापयति—तल्लक्षणकृद्भिरिति ॥ तद्युक्तकर्त्रादिकर्तृकत्वे हि नृत्यस्य तत्सद्भावेकानिबन्धनत्वान्न बलान्नृसः शक्यक्रियः । तादृशस्तु कस्यचित् काव्यस्याभावात् तत एव तच्छ्रोतृकर्तृकतृत्तप्रसक्त्यभावात् तावता ध्वनिसद्भावसिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्वेतावता किमुक्तं भवतीत्यत उक्तम्—ध्वनिशब्द इति ॥ यो यो ध्वनिवादिनामति-

१. क. रा. ‘अपि’

२. ग. ‘क्षोदक्षमत्वम्’

३. क. रा. ‘भक्ति’

४. क. स. ‘तथा ... ध्वनि’ इत्यनेन नास्ति ।

५. क. स. ग. ‘वीप्सायात्’

६. क. रा. ग. ड. च. ‘अदरम्’

७. क. रा. ग. घ. ङ. च. नृत्यत-

तच्छ्रवणम् ॥ अतस्तुक्तं, अतच्छ्रवण-ध्वनि

कौमुद्युपलोचि पाठो निवेद्यते ।

८. क. स. ‘विध्वनिः’

ध्वन्यालोकः

प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः—

“यस्मिन्नस्ति न वस्तु किञ्चन मनःप्रह्लादि^१ सालंकृति
व्युत्पन्नै रचितं च यन्नं वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् ।

लोचनम्

द्वृतचमत्कारैश्च तैत्प्रतिपत्तुभिरिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽस्यादर इति भावः ॥ एषा दशेति ॥
स्वयं दर्पः परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः । वाग्विकल्पा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकारा इति
वा । तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां साधारण उपसंहारः । यतः शोभाहेतुत्वे

कौमुदी

भूमिं गते^२ आदरः ध्वनिवस्तुविषयः स तावन्निपुणतरनिरूपणायां प्रवर्तितायां तादृशोऽर्थस्य
कस्यचिदुपपादयितुमशक्यत्वात् ध्वनिशब्दमात्रविषय एवेति पर्यवस्यति । स च समुचित-
गोचरसञ्चारचतुरसरसचेतसां सचेतसामपहासायैव केवलं संपनीयत इत्यर्थः । दशाविशेष-
प्रसक्त्यनवगमादेषा दशेति किमुक्तमित्यत आह—स्वयमिति ॥ दर्पो दर्पणक्रिया स्वय-
मपूर्ववस्तुदर्शनसामर्थ्यवस्तुचमत्कारकारिता; परैः ध्वनिवादिबहुमानातिशयविवशीभूतबुद्धिभिः ।
स्वदर्पणपरजनकर्तृकस्तुतिविषयत्वस्याप्रकृतत्वात् एवेति प्रकृतपरामर्श[र्शि]सर्वनाम[मा]गम्य-
त्वात् तन्मात्रस्य च सहेतुकस्यादोषत्वाज्ज्ञेदं व्याख्यानं स्थित्यत इवेत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण व्या-
चष्टे—वाग्विकल्पा इति ॥ अस्योपरिष्ठात् ‘इति वा’ इत्यनेनान्वयः । अस्मिन् पक्षे वाग्वि-
कल्पशब्दार्थो न प्रागुक्तः, अन्य एव त्वित्याह—वाक्प्रवृत्तीति ॥ अस्मिन् पक्षे वाक्शब्देन
वाक्प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रतिभाव्यापार एव गृह्यते । तत्सबन्धिन एव तुल्यप्रकारा विकल्प-
शब्देन गृह्यन्ते । पूर्वत्र हि वाक्संबन्धिन इति विशेषः । आनन्तर्यात्तृतीयप्रकारमात्र-
विषयत्वं प्रतीयमानमुपसंहारस्य वारयन्नाह—सर्वेषामिति ॥ अभावरूपस्य साध्यस्य प्रकार-

उपलोचनम्

“तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः” इति वृत्तिग्रन्थं “न चैयमभावसम्भावना निर्मूलैव
दूषितेत्याह” इत्येवमवतारयन्तो लोचनकाराः कथमव्याहतवचसो भवेयुः—“जगदुः” इति
लिङ्गोऽर्थं परोक्ष्य समर्थयितुं “न चारम्भाभिरभाववादिना विकल्पाः श्रुताः; किं तु सम्भाव्य
दूषयिष्यन्ते; अतः परोक्षत्वम्” इति वदन्तः ? मैवम् ; “निर्मूलैव” इत्यनेन प्रभूतमूलत्वाभावः
प्रतिपाद्यते ; अत एव “न चारम्भाभिः” इत्यादिवाक्ये “विकल्पाः श्रुताः” इति बहुवचनेन
प्रभूतमूलत्वं विपरीतकल्पनाना निषेधप्रतियोगितया उपस्थाप्यते—इति सर्वे समञ्जसम् ॥

१. म. ‘रिमालः’

२. क. ख. ग. ‘नेव’

३. क. म. ग. च. ‘प्र’ न. घ. ‘प्रतिवक्तुः’

४. क. ख. ‘वाग्विकल्प इति’

ग. ‘वाग्विकल्पा इति’

५. ग. ‘व्यापाराः’

लोचनम्

गुणालङ्कारेभ्यो न व्यतिरिक्तः, यतश्च व्यतिरिक्तत्वे न शोभाहेतुः, यतश्च शोभाहेतुत्वेऽपि नादरास्पदं तस्मादित्यर्थः । न चेयमभावसंभावना निर्मूलैव दूषितेत्याह—तथा चान्येनेति ॥ ग्रन्थकृतसमानकालभाविनैव मनोरथनाम्ना कविना । यतो न सालंकृति अतो न मनः-

कौमुदी

त्रयेऽप्येकत्वात् आनन्तर्यस्य [स्या] विशिष्टत्वाददोष इति भावः । तथापि तच्छेदः [च्छब्देन] समनन्तरप्रकृतानादरास्पदत्वहेतोरेव परामर्शोचित्यात् कथमुपसंहारसाधारण्यं घटतामित्याशङ्क्य समर्थितोपसंहारस्यावश्यकत्वादभावमात्रस्य च त्रिभिरपि प्रकारैः समर्थितत्वात् तन्मुखेन प्रकृतत्वस्य हेत्वन्तरेऽप्यविशिष्टत्वात्तच्छब्दस्य त्रिविधाभावहेतुपरामर्शकतयोपसंहारसाधारण्यं समञ्जसमित्याशयेनाह—यत् इत्यादिना ॥ न्यायसिद्धे ध्वनिध्वंसे दूष्यत्वनिश्चयादृत्तौ श्लोकोदाहरणं किमर्थमित्यत्राह—न चेति ॥ युक्तेः संभावनामात्रसमर्पकत्वेन मूलभूतमभ्युपगममन्तरेण दूषणप्रयोजकत्वाभावाद्धर्तियमाणदूषणौचित्यार्थमेव ध्वनिध्वंसस्यैकीयाभ्युगतत्वप्रकटनार्थं श्लोकोदाहरणमित्यर्थः । करिष्यमाणस्यापि दूषणस्येदानीमव्यवधानेन बुद्धिसित्वात् तेन पूर्वपक्षस्य बाधितत्वं स्वयमनुभूय स्थितस्य, दूषितेति भूतकालावच्छेदेन निर्देशः । संभाव्यदूषयिष्यन्त इति स्ववचनविरोधापाकरणार्थं एवकारः । यद्यपि निर्मूलैषा संभावना, यथोक्तं प्राक्, तादृशी च सा न दूषणयोग्यत्वापादिका, तथाप्यस्याः सर्वथा न निर्मूलत्वम्, किं तु प्रभूतमूलत्वाभाव एवेति न स्ववचनव्याहतिः, समूलत्वेन दूषणार्हत्वं चेति न काश्चित् दोष इति भावः । ग्रन्थकृतसमानकालभाविनेति विशेषणं ग्रन्थकारस्योपरि संघर्षसंभावनासूचनेन तदुक्तेराशयदोषरूपितत्वेनाशङ्क्यत्वमुदघोतयति । कविनेति विशेषणेन वस्तुसतत्त्वपरामर्शपारीणतापराकरणपरेण भ्रान्तिकृतत्वसंभावनापि तदुक्तेर्दर्शिता; नामनिर्देशेन तदीयस्य दर्शनस्य वस्तुसतत्त्वसंस्पर्शित्वाभावो ध्वनितः । अथोदाहृतश्लोकपूर्वार्धस्थितानां मनःप्रह्लादीत्यादीनां वस्तुशब्दवाच्यार्थविशेषणानां शब्दार्थगुणालंकाराभावप्रतिपादकत्वेनोपयोगं दर्शयिष्यन्, मनःप्रह्लादि-सालंकृतीनि विशेषणद्वयमर्थालंकाराभावपरम्, तत्रापि सालंकृतित्वा-

उपलोचनम्

“वाग्विकल्पा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाष्यापात्रप्रकारा इति जा” इति लोचनं सिंहावलोकनेन “वाग्विकल्पानाम्” इति श्रुतिग्रन्थस्य प्रकारान्तरेण विवरणमिति अज्ञानानुसारी स्वरसः पन्थाः । कौमुदीकारस्तु “एषा दगा” इत्यस्यैव प्रकारान्तरेण विवरणम् “वाग्विकल्पाः” इत्यादि लोचनमित्यभिप्रयन् द्विरूपति ॥

१. प. 'हेतुले पिना'
ग. 'अपि' नास्ति.

२. प. 'न चि'
३. क. ख. 'भाविना'

लोचनम्

प्रह्लादि । अनेनार्थालङ्काराणामभाव उक्तः । व्युत्पन्नं रचितं च यन्न वचनरिति शब्दालङ्काराणाम् । वक्रोक्तिरुत्कृष्टा संघटना, तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानाम् । वक्रोक्तिरन्य-
शब्देन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वालंकाराभावे उक्त इति केचित् । तैः पुनरुक्तं न

कौमुदी

भावफलत्वेनैव मनःप्रह्लादित्वराहित्यं न पृथगर्थान्तरसमर्पकत्वेन सोपयोगं मनःप्रह्लादित्व-
विशेषणमित्याह—यतो नेति ॥ अनेनेति ॥ विशेषणद्वयेन । अर्थालंकारा उपमादयः ।
अर्थवाचिवस्तुपदसामानाधिकरण्यबलादलंकारसामान्यवचनोऽप्यलंकृतिशब्दोऽर्थालंकारेषु वर्तत
इत्यर्थः । वचनशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या शब्दानामिह ग्रहणम्; व्युत्पन्नत्वं विशिष्टतया प्रतीयमानत्व-
मेव नान्यत्, अनुपयोगादप्रसङ्गाच्च ; तच्चानुप्रासावलंकारशृङ्गारित्वलक्षणमित्याह—व्युत्पन्नै-
रिति ॥ अभाव उक्त इति सर्वत्रानुपञ्जनीयम् । वक्रोक्तिरन्यमित्यनेन शब्दार्थगुणानामभाव
उक्त इत्यन्वयः । कथं तेन तदुक्तिरित्याशङ्क्याह—वक्रोक्तिरुत्कृष्टा संघटनेति ॥ अत्रोक्तिशब्देन
संघटनैवोच्यते । “वक्रता च लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानम्” इति वक्ष्यति । तेन वक्रत्वमुत्कर्ष-
शालित्वम् ; कवेश्चोक्तिर्व्यापाररूपा संघटनैव रचनात्मिका । यथोक्तमन्यत्राचार्येणैव “इदमनेन
शब्देन अनयेति कर्तव्यतया अमुना आशयेनैवंभूतबुद्धिसमुत्पादनाय ब्रूये इति कविः प्रवर्तते ।
स तथाभूतं रसवत्काव्यं विधत्ते” इति । तस्याश्च शब्दार्थभयसंरन्धिन्या वक्रत्वमुत्कृष्टत्वलक्षण-
माधुर्यादिगुणकरसाभिव्यञ्जनसामर्थ्ययोगितया गुणसंवन्धैकनिबन्धनमिति तच्छून्यत्वोक्त्या
गुणाभाव एवोक्त इत्यर्थः । अस्यैव विशेषणस्य कथञ्चिदेव हेतुशेन गुणादिशून्यत्वार्थप्रति-
पादकत्वं नाङ्गसा प्रतीतिपथाप्यासीत्परितुष्यतां व्याख्यानान्तरमुपन्यस्य दूषयति—
वक्रोक्तीति ॥ “सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते” “वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलं-
क्रिया” इति च वचनबलेन वक्रोक्तेरलंकारसामान्यरूपत्वावगमात् तच्छून्यतोक्त्यालङ्कारसामा-
न्याभावमुखेन सकलालङ्कारविशेषाभावोक्तिः सिध्यतीति तेषामाशयः । एवं व्याख्याने न नापरो
दोषः केवलं पुनरुक्तिदोष एव शब्दार्थालंकाराभावस्य विशेषणान्तरोक्तस्यानेनापि विशेषणेन
सामान्यमुखेन प्रतिपादनात् ; गुणाद्यभावानुक्तिदोषातिरिच्यत इति इत्यलमित्यनेन सूचितम् ।

१. क. ए. घ. ट. च. 'नैव'

ड. च. 'रचितं न वचनैः'

२. ट. च. 'गुणालङ्काराणाम्'

३. क. ए. च. 'शून्य.' नास्ति ।

४. छ. 'सर्व'लङ्काराणामभावः'

५. घ. ट. च. 'पुनरुक्तवन्'

ध्वन्यालोकः

काव्यं तद्वनिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसल्लङो
नो विज्ञोऽमिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥”

लोचनम्

परिहृतमेवैत्यलम् ॥ प्रीत्येति ॥ गतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः ॥ सुमतिनेति ॥ जडेन तु
पृष्टो भूभङ्गकटाक्षैरेवोत्तरं ददत्तस्वरूपं काममाचक्षतेति भावः ॥

एते चामावविकल्पाः शृङ्खलाक्रमेणागताः, न त्वन्योन्यमसंयद्धा एव ; तथा हि
तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनःशब्दस्यायमेवाभिप्रायः, उपसंहारैक्यं च सङ्गच्छते ।

कौमुदी

प्रीतिश्चात्र न तद्योग्यसमुचितवस्तुसत्त्वास्वादजनिता सहृदयहृदयसंवादसाक्षिणी प्रशंसा-
हेतुत्वेन इहोपात्ता, किं तु स्वयं परमार्थवस्तुपरामर्शपराङ्मुखमानसानां परवचनपारिनिष्पन्नपटुतर-
प्रत्ययमात्रशरणानां काव्यसाराभिमतध्वनिविषयाभिनिवेशविशेषात्मकः प्रेमविशेषो भ्रान्तिमूल
इत्याह—गतेति ॥ गतेऽन्यस्य गमने अनुगतमनुगमनं येषां भवति ते गतानुगतिकास्तेपा-
नुरागेणेत्यर्थः । सुमतिनेतिपदस्य प्रयोजनं विपक्षे बाधकमुखेन दर्शयति—जडेन त्विति ॥
कथं जडकर्तृके प्रश्ने तत्स्वरूपाह्वानसंभावना न सुमतिकर्तृक इत्याशङ्क्य जडत्वादेय
तस्य यथाकथञ्चित्प्रत्यायनसंभवादित्युक्तम्—भूभङ्गेति ॥ तस्यापि सुमतिसन्निधौ तदसंभावनां
सूचयितुं कामगित्युक्तम् ॥

एवं वृत्तिकुटुम्बास्त्रीनपि प्रकारान् क्रमेण स्पष्टीकृत्य तेषु कश्चिद्विशेषमुन्नेययति—
एते चेति ॥ शृङ्खलाक्रमेण शृङ्खलान्यायेन ; आगता अवतीर्णाः ; अन्योन्यसंयन्धस्यमीषां
प्रागेव तात्पर्यार्थप्रकटने तस्मादित्यर्थानुवर्णने, च स्फुटं कृत एवेति भावः । न च मर्थवैतत्त्व-
मनीप्रयोऽपेक्षितम्, वृत्तिकारवचनत्रयाच्चैवावगम्यते इत्याह—तथा हीति ॥ पुनःशब्दस्य विशेष-
पार्थत्वे सति अपरे पुनरिति ग्रन्थविन्यासौचित्यात् तत्परिहाणेन पुनःशब्दस्य प्रथमतः पाठः ।
प्रागुक्तप्रकारापेक्षमुत्तरस्थानन्तर्यं सूचयन् संयन्धमवगमयतीत्यर्थः । ज्ञापकान्तरं चाह—

१. ग. 'अमिदधातु' ।

२. क. ख. 'एव' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'तु' नास्ति ।

४. क. ख. 'कटाक्षैरेव' ।

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'एवमेते'

६. क. ख. 'उपसंहारैक्येन'

ध्वन्यालोकः

भाक्तमाहुस्तमन्ये । अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिमाहुः ।

लोचनम्

अभाववादस्य संभावनाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम् । भाक्तवादस्त्वविच्छिन्नः पुस्तकेष्वित्यभिप्रायेण 'भाक्तमाहुरिति' नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षयाभिधानम् । भज्यते सेज्यते^१ पदार्थेन प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यतं इति भक्तिर्धर्मः, अभिव्येनेन सामीप्यादिः^२ ; तत आगतो भाक्तः

कौमुदी

उपसंहारैक्यमिति ॥ अत्यन्तमेवासबन्धेऽन्योन्यापेक्षतया स्वतन्त्राणाममीषां प्रकाराणामुपपादने सत्पुपसंहारभेदेन भवितव्यम् ; तदभावादन्योन्यसंबन्धिन एवामी अवान्तरभेदमात्रमेव ; एतन्महाप्रकरणैक्यवदैक्यमेव—इत्यध्यवसेयमित्यर्थः । कारिकायामभाववादविषये जगदुरिति लटः प्रयोगः ; भाक्तवादे पुनराहुरिति वर्तमानार्थस्य लटः ; तत्र कोऽभिप्राय इत्यपेक्षायामाह—अभाववादस्येति ॥ उक्तमिति ॥ जगदुरित्यनेनेति शेषः । अविच्छिन्नो वर्तमानतया स्थित एव पुस्तकेषु लक्षणकारविरचितेषु लक्षणग्रन्थेष्वित्यर्थः । तेन नाभाववादवदस्य भूतत्वमिति आहुरिति वर्तमानकालावच्छेदनिर्देशो निर्दोष इत्यर्थः । ध्वनेर्भक्तिरूपत्वप्रतिपादनार्थं भाक्तशब्दस्य गौणलक्षणिकनच्छब्दप्रतिपादकत्वमभिदधतस्तस्य [दधत् तस्य] भक्तिशब्दार्थविशेषाधीनत्वात्तमेव तावदाह—भज्यत इति ॥ भक्तिशब्देन लक्ष्याभिमततीरादिगतो मुख्यार्थसारूप्यादिको धर्मो गृह्यते । कथमस्य तदभिधायकत्वमिति तदाह भज्यत इति । भङ्गार्थत्वशङ्कामपाकरोति—सेज्यत इति ॥ अत्र कर्त्रपेक्षां पूरयति—पदार्थेनेति ॥ लक्ष्याभिमततीरादिरत्र पदार्थो विवक्षितः । ननु लक्ष्यतीरादिपदार्थकर्तृका सारूप्यादिधर्मविषया समाश्रयणापरपर्याया कौटुशीयं सेवा नाम चेतनैकनियतस्य सेव्यसेवकभावस्याचेतनेन संबध्यितुमशक्यत्वात्, किमर्था वासावित्याशङ्क्याह—प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ एषोऽर्थः—येयं पदार्थकर्तृका सेवा नामोक्ता, सा वस्तुतः प्रतिपत्तुरुत्प्रेक्ष्यात्मिका काचित् प्रतिपत्तिरेव भवति । यथा राज्ञ इत्युक्ते किमश्चो गजो वेत्येवमादिरूपा जिज्ञासापरपर्याया वस्तुतः प्रतिपत्तुगतापि सती आकाङ्क्षा

१. क ख ग. 'गुणवृत्तिमाहुः'

४. ग. 'प्रायेण'

२. घ. ट. च. 'प्रयेणाह'

५. क. ख. ग. 'उद्घोष्यते'

३. क. ख. 'तभाव्येन'

६. क. ख. ग. घ. च. 'सारूप्यादिः'

लोचनम्

लाक्षणिकोऽर्थः । यदाह—

“अभिधेयेन सामीप्यासारूप्यात्मवायतः ।

वैपरीत्याक्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥” इति ।

गुणसमुदायवृत्तेश्च शब्दस्यार्थभागस्तैश्च्युतादिर्भक्तिः ; तत आगतो गौणोऽर्थो भाक्तः ।

कौमुदी

पदार्थेष्वास्मिन् व्यवहियते, तथा गङ्गायां घोष इत्यादवपि बाधितमुख्यार्थभूतान्वयप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तुः तीरादेः गङ्गादिशब्दप्रतिपादननिमित्तत्वसंभावनारूपमभिधेयार्थसामीप्यादिविषया या कल्पना सा तीरादिगतत्वेन तत्कर्तृकधर्मविषयसेवारूपत्वेन व्यपदिश्यते, सामीप्यादिधर्मसंबन्धनिबन्धनत्वाद्गङ्गादिशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य तत्पर्यालोचनायाः सेवारूपत्वोपचारोपपत्तेः । न च कल्पनारूपाया उपप्रेक्षाया निर्बीजत्वान्न सारूप्यादेः निमित्तत्वमिति शङ्कनीयम्, तीरादेर्गङ्गादिसामीप्यसंबन्धस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धत्वादिति ॥ एवं भाक्तशब्दे प्रकृत्यर्थमुक्त्वा प्रत्ययार्थमाह—तत इति ॥ तस्माद्धर्माद्धेतोः आगतः प्रतीतः लाक्षणिकः लक्षणावृत्त्या प्रतिपाद्यो लक्ष्यस्तीराद्यर्थो भाक्तशब्देनोच्यत इत्यर्थः । लक्षणावृत्तेः सारूप्यादिनिमित्तत्वेऽभियुक्तोक्तिमाह—यदाहेति ॥ अस्य श्लोकस्योदाहरणयोजनामुपनिष्ठात् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति इति नेह प्रकटीक्रियते । इदानीं भाक्तशब्दगौणार्थप्रतिपादकत्वं भक्तिशब्दस्य तत्समुचितार्थप्रदर्शनपूर्वकं प्रदर्शयति—गुणसमुदायवृत्तेरिति ॥ गुणानां शौर्यादीनां समुदाये संघाते एव वृत्तिवर्तनं यस्य सिंहादिशब्दस्य स तयोक्तः । सिंहादिशब्दा हि यथासंकेतं जातिं व्यक्तिं वा प्रतिपादयन्तः तद्गुणसमुदाय एव वर्तन्ते, न तदंशे; शब्दप्रवृत्तेरर्थप्रमितिकार्यगम्यत्वात् तत्प्रमितेश्च शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्या गुणसमुदायविषयतया जात्यादाविवाप्रत्ययहमुत्पत्तेः सर्वलोकसाक्षिकत्वात् । अत एव गुणसमुदायस्येहार्थशब्देन ग्रहणम् । अर्थ्यते

उपलोचनम्

“सामीप्यतैश्च्युतादौ” इति लोचनम् । अत्र प्रतिपाद्ये श्रद्धातिशयरूपां भक्तिं प्रयोजनत्वेन वर्णयन्ति लोचनकाराः भक्तिमात्रमभ्युपगच्छता ध्वनिमनभ्युपगच्छतां दृष्ट्या, न तु ध्वनिवाददृष्ट्या । ध्वनिवादे खलु प्रयोजनं पावनत्वादिकम् । अतः “सामीप्यतैश्च्युतादौ” इति लोचनग्रन्थः कौमुदीकारानुसारेण लेखकप्रमादादिकल्पनाखलीकारं नार्हति ॥

१. क. ख. ग. ड. 'आहुः'

घ. ङ. च. 'सामीप्यात् सारूप्यात्'

२. क. ख. 'सारूप्यात् सादृश्यात्'

३. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

लोचनम्

भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौ श्रद्धातिशयः ; तां प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत्
आगतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च ; मुख्यस्य चार्थस्य भङ्गो भक्तिः—इति ;
एवं मुख्यार्थबाधा निमित्तं प्रयोजनमिति त्रयसङ्गाव उपचारबीजमित्युक्तं भवेति ॥ काव्या-
त्मानं गुणवृत्तिमिति^१ ॥ सामानाधिकरण्यस्यायं भावः—यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे

कौमुदी

गम्यते ज्ञायते इत्यर्थशब्दव्युत्पत्तेः अर्थस्य गुणसमुदायरूपस्य भाग एकदेशस्तैक्ष्ण्यादिः
सिंहादिशब्दे शौर्यादेः । एवं भाक्तशब्दस्य गौणलाक्षणिकार्थसमर्पकत्वं प्रदर्श्य तस्यैव तदुभय-
शब्दप्रतिपादकत्वमपि दर्शयति—भक्तिरिति ॥ कथमत्र सामीप्यस्य प्रतिपाद्यतया श्रद्धा-
तिशयविषयत्वमिति चेत्, सत्यम् । इयं तु लेखकानां प्रमादविजृम्भेति मन्यामहे । पावनत्व-
तैक्ष्ण्यादाविति हि ग्रन्थपाठो युक्तः । अथ वा सामीप्यशब्देन पावनत्वस्यैव ग्रहणमस्तु,
एकार्थसमवायलक्षणसंबन्धात्तस्यैव प्रयोजनत्वादयस्य निमित्तमात्रत्वात् । भक्तिशब्देन भजना-
त्मको मनोव्यापारः श्रद्धातिशय उच्यते । तच्छब्देन प्रतिपाद्यं पावनत्वशौर्यादिकं गृहीतम् ॥
तत इति ॥ श्रद्धातिशयरूपाया भक्तेर्हेतोरगतः गौणो लाक्षणिकश्च शब्द इति शेषः । सत्येवं हि
न पुनरुक्तम् अपेक्षितत्वाच्चैवमेव व्याख्यानं गरीयः । एवं निमित्तप्रयोजनगोचरतया “भज सेवा-
याम्” इति धातोः भक्तिशब्दसिद्धयङ्गीकारेण व्याख्याय मुख्यार्थबाधविषयतया “भङ्गो आमर्दे”
इति धातोस्तत्सिद्धिमुपजीव्य भक्तिशब्दं व्युत्पादयति—मुख्यस्य चेति ॥ गङ्गास्रोतआदेः इहापि
तत् इत्यादेरनुपङ्गो द्रष्टव्यः । कथितव्याख्याप्रकारस्य फलमाह—एवमिति ॥ भङ्गार्थ-
व्याख्यानस्य मुख्यार्थबाधारूपबीजसिद्धिः फलम्, सेवाभामार्थव्याख्यानस्य निमित्तसिद्धिः,
श्रद्धातिशयार्थव्याख्यानस्य प्रयोजनम्—इति समप्रोपचारबीजनूचकत्वं भाक्तशब्दस्य प्रदर्शयि-
तुमित्थं वितत्य व्याख्यानमस्माभिः कृतमिति, काव्यात्मानं गुणवृत्तिमित्यनेनैव व्याख्यात-
प्रायःशदानर्थक्यं नाशङ्कनीयमित्यभिप्रायः ॥ ननु ध्वनिर्नाम गुणवृत्तिव्यतिरेकी नास्ति
कश्चित् वक्तव्यः । तद्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिमाहुरिति विधिमुखेन सामाना-
धिकरण्यनिर्देशे कोऽभिप्राय इत्याकाङ्क्षायामाह—सामानाधिकरण्यस्यायं भाव इति ॥
सामानाधिकरण्येन निर्देशस्येति यावत् । ध्वनिगुणवृत्त्योस्तादात्म्यमेव ध्वनिवादिभिर्निर्दि-

लोचनम्

“निःश्वासान्ध इवादर्शः” इत्यादावुपचारोऽस्ति, तथापि न तदात्मैव ध्वनिः, तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादौ; अविवक्षितवाच्येऽप्युपचार एव न ध्वनिरिति वक्ष्यामः । तथा च वक्ष्यति—

“भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

१ अतिव्यातेरव्यावृत्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा^१ ॥”

“कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥” इति च ।

गुणाः सामीप्यादयः, धर्मास्तैक्ष्ण्यादयश्च ; तैरुपायैर्वृत्तिरर्थान्तरे यस्य, तैरुपायैर्वृत्तिर्या

कौमुदी

कर्तव्यम्, न तु ध्वनेः सर्वयोपचारस्पर्शित्वमपि इतीममर्थमुद्घोतयितुं सिद्धान्त-
विरुद्धतादात्म्यपक्षोपक्षोपार्थोऽयं सामानाधिकरण्यनिर्देश इत्यर्थः । कुतो न
तादात्म्यमित्याशङ्क्य यस्य यद्व्यतिरेकेऽपि भावः न तत्तदात्मकम्, यथा वृक्षत्वं
शिशपात्वव्यतिरेकेणापि भवन्न तदात्मकम् । ध्वनिश्चोपचारव्यतिरेकेणापि विवक्षितान्य-
परवाच्यप्रभेदे भवति । तस्मान्न तदात्मक इत्याह—तद्व्यतिरेकेणेति ॥
ननु “निःश्वासान्धः” इत्यादौ यत्र तत्सद्भावोऽनुज्ञातस्तत्रास्तु तादात्म्यं न सर्वत्र,
तावतापि चरितार्था भवाम इत्याह—अविवक्षितवाच्येऽपीति ॥ “सुवर्णपुष्पाम्” इत्यादौ
व्यापारचतुष्टयप्रकटनेन तत्रापि तादात्म्यं नास्तीति तदवसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्रापि न
स्वकपोखपरिकल्पितमेव वक्ष्यामः, कारिकाकाराभिप्रेतमेवेत्याह—तथा च वक्ष्यतीति ॥
अथ व्यञ्जकशब्दव्यङ्ग्यार्थव्यञ्जनव्यापारात्मनो ध्वनेर्गुणवृत्तिव्यतिरेकेणाभावमेव प्रति-
पादयितुं गुणवृत्तिशब्दस्यामुख्यशब्दार्थव्यापारवाचितां व्युत्पत्तिपूर्वकमाह—गुणा इति ॥
सामीप्यादय इति लक्षणाभिप्रायेण ॥ धर्मा इति ॥ गुणशब्दो द्रव्यपरतन्त्रवस्तुमात्रवचन इति
भावः ॥ तैक्ष्ण्यादय इति ॥ गौणाभिप्रायेण ॥ उपायैरिति ॥ निमित्तभूतैः ॥ अर्थान्तरे तीरादि-

१. घ. ‘विवक्षितवाच्यो’ क. ख.

ग. ड. च. ‘विवक्षिते वाच्ये’

२. घ. इदमर्थम् नास्ति ।

३. ग. ‘स्मृतिः’

४. ग. ‘तैरुपायैर्वृत्तिर्या शब्दस्य यत्र

गुणवृत्तिः’

लोचनम्

नोक्तम् “शब्दः छन्दोऽभिधानार्थाः” इत्यभिधानस्य शब्दाद्वेदं व्याख्यातुं भट्टोद्घटो वभाषे—
“शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च” इति । वामनोऽपि “सादृश्यालक्षणा

कौमुदी

गुणालंकारप्रकार इति नोक्तम्, तथा भाक्त्यादिभिरपि ध्वनिगुणवृत्तिरेवेति स्वकण्ठो नोक्तमिति दृष्टान्ताभिप्रायेणात्र ‘अन्यो वा’ इत्युक्तमित्यर्थः । दर्शयतेत्येकवचनेन प्रकाशनकर्तृत्वेनोक्तेभ्यः काव्यलक्षणकारेभ्योऽन्यस्य न ग्रहणम् । किं तु त एव सद्वातरूपेणैकत्वमापद्यमानास्तद्रहण-
गोचरा इत्याशयेन कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति—भट्टोद्घटवामनादिनेति ॥ तत्र तावत्
भामहवचनमुदाहरति—भामहेनोक्तमिति ॥

“शब्दश्छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः कार्यहेतवः ॥” इति ।

काव्यकरणज्ञाननिदानतया शब्दादिनवकमुक्तम् । ततः किमित्यत आह—
अभिधानस्येति ॥ पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमित्यर्थः । अभिधानशब्दोऽयं नाभिधायकशब्द-
वचनः ; किंतु तस्यापारस्यार्थप्रतिपत्तिकार्यावगम्यस्य पारस्पन्दादिविलक्षणस्य मुख्यगुण-
वृत्तिभेदभिन्नस्याभिधाख्यस्यायमभिधायक इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । एवं भट्टोद्घटभणिति-
मुक्तार्थोपपादनार्थमुदाहृत्य तत्रैव वामनवचनमुदाहरति—वामनोऽपीति ॥ वभाष
इति संबन्धः । सादृश्यं नाम भूयोऽवयवसामान्ययोगः तन्निमित्ता या लक्षणा सा वक्रोक्ति-
र्नामालंकार इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु—

“उन्मिमील कुमुदं सरसीनां पङ्कजं च निमिमील मुहूर्तात् ।”

अत्रोन्मीलननिमीलनशब्दौ बाधितमुख्यार्थौ सादृश्यात्संकोचविकासलक्षकतया प्रयुक्तौ ।
यथा वा, ममैव—

“अरुणमणिसहोदराधरेपुंरिष्टं] हसदसितोत्पलपत्रदीर्घनेत्रम् ।

मदपति मधुरं मृदुस्मितं ते वदनमिदं मदिराक्षि मानसं मे ॥”

अत्र सहोदरादिशब्दा बाधितमुख्यार्थाः सन्तः सादृश्यादारुण्यादिगुणविशेषलक्ष-
कतया प्रयुक्ताः । ध्वनिमगीं मनाक् स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यत इत्यमुं भागं पूर्वपक्षोप-
क्षेपानुगुण्येन व्याचष्टे—तैस्तावदिति ॥ संप्रतिपत्तौ तावच्छब्दः गुणवृत्तेः प्रयोजना-

ध्वन्यालोकः

मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यते इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—‘भाक्तमाहुस्तमन्ये’ इति ॥

लोचनम्

यक्रोक्तिः^१ इति ॥ मनाक्स्पृष्ट इति ॥ तैस्तावद्ध्वनिदिगुन्मीलिता ।
यथालिखितपाठकैरतु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको^२ न कृतः,

कौमुदी

भावात् तस्य च वक्ष्यमाणविधया व्यञ्जनव्यापारैकगोचरत्वात् गुणवृत्तिव्यवहारं दर्शय-
द्भिरेव तैः ध्वनिमार्गोऽप्युत्सृजित एवेत्यर्थः । हन्त तर्हि ध्वनेर्भाक्तत्वाद्वाटनं निर्मूलमेव स्यात् ;
न हि तैः स्वकाष्ठेन गुणवृत्तिरेव ध्वनिरित्यभ्यधायि, प्रत्युत ध्वनिमार्ग एव पर्यग्राहीत्याशङ्क्य
तथापि लक्षणकरणेन पृथक् तत्स्वरूपानिरूपणात् ‘गुणवृत्तिरेव ध्वनिः, न तदतिरिक्तः’
इति तदुक्तिमर्थसिद्धानुपजीव्येदं भाक्तवादप्रस्थानं प्रवृत्तमित्याह—यथालिखितेति ॥
गुणवृत्तिव्यवहारविषयम्—

“उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात्” ॥

इत्यादि काव्यं लेखनानतिक्रमेण पठद्भिः ‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य व्याख्या ‘तत्स्वरूपविवेको न
कृतः’ इति । तत्र हेतुः—स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरिति ॥ न केवलं ध्वनिस्वरूप-

उपलोचनम्

‘मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यते’ इति ध्वन्यालोके । अयमेव पाठो ज्यायान् लोचनसंमतश्च ।
कौमुदीकारेणापि अयमेव पाठः समाहृतः । अत्रेदं बोध्यम्—‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य ‘न लक्षणेन
विविच्य प्रतिपाद्यते विवेचनीयोऽपि ध्वनिः’ इत्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथा ‘न दृश्यते’ इति यथा-
श्रुतार्थग्रहणे ‘गुणवृत्तिध्वनिः’ इति पूर्वपक्षकल्पनामूलमुच्छिद्येतेति । ‘ध्वनिगुणवृत्त्योर्भेदो नाभ्युप-
गन्तव्यः’ इति प्राचामुद्रटादीनां मताम् । भेदानभ्युपगमे प्रमाणं योग्यानुपलब्धिः ; तल्ल योग्यता
‘न लक्ष्यते’ इत्यनेन सूच्यते । अलक्षणेन भेदानभ्युपगमः कुतः प्रतीयेत ? ध्वनिस्वरूपापरिज्ञाना-
देव अलक्षणं कुतो न स्यादित्यत आह लोचने—मातुतोपालभ्यत इति । एवं सल्ल ध्वनिगुणवृत्तिभेदा-
नभ्युपगमसाधकानुपलब्धौ योग्यता सम्यक् समर्पिता स्यादिति भावः ।

१. क. ग. ‘स्पृष्टो लक्ष्यते’

४. च. ‘प्रतिपाठकैः’ क. ‘प्रतिपादकैः’

२. क. ख. ‘प्रतिपादकैः’

१. क. ख. ‘विवेकोपेतः’

ध्वन्यालोकः

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयहृदय-

लोचनम्

प्रत्युतोपालभ्यते, अभग्ननाखिलवर्त्त यथाश्रुततद्गन्धोद्ग्रहणमात्रेणेति । अत एवाह—परि-
कल्प्यैवमुक्तमिति ॥ यद्येवं न योज्यते तदा ध्वनिमार्गः स्पृष्ट इति पूर्वपक्षविधानं विरुध्यते ॥

कौमुदी

विवेकाकरणमेव विवेचनाहं तत्स्वरूपापलापश्च, अहो महदमीयामपाण्डित्यमिति सोत्प्रासमाह—
प्रत्युतेति ॥ ध्वनिरिति शेषः । किमिति ध्वनिमार्गस्पर्शेऽपि सति तद्विवेकाभावतदुपालम्भा-
वित्याशङ्क्याह—अभग्नैति ॥ दृष्टान्तेन विवेके सति ध्वनिवस्तुस्वरूपं स्पुष्टतरमवभासेतैवेति
प्रतिपत्तृपुरुषापराध एवायमिति दर्शितम् । तद्गन्धः ध्वनियुक्तग्रन्थः—उन्मिमीलेत्यादि ।
गुणवृत्तिव्यवहारदर्शनात् ध्वनिमार्गस्पर्शे सत्येव तत्स्वरूपविवेकाकरणात् भक्तिरेव ध्वनिः ।
तदतिरिक्त इति तदभिप्रायमुक्तिपर्यन्तमुररीकृत्यायं भाक्तवादः प्रवृत्त इत्यर्थः । लक्षणकरण-
योग्यत्वे सति तदनुपलब्धिलक्षणप्रमाणगम्यत्वेनोपपादिते भाक्तव्यतिरिक्तध्वन्यर्याभाव-
रूपेऽर्थे वृत्तिगतं परिकल्प्येतिपदमनुकूलयति — अत एवेति ॥ नन्वत्र
ध्वनिमार्गविस्पृष्टत्वं न दृश्यत इति प्रतीयमानमर्थमपहाय किमित्येवं कृच्छ्राव-
बोधार्थस्वीकरणमित्याशङ्क्याह—यद्येवमिति ॥ भक्तिरेव ध्वनिः न तु तदतिरिक्त
इति हि पूर्वपक्षोऽत्र दिदर्शयिषितः । तस्योद्घटादिना स्वग्रन्थेषु ध्वनिमार्गस्पर्शे
केवलं गुणवृत्तिव्यवहारमात्रकरणे विरोधः स्यात्, योग्यत्वा[ग्यानु]पलब्धेरभावोपस्थाप-
कस्य तदानीमनुद्भावितत्वात् । यथोक्तप्रकारे तु व्याख्याने वलापादननिबन्धना तदुक्तिः
शक्योपपादा स्यादित्येवैव ग्रन्थयोजना गरीयसीत्यर्थः ॥

१ क ग. ग. ड. च.

‘नल्लपथा-’

२ क. ग. ‘ग्रन्थनोद्ग्रन्थन-’

ड. ‘श्रुततद्गन्धोद्ग्रहणनदधनुग्रहण-’

३ ड. ‘इति परि-’

४. ग. ‘योश्चने’

५. ग. ‘मनाक्’

६. क. ख. ‘क्षेऽभि-’

घ. च. ‘क्षामि-’

अन्यालोचः

संवेधमेव समाख्यातवन्तः । तेनैवंविधासु विमतिषु स्थितासु सहृदयमनःप्रीतये

लोचनम्

शालीनबुद्धय इति ॥ अप्रगल्भमतय इत्यर्थः । एते च त्रय उत्तरोत्तरं मन्यबुद्धयः । प्राच्या हि विपर्यस्ता एव सर्वथा ; मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि संदेहेन निर्द्भुवते ; अन्यास्तु अनिर्द्भुवाना अपि लक्षयितुं न जानत इति क्रमेण विपर्ययसंदेहाज्ञानप्राधान्यमेवाम् ॥ तेनेति ॥

कौमुदी

नन्विह प्रथममभाववादः, तदनन्तरं भाक्तवादः, तदनन्तरमलक्षणीयत्ववाद इत्यस्मिन् क्रमाङ्गीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्षायामर्थसतत्त्वसंस्पर्शभूमिभूतसिद्धान्तपक्षावतारहेतुत्वं सोपानपरंपरान्यायेनामीपामस्ति, तदौचित्यानुसृत्य कर्मसमाश्रयणं समञ्जसमेवेत्याह—एते चेति ॥ त्रिव्ययभावप्रकारेषु कथितविशेषास्तित्वशङ्कामेकपक्षत्वोक्त्या निराकर्तुं त्रय इत्युक्तिः । भाक्तालक्षणीयत्वपक्षयोः प्रकारभेदाभावादेव परिशेषादाद्यपक्षप्रकारभेदापरिग्रहः त्रित्वसंख्याव्यपदेशप्रयोजनमिति भावः । एतदेव स्पष्टीकरोति—प्राच्या हीत्यादिना ॥ प्राच्या अभाववादिनः । सर्वधेसनेन परमार्थज्ञानगन्धवन्ध्यतया देहात्मवादिचार्वाकतर्वाची-नत्वममीपां दर्शितम् । अत एवोत्तरवाक्ययोर्विशेषार्थः तुशब्दः । तमेव विशेषमाह—तद्रूपं जानाना इति ॥ संसुग्धतया 'यत्किञ्चिदस्ति वाच्यातिरिक्तम्' इत्युल्लिखन्तोऽपीत्यर्थः । तद्रूपज्ञत्वादेव तर्हि तदुक्तपक्षोपादेयत्वप्रसक्तिरिति शङ्कां शमयति—सन्देहेन निर्द्भुवत इति ॥ ते हि तत्त्वावबोधजन्यपरितोषाभावादपहुवते । अतश्च पर्यन्तदशाया-मभाववादिसोदरतैवैषामपीति भावः । मध्यमेभ्योऽप्यन्त्यनामुत्कर्षनिबन्धनं विशेषमाह—अनिर्द्भुवाना इति ॥ तद्रूपमित्यनुपपन्नः । एतत्पक्षानुपादेयत्वमूलमपकर्षमाह—लक्षयितुं न जानत इति ॥ विपर्ययस्य स्वरूपजिज्ञासाप्रतिबन्धकत्वादिपर्ययप्रधानतोकथाभाववादिनां सर्वापेक्षयात्यन्तापकर्षो दर्शितः । सन्देहस्य जिज्ञासाप्रसङ्गतया भाक्तवादिनां तत्प्रधानत्वा-भिधानेन शिक्षाधिकारयोग्यतया तेषामभाववाद्यपेक्षयोत्कर्षो दर्शितः । अन्यानां तु वस्तु-तत्त्वावबोधवतां लक्षणकरणमात्रविषयमेवाज्ञानं न वस्तुतत्त्वविषयम्; तच्च सुखोच्छेदमिति तेषां

लोचनम्

एकैकोऽप्ययं विप्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपणे हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्येक-
वचनम् । एवंविधासु विमतिष्विति निर्धारणे सप्तमी । आसु मध्ये एकैकोऽपि यो
विमतिप्रकारस्तेनैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम् । अभिधानाभिधेय-
लक्षणेयोर्ध्वनिशास्त्रयोर्वक्तृश्रोत्रोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः संबन्धः । विमतिनिवृत्त्या तत्स्वरूपज्ञानं

कौमुदी

सर्वपूर्वपेक्षयोत्कर्षः । ध्वनिवाद्यपेक्षया कियानप्यपकर्ष इति दर्शितम् । अतश्च सिद्धान्त-
पक्षानन्तरितपूर्वभूमित्वादन्त्यपक्षस्य तदरोहे सति सम्यग्भूतध्वनितत्त्वदर्शनमयत्नलभ्य-
मधिकारिधियः सिद्धमित्येतत् क्रमेणेत्यनेन घोतितम् । तेनेत्यत्र यदेकवचनं तत् तच्छब्द-
परामृष्टवाक्यार्थभूतहेतुगतैकत्वप्रतिपादकत्वेन नाविवाक्षितमिति मन्तव्यमित्याह—एकै-
कोऽपीति ॥ तच्छब्देन हि त्रयो विप्रतिपत्तिरूपा वाक्यार्थाः प्रकृतत्वेन परामृश्यन्ते । कारक-
विभक्त्या च तेषां ध्वनिस्वरूपनिरूपणं प्रति हेतुत्वमुच्यते । एकवचनेन तु नैतेषां समुदिता-
नामेव हेतुत्वम्, किन्तु अन्यानपेक्षतयामीषां प्रत्येकमेव हेतुत्वमस्ति ; ततश्चैकस्यापि
हेतेरेव कर्तव्ये सति ध्वनिस्वरूपनिरूपणेन बहुषु सखु हेतुषु तन्निरूपणमत्यन्तमावश्यकम्
—इत्ययमर्थो दर्शितः । सप्तम्या अनेकार्थवृत्तितया प्रसिद्धत्वात् प्रतिपिपादयिषितार्थसमुचित-
मर्थमाह—निर्धारण इति ॥ तदेव स्फोटयति—आसु मध्य इति ॥ एकोऽपीति ॥ अभावा-
दिविषयः । अतश्च तेनेत्यस्य प्रत्येकेषु प्रकृतेषु त्रिषु वाक्येषु यथाक्रममभिसम्बन्धोऽनुसन्धेयः ।
ततः 'तस्याभावं जगदुरपरे' तेन 'तत्स्वरूपं ब्रूमः' इत्यादिः सद्दयमनःप्रीतये व्याकुवर्ती
वृत्तिकारेण पार्यन्तिकमेव प्रयोजनं प्रदर्शितम् ; न तु विषयसंबन्धमुख्यप्रयोजनानि
प्रदर्शितानि । न च तैर्विना श्रोतृप्रवृत्तिसंभव इति स्वयमेव 'तत्स्वरूपं ब्रूमः' इति भागस्य
तत्प्रतिपादकतां वृत्तिकारेण स्वरूपतोऽनुकामपि हृदयस्थितां श्रोतृमनस्समाधानार्थं प्रदर्श-
यति—ध्वनिस्वरूपमिति ॥ वचनक्रियार्थकारकतया ध्वनिस्वरूपस्य निर्देशात्तस्याभिधेयत्वं
तावत् साक्षादुपदर्शितम् ; अत एव तयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः ब्रूम इति
वचनकर्तुरभिधानाद्वचनस्य श्रोतृप्रतिपर्यर्थात् श्रोतुरर्थलाभात् तत्सम्बन्धोऽपि सम्बन्धि-

१. घ. 'रिति'

२. ग. ग. 'निरूपणेऽपि'

३. ग. ग. 'एकोऽपि' नास्ति ।

४. ड. 'वोऽमौ'

५. घ. ड. च. 'निरूपणः'

६. घ. च. 'व्युत्पादकव्युत्पाद्य'

लौचनम्

साध्यसाधनभावः संबन्ध इत्युक्तम् । अथ श्रोतृगतप्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादनं “सहृदयमनः-

कौमुदी

शब्दसामर्थ्यात् सिध्यति । विमतिप्रयुक्तत्वात्तत्स्वरूपाभिधानस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वावगतेस्तत्त्वा-
वधारणप्रतिपक्षभूतविमतिप्रतिपक्षेपमुखेन तत्फलत्वं ध्वनिस्वरूपाभिधानस्य दर्शितम् ।
तद्द्वारेण च शास्त्रप्रयोजनयोरुत्पाद्योत्पादकभावसंबन्धोऽपि सूचित एवेति श्रोतृप्रवृत्त्युपयुक्त-
मनुबन्धत्रयमत्र तत्स्वरूपं ब्रूम इति कारिकाखण्डेन दर्शितं भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥
तत्स्वरूपं ब्रूम इत्यनेनेति शेषः । इदानीम् “सहृदयमनःप्रीतये” इति कारिकाखण्डस्य
प्रयोजनम् “तस्य हि” इत्यादेः “लक्षयताम्” इत्यतःप्राक्तनस्य वृत्तिग्रन्थस्योपयोगं च दर्शय-
न्वतारयति—अथेति ॥ ज्ञानस्य स्वतःमुखप्राप्त्यादिरूपत्वरहितस्य प्रयोजनत्वायोगात्
प्रयोजनान्तरहेतुत्वेनैव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तस्यैव प्रीतिरूपस्य स्वतःप्रयोजनतया
प्रवृत्तावन्तरङ्गत्वं तदाक्रान्तिसमासादितप्रयोजकभावस्यैव मुख्यप्रयोजनस्य प्रयोजनत्वम् ; अतः
एव वृत्तिकारेण मुख्यप्रयोजनानभिधानेन सहृदयमनःप्रीतये इति भागं व्याकुर्वतेदमेव प्रयोजनं
प्रादरिषि । अस्यैवेतरापेक्षयोद्धुरकन्धरीभावेन स्वसाधनसंक्रान्तिमुखेन वस्तुसामर्थ्यबलादेव
श्रोतृप्रवृत्तिमूलकारणत्वादन्यस्य तदुपजीवनलब्धजीवितस्यैव प्रयोजकत्वमिति तत्प्रतिपादनं
न व्यर्थमित्याशयेनाह—श्रोतृगतेति ॥ श्रोतृगतं यद्यप्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपं तस्य
प्रयोजनं प्रीतिरूपं तस्य प्रतिपादनमिति कर्तारि करणे वा ल्युट्प्रत्ययः ॥ व्याख्यातु-
माहेति॥ अस्यार्थः “तस्य हि” इत्यादेः तावद्वृत्तिग्रन्थस्य साक्षाद्याख्यानरूपत्वं नास्ति, तथापि
नानुपयोगः । आनन्दस्य सहृदयमनःप्रतिष्ठारूपप्रयोजनप्रतिपादनार्थतया तत्प्रयोजनत्वसमर्थ-
नार्थं ध्वनेः काव्यजीवितत्वानन्यप्रतिपादितत्वप्रदर्शनमुखेन लक्षयतामित्यादिन्याख्यानशेष-
तयोपयोगसंभवात् । न हि प्रीतेः प्रीतिरूपत्वं तादृष्येण प्रयोजनत्वं वा तद्विषयस्य
तद्योग्यतोपाधिभूतनिरतिशयसाम्राज्यपदानभिषेके मुखोपपादं भवति इति तत्तादृश-
सौभाग्यविशेषभाजनत्वप्रतिपादकतया तस्य ह्रीत्यादेरत्यन्तोपयोगित्वमनपवादमिति । तस्येत्यत्र
तच्छब्दो न ध्वनिसंज्ञिपरः, किं तु तत्प्रकाशनावश्यकत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपत्तिमयमहान्ध-

१. क. ख. ‘साधकभाव
इत्युक्तम्’

२. ग. ‘अतः’

३. क. ख. ‘प्रीतये’

४. क. ख. ग. घ. च. ‘प्रयो-
जनप्रति’

५. क. ख. ग. घ. ‘प्रतिपादकम्’

ध्वन्यालोकः

तत्स्वरूपं ब्रूमः । तस्य हि ध्वनेः स्वरूपं सकलसत्कविकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणी-

लोचनम्

प्रीतये' इति भागं व्याख्यातुमाह—तस्य हीति ॥ विमतिपदपतितस्येत्यर्थः । ध्वनेः स्वरूपं लक्ष्यतां संबन्धिनि मनसि हृदये आनन्दो निर्वृत्त्यात्मा चमत्कारपरपर्यायः प्रतिष्ठां परैर्विपर्यासाद्युपहतैरनुमील्यमानत्वेन स्थेमानं लभतामिति प्रयोजनं संपादयितुं तत्स्वरूपं प्रकाशयत

कौमुदी

कारतिरोहितत्वधर्मवैशिष्ट्यपर इत्याह—विमतिपदपतितस्येति ॥ ग्रन्थस्य चास्य स्पष्टसंगतिकत्वात् सुग्रहत्वाय सङ्गतिमाह—ध्वनेः स्वरूपमिति ॥ लक्ष्यतामित्यस्याव्यवधानादानन्दशब्देनैव सङ्गतिः सपदि भायात् ; तद्यावृत्त्यर्थमुक्तम्—सम्बन्धिनि मनसीति ॥ न संकल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमत्र मनो विवक्षितम् । किञ्च अध्यवसायवृत्तिकमन्तःकरणमात्रमित्याह—हृदय इति ॥ आनन्दप्रतिष्ठाशब्दयोरर्थान्तरपरतया व्याख्यास्यमानत्वाद्वात्र विवक्षितमर्थं पदं ना[वदन्ना]नन्दशब्दस्य तावन्निर्वृत्त्यात्मेति आनन्दस्य निर्वृत्त्यामनोऽप्यन्यपदेश्यत्वाच्छब्दान्तरेणापि स्फुटयति—चमत्कारेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्याप्यर्थमाह—स्थेमानमिति ॥ हेतुन्तरप्रापिताप्रतिष्ठत्वं एवानन्दस्य प्रतिष्ठालम्भनप्रसक्तिरित्यत उक्तम्—परैरिति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण यावदेतद्ध्वनिस्वरूपप्रतिपादनं न क्रियते, तावत्सहृदयसहृदयमयमहालवालमध्यसीमनि तत्सतत्त्वसमास्वादनकन्दादानन्दमन्दारतरुप्ररोहः प्रादुर्भवन्नेव वा अभावादिवादिगदितयुक्तिसहस्रखनित्रसमुत्खातमूलोऽनुदितप्राय एव स्यादिति तदुन्मूलनहेतुनिरासेन तत्प्रतिष्ठापनं संगतमेवेत्यर्थः । परोक्तयुक्तीनां वास्तवे तदुन्मूलनसामर्थ्यं कुतोऽनुमूल्यमानत्वमपीत्याशङ्क्य तासामाभासतां दर्शयितुमुक्तम्—विपर्यासाद्युपहतैरिति ॥ आदिशब्देन सन्देहाज्ञानयोः संग्रहः । ननु “सहृदयमनःप्रीतये” इत्यस्य वाक्यान्तरेण प्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादकत्वेनोक्तिः प्रतिष्ठां लभतामिति वाक्यान्तरेण निर्देशश्च कारिकायां सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम

लोचनम्

इति संगतिः । प्रयोजनं च नाम तत्संपादकस्तुप्रयोक्तृताप्राणतयैव तथा भवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपम् इत्येकवाक्यतया व्याख्येयम् । तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेण तावत्पूर्वो-
दीरितविकल्पपञ्चकोद्धरणं प्रथयति—सकलेत्यादिना ॥ सकलशब्देन सत्कविशब्देन च

कीमुदी

इत्येकवाक्यत्वप्रतीतिविरुद्ध इत्याशङ्क्य कारिकागनुकूलयितुमुक्तम्—इति प्रयोजनं संपा-
दयितुमिति ॥ न भिन्नवाक्यत्वेनैव व्याख्या वृत्तिकारस्याप्यभिपत्ता । प्रयोजनप्रयोजनप्रति-
पादकत्वोक्तिः पुनर्नैवक्षिक्येव, न शाब्दी । तन्मूल एव च वाक्यान्तरेण निर्देशः । वस्तुतस्तु
एकवाक्यताङ्गीकारेणैवा यथाकारिकाक्षरं व्याख्या अवसेया, न भिन्नवाक्यतयेति भावः ।
एतदेवोपपत्त्येद्वेदयन्नाह—प्रयोजनं चेति ॥ चो हेत्वर्थे; नाम प्रसिद्धौ;
तच्छब्दः प्रयोजनस्वरूपवचनं प्रयोजनस्वरूपसंपादकं यद्वस्तु कियारूपं तस्य प्रेरकत्व-
स्वभावशालितया तथा प्रयोजनत्वेनावभासते । प्रयोजयति स्वनिष्पादके साधने पुरुषं प्रवर्त-
यतीति प्रयोजनमित्युच्यते । न खलु डिप्तादिशब्दव्याघृष्टिकशब्दत्वमस्य शक्याङ्गीकारम्;
अतस्तादृशप्रयोजनत्वप्रतीतिर्वाक्यभेदेन व्याख्याने न सिध्यतीति हृदये कृत्वा वृत्तिकार
एकवाक्यतया व्याख्येयतामेवागिसंहितवान् । यथाश्रुतप्रपञ्चछायाणुरूपार्थावसायिनां
पुनरन्यथापि प्रतीयतेति भावः ॥ इत्याशयेनेति ॥ यस्मादेवमाशयो वृत्तिकारस्य तस्मादेक-
वाक्यतया व्याख्येयमिति योजना । अथवा व्याख्या इयमिति पदद्वयं वृत्तिकारस्य व्याख्यानमेत-
दित्यर्थः । सकलेत्यादिविशेषणानामुपयोगमाह—तत्स्वरूपशब्दमिति ॥ तद्याख्यानं वा
किमर्थमित्यत उक्तम्—पूर्वेति ॥ तदप्युत्तरत्र कृतत्वादनर्थकमित्यत उक्तम्—संक्षेपत इति ॥
संक्षेपविस्तारान्यां प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः प्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तिपयमनायासेनावतरेदिति भावः ।
उद्धरणं निरासः ; तदेव विविच्य दर्शयति—सकलेति ॥ प्रकारलेशत्वं किमखिलकाव्य-
विषयव्याप्यभावकृतम्, आहोस्विदप्राधान्यकृतम् । आद्यं सकलपदेन शक्यत्वमिति,
सकलकविकाव्यविषयव्याप्यपलब्धेनपलपनीयत्वादस्य न तत्कृतं प्रकारलेशत्वमिति ।
द्वितीयं सत्कविशब्देन निर्दलयति, कालिदासप्रभृतिभिर्महाकविभिस्तस्यात्यन्तमादृतस्य

१. घ. 'तत्स्वरूपपादक--'

४. ख. 'रूपम्'

२. क. ख. ग. 'तत्स्वरूपं ग्रामः'

५. च. 'द्धार-'

३. क. ख. ग. 'व्याख्यानम्'

६. घ. ङ. च. 'सचयति'

ध्वन्यालोकः

यसीभिरपि चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अयं च रामायण-

लोचनम्

प्रकारलेशे कस्मिंश्चिदिति निराकरोति । अतिरमणीयमिति भाक्ताद्यतिरेकमाह । न हि 'सिंहो वटुः', 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र रम्यता काचित् । उपनिषद्भूतशब्देन तु अपूर्वसमाख्यामात्र-
करण इत्यादि निराकृतम् । अणीयसीभिरित्यादिना गुणालंकारानन्तर्भूतत्वं सूचयति । अथ
चेत्यादिना तत्समपान्तःपातिन इत्यादि यत्सामयिकत्वं शङ्कितं तन्निराकृताशीकरोति ।
रामायणमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वेरेव सूत्रभिरस्यादर इति दर्शयति । लक्ष्यता-
मित्यनेन वार्त्ता स्थितमविषय इति परास्यति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षो लक्षणम् । लक्षणे

कौमुदी

नाप्राधान्यनिमित्तं लेशत्वमाशङ्कितुमपि शक्यमित्यर्थः । व्यतिरेकेमेव स्फोरयति—न
हीति ॥ काचिदिति ॥ दूरेऽतिरम्यत्वकथेति भावः । भाक्तशब्दस्य गुणलक्षणावृत्ति-
साधारणतयोक्तत्वादिह तदुभयोदाहरणदानम् । किं सिंहादिशब्दैः वटुार्थप्रतिपादने
रम्यत्वम् उत शौर्यादिप्रत्यायने ? नाद्यः, अनुलम्भात् । न द्वितीयः, यतो गुणादिसंबन्ध-
सुन्दरत्वविरहान्न ध्वनित्वापादनपर्याप्तं रामणीयकमिह सचेतसामवभासत इति भावः ।
उपनिषद्भूतत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तम्, तेन च समाख्यामात्रत्वस्य सुदूरनिरासः सूचित इत्यर्थः ॥
ननु लक्षणकृद्भिरनुन्मीलितपूर्वत्वे प्रत्युत तस्य नृशृङ्गादिवदत्यन्तासत्यमेव पर्यवस्येदिति
तद्विशेषणं तावन्न परपक्षप्रतिक्षेपकमित्याशङ्क्य, तस्य लक्ष्येषु प्रसिद्धतरत्वात् नृशृङ्गादिसमान-
योगक्षेमत्वस्य दूरदुर्वचत्वात् स्थूलबुद्धिगम्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वं तद[न]मिधानमिषेण सूच्यत
इत्युक्तम्—अणीयसीभिरित्यादिनेति ॥ रामायणादीति ॥ लक्ष्यविशेषोपादानेऽभिप्रायमाह—
आदिकवेः प्रभृतीति ॥ ननु विकल्पपक्षकोद्धरणपरेऽस्मिन् ग्रन्थे अभावभाक्तादनिराकरण-
वदलक्षणीयत्वपक्षापाकरणं न लक्ष्यत इत्याकाङ्क्षायां लक्ष्यतामित्यस्य तन्निराकरणपरत्व-

१. क. ख. 'अपि' नास्ति ।

२. क. ख. ड. च 'व्यतिरिक्त'

३. ख. 'वचिद'

४. घ. 'करणमात्र.'

५. क. ख. ग. 'इत्यादिना'

६. घ. 'भारतादि'

७. क. ख. ग. 'गुणिभि.'

८. क. ख. ग. 'लक्ष्यो'

९. क. ख. ग. 'लक्ष्येण'

ध्वन्यालोकः .

महाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि

लोचनम्

निरूपयन्ति लक्षयन्ति तेषाम्, लक्षणद्वारेण निरूपयतामित्यर्थः ॥ सहृदयानामिति ॥
 येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते
 स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—

कौमुदी

..

माह—लक्षयतामित्यनेनेति ॥ तदेव तच्छब्दानिर्वचनेनोपपादयति—लक्ष्यतेऽनेनेति ॥
 लक्षणं निरूपयन्तीत्यस्मिन्नर्थे लक्षयन्तीति रूपं भवति । “प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुल-
 मिष्टवच्च” इति निरूपयन्तीति धात्वर्थे वर्तमानाल्लक्षप्रातिपदिकाणिच्, तस्येष्टवद्भावात् ।
 टिलोपः । एवं चैतच्छास्त्रप्रदर्शितलक्षणद्वारा सहृदयानां ध्वनिस्वरूपनिरूपणरूपो
 योऽर्थस्तमभिदधतां लक्षयतामिति सहृदयविशेषणेनालक्षणीयत्वपक्षः प्रतिक्षिप्त इत्यर्थः ।
 अस्मिन् शास्त्रे यत्र यत्र सहृदयशब्दस्तत्सर्वसाधारण्याभिप्रायेण वृत्तिग्रन्थस्थं सहृदयशब्दं
 सहृदयलक्षणाभिधानेन व्याचष्टे—येषामिति ॥ अनुशीलनं शब्दपाठः अर्थपर्यालोचनं
 च ; तस्याभ्यास आग्नेडनम् ; ततो हेतोर्विशदीभूते पूर्वमविशदे संप्रति विशदतां गते
 मनोमुकुरे मणिमुकुरवदतिस्वच्छे मनसि वर्णनीयं विभावादि तत्संबन्धिनस्ताद्विषयतया तन्मयी-
 भवनस्य तत्तादात्म्यापत्तिरूपस्य योग्यता सामर्थ्यमस्ति, ते सहृदया इति लक्षणमुक्तम् ।
 अथ सहृदयशब्दार्थनिर्वचनाभिप्रायेणमाह—स्वहृदयसंवादभाज इति ॥ हृदयस्य ताद्रूप्येण
 सर्वत्रैकत्वात्तरस्य यस्मिन्नर्थे संवादोऽस्ति, तत्र संवादकान्तरनैरपेक्ष्येण ये काव्यार्थमनुभवन्ति,
 ते विशुद्धतया तत्त्वावधारणनिपुणतया प्रशस्तहृदयवन्तः सहृदया इत्युच्यन्ते । एतच्च
 सर्वत्रानुसन्धेयमित्यर्थः । यथोक्तलक्षणसहृदयसिद्धौ संवादकं किञ्चिद्वाक्यमुदाहरति—यथो-
 क्तमिति ॥ यो विभावादिरूपः सत्कविवर्णनाधिरूढोऽर्थः । हृदयसंवादी हृदयसंवादविषयी-

लोचनम्

“योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥” इति ।

आनन्द इति ॥ रसस्यै चर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन् रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मैवं दर्शयति^१ । तेन यदुक्तम्—

“ध्वनिर्नामापरो योऽसौ व्यापारो व्यङ्गनात्मकः ।

तस्य सिद्धेऽपि भेदे स्यात् काव्येऽशक्यं न रूपतां ॥” इति ।

कौमुदी

भवनशीलः ; तस्यार्थस्य भावः निर्मलहृदयमणिमुकुरसोमनि समुन्मेषः, रसोद्भवः रसोत्पत्ति-
हेतुर्मवति ; तेन च तथाभूतेनार्थेन न केवलं हृदयेमेव व्याप्यते ; तद्व्याप्तिपूर्वकं कृत्स्नमेव
शरीरं व्याप्नोति ; तत्र कात्स्न्येन शटित्येव तदैकरूप्येण च व्याप्तौ दृष्टान्तः—“शुष्कं काष्ठमिवा-
ग्निना” इति ; काष्ठमेव च व्याप्यते, न शिलादिकम् ; तेन च दार्ष्टान्तिके रत्यादिवासनाविरहित-
हृदयस्य श्रोत्रियादेः सहृदयत्वाभावः ; शुष्कमिति काव्यानुशीलनकृतमनोवैराघशालित्वं
सूचितम् ; अग्निनेति गुणालंकारसंबन्धसौन्दर्यनिबन्धनं विभावत्वं दर्शितम् । इदानीमानन्द-
शब्दोपादानस्य परपक्षप्रतिक्षेपपर्यवसायितां दर्शयितुं प्रयोजनमाह—आनन्द इतीति ॥
रसचर्वणैवात्मा स्वरूपं यस्य स आनन्दस्तत्पोकः । यश्चयति हि रसचर्वणाव्यापारो रसनीप
इति । अथवा रसचर्वणाया आत्मा य आनन्दस्तस्येति वरत्नलंकाररसेषु रसध्वनेरेव
मुख्यमात्मत्वमिति । इतरयोस्तु तत्पर्यवसायिनया गौणमिति दर्शयितुमानन्दस्य प्राधान्येन
प्रयोजनत्वं दर्शितमित्यर्थः । अस्य फलं परपक्षनिरास इत्याह—तेनेति ॥ तत्प्रदर्शनेन
हेतुना तदपहस्तितं भवतीत्यन्वयः । किं तदित्यत्र उक्तम्—यदुक्तमिति ॥ वक्ता चेह
भट्टनायकः । ध्वनिर्वचनम् । नामराम्दः परप्रसिद्धिमूचनार्थः । योऽपीत्यपिशब्दः
तुल्यशब्दस्यार्थः । अपरः प्रसिद्धेभ्योऽभिधादिभ्योऽन्यः विलक्षणश्च । स किलक्षण इत्यत

१. घ. ह. च. ‘रसचर्वे’

४. ग. ‘अभिदे’

२. क. ख. ग. ह. ‘आत्मच मति’

५. क. ख. ‘काव्याश्रयं न रूपता’

३. ह. ‘ईशयति’ नागि ।

६. ‘काव्येऽशक्यं न रूपता’

ध्वन्यालोकः

रुमतां प्रतिष्ठामिति प्रकाशयते ॥

लोचनम्

तदेपहस्तितं भवति । तथा हि अभिधाभावनारसचर्वणात्मकेऽपि^१ व्यंशे काव्ये रसचर्वणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादः । यथोक्तं त्वयैव—

“काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक्” इति ।

कौमुदी

उक्तम्—व्यञ्जनात्मक इति ॥ सिद्धेऽपीत्यनेनाभ्युपगम्यवादोऽयमिति दर्शयति । न तावदभिधादिभ्योऽस्य भेदो न्यायाघातसहः । तथाभ्युपगम्यापि श्रूमह इत्यर्थः । तस्य काव्येऽशत्वमेव स्यात्, न स्वरूपत्वमात्मत्वं यद्वदतोऽभिलषितमित्यर्थः । विमतो ध्वनिः काव्यांशभूतो भवितुमर्हति, शब्दव्यापारत्वादभिधादिव्यापारवत्, इत्यनुमानवाधितं काव्यात्मत्वाभिधानमित्यर्थः ॥ अपहस्तितं भवतीति ॥ साक्षात्तदपहस्तनाप्रतिपत्तावपि तदभिप्रायसद्भावो दर्शित इति तमुद्घाटयति—तथा हीति ॥ उक्तानुमानस्य स्वाभ्युपगम-विरोधं दर्शयिष्यन् स्वाभ्युपगमं तावदाह—अभिधेत्त्यादि ॥

व्यापारस्त्रिविधो बुधैरभिमतः काव्येऽभिधाभावना-

भोगोत्पादकतात्मना तदधिको नास्ति ध्वनिर्नाम नः ।

सिद्धाया व्यवहारभूमिषु विभावाचर्यसाधारणी-

कारात्मा त्वपरा निर्गलरसात्वादात्मिकैवान्तिमा ॥

रसचर्वणेति भोगकृत्वमित्यर्थः ॥ व्यंश इति ॥ त्रयोऽंशा व्यापाररूपा अस्वेति । भवतोऽपीत्यपिशब्दः व्यंशेऽपीत्यत्र योज्यः । रसचर्वणाया जीवितत्वेन तदभ्युपगमे तदीयमेव वचनं प्रमाणयति—यथोक्तमिति ॥ त्वयैवेति ॥ नारमाकगिदमलीकारोपणदीर्जन्य-विष्कृजितमित्यर्थः । रसयिता रसचर्वणशीलः सर्व एव काव्येऽधिक्रियत इति शेषः । न बोद्धा जनः इतिहासादाविव, न नियोगभाक् नियोज्यः वेदादाविव ; तेन रसचर्वणाया अधि-कारसंपादकत्वं स्वकण्ठतो वदता तस्याः प्राधान्येन जीवितत्वमुक्तमेव भवतीति भावः । एवं पराभ्युपगमं प्रदर्श्य तद्विरोधमनुमानस्य वक्तुं किं वस्त्वलंकारध्वन्योरंशत्वमात्रं

१. ग. घ. 'एतेन तदपहस्तितम्'

२. घ. ड. च. 'जीवभूते-'

२. ग. च. --'केति,

लोचनम्

तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेणांशमात्रत्वमिति सिद्धसाधनम् । रसध्वन्यभिप्रायेण तु स्वाभ्युपगमप्रसिद्धसंवेदनविरुद्धमिति ॥

तत्र कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या । यदाह —“कीर्तिं स्वर्गफलमाहुः” — इत्यादि^१ । श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यैषपि स्तः, यथोक्तम्—

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिपेवणम् ॥” इति ।

कौमुदी

सिद्धसाधयितं किं वा रसध्वनेरिति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तदिति ॥ तत्र एवं स्वाभ्युपगमं स्थिते सतीत्यर्थः । यदंशमात्रत्वसाधनं तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेण चेत् क्रियते, तयोरेवांशत्वं साध्यते चेदित्यर्थः, तदा सिद्धसाधनत्वं रसध्वनेरेव मुख्यतया-
त्मत्वेनास्माभिरभ्युपगमात्, इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया वाच्यादुत्कृष्टत्वमात्रमेव न वास्तवं मुख्यमात्मत्वमित्ययमर्थः “काव्यस्यात्मा स एव” इत्यत्रान्तरे वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—रसध्वनीति ॥ स्वाभ्युपगमः काव्यस्य त्रयंशत्वस्वीकारः । तत्र प्रसिद्धं यद्रसचर्चणाया जीवितत्वसंवेदनं तेन विरुद्धं तदंशत्वानुमानमित्यर्थः ; स्वाभ्युपगमेन च प्रसिद्धेन रसविदां संवेदनेन च विरुद्धमिति वा, स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिस्वसंवेदनविरुद्धमिति वा पाठे स्वाभ्युपगमेन रसविदां प्रसिद्धया स्वसंवेदनेन च विरुद्धमित्यर्थः । इतिशब्दः परमतनिराससमाप्त्यर्थः ॥

नन्वानन्दस्य प्राधान्ये सिद्धे स्यादेवम् ; तदेव कथमिति तावद्वाच्यम् ; फलत्वादिति चेत् भवत्येवम् ; तथापि फलान्तरस्यापि विद्यमानत्वात् तस्यैव प्राधान्यमिति नियमेनाध्यवसातु-
मशक्यमित्याशङ्क्य फलान्तरं किमेतत् कवेराहोस्विच्छ्रोतुरिति विकल्पमुपजीव्याद्यं प्रत्याह—
तत्रेति ॥ काव्यविषय इत्यर्थः । तावदिति संप्रतिपत्तौ ; कीर्त्यापीति फलान्तरानुवादः, कीर्तेः स्वरूपेण सुखप्राप्त्यादिरूपत्वाभावेन पुरुषार्थत्वाभावादिति । एतदभियुक्तोक्या द्रढयति—
यदाहेति ॥ स्वर्गशब्दस्य निरतिशयप्रीतिवचनत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमनुव-
दति—श्रोतॄणां चेति ॥ धर्मार्थेति ॥ अत्र पूर्वार्धेन व्युत्पत्तिर्लक्षणं फलमुक्तम् ; कीर्तेः प्रीतिपर्यन्तत्वात् तृतीयपादेन प्रीतिरेवोक्ता भवति ; एवमुभयोरपि सममेव फलरूपत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । तथापि परमार्थपर्यालोचनायां प्रस्तुतायां प्रीतिरेव फलं पर्यवस्यतीत्याह—

१. क. ख. —‘ज्ञत्वमा-’

२. क. ख. ‘स्वादा’

३. क. ख. ‘व्युत्पत्तिर्वचपि’

४. क. ख. ग. ‘निवन्धनम्’

लोचनम्

तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्र-
संमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जाया-
संमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द एवोक्तः । चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द
एव पार्यन्तिकं मुख्यं फलम् । आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम । तेन स
आनन्दवर्धनाचार्यः एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिवदनवर्धनं

कौमुदी

तथापीति ॥ तत्रेति व्युत्पत्तिप्रीत्योर्म्य इत्यर्थः ॥ प्रधानमिति ॥ फलमिति शेषः । एतदेव
विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन द्रव्यति—अन्यथेति ॥ यस्मादानन्दस्यैव प्रधानतया काव्यफलत्व-
मितरस्यानुपङ्गिकत्वमेव तस्मादिह आनन्दो मनसि इति तस्य फलत्वं सूक्तमित्याह—इतीति ॥
एवमनिच्छन्तमेव विपक्षे दण्डोद्यमनेनाभ्युपगम्य परमतानुरोधेन व्युत्पत्तेः फलत्वमभ्युप-
गम्य कीर्तयितुं तस्या अपि स्वयमपुरुषार्थतया फलान्तरशेषत्वेन तयात्वसिद्धौ तद्वलादेवा-
नपेक्षतया आनन्दस्य प्रधानफलत्वं पर्यवस्येदित्याह—व्युत्पत्तेरपि चेति ॥ आनन्दो मनसि
प्रतिष्ठामित्येतत् ग्रन्थकारप्रयोजनाभिधानोपयोगितया प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आनन्द इति
चेति ॥ न केवलं प्रीतिवचन एवेत्यर्थः । भीमसेनो भीम इतिवदानन्दवर्धन एवानन्द
इत्युच्यत इत्यर्थः । कथं पुनरस्य मनसि प्रतिष्ठालाभो नेय इत्यत्राह—तेनेति ॥ नामत्वे
स्थिते तदानुगुण्येन कथञ्चिदितरपदगमनिका सुगमेति तेनेति नामत्वस्य हेतुत्वेन
निर्देशः । मनसीत्यस्य व्याख्या सहृदयहृदयेष्विति । एकवचनं तु इहाभ्यविवक्षितमिति
भावः । केन प्रकारेण तस्य मनसि प्रतिष्ठेत्याशङ्क्य ग्रन्थग्रन्थकृतोर्भेदाभिप्रायेण-
त्याह—एतच्छास्त्रेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्य व्याख्या—अनश्वरीमिति ॥ प्रवाहनित्यतया
सहृदयहृदयमन्दिरेषु श्रूयमाणव्याख्यायमानशास्त्रात्मना नित्यप्रतिपन्नत्वरूपनित्यसन्निहि-
तत्वलक्षणा स्थितिः प्रतिष्ठाशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—देवतायतनादि-

१. क. ख. ग. 'तत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'वेदादिशास्त्रेभ्यो'

३. ग. 'हेतुजायाः'

४. क. ख. ग. 'स एव'

५. घ. ङ. च. 'देवाः'

६. घ. 'निश्चली'

लोचनम्

स्थितिं लभताम् गच्छत्विति भावः । यथोक्तम्—

“उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् ।

आस्त एव निरातङ्गं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥” इति ।

तथा—मनसि प्रतिष्ठामिति ॥ एवंविधमस्य मनः । सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृदिति यावत् । यथा—

कौमुदी

वदिति ॥ यथा विष्ण्वादीनां विशिष्टसन्निवेशशालिषु क्षेत्रशब्दवाचिषु [वाच्येषु] स्थानविशेषेषु भक्त्यादिसमुपबृंहितसाधकजनमनोवृत्तिविशेषसमारोपकृता स्वरूपेण तथा स्थित्यभावेऽपि नित्यसन्निध्यलक्षणा प्रतिष्ठाशब्दवाच्या विशिष्टा काचन लोकशास्त्रादिप्रसिद्धा, तथा अस्यापि सहृदयहृदयेषु भक्तिबहुमानादिसमुपचितसमुचितप्रतिपत्तिविशेषे विषयीभावेना-भूतसंग्रहमवस्थानमेव प्रतिष्ठेत्युच्यत इत्यर्थः । लभतामित्यस्य व्याख्या—गच्छत्विति ॥ उक्तमानन्दपदस्य नामत्वमुपजीव्य मनसि प्रतिष्ठां लभतामित्यस्य अर्थान्तरमाह—तथेति ॥ अस्मिन्नर्थे लभतामिति लङन्तत्वेन विपरिणम्य योज्यः—मनसि प्रतिष्ठां लभत इति । एतत् व्याचष्टे—एवंविधमस्य मन इति ॥ अस्य ग्रन्थकृत आनन्दवर्धनाचार्यस्य मन एवंविधं प्रतिष्ठां लब्धवद्भवति नेतरहृदय[वत्] परिनिष्ठितार्थविषयसमुन्नेपरहितम्—इत्ययमर्थो मनसि प्रतिष्ठां लभत इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । उक्तार्थस्य पर्यवसानभूमिं निष्कृष्याह—सहृदयेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्योक्तार्थवाचकत्वं प्रयोगप्रदर्शनेन साधयति—यथेति ॥ ननु अनर्थकमिदं

उपलोचनम्

“यथा मनसि प्रतिष्ठा भवति—एवंविधमस्य मनः ; सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृत् इति यावत्”—इति पाठः अञ्जनानुसारी । सहृदयहृदयेषु तात्पर्यरूपिणीं प्रतिष्ठाम्, यथा युद्धेऽर्जुनस्य तात्पर्यरूपिणी प्रतिष्ठा—इति व्याख्यात्यञ्जनकारः । वस्तुतस्तु मनसि मनोविषये सहृदयताविषये, प्रतिष्ठा यथा—इति सुयोजम् ॥

१. क. ज. 'स्थितिं लभताम्' नास्ति ।

ग. 'स्थितिं लभता सिद्धि'

घ. ङ. च. 'स्थिति गच्छ'

२. ग. 'आस्तयेव'

३. क. ख. ग. 'एवं विषय मनसः'

४. ग. 'भावः'

लोचनम्

“युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य” इति ।

स्वनामप्रकटीकरणं श्रोतॄणां प्रवृत्त्यङ्गमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुखेनेति ग्रन्थान्ते
पश्यामः । एवं ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतुश्च मुख्यं प्रयोजनमुक्तम् ॥

तत्रेति ॥ एवंभूतेऽभिधेये प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थः । ननु

कौमुदी

स्वनामप्रदर्शनम्, प्रत्युत आत्मबहुमानातिशयसूचकतया दौर्जन्यावहम्, शिष्ट-
प्रतिषिद्धत्वादनुचितं चेत्तत्राह—स्वनामेति ॥ नामनिर्देशे खल्ववसितासभावाः
व्याख्यातृश्रोतार एतच्छास्त्र[स्त्रे] व्याख्यानश्रवणयोग्योऽयमित्यवधार्य निराशङ्कमेव प्रवर्तेरन् ।
अनवधृतासभावविषय एव आत्मबहुमानशङ्कादिदोषावसरः नैवंविधेषु प्रख्यात-
प्राप्तकाष्ठाप्रकर्षप्रामाण्येषु विद्वदप्रगण्येषु । अत एव नायं शिष्टप्रतिषेधविषयोऽपीति
भावः । संभावनात्मकः प्रत्ययो विश्वासः ॥ ग्रन्थान्त इति ॥ “आनन्दवर्धन इति
प्रयिताभिधानः” इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । प्रवृत्तस्य व्याख्यानप्रपञ्चस्य
प्रयोजनं वदन् प्रेक्षावदुपादेयत्वं सूचयति—एवमिति ॥ उक्तेन व्याख्यानप्रकारेण
ग्रन्थकृतः स आनन्दवर्धनाचार्य इत्यादिना, कविश्रोतोः कवेस्तावदित्यादिना
प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः ॥

एवं “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिकार्थविषयं वृत्तिग्रन्थं व्याख्यायाधुना “अर्थः
सहृदयश्चाव्यः” इति द्वितीयकारिकार्थगोचरं व्याचिख्यासुः प्रथमं तत्रेति तच्छब्देन
किं परामृश्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वकारिकायां तात्पर्यविषयतया प्रदर्शितं श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गभूतं
विशिष्टमभिधेयं प्रयोजनं च ध्वनिलक्षणारम्भहेतुतया प्रतिपाद्यत इत्याह—
एवंभूत इति ॥ यतो विमतिपदपतितत्वाविशिष्टध्वनिस्वरूपात्मकमभिधेयमनन्यार्थतया

१. प. च. 'त्यर्थः'

२. क. ख. 'त्पादक'

३. 'त्पादनत्वेनेति'

१. क. ख. क. 'तत्रेति ॥ 'एवंभूतोऽभिधेये

प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः' नास्ति ।

४. ग. 'विधे'

ध्वन्यालोकः

तत्र ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते—

लोचनम्

‘ध्वनिस्वरूपं ब्रूमः’ इति प्रतिज्ञाय वाच्यप्रतीयमानाख्यौ द्वौ भेदावर्षस्येति व्याख्याभिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशङ्क्य संगतिं कर्तुमवतरणिकां करोति^१—
ध्वनेरेवेत्यादिना ॥ भूमिरिव^२ भूमिका । यया अपूर्वनिर्माणे चिकीर्षिते पूर्वं भूमिरेव^३
विरच्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानाख्ये निरूपयितव्ये निर्विवादासिद्धवाच्याभिधानं

कौमुदी

विश्रान्तिधामभूतं निर्वृत्यात्मकं सद्ब्रह्मप्रीतिरूपं प्रयोजनं च स्थितम्, अतोऽवश्यं ध्वनिलक्षणं प्रारब्धव्यम्, सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वयोर्लक्षणारम्भप्रयोजकत्वात् । ततश्च लक्षणकथनारम्भहेतुत्वविषयतात्पर्यपर्यवसायितया सप्तमी व्याख्येयेति भावः । यद्यपि प्रतीयमानार्थाभिधानपर्यालोचनायां लक्षणाभिधानोपयोगितया लक्ष्यार्थनिर्देश-
परतयोत्तरकारिकाया नासङ्गतिः शङ्काहर्हा, तथापि वाच्यार्थाभिधानप्रसङ्गिका कस्यचिदसङ्गतिशङ्का प्रादुःप्यात् ; तत्परिहारार्थं ध्वनेरेवेत्यादिग्रन्थ इत्याह—ननु ध्वनि-
स्वरूपमित्यादिना ॥ पूर्वकारिकाया हि ध्वनिस्वरूपाभिधानं सहेतुकं प्रतिज्ञातम्, उत्तरकारिकायां तु वाच्यार्थाभिधानं कृतमिति किं केन सङ्गतम्—इतीमां शङ्कां निराकर्तुं ध्वनेरेवेत्यवतरणिकाग्रन्थ इत्यर्थः । यो लक्षयितुमारब्धो ध्वनिस्तस्यैव भूमिकां रचयितुमित्युक्त्या वाच्यार्थोक्तेरसङ्गतिरेवकारेण निवारिता । “इवे प्रतिवृत्ते” इति कन्प्रत्ययान्तमिदं भूमिकेति पदमित्याह—भूमिरिवेति ॥ तदेव स्फुटी करोति—यथेति ॥ अपूर्वं यन्निर्माणं निर्मायत इति ॥ निर्विवादेति ॥ ध्वनिवादिन-
स्तद्वसवादिनश्च संप्रतिपत्तिविषयतया सिद्धो योऽयं वाच्योऽर्थस्तस्य भूमिसादृश्यात्

१. ग. ‘अस्य’

२. क. ख. घ. ङ. ‘एव’

३. क. ख. इ. ‘करोति’—

४. च. ‘इव’

तथेति । एवंविधेऽभिधेये प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः

५. क. ख. ‘निरूपयितव्ये’

लोचनम्

भूमिः, तत्पृष्ठेऽधिवप्रतीयमानांशोल्लिङ्गनात् । वाच्येन समशीर्षिकागणनं तस्याप्यनपद-
यनीयत्वं प्रतिपादयितुम् । स्मृतावित्यनेन 'यः समानातपूर्वः' इति द्रढयति ।

कौमुदी

भूमित्वम्; वाच्यप्रतीयमानार्थयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावेन प्रतीतेः प्रतीयमानार्थोपयोगितयेह
वाच्यार्थाभिधानं सङ्गतमेवेत्यर्थः । कथं तस्य भूमिसाधर्म्यमित्यत उक्तम्—तत्पृष्ठ इति ॥
तस्य वाच्यस्य पृष्ठे तत्प्रतीत्युत्तरकालमिति यावत् । अधिकतया वाच्यव्यति-
रिक्तत्वेन प्रतीयमानांशस्य च्चनेरुल्लिङ्गनादुल्लेखनाद्धेतोः वाच्यस्य भूमित्वं युज्यत इति
योजना । तत्पृष्ठोत्थितेति पाठे तस्य वाच्यस्य पृष्ठेऽनन्तरमुत्थितत्वेनोद्भुरक्तधरी-
भावेन व्यतिरिक्तत्वेन प्रतीयमानस्योल्लिङ्गनादुल्लेखनादित्यर्थः । नन्वेवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः
पूर्वोत्तरभूमिभावेन व्यवस्थानाम्युपगमे वाच्यप्रतीयमानाविति तुल्यव्यभिर्देशो विरुध्यते ।
तुल्यव्यभिर्देशस्य तयोरगृह्यमाणविशेषत्वगमकत्वेन तदभावे सत्यनुपपत्तेरिति शङ्का
तत्प्रयोजनोक्त्या परिहरति—वाच्येनेति ॥ तस्यापीति ॥ अपिशब्देन वाच्यसमुच्चयः ।
ननु “तस्य भेदाबुभौ स्थितौ” इति वक्तव्ये “स्मृतौ” इति वदतः कोऽभिप्रायः ?
न ह्येतद्विषयं धर्माचार्यवचनं सूचयितुमिति संभावयितुं शक्यमित्याशङ्क्य
तदभिप्रायमाह—स्मृतावित्यनेनेति ॥ च्चनेः यत् स्वकपोलपरिकल्पितत्वशङ्काकलङ्क-
संक्षालनार्थं बुधेः समानातपूर्वत्वमाधकारिकायामुक्तं तन्नार्थवादमात्रमिति मन्तव्यम्,
किन्तु तथाभूतार्थमेवेति सूचयितुं तदर्थस्थैव पुनर्वचनं स्मृतावित्यनेन कृतम् ;
'अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति' इति न्यायादित्यर्थः । ननु अभाववादिनादित्युक्ति-
शतप्रस्तस्य वाच्यातिरिक्तस्य च्चननव्यापारगम्यस्य प्रतीयमानाख्यार्यार्थस्य कथं वाच्यवदन-
पद्धयनीयत्वं, तुल्यनिर्देशमात्रेण सेद्धमर्हति ; न हि गहीतलसरसीरुहसहकथनमात्रेण
नभस्तलनलिनसत्ता शक्याधिगमा प्रेक्षावतामित्याशङ्क्य सहृदयस्त्राप्य इति विशेषण-

ध्वन्यालोकः

अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥ २ ॥

लोचनम्

‘शब्दार्थशरीरं काव्यम्’ इति यदुक्तं तत्र शरीरप्रहणार्थे केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव । तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग एव संनिविशते, सर्वजनसंवेद्यधर्मत्वात् स्थूल-

कौमुदी

संगृहीतमर्थं दर्शयन् परिहरति—शब्दार्थशरीरमिति ॥ यदुक्तमित्यत्र वक्तारोऽभाववादिनो ब्राह्मणः । शब्दार्थयोः शरीरत्वं तावत् भवद्विरेवास्मदीयं पक्षं प्रतिक्षिपद्विः स्वकण्ठेनोक्तमिति तत्र शरीरविशेषस्य स्वव्यतिरिक्तात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तरानुप्राण्यमानत्व-नियमोपलम्भात् इहापि तदनुप्राणकः स्वव्यतिरिक्तात्मशब्दाभिधेयोऽर्थोऽवद्याभ्युपेयः । विमतं स्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानुप्राणितं भवितुमर्हति, विशिष्टशरीरशब्दवाच्यत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति प्रयोगबलात्सामान्यतस्तावद्वाच्यानिरिक्तवस्त्वन्तरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु शब्दार्थोभयव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरसद्भावस्यानुपलम्भहतत्वात् अनुपलब्धस्य नृशृङ्गादिवदभ्युपगमनीयासद्भावत्वात् तयोरन्यतरस्यैवात्मतयानुप्राणकत्वमभ्युपगम्यतामिति कथं प्रतीयमानांशसिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्यात्मत्वं तावदपाकरोति—तत्रेति ॥ आत्मतया कस्मिंश्चित्कल्पयितव्ये स्थिते सतीत्यर्थः । शब्दार्थसमुदायस्य शरीरत्वात् शब्दस्य शरीरभागे विनिवेश इहोक्तः । तत्र हेतुमाह—सर्वजनेति ॥ सर्वजनसंवेद्यास्तीव्रत्वादयो धर्मा यस्य स तथा तद्भावस्तत्र तस्माद्देतोस्त्यर्थः । दृष्टान्तमाह—स्थूलेति ॥ स्थूलादिशरीरं हि सर्वजनसंवेद्यस्थूलत्वकृशत्वादिधर्मकत्वाच्छरीरतां नातिवर्तते ; एवं शब्दोऽपि । तदयं प्रयोगः—विमतः शब्दो नात्मा भवितुमर्हति, सर्वजनसंवेद्यधर्मकत्वात्, स्थूलकृशादिशरीरवदिति । तत्र शब्दस्यात्मतया काव्यशरी-

लोचनम्

कृशादिवत् । अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति ; न ह्यर्थमात्रेण काव्यव्यपदेशः, लौकिकवैदिकवाक्येषु तदभावात् । तदाह—सहृदयश्चाप्य इति ॥ स एक एवार्थो द्विशाखतया त्रिवेकिभिर्विभागबुद्ध्या विभज्यते । तथा हि—तुल्येऽर्थरूपत्वे किमिति

कौमुदी

रानुप्राणकत्वमित्यर्थः । अर्थस्य पुनरात्मत्वमस्माकमनुमतमेवेति दर्शयितुं तस्य सामान्यसिद्धिसिद्धस्य वाच्यातिरिक्तविभवत्वगमकं विशेषमाह—अर्थ इति ॥ अमुमेव विशेषं पुनःशब्देन प्रत्याययति । वक्ष्यति हि “शब्दार्थशासन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते । वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम्” ॥ इति । काव्यार्थस्य सर्वजनसंवेद्यत्वाभावमनुपलम्भप्रमाणसिद्धमपि व्युत्थितं प्रति प्रमाणान्तरेण दर्शयति—न हीति ॥ व्युत्पत्तिसंस्कृतमात्रगम्येनेत्यर्थः । काव्यवाक्यस्य लौकिक-वाक्यान्तर्भावोऽपि ‘नद्यास्तीरे फलानि सन्ति’ इत्यादिकं काव्यव्यपदेशानाघ्रातमत्र वाक्य-जातं लौकिकवाक्यशब्देन गृहीतम् ॥ तदभावादिति ॥ काव्यव्यपदेशविषयत्वा-भावादित्यर्थः । यदिदं शब्दस्यानात्मत्वम्, अर्थस्य सहृदयसहृदयैकसंवेद्यत्वेन काव्यात्मी-भावयोग्यत्वं चास्माभिरुपपादितं तत् “अर्थः सहृदयश्चाप्यः” इति प[पा]देन दर्शित-मित्याह—तदाहेति ॥ यदि काव्यार्थस्येतरवाक्यार्थवदखिलजनसंवेद्यता स्यात्, तदा यथोक्तलक्षणसहृदयवदविशेषेण तस्य सकलजनश्चाप्यतापि स्यात् ; न चैवमुपलभामहे ; तेनेतरवाक्यार्थवैलक्ष्येन काव्यार्थस्य सहृदयैकसंवेद्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । भवतु सहृदयैकसंवेद्यत्वं तैरेव श्लाघ्यत्वमपि, तथापि कथमस्य आत्मत्वमित्यपेक्षायामुक्तादेव सहृदयश्चाप्यत्वाद्धेतोस्तत्समर्थनार्थं तस्य हेयोपदेयांशद्वयवत्तामपोद्धारबुद्धिगम्यामुत्सूत्रयति—स एक एवेति ॥ स इति सहृदयश्चाप्यभूतः ॥ एक एवेति ॥ प्रथमानः सन्निति शेषः ॥ न हि गवाश्चादिवदात्यन्तिको भेदो वाच्यव्यङ्ग्ययोः धर्मधर्मिभावन्यायस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः । कथमेकरथैव सतोऽनेकत्वलक्षणो विभाग इत्याशङ्क्य ऐक्यसहिष्णुं विभागं दर्शयति—द्विशाख-

लोचनम्

कस्मैचित् सहृदयाः श्लाघन्ते । तद्ववितव्यं तत्र केनचिद्विशेषेण । यो^१ विशेषः स प्रतीयमानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते । वाच्यसंवलनाविमोहितहृदयस्तु

कौमुदी

तयेति ॥ शाखाशब्दोऽश्वचनः श्वशक्नयेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति “श्वशत्वे सति” इत्यादि ॥ विभज्यत इति ॥ विभक्ततयोऽल्लिख्यत इत्यर्थः । अविभक्ततयावभासमानस्य कथं विभक्ततया परिच्छित्तिः इत्यत उक्तम्—विभागबुद्धयेति ॥ विभागमुद्बुध्यन्त्या यौक्तिक्या बुद्ध्या इत्यर्थः । तादृश्या बुद्धेरनुपलम्भात् , कथं तद्विभाग इत्याशङ्क्य विवेकासमर्थानामेव तदनुपलब्धिः न तु तत्समर्थानामित्याह—विवेकिभिरिति ॥ तमेव विभागप्रकारं विवृणोति—तथा हीति ॥ द्विविधो ह्यर्थः—काव्यार्थः तदितरवाक्यार्थश्च । तयोर्लभयोरप्यर्च्यते गम्यते ज्ञायत इति यदर्थरूपत्वं तत्तावत् समानमेव । सहृदयश्लाघ्यत्वतः प्राहित्यकृतस्तु तयोर्विशेषो दृश्यमानो नापलापमर्हति । तस्यास्य विशेषस्य हेतुविशेषमन्तरेणाघटमानत्वादित्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिप्रमाणसिद्धोऽयं काव्यार्थगतो विशेषो धर्मरूपः ; स प्रतीयमानारूपोऽश्वः, यत्संवलनादश्लाघ्योऽपि वाच्यांशः श्लाघ्यतां प्रतिपन्नः दहनसंवलनादिव अयःपिण्डो दहनव्यवहारगोचरताम् ; स एव तु काव्यस्यात्मेति विवेचनकुशलैर्निर्णीतः । कथमस्यात्मत्वमित्यपेक्षायामात्मगुणयोगात् गौणोऽयं वाद इत्याह—विशेषहेतुत्वादिति ॥ आत्मनो हि स्वसानिध्यविशेषमात्रेण जडरूपकषटादिविलक्षणतया सशिरस्कदेहपिण्डेषु स्वचैतन्यारोपणमुखेनात्मभावप्रतीतिहेतुत्वम् अत एव तच्छ्लाघ्यतापादकत्वं च प्रसिद्धम् । एवं प्रतीयमानभागोऽपीतरवाक्यार्थापेक्षया कमप्यतिशयं काव्यार्थे संपादयतीत्यात्मगुणयोगादात्मत्वं विवेकिभिरुपपत्त्या निर्वर्त्यत इत्यर्थः । कुतस्तर्हि सर्वेषां तथा न प्रतीतिः प्रत्युत विमतिश्चेत्याशङ्कायां ‘तदप्यात्माप्रतीतिविपरीत-प्रतीतिवदेवेति हेतुप्रदर्शनपूर्वकमाह—वाच्येति ॥ प्रतीयमानस्य वाच्यसंवलना

१. क. ख. ‘सहृदयः श्लाघने’

२. क. ख. ‘तत्र’ नास्ति ।

१. ग. ‘यतो’

४. क. ख. ‘सकलः’

लोचनम्

तत्पृथग्भावे विप्रतिपद्यते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावे^१ । अत एवार्थ इत्येकतयो-
पक्रम्य सहृदयश्चाध्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधायोपोद्धारदृशा तस्य
द्वौ भेदावंशावित्युक्तम्, न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यस्येति^२ । कारिकागतं

कौमुदी

तावत्प्रसिद्धा लावण्यदृष्टान्तेन । ततश्च वाच्यस्य शरीरत्वं दर्शितं भवति ।
तया निरूढनिविडतरताद्रूपभावनावासनाधिरूढया विमोहितं विवेकसामर्थ्य-
विरहितं हृदयं कृतं येषां तथाभूतैः ॥ पृथग्भाव इति ॥ तस्य प्रतीयमानात्मनो
वाच्याच्छरीरभूतात्पृथग्भावे । व्यतिरिक्तत्वं विपरीकृत्योक्तमर्थं ग्रन्थारूढं करोति—
अत एवेति ॥ यस्मादेहात्मन्यायेन वाच्यव्यङ्ग्ययोः व्यवस्थानम्, विवेचकाविवेचकजनदृष्टि-
द्वयानुरोधिनी च तत्पृथग्भावादिपरिच्छित्तिः अत एवेत्यर्थः ॥ एकतया ॥ अविवेचकजन-
दृष्टयनुरोधिण्या अविभागबुद्ध्योपस्थापितेन वाच्यव्यङ्ग्यभांशभेदद्वयावधारणेन काव्यार्थ
इत्येतावन्मात्ररूपेण अखण्डात्मनेत्यर्थः ॥ उपक्रम्येति ॥ एकस्यैवार्थस्य काव्यात्मतया
व्यवस्थानमनुवादभागे विनिवेश्येत्यर्थः । अपोद्धारदृक् प्रागुक्तलक्षणा विभाग-
बुद्धिः । भेदाविलस्य व्याख्या अंशाविति, अत्यन्तभेदप्रतिपत्तिनिरासार्थम् ।
ननु अविमक्तबुद्धाविवेकत्वेनावमासमानस्य कथं विभागबुद्धौ ब्यंशत्वेनावभासः ? ब्यंशत्व-
प्रयोजकपरामर्शमुखेन हि विभागबुद्धेरंशद्वयोल्लेखित्वं भवेत् ; न च
तत्प्रयोजकं किञ्चिदत्र कथितमित्यत उक्तम्—विशेषणद्वारा हेतुमभिधायेति ॥
लौकिकवैदिकवाक्यार्थाधिकस्य सहृदयश्चाध्यत्वलक्षणस्य काव्यार्थगतस्य धर्मस्य दर्शनात्
“तुल्येऽर्थरूपत्वे” इत्युक्तदिशा तदर्थस्येतरेवाक्यार्थविलक्षणं ब्यंशत्वं गम्यते । तत्र
यो वाच्यभागः स पूर्वमात्मत्वेन व्यवसितोऽपि प्रसिद्धशरीरवच्छूलाघाविषयत्वाच्छरीर-
भागनिवेश्येवेति निगम्यते—यस्तु प्रतीयमानभागः स आत्मवदतिशयसमर्पकत्वेन
सारतया स्थितत्वादात्मेति । सहृदयश्चाध्यत्वहेतुबन्धदेवायमर्थः सर्वोऽपि निरूपणायां
लभ्यत इत्यर्थः ॥ न तु द्वावपीति ॥ अपि तु एक एव प्रतीयमानोऽंश इत्यर्थः ।

१. क. ख. 'भावे विप्रतिपद्यते चार्वा-

कैरिवात्मपृथग्भावे.'

घ. 'भावे विवृतिरापद्यते'

२. ग. 'एवार्थतया'

३. क. ख. 'कारण'

४. क. ख. 'वाच्यात्मेति'

ग. 'काव्यस्य' । 'काव्यात्मेति'

५. क. ख. 'कारिकाभागतं'

ध्वन्यालोकः

काव्यस्य हि ललितोचितसंनिवेशचारुणः शरीरस्यैवात्मा साररूपतया स्थितः सहृदयश्चाप्यो योऽर्थस्तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ ।

लोचनम्

काव्यशब्दं व्याकर्तुमाह—काव्यस्य हीति ॥ ललितशब्देन गुणालङ्कारानुग्रहमाह । उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेः जीवितत्वं

कौमुदी

अत्रेयं कारिकाक्षरयोजना—यः सहृदयश्चाप्योऽर्थः काव्यात्मेति लोके व्यवस्थितः तादृशस्य तस्य द्वावंशौ स्मृताविति । अत्राविभागबुद्धिगम्याकारेण प्रसिद्धस्यार्थस्य पूर्वार्धे यच्छब्देनानुवादः, उत्तरार्धेन तु विभक्तबुद्धिगम्याकारेण प्रसिद्धसहृदयश्चाप्येत्युक्तिनिर्देशपूर्वकं विधानमिति विवेकः । अथवा यः सहृदयश्चाप्योऽर्थः तस्य द्वौ भेदौ वाच्यप्रतीयमानाख्यौ ; तत्र प्रतीयमानांशः काव्यात्मेति व्यवस्थित इति ॥ वृत्तिग्रन्थोऽप्येवमेव योज्यः । ललितोचितसंनिवेशचारुण इति पदं न व्यवच्छेदकतया काव्यविशेषणम्, स्वरूपप्रतीतिहेतुतयैवेति नानुपयोगित्वमाशङ्कनीयमित्याह—काव्यशब्दं व्याकर्तुमिति ॥ काव्यशब्दवाच्यस्वरूपं प्रदर्शयितुमिति यावत् । ननु गुणालंकारकृतसौन्दर्यस्य व्यञ्जकत्वस्य चानेन पदेनाप्रतिपादनात् कथं स्वरूपप्रतिपादनपरत्वमपीत्याशङ्क्य ललितोचितपदार्थां तद्व्यदर्शनाददोष इत्याह—ललितशब्देनेति ॥ शब्दार्थसंनिवेशललितत्वं नाम गुणामिसम्बन्धकृतं सौन्दर्यमत्र विवक्षितम्, स्वरूपसंघटनापर्यवसितस्य तस्यान्यतोऽसंभवात् । विशिष्टरसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवौचित्यं नाम, “प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा” इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च न केवलं रसादिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवोचितशब्देन दर्शितम्, यावत्तन्मुखेन तस्यैव काव्यजीवितत्वं न वस्त्वलंकारध्वन्योरित्यपि दर्शितं भवति । तयोर्हि रसध्वनिपर्यवसायितयैव न मुख्यमात्मत्वमिति वक्ष्यति । कथमुचितशब्देन तद्व्यदर्शनमित्याह—

१. क. 'ख.' 'स्मृत्'.

४. क. ख. 'कारग्रहण'.

२. क. ख. 'यः' नास्ति ।

५. प. 'चित्य शब्द'.

३. ग. 'मिलित'.

लोचनम्

मूचयति । तदभावे हि किमपेक्षयेदेमौचित्यं, नाम सर्वतोद्वोष्यत इति भावः ।
योऽर्थ इति यदा अनुवदन् परेणाप्येतत्तत्तदुपगतमिति दर्शयति । तस्येत्यादिना
तदभ्युपगम एव^१ शब्दे^२ सत्युपपद्यत इति दर्शयति । तेन यदुक्तम् 'चारुत्व-
हेतुत्वात् गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न ध्वनिः' इति, तत्र ध्वनेरात्मरूपत्वाद्देतुरसिद्ध इति
दर्शितम् । 'न ह्यात्मा चारुत्वहेतुः देहस्येति भवति । अथाप्येवं स्यात्, तथापि

कौमुदी

तदभावे हीति ॥ रसध्वनेरभावे ॥ सर्वत्रेति ॥ लक्षणग्रन्थेषु ॥
ननु अर्थस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदावित्येव वक्तव्ये योऽर्थस्तस्य
भेदाविति यच्छब्देनानुवादः किमभिप्राय इत्याशङ्क्य तत्फलमाह—योऽर्थ इति ॥
यदा ॥ यच्छब्देन । सहृदयश्चाप्यत्वं हेतुरुक्त इत्याह—तस्येत्यादिनेति ॥
तदभ्युपगमः सहृदयश्चाप्यत्वाभ्युपगमः । एवं ध्वनेरात्मत्वप्रदर्शनपरां कारिकां तद्वृत्तिः च
व्याख्याय तयोरेवाभाववायुक्तहेत्वाभासीकरणेऽभिप्रायमाह—तेनेति ॥ काव्यार्थस्य
शब्दत्वाभिधानपूर्वकं प्रतीयमानांशस्य काव्यात्मत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तेन इति दर्शित-
मित्यन्वयः । ध्वनिर्गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न भवति, चारुत्वहेतुत्वात्—इत्यनुमाने
ध्वनेरात्मत्वेनाभ्युपगमात् आत्मनश्च कटुककुण्डलादिबच्चरीरशोभाहेतुत्वस्याप्रसिद्धत्वादसिद्धो
हेतुरित्यर्थः । ननु प्रतीयमानार्थस्य वाच्यार्थश्चावातिशयहेतुत्वादात्मत्वमिदानीमेव व्यवस्था-
पितवता भवतैव चारुत्वहेतुत्वमात्मनोऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽसिद्धत्वमित्याशङ्क्याभ्युप-
गम्याह—अथाप्येवं स्यादिति ॥ एवमिति देहस्य चारुत्वहेतुरात्मत्वेवमित्यर्थः ।
यदि यथाकथञ्चिदात्मत्वेऽपि चारुत्वहेतुत्वं प्रतीयमानारूपस्य ध्वनेः स्यात् तर्हि
तद्वदेव तन्नित्यसंवलनोपाधिकं वाच्यस्यापि चारुत्वहेतुत्वं दुर्निवारोपनिपातमिति
गुणालङ्कारव्यतिरिक्तत्वेन विपक्षभूते^३ वाच्यार्थे चारुत्वहेतुत्वहेतोः वर्तमानत्वा-

१. ग. 'मूचयति'

२. घ. 'क्षयेद[म]नौ'

३. ग. 'ह्येवेति'

४. क. ख. ग. 'अभ्युप-'

५. ड. 'तदभावे' इत्यादि 'शब्दयति'

इत्यन्त नास्ति ।

६. घ. 'गतमेव'

७. क. ख. ग. 'बुद्धशब्दे'

८. क. ख. 'चारुत्वहेतुत्वाद्देतुरसिद्ध
इति दर्शितम्'

९. क. ख. ग. 'स्वरूप-'

१०. ग. 'न तु'

ध्वन्यालोकः

तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरूपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः

काव्यलक्ष्मविधायिभिः भट्टोद्घटप्रभृतिभिः^१ ।

ततो नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

केवलमनुधत्ते यथोपयोगमिति ।

लोचनम्

वाच्येनानैकान्तिको हेतुः ; न ह्यलङ्कार्य एवालङ्कारः, गुणी वा गुणः ; एतदर्थमपि
वाच्यांशोपक्षेपः । अत एव वक्ष्यति “वाच्यः प्रसिद्धः” इति ॥

तत्रेति ॥ “द्व्यंशकत्वे सत्यपीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धं इति ॥ वनितावदनोद्यानेन्दूदयादि-

कौमुदी

दनैकान्तिकत्वापत्तिरित्यर्थः । वाच्यस्य गुणादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तानैकान्तिकत्वसिद्धयर्थं
समर्थयते—न हीति । अलंकार्यत्वादलंकारव्यतिरिक्तत्वं गुणित्वाच्च गुणव्यतिरिक्तत्वं
वाच्यस्य स्वध्वन्यसत्तानमित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वदोषोद्भावनां चैतत् कारिकायामेव
वाच्यांशोपक्षेपमुखेन दर्शितत्वान्नोत्सृज्येवास्माभिरत्र कृतमि-याशयेनाह—एतदर्थमपीति ॥
न केवलं ध्वनेः भूमिकार्यमेव अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थमपीत्यर्थः । उत्तरकारिकायां
वाच्यस्य प्रसिद्धत्वोक्तिरप्येतदभिप्रायेत्याह—अत एवेति ॥

पूर्वकारिकायां प्रतीयमानोऽश एव काव्यस्यामेति पार्यन्तिकोऽर्थ उक्तः ; ततस्तत्रेति
तत्परामर्शकतां प्रतीयेत ; तद्व्युदासाय वाच्यव्यङ्ग्यरूपं शब्दपरामर्शकतामाह—
द्व्यंशकत्व इति ॥ न च पूर्ववन्निर्धारणसप्तम्येया, किन्तु सतिसप्तमीत्याह—सतीति ॥
द्वयोर्द्वयोः सतीत्यर्थः । द्वयोर्द्वयोः सतीरेकस्यैव प्रतिपादनं विरुद्धमिति अपिना

१. क. ग. ‘म’ ‘निः’ नास्ति ।

२. घ. ‘स’

३. क. ग. ‘एव’

४. क. ग. ‘एतदर्थे’

५. क. ख. ग. ड. च. ‘द्वयोः’

६. घ. ड. च. ‘प्रसिद्धवनिता’

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ४ ॥

लोचनम्

वैज्ञानिक एवेत्यर्थः । उपमादिभिः प्रकारैः स व्याकृतो बद्धधा इति सङ्गतिः ।
अन्यैरिति कारिकाभागं काव्येत्यादिना व्याचष्टे । “ततो नेह प्रतन्यते” इति^१
विशेषप्रतिषेधेन शोभामनुशा इति दर्शयति—केवलमित्यादिना ॥

• पुनःशब्दो वाच्यांशाद्विशेषघोतकः ॥ अन्यदेव वस्त्वस्ति ॥ तस्यतिरिक्तं

कौमुदी

दर्शितम् । अत्र वाच्यस्याप्रतिपादने हेतुः प्रसिद्धत्वम् । तद्यङ्गवस्यापि प्रसिद्धत्वाभ्युप-
गमादगमकमित्याशङ्क्याह—लौकिक एवेति ॥ व्यङ्ग्यस्य हि रसात्मनो मुख्यस्य
अलौकिकत्वं वितनिध्यत इति भावः । आपातप्रतीयमानं प्रकारैः प्रसिद्ध इति
पूर्वोपपत्तयान्वयं प्रतिषेधनाह—उपमादिभिरिति ॥ स्वरूपेण व्याकरणानुपपत्तेः
विधेयांशनिवेशितया संगतिर्युक्त्यर्थः । काव्येत्यादेः वृत्तसम्बन्धात् कारिकान्तःपातित्व-
शङ्कामपाकर्तुमाह—अन्यैरितीत्यादि ॥ विशेषप्रतिषेधेनेति ॥ अज्ञातज्ञापनलक्षणं
प्रतिपादनं हि प्रतननम् ; तस्य विशेषरूपस्य प्रतिषेधे कृते तत्प्रतिद्वन्द्वितया
परिशिष्टमनुबन्धनमनुज्ञातं भवति, यथा दक्षिणेनाक्ष्या न पश्यतीत्युक्ते सव्येन
पश्यतीति तद्वदित्यर्थः । अनुवादस्य प्रयोजनविशेषाक्षिततयोपादानाददोषावहतामाह—
यथोपयोगमिति ॥

प्रतीयमानमित्यादिकारिकाभिप्रायकथनेनैव “स ह्यर्थः” इत्यतः प्राक्तनस्तस्याख्यान-
रूपो वृत्तिग्रन्थोऽपि प्रदर्शिताभिप्रायो भवतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—पुनःशब्द इति ॥
वाच्यांशादिति ॥ स खल्वत्र प्रकृत इति भावः । अन्यदित्येतावता भेदे सिद्धेऽपि
यदेवकारग्रहणं तत् देहात्मनोऽपि वा भेदाभिमाने [देहात्मनोरिवभेदाभिमाने]

१. ग. ‘आभाति’

३. ग. ट. च. ‘शति’ नास्ति ।

२. घ. ङ. ‘नय’ नास्ति ।

४. क. रा. च. ‘वाच्यांशविशेष’

लोचनम्

रजताद्यपि नात्यन्तमसद्भाति ; अनेन सत्त्वप्रयुक्तं तावद्भातिमिति भांतात्
सत्त्वमवगम्यते ; तेन यद्भाति तदस्ति तथा—इत्युक्तं भवति । तेनायं
प्रयोगः—प्रसिद्धं धार्ढ्यं धर्मि प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्,

कौमुदी

न च रजतादेरेव तदस्ति, कांताकारनगरादावन्यत्र विद्यमानस्यैव शुक्तिकादौ
संसर्गमात्रेणारोप्यमाणत्वादित्याह—रजताद्यपीति ॥ भाति ॥ शुक्तिकादाविति शेषः ।
अन्यथाह्यातिमतोपजीवनेन चैवोक्तिरिति तन्मतानुसारिभिरुक्ता युक्त्य इहानु-
सरणीयाः प्रस्तुतानुपपुज्यमानदर्शनान्तरलेखनेन सहृदयजनमनःखेदसंपादनपरिमयादिह
न लिखिताः । कारिकायाः प्रतीयमानसत्त्वासाधकानुमानपर्यवसायितां दर्शयति—
अनेनेति ॥ उक्तन्यायानुगृहीतेन अस्तीति भातीति च कारिकाखण्डकोनेत्यर्थः ॥
तावदिति ॥ न कस्याप्यत्र विमतिरित्यर्थः । तेनेत्यस्य [अनेनेत्यस्य] उक्तं
भवतीत्यनेन संबन्धः ॥ सत्त्वप्रयुक्तमिति ॥ सत्त्वस्य भानोत्पत्तौ हेतुत्वात् तत्प्रयुक्तत्वम् ;
यस्मात्सत्त्वकार्यभूतं भानं तस्माद्धेतोः धूमाद्भूमध्वजवत् कारणतया भानात्
सत्त्वमवगम्यत इत्याह—इतीति ॥ अस्तु भानात् सत्त्वावगतिः, तथापि किमित्यत्राह—
तेनेति ॥ भानात् सत्त्वावगमेन हेतुनेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ यथा भाति तथा तद्वस्तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । एवं सत्त्वावभासमानत्वयोः व्याप्तिं कारिकार्थभूतां प्रदर्श्य तयोरेवाभिप्रेतमनुमानं
प्रकटीकरोति—तेनेति ॥ यस्माद्भानसत्त्वयोरस्त्वविनाभावसम्बन्धस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ; प्रयुज्यत इति वाक्यरचनयाभिधीयत इति परार्थानुमानं प्रयोग
इत्युच्यते ; प्रयोगार्थ इति पाठे, प्रयोगो वाक्यं, तस्यार्थोऽनुमानम् ; अथवा अनुमानस्य
प्रयोग इत्यनित्यर्थः ; प्रयोगोऽनुमानं, तद्वर्षोऽर्थः कारिकावृत्त्येतिभिधेय इति वा । धर्मिवि
हेतुः—प्रसिद्धमिति ; यदाह—“सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो, विधीयते” इति ।
ननु वाच्यस्यैव प्रतीयमानस्वरूपत्वमभ्युपगच्छतः, स्वरूपभूतेन प्रतीयमानेन
तद्वत्त्वं सिद्धमेवेति सिद्धसाधनत्वमुद्धर्तुमुक्तम्—व्यतिरिक्तेनेति ॥ तथेति ॥ व्यतिरिक्त-

१. क. ख. 'भासनात्मात्वं'

२. ग. 'अतो'

३. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'प्रयोगार्थः'

४. प. 'वाच्यधर्मम्'

लोचनम्

तथाभासमानत्वात्, लावण्योपेताङ्गनाङ्गवत् । प्रसिद्धशब्दस्य सर्वप्रतीतत्वमलङ्कृतत्वं चार्थः । यत्तदिति सर्वनामसमुदायः चमत्कारसारताप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यताम् अन्योन्यसंबलनाङ्कनं चाव्यतिरेकभ्रमं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति । एतच्च विमर्षात्पेनेन व्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं

कौमुदी

प्रतीयमानवत्तया । प्रसिद्धशब्देन “तिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः” इत्यादाविव सर्वजन-प्रतीतत्वं कङ्कणादिविभूषणजनितशोभाविशेषशालित्वं च विवक्षितम्, संभयादुपयोगाच्चेत्याह—प्रसिद्धशब्दस्येति ॥ करचरणाद्यवयवव्यतिरिक्तत्वं भूषणशोभाया अपि समानमिति ततोऽपि लावण्यस्य व्यतिरेकं परामर्शपदवीमारोपयितुमलङ्कृतत्वमपि ग्रहीतव्यमिति भावः । अत एव वृत्तौ वाशब्दः समुच्चयार्थ इति शिक्षितम् ॥ ननु यदि प्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तमिति वा [एव] वक्तव्ये यत्तदिति वचनस्योपयोगमाह—सर्वनामेति ॥ समुदायशब्देनैतदाह—न पृथक् पृथगेवैते स्वार्थं प्रलाययतः, किन्तु समासादितसमुदायभावे एव ; न च ‘अपि च’ इत्यादिवत् एकार्यत्वलक्षणं समुदायरूपत्वम्, किं तु संभूयकारित्वलक्षणमिति ॥ अव्यपदेश्यतामिति ॥ इदमीदृशमित्यादिवदभिवदनं व्यपदेशः ; तद्विषयत्वानर्हतां यच्छब्दसहितस्तच्छब्दो दर्शयत्यनुभवैकगम्यत्वप्रत्यापनद्वारेणेत्यर्थः । किमर्थं तत्प्रदर्शनमित्यत उक्तम्—चमत्कारेति ॥ रसादेः प्रतीयमानार्थस्याङ्गनालावण्यस्य चासाधारणस्वरूपप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । वक्ष्यति हि “चर्च्यमाणतासारः” इति ॥ एतत्प्रदर्शनद्वारान्यदपि प्रदर्शितमित्याह—अन्योन्येति ॥ उक्तं हि प्राक् “वाच्यसंबलनाविमोहितद्वयैः” इति ऐक्यभूतमिति [ऐक्यं भ्रान्तमिति ।] दार्ष्टान्तिके वाच्यप्रतीयमानयोः, दृष्टान्तेऽङ्गलावण्ययोरिति विभागः । उक्तार्थस्य वृत्तावनुद्धिन्नत्वाशङ्कां शमयितुमाह—एतच्चेति ॥ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यशङ्का शिथिलयितुमाह—लावण्यं हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ ; नामेत्यपि ; तेन प्रसिद्धषट्त्रिंशद्विंशतः । अस्तु विशिष्टसन्निवेशावयवसमुदाय एव लावण्यं न धर्मान्तरमिति, तत्राह—अवयवव्यतिरिक्तमिति ॥ समुदायस्य समुदायिव्यतिरेकेणानि-

१. घ. ‘ज्ञानामङ्गवत्’
२. क. ख. ‘शब्दप्रती-’
३. क. ख. ग. ‘देश्यत्वम्’
४. घ. ‘वाच्यतिरेकिभूम’

- क. ख. ‘चाव्यतिरेकि भ्रम’
५. घ. ‘इत्यादिना’
६. ग. ‘अवयव इवावयव-’
- घ. ‘अवयवावयव-’

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्यादस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्सहृदय-
हृदयसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
प्रकाशते लावण्यमिवाङ्गनासु ; यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान-

लोचनम्

धर्मान्तरमेव ; न चावयवानामेव निर्दोषता वा भूषणयोगो वा लावण्यम् ।
पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानकार्णादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामलङ्कृतायामपि 'लावण्यशून्येयम्'
इति, अतथाभूतायामपि कस्यांचित् 'लावण्यामृतचन्द्रिकेयम्' इति च सहृदयानां व्यवहारात् ।

कौमुदी

रूपणादित्यर्थः । तथाप्यवयवव्यतिरेके किं प्रमाणमित्यत उक्तम्—अवयव-
संस्थानाभिव्यङ्ग्यमिति ॥ संस्थानं विशिष्टसन्निवेशः, तेनाभिव्यङ्ग्यं निरूपणीयम् ।
विमतम् अवयवव्यतिरेकि भवितुमर्हति, तत्सन्निवेशाभिव्यङ्ग्यत्वात् आकृतिवदिति
न साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः ॥ धर्मान्तरम् ॥ धर्मविशेषः । अस्त्येतदनुवृत्त-
प्रत्ययव्यवहारादर्शनात् नाकृतिसमानयोगक्षेमत्वं शक्यावसानम् ; तद्व्यतीतेष्ववयव-
निर्दोषत्वगुणवत्वान्यतरविषयतयान्यप्राप्तिर्न तावन्मात्रे व्यतिरिक्तधर्मान्तरसिद्धिरित्यत
आह—न चावयवानामिति ॥ अन्यव्यतिरेकावगम्यं हि तद्व्यवहारस्य तदुभया-
न्यतरविषयत्वम् । तत्र निर्दोषत्वेऽलंकृतत्वे वा सत्यपि लावण्यव्यवहारादर्शनादन्वप-
स्तावनास्तीत्युक्तम्—पृथक्पृथगिति ॥ प्रत्येकं निर्वर्ण्यमानैः सद्भिः काणत्वादि-

उपलोचनम्

यद्यपि 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति ग. पुस्तके, 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति क. ख.
पुस्तकयोश्च पाठः, तथापि 'पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमाननिखिलावयवव्यतिरेके' इत्येव पाठः लोचन-
स्वरत्नानुरोधेत्पुनरि निवेशितः ॥

१. क. ख. 'हृदय-' नास्ति ।

५. ड. 'वा' नास्ति ।

२. ख. 'चावयव-'

६. ड. 'वा' नास्ति ।

३. क. ख. 'पृथङ्निर्वर्ण्यमान'

७. क. ख. ग. ड. च. 'पृथङ्नि-'

ग. 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान'

८. च. 'कारणा-

४. ग. 'धर्माक्रम'

ध्वन्यालोकः

निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरम्, तद्वदेव

लोचनम्

ननु लावण्यं तावत् व्यतिरेकं प्रथितम् ; प्रतीयमानं किं तदित्येव न जानीमः ।
दूरे^१ व्यतिरेकप्रयेति^२ तथाभासमानत्वमसिद्धो हेतुः इत्याशङ्क्य “स ह्यर्थः” इत्या-
दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेवेत्यादिना च व्यतिरेकप्रथां साधयति । तत्र

कौमुदी

दोषशून्यैरवयवैः संयुक्तायामपीति निर्दोषत्वान्वय उक्तः ; अलंकृतायामपीति भूषण-
योगान्वयः । अतथाभूतायामपीति तयोरुभयोरव्यतिरेकः । ‘लावण्यामृतचन्द्रिका’
इति अश्लिष्टपरंपरितरूपकेण लावण्यस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । तथा च लक्षितम्—
“भूवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिपाथसि । मनःप्रह्लादजननं तल्लावण्यमिति स्मृतम् ॥”
इति । स ह्यर्थ इत्यादिना यत्प्रतीयमानस्वरूपाभिधानं तस्य प्रागुक्तानुमानदूषणो-
द्धारपरत्वेनासङ्गतिं परिहरन्नवतारयति—ननु लावण्यमिति ॥ विवेचकानामविवेचकानां
च व्यतिरेकतया प्रसिद्धमित्यर्थः । तद्वदेव तर्हि प्रतीयमानमपि कुतो न प्रसिद्धमिति
नेत्याह—प्रतीयमानमिति ॥ यत्प्रतीयमानं वस्तु भवद्विरुद्धोप्यते तदेव किं
तदीयं स्वरूपमपि कादृशम्—इति न जानीमः ; व्यतिरेकस्य भेदस्य, प्रथा प्रतीतिस्तु दूर
एव ; धर्मिस्वरूपसिद्धयधीनत्वाद्वर्गसिद्धेस्तदसिद्धौ तद्वर्गभूतव्यतिरेकसिद्धिर्दूरनिरस्तावकाशे-
त्यर्थः । कथं वृत्तिकारेण वस्त्वलंकाररसभेदेनानेकप्रकारत्वमुक्तमित्यपेक्षायामुपपादयति
—तत्रेति ॥ प्रतीयमानस्यास्तित्वे स्थिते सतीत्यर्थः ; तावच्छब्दः प्राथम्ये ; काव्यशब्देन
शब्दार्थयोरुभयोर्रहणम् ; तस्य यो व्यापारो व्यञ्जनात्मकस्तस्यैव केवलं विषयभूतः ;
अत एवालौकिको न पूर्ववल्लोकप्रसिद्धोऽपि स द्वितीयो भेद इत्यर्थः । भवत्वेवं ततः

१. ग. ‘तदित्येव’

२. क. ख. ग. ‘दूरे तु’

३. क. ख. ‘व्यतिरेक’.

४. ख. ग. ‘सर्वेषु च’

५. ग. ‘तल्लु’

ध्वन्यालोकः

सोऽर्थः । स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेत्यनेकप्रभेद-

लोचनम्

प्रतीयमानस्य तावत् द्वौ भेदौ, लौकिकः काव्यव्यापारगोचरश्च । लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदध्यशेते, स च विधिनिषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते ; सोऽपि द्विविधः ; यः पूर्वं क्वापि वाक्यार्थेऽलङ्कारभावमुपमादिरूपतयान्वभूत्, इदानीं तु

कौमुदा

किमित्यपेक्षायामाद्यं भेदं लक्षयति—लौकिक इति ॥ स्वशब्द आत्मीयवचनः ; आत्मनो वाचको यः शब्दः तेन वाच्यताम् अभिधेयताम्, कदाचित् वाच्यत्वावस्थायाम् ; अत एव वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च कालभेदाद्वस्तु भजते, न रसादिवद्व्यङ्ग्यत्वमात्रमिति दर्शितम् ; एवंविधो यः स लौकिक इत्यन्वयः । एवमाद्यभेदं प्रदर्श्य तद्विषयतां वृत्तिगतस्य वस्तुशब्दस्य दर्शयति—स चेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्यादौ विध्यदेरेव व्यङ्ग्यत्वात् कथं तत्र वस्तुध्वनिव्यपदेश इत्याशङ्क्य वस्तुन एव प्रकाररूपत्वाद्विध्यादेर्न व्यपदेशान्तरापादकत्वमित्याह—विधिनिषेधाद्यनेकप्रकार इति ॥ किमर्थमत्र मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य तस्य वस्तुविशेषभूतालंकारव्यवच्छेदकत्वेनोपयोगं दर्शयन् लौकिकावान्तरभेदत्वेनालंकारध्वनिं दर्शयति—सोऽपीति ॥ न केवलं प्रतीयमानस्यैव द्वैविध्यं तद्विशेषस्य लौकिकस्यापि द्वैविध्यमस्तीत्यर्थः । वार्तमानिकौ व्यङ्ग्यत्वावस्थामपेक्ष्य वाच्यत्वावस्था पूर्वमित्यनेनोच्यते । उक्तं हि प्राक् लौकिकस्यावस्थाद्वयम्—वाक्यार्थे रसादौ प्रधानतया, अलंकार्ये स्वयमुपमाद्यन्यतरा[मा]त्मनालंकारभावमनुभूय पक्षादिदानीं व्यङ्ग्यत्वावस्थायामलंकारभावमपहायालंकार्यतया प्राधान्येन वर्तमानः सन् वस्तुध्वनिरित्येव व्यपदेशं योग्योऽपि अलंकारध्वनिरिति

१. ग. ‘व्यवहारगोचरश्चेति-’
ङ. ‘व्यापारक’
२. ग. ‘लौकिको’ नास्ति ।
३. ग. ‘गः’ नास्ति. ।
४. ‘यथा’

४. क. ख. ‘स्व-’ नास्ति ।
५. क. ख. ‘अधि शेते’
६. क. ख. ‘भेदेन’
७. क. ख. ‘वाक्यार्थो’
- ग. ‘वाक्यालङ्कार’

ध्वन्यालोकः

प्रभिन्नो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम् । तथा

लोचनम्

अनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभावामावात्, स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलात् अलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन ; तद्रूपताभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते ; मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृतम् । यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः

कौमुदी

व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ वाच्येऽर्थे । व्यपदेशान्तरावाप्तौ हेतुः—पूर्व-
प्रत्यभिज्ञानबलादिति ॥ पूर्वमतिचिरमनुभूतस्यालङ्कारभावस्य प्ररूढसुदृढसंस्कारद्वारेणेदानीं
प्राधान्यावस्थायामपि वस्तुसामर्थ्यायातस्य स एवायमित्युक्ततयातुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं वस्तुशब्देनालङ्कारस्यापि संप्रहसंभवात् किमिति पृथक् ग्रहणमित्याशङ्क्य, वस्तुत्वे
सत्यपि उक्तादेव विशेषात् पृथक् चमत्कारकारित्वात् अवान्तरभेदोपजीवनेन पृथक् तद्ग्रहण-
मिति प्रदर्शयन्—वस्तुमात्रमिति मात्रग्रहणमुक्ताभिप्रायगर्भितं वृत्तिगतमनुकूल्यन्नाह—
तद्रूपताभावेनेति ॥ अलङ्काररूपत्वाभावेन यदुपलक्षितं वस्तु तत् वस्तुध्वनिव्यपदेश्यम् ;
अलङ्कारत्वविशिष्टं यद्वस्तु तत्प्रागुक्तनीत्यालङ्कारध्वनिः इत्येवमवान्तरभेदनिबन्धन एव
तद्भेदः, न तु रसादिध्वनिवदात्यन्तिकभेदनिबन्धन इत्यर्थः । रूपान्तरं वस्तुरूपव्यतिरिक्त-
मलङ्कारत्वादिरूपम् । एवं वस्त्वलङ्कारध्वनिस्वरूपमभिधाय रसादयश्चेति वृत्त्युक्तं रसादिध्वनि-
स्वरूपं प्रदर्शयति—यस्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नेऽपीति ॥ तत्र खल्ववतमानमपि घटामटतीति
[घटमानतीति]प्रसिद्धमदः । यदाहुः—“खमपि खादति खण्डितमीक्षते निजशिरो
नयनेन करार्पितम् । किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥”
इति । स्वशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि लौकिकत्वं किं न स्यादिति नेत्याह—न लौकिक-
व्यवहारपतित इति ॥ इन्त तर्हि नभोनलिनादिवदसत्त्वमेव स्यात्, नालौकिक-

१. घ. 'ध्वन्य.'
२. क. ख. 'भावान्तरम्.'
ग. 'भावान्तरम्.'
घ. 'भावान्तरम् स्व.'

३. क. घ. 'अप.'
४. क. ख. 'रूपमा.'
५. घ. च. 'स्वरूपा.'
६. घ. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

किन्तु शब्दसमर्प्यमाणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसंमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासना-
नुरागसुकुमारस्वसंविदानन्दचर्चवैयापाररसनीयरूपो रसः, स काव्यव्यापारैकगोचरो
रसध्वनिरिति ; स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति ॥

कौमुदी

त्वमिति नेत्याह—किन्तु शब्दसमर्प्यमाणेति ॥ शब्दैः गुणालङ्कारसुन्दरैः
सम्यक्तया रसाभिव्यञ्जनसमुचितत्वेन अर्प्यमाणाः सहृदयहृदयमणिमुकुरोदरे संक्रामिता
इत्यनेन विभावादेर्वास्तवत्वमप्रयोजकमिति दर्शितम् ; उपलक्षणमेतन्नटगतचतुर्विधा-
भिनयसामग्रीसमर्पणस्यापि ; न केवलं काव्यशब्दसमर्पणकृतमेव विभावादित्वं सहृदय-
हृदयसंवादकृतमपीत्युक्तम्—हृदयसंवादसुन्दरेति ॥ शब्दसमर्प्यमाणा हृदयसंवाद-
सुन्दराश्च ये विभावानुभावास्तेषां समुचिताः, प्राक् स्थापित्वादेव जन्मन आरभ्य न ह्येत-
च्चित्तवृत्तिशून्यः प्राणी भवतीत्युक्तदिशा आत्मनि विशेषतो निविष्टा या रत्यादिवासनाः
तासामुद्बोधद्वारकेणानुरागेण रञ्जनेन, सुकुमाराया रसचर्चव्योम्यतां गतायाः, स्वस्य
चर्चयितुः, संवित् सम्यक् वेत्यनेनेति संविन्मनः, तस्य य आनन्दधनः चर्चणारूपो
व्यापारस्तेन रसनीयमास्वादनीयं रूपं यस्य । यदाह मुनिः—“आस्वादयन्ति मनसा
तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः” ॥ इति । “स काव्यव्यापारैकगोचरः” इत्यनेन विभागोद्देशे
“काव्यव्यापारैकगोचरश्च” इति यदुक्तं तद्वद्वयति । इतिशब्दस्यानन्तरम् उच्यत
इत्यनुषङ्गः । रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वमिति दर्शयितुं वस्त्वलङ्कारध्वनिभ्यां विशेषमाह—स
चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थः ; स रसादिः ध्वनिरेव भवति, न वाच्यादिरूपोऽपि ;
इतरयोर्हि वाच्यत्वमपि कदाचिद्भवतीत्युक्तं प्राक् । ततः किमेत्यत
आह—इति स एव मुख्यतयात्मेति ॥ यस्मात्तस्य ध्वन्यात्मकत्वमेव न
रूपान्तरसंबन्धोऽपि तस्मात्स एव काव्यस्यात्मा भवति, न वस्त्वलङ्कारध्वनी अपि ॥
ननु तयोरपि रसध्वनिपर्यवसायितया काव्यात्मत्वं स्थास्यति तत् कथं
तदवधियत इत्यत उक्तम्—मुख्यतयेति ॥ औपचारिकमेवेतरयोरात्मत्वं न मुख्य-

१. घ. 'शब्द' नास्ति ।

ग. 'शब्दसमीक्ष्यमाण-'

२. क. ख. 'समुदितप्राग्विनिविष्ट-'

३. क. ख. च. 'चर्चण-'

४. क. ख. 'स च'

लोचनम्

यच्चोच्यते भट्टनायकेन—“अंशत्वं न रूपता”, इति तत् वस्त्वलङ्कारध्वन्योरेव यदि नामोपालम्भः, रसध्वनिस्तु तेनैवात्मतयाङ्गीकृतः, रसचर्चणात्मनः तृतीयस्यांशस्याभिधा-
भावनांशद्वयोर्त्तार्णत्वेन निर्णयात् ; वस्त्वलङ्कारध्वन्योः रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति वयमेव

कौमुदी

मित्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमत्रापि उच्यत इत्यनुपपन्ननीयम् ॥

यद्यप्यानन्दपदव्याख्यानान्तरे भट्टनायकभणितमेतदेवानुभाष्य दूषितम् ; तथापि तत्र ध्वनेरंशत्वप्रसाधनं सिद्धसाधनत्वायुद्भावनया निरस्तम् , अधुनात्वात्मत्व-
निषेधो यः “न रूपता” इत्यंशेन , तद्वृणामिप्रायेणोपक्रमते—यच्चोच्यत इति ॥ उपालम्भ आत्मत्वप्रतिषेधः । “यदि नाम” इति निश्चये सत्यनिश्चयवचनम् ; तद्वचनं वस्त्वलङ्कारध्वन्योरात्मत्वोपालम्भरूपमेव न रसध्वनेरात्मत्वोपालम्भरूपम् । तच्चात्मदभिमतमेवेति सिद्धसाधनमेवैतदित्यर्थः । ननु सामान्यवाचिध्वनिशब्दवाच्यस्यात्मत्वं निराकृतमेवेति कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य स्वाम्युपगमविरोधान्नैवमित्याह—रसध्वनि-
स्त्विति ॥ तुर्हेतौ । ननु रसध्वनेरात्मत्वविषया तदुक्तिर्न दृश्यत इति कुतः स्वाम्युपगम-
विरोध इत्यत्राह—रसचर्चणात्मन इति ॥ कथं पुनः रसध्वनेरेवात्मत्वं यावता ‘ध्वनिः काव्यस्यात्मा’ इति ध्वनेरेव काव्यात्मत्वं प्रतिजानता भवता वस्त्वलङ्कारध्वन्योरप्यात्मत्वमनुमत-
मेवेत्याशङ्क्याह—वस्त्वलङ्कारेति ॥ विश्रान्तिधामत्वकृतं हि मुख्यमात्मत्वं युक्तम् ; न च ध्वन्यमानयोरपि वस्त्वलङ्कारयोः विश्रान्तिधामत्वम् , तयोर्वाच्यवद्विभावतया अन्ततो रसध्वनिं प्रति धावनात् ; ध्वन्यमानत्वकृतस्त्वनयोर्वाच्यादुत्कर्ष इत्यमुष्यमात्मत्वमपेक्ष्य ‘ध्वनिः काव्यात्मा’ इति सामान्यनिर्देश इत्यर्थः ॥ वयमेवेति ॥ ये वयं ध्वन्यात्मसद्भाववादिन

१. क. र. ग. ड. न. ‘यदूचे’
- प. ‘यत्तूचे’
२. ग. ‘भट्टनायकः’
३. ग. ‘अङ्गत्वे’
४. क. र. ‘रूपिता’
५. र. ‘उपालम्भः’

- ग. ‘उपारम्भः’
६. घ. ‘स ध्व.’
७. क. ‘रमता’
८. ग. ‘द्वयोक्तिः न तैरुक्त्यादिसूत्रः’
- घ. ‘द्वयोः निर्णयित्वेन’
९. क. ‘शदान्ती’

ध्वन्यालोकः

हि—आद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्यादूरं विभेदवान् । स हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिपेक्षरूपः । यथा—

“मम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥”

लोचनम्

वक्ष्यामस्तत्र तत्र इत्यास्तां तावत् । ‘वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तम्’^१ इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् । यद्यपि हि ध्वनने शब्दस्यैव व्यापारः, तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिणः सर्वत्रानपायात् वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यादेर्व प्रतीयमानावगतिः, शब्दशक्तिः केवलमवान्तरसहकारिणीति वक्ष्यामः ॥

कौमुदी

इत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति ॥ “काव्यस्यात्मा स एवार्थः” इत्याद्यन्तरेष्वित्यर्थः । वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तमिति वस्तुनो विशेषणत्वेनोक्तत्वात् वस्तुध्वनेरेवैतदसाधारणं लक्षणमिति प्रतीतिर्मा भूदित्याह—सामान्यलक्षणमिति ॥ तदेवोपपादयति—भेदत्रयव्यापकमिति ॥ यत एतद्वस्त्वलङ्कारसादिष्वनिरूपं भेदत्रयमपि व्याप्नोति, तदेव च व्याप्नोति, ततोऽस्य सामान्यलक्षणत्वं युक्तम्, अव्याख्यादिदोष-विशहितत्वादित्यर्थः । ननु व्यञ्जनाव्यापारस्याभिधादिव्यापारवत् शब्दाश्रयत्वात् व्यङ्ग्यत्रयस्य वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वलक्षणमसम्भवलक्षणमिति शङ्कामनूय दूषयति—यद्यपीति ॥ एतच्चान्युपगम्योक्तम् अर्थशक्तिमूलेऽयस्यापि व्यञ्जनव्यापारसद्भावाभ्युपगमात् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारे कथमेतद्योग्यताम्, तस्य वाच्य-सामर्थ्याक्षेपलभ्यत्वाभ्युपगमे शब्दशक्तिमूलत्वभावाभ्युपगमोत्पत्तेरित्यत आह—शब्दशक्ति-मूलेति ॥ दूरशये दूरदृष्टाशय [दूरशब्दः ‘दूरदृष्टाशयः’] इतिवत् अत्यर्थवाची स्वाभाविकविरोधमूलत्वेन भेदस्यात्यन्तिकतां दर्शयितुं प्रयुक्त इत्याशयेनाह—

१. ग. ‘दूरप्रति.’
२. क. ‘तत्र तस्यः’
- ख. ग. ‘तत्रेव्यास्ता’
३. ग. ‘क्षिप्तः’
४. क. ख. ‘हि’ नास्ति ।

५. घ. ‘अर्थः’
६. क. ख. ‘एव’ नास्ति ।
७. ग. ‘प्रति, यमानाव’ नास्ति ।
८. क. ख. ग. ‘अज्ज इति’

लोचनम्

दूरं विभेदवानिति ॥ विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न वैयापि विमतिः । एतदर्थं प्रथमं तावेवोदाहरति—भ्रमं धम्मिअ इति ॥

“भ्रमं धार्मिकं विस्मयः स शुनैकोऽयं मारितस्तेन ।

‘गोदावरीनदीकूललतागहनवासिनो दत्तसिंहेन ॥”

कस्याश्चित् सङ्केतस्थानं जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तदवलुप्यमान-

कौमुदी

विधिनिषेधाविति ॥ विरुद्धौ इति ॥ अमुमर्थं विषयीकृत्येत्यर्थः ; भावाभावयोरेव साक्षाद्विरोधस्तन्मुखेनैवेतरेषामिति सकलतीर्थिकसम्मतैषा स्थितिरिति भावः । विपर्यस्ता वा मतिर्विमतिः, ‘न विरुद्धौ’ इत्येवंरूपा । ननु विधिरूपयोरपि वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेद-सम्भवात् तत्प्रदर्शनार्थमुदाहरणसम्भवे विधिनिषेधात्मकवाच्यव्यङ्ग्ययोदाहरणे किमस्ति कश्चिदभिप्राय इति शङ्कायामस्येवेत्याह—एतदर्थमिति ॥ आत्यन्तिकभेदप्रदर्शनार्थ-मित्यर्थः । गाथा चैषा मुक्तकरूपमपि प्रवन्धायमान इवेति गाढतरकाव्याभ्यास-पुरातनपुण्यपरंपरापरिप्रापितकाष्ठाप्राप्तसङ्घटयग्रेसरभावः परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि विमलतरमतिमणिमुकुरतलपरिलसितचारुतरगायारूपकाव्यार्थसतत्त्वस्थितिराचार्यस्तत्समुचित-पूर्वापरपरिकल्पनपुरःसरं वक्तृतदभिप्रायतदवसरदिविशेषप्रदर्शनेन गाथां व्याख्यातुं पीठबन्धं विधत्ते—कस्याश्चिदिति ॥ ‘कस्याश्चिदियमुक्तिः’ इत्यनेन वक्तृ-विशेषोपदर्शनम् ; संकेतस्थानं परित्रातुमिति प्रयोजनम् ; अनेनाभिप्रायविशेषः अवसरविशेषश्च दर्शितः । तस्य रक्षितव्यत्वे हेतुः—जीवितसर्वस्वायमानमिति ॥ धार्मिकस्य सञ्चरणेन योऽन्तरायः—न तु रहस्योद्भेदः, धार्मिकत्वादेवैतादृग्विषयवैदे-शिकत्वात्—तादृशस्तस्य सञ्चरणमात्रेणापि स्वच्छन्दसम्भोगमहोत्सवस्य त्रुटिमात्रकाल-विच्छेदरूपोऽपि दोषः प्रादुःध्यात् इति तच्चादृशान्महाभयाद्रक्षितुमित्यर्थः । तादृशस्या-न्तरायदोषस्य परिमितविशेषकालसम्भविनः परिहारे किमेतावानपि यत्न आस्थेय इति मन्वानं प्रति सार्वकालिकदोषापाकरणार्थतां तदुक्तेर्दर्शयति—तदवलुप्यमानेति ॥

१. क. ख. द. च. ‘कस्याश्चिरपि’

नास्ति ।

२. क. ख. ‘तावदेवो-’

४. क. ख. घ. द. च. ‘आद्य’

ग. ‘तावदेतावेवो-’

५. ग. ‘वाभिना’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘भ्रमं धम्मिअ इति’

लोचनम्

पल्लवकुसुमादिविच्छायाकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतस्सिद्धमपि भ्रमणं
 अभयेनापोदितमिति^१ प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः न तु नियोगः प्रैपादिरूपः अत्र
 विधिः । अतिसर्गप्राप्तकालयोर्हि अयं लोट् ; तत्र भावतदभावयोर्विरोधात्

कौमुदी

तेन धार्मिकेण अवलुप्यमानैः पल्लावादिभिर्हेतुभिः यदानुपद्विकं तत्कार्तृकं
 स्वतो निरतिशयच्छायस्य विच्छायत्वापादनं तस्मादपि परित्रातुमित्यर्थः ।
 अथास्यामुदाहृतायां गाथायां यो व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतिषेधरूपः तत्स्वरूपमधिकृत्य न
 किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीति यो वाच्यो विधिरूपः तस्य स्वरूपं निरूपयति—तत्रेति ॥
 गाथाया यथोक्तार्थपरत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अत्र वाच्यार्थकक्षयायां यो भ्रमेति विधिः^२
 स निषेधाभावरूप एव, न तु प्रैपादिरूपो नियोगः । नियोगो ह्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको
 मुख्यतयावस्थितो विधिः प्रसिद्धः ; स च प्रवर्त्यपुरुषापेक्षया क्रमेण ज्यायःसम-
 कनीयोभिर्नियोज्यतुभिः पुरुषैः प्रतिपाद्यमानः सन् प्रैषामन्त्रणाद्येवणभेदेन भिन्नव्यपदेश-
 गोचरभावमाचरतीति विधिस्वरूपनिरूपणधुरीणविषयाः प्रतिषेदिरे ॥ यथाहुः—
 “कार्यमेव हि वक्तृणां ज्यायःसमकनीयसाम् । प्रवर्त्यपेक्षया भेदात् प्रैपादि-
 व्यपदेशभाक् ॥” इति । इह तु नासावुक्तरूपो विधिः सम्भवति प्रवृत्तपुरुष-
 विषयत्वात् ; अतः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधेन प्रवृत्तिहेतुत्वस्य प्रतिषेधाभावे विधौ च
 तुल्यत्वात् उपचारात् प्रतिषेधाभावोऽपि विधिरित्युच्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धश्चापेक्षया विधौ
 विधिरन्यत्र विधिवृत्तपरीक्षकव्यवहारेष्विति दर्शयति—प्रतिप्रसवात्मक इति ॥
 प्रथमं सामान्योपाधौ प्रतिषिद्धस्य पश्चात् कचिद्विशेषविषयेऽनुज्ञानं प्रतिप्रसवः प्रतिषेध-
 निवर्तनरूपः । तदेवोपपादयति—स्वतस्सिद्धमिति ॥ अपवादः प्रतिषेधः । उक्तरूप-
 विधिवाचकत्वं मुख्यविध्यर्थस्य लोटः कथमित्यत्राह—अतिसर्गेति ॥ ‘अतिसृष्टोऽसि’
 इत्यादिनैतदेव स्पष्टयिष्यति । इदानीं गाथायाः प्रतिषेधरूपस्यार्थस्य वाच्यत्वनिरासेन
 पारिशेष्याच्चञ्जनव्यापारैकगम्यत्वं साधयितुं वाच्यत्वपक्षे किं द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वं यौगपचेन,
 आहोस्वित् पर्यायेणेति विवक्षितं हृदि कृत्वा आद्यं तावदपनुदति—तत्र भावतदभाव-

१. क. ख. ग. ‘-हितमिति’

४. ग. ‘रूपो विधिरिति सर्वं प्राप्तकाल-

२. ग. ‘असवार्थको न विषयाभावरूपो’

योग्यम् । तत्र’

३. क. ख. ग. ‘वियोगः’

लोचनम्

द्वयोस्तावन्नै युगपद्वाच्यता ; नै क्रमेण, विरम्यव्यापारोभावात् ; “विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्” इत्यादिनाभिधाव्यापारस्य विरम्योसंभवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृष्टधार्मिकतैदादिपदार्थानन्वेषरूपमुख्यार्थव्याधकवलेन विरोधनिमित्तया विपरीत-

कौमुदी

योरिति ॥ वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वविचारे सतीत्यर्थः । परस्परस्वरूपोपमर्दनस्वभावत्वेन युगपदुभयोरपि प्रतिपत्तुबुद्धिपधानारोहिवादित्यर्थः । द्वितीयमपवादति—न क्रमेणेति ॥ कथं विरम्यव्यापारासम्भव इत्यत आह—विशेष्यमिति ॥ विशेषणविषये क्षीणा विरतिमुपगता शक्तिः अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणा यस्याः सा पुनर्विशेष्यं यस्तु न गच्छेत् स्पृशेत् बोधयितुं शक्नोतीत्यर्थः । एवमभावस्य वाच्यत्वाभावाद्यङ्ग्यत्वं सम्भाव्य संप्रत्यभिहितान्वयवादिमीमांसकमतानुसारेण तावद्वाच्यत्वमुपपादयितुमशक्यमिति वक्तुं तन्मतानुसारेण वाच्यत्वोपपत्तिमुद्भावयति—ननु तात्पर्यशक्तिरिति ॥ तात्पर्यरूपा शक्तिस्तात्पर्यशक्तिः, सैव निषेधप्रतीतिं करोति इत्यत्र हेतुः निषेधस्य वाक्यार्थभूतत्वम् ; यद्विश्रान्तिधामभूतं तदेव हि वाक्यार्थः ; निषेधस्य च विश्रान्तिधामत्वमस्त्येवेति तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थत्वेऽपि कथं तत्प्रतीतिजनकत्वमित्यत उक्तम्—अपर्यवसितेति ॥ वाक्यार्थ एव हि तत्परस्य वचनस्य पर्यवसानं युक्तम्, इतरथा तत्परत्वस्यैवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । निषेधस्य वाक्यार्थत्वे हेतुः—विवक्षयेति ॥ शब्देनार्थप्रतिपिपादयिषा हि विवक्षा । सा चेह निषेधविषयैव, न विधिविषया । अतस्तस्मिन्नर्थे वचनस्य तात्पर्यात्तस्यैव वाक्यार्थत्वम्, तत्रैव च तात्पर्यपर्यवसानं वाच्यम्, न विधिरूपेऽर्थे, तस्य द्वारमात्रवादित्यर्थः ॥ ननु पदार्थस्यैव विशिष्टावश्यस्य वाक्यार्थत्वात् निषेधस्य चापदार्थत्वात् न वाक्यार्थत्वमित्याशङ्क्य तस्य वाच्यत्वाभावेऽपि लक्ष्यत्वेन पदार्थत्वसम्भवाददोष इत्याह—दृष्टेति ॥ ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविवान्वयप्रतीत्यनुत्पत्ति-लक्षणोऽत्र मुख्यार्थव्याधो भावाभावप्रत्ययकत्वप्रयुक्तश्च विरोधो लक्षणाया निमित्तमिति * अमणविधेर्निषेधलक्षकत्वं ‘विषं भुङ्क्ष्व’ इत्यादाविवोपपन्नमित्यर्थः ॥ भवतु तात्पर्यशक्तेः

१. घ. ‘न’ नास्ति ।

ग. ‘विरम्य व्यापारासंभ-’

२. क. ख. ‘न’ नास्ति ।

५. घ. ङ. च. ‘तादि’

३. क. ख. ग. ‘व्यापारद्वया-’

६. क. ख. ग. ‘धोन्वय-’

४. क. ख. ‘विरम्य’ नास्ति ।

लोचनम्

लक्षणाया च वाक्यार्थभूतनिषेधप्रतीतिमभिहितान्वयदृशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः ; एवमनेनोक्तमिति हि^१ व्यवहारः ; तेन वाच्यानिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति ॥

नैतत् । त्रयो ह्यत्र व्यापाराः संवेद्यन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मसु अभिधा-
व्यापारः । समयापेक्षार्थान्नगमनशक्तिः^२ अभिधा । संकेतश्च तावत्वेव न विशेषांशे,

कौमुदी

निषेधप्रतीतिकरत्वम्, ततः किमित्यत्राह—इति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थ इति ॥
शब्दशक्तिरभिधाव्यापारस्तन्मूलत्वं तात्पर्यशक्तेः वाच्यवाचकभावाश्रयत्वेन व्यवस्थानात् ।
न केवलं वाक्यवित्तमयप्रसिद्धमेवैतत् लोकव्यवहारसिद्धमपीत्याह—एवमिति ॥
हि^३त्वा^४ । निगमयति—तत्रेति ॥ अन्य इति यो व्यङ्ग्यत्वेन भवतोऽभिमतः ।

सिद्धान्तमुपक्षिपति “नैतत्” इत्यादिना “एवमभिहितान्वयवादिनाम्” इत्यतः
प्राक्तेन ग्रन्थेन ॥ नैतदिति । वक्ष्यमाणन्यायविरोधादेतत्प्रत्यवस्थानं न युक्तमित्यर्थः ।
तमेव प्रदर्शयन् वाचकत्वाश्रयाभिधातात्पर्यलक्षणाव्यापारगम्यत्वनिरासेन तदतिरिक्तरूप-
व्यञ्जनव्यापारावगम्यत्वं व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य प्रदर्शयितुं प्रथमं तेषां स्वरूपं तावदाह
—त्रयो हीति ॥ हिशब्दः प्रसिद्धौ ; अस्मिन्नर्थे तावन्न कत्यापि विमतिरित्यर्थः ।
ते चाभिधातात्पर्यशक्तिलक्षणाख्या इति वक्ष्यमाणगत्या सिध्यन्ति । संवेद्यन्त इति
कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमपीषां दर्शितम् । किविपया किलक्षणा वा ते व्यापारा
इत्याकाङ्क्षायामाह—पदार्थेष्विति ॥ सामान्यसदृश आत्मा अनुवृत्तत्वरूपं स्वरूपं
येषां ते तथा । तस्य तथाविधपदार्थमात्रविषयत्वे हेतुमाह—समयापेक्षयेति ॥
शब्दस्य व्यापारो नामार्थविषयस्तद्बुद्धिजननसामर्थ्यलक्षणः । तत्र “शब्दाः संकेतितं
प्राहुः” इति दर्शितदिशा संकेतस्मरणं सहकारितयापेक्षार्थबोधनसामर्थ्यं यच्छब्दस्य
तदभिधाव्यापार इति शब्दप्रस्थानविदां प्रसिद्धमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
संकेतश्चेति ॥ तावतीति ॥ सामान्यात्मकपदार्थांशमात्र एवेत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह—

१. क. स. ‘शक्ति’ नास्ति ।

‘समयापेक्षार्थः’ ।

२. घ. ‘हि’ नास्ति ।

३. क. स. ग. ‘हि’ इत्यधिकम् ।

४. क. ख. ‘तत्र’

५. क. स. ग. ख. ड. न.

६. ग. ‘व्यवहाराः’

‘समयश्च’

७. क. स. ग. घ. ङ. च.

लोचनम्

आनन्त्याद्यभिचाराच्चैकस्य ; ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते ;
 “सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति न्यायात् । तत्र च द्वितीयकस्यायां

कौमुदी

न विशेषांश इति ॥ कुत इत्यत आह—आनन्त्यादिति ॥ विशेषाणां व्यावृत्तरूपाणामनन्तत्वेन प्रतिविशेषं संकेतकरणमशक्यसंपादमित्यर्थः । इतोऽपि न तत्संभव इत्याह—
 “व्यभिचाराच्चेति ॥ एकस्येत्यत्र वीभत्सालोपोऽवगन्तव्यः एकैकस्येति । एकस्मिन्स्तावद्विशेषे शब्दस्य संकेतग्रहेऽपि तस्य विशेषान्तरे व्यभिचारादबोधकत्वमेव शब्दस्यापद्येत्यर्थः । न च विशेषसमुदाये भवति संकेतग्रह इति वाच्यम् ; सामान्यस्यैव नामान्तरेण संकेतविषयतयोपयुक्तत्वात् समुदायसमुदायिभेदाभेदादिविकल्पदोषप्रस्तत्वात् । न च सकलविशेषगोचर एक एव सङ्गतिग्रह इति वाच्यम् ; एकस्मादेव शब्दादवनिवलयनिलयसकलसमुदायिरूपविशेषसंयेदनापत्तेरखिलव्यवहारविशेषविलोपापत्तेः । यदाहुः—
 “आनन्त्याद्यभिचाराच्च न शक्या व्यक्तयो मताः” इति । नन्वेवं सति विशेषार्थवगतिरुपलभ्यमाना निर्निबन्धनैवापन्नेत्याशङ्क्य तात्पर्यशक्तेस्तन्निबन्धनत्वाददोष इति दर्शयन् द्वितीयं व्युत्पादयति—तत इति ॥ यतोऽभिधाव्यापारः[रा]स्पृष्टो विशिष्टोऽर्थस्तस्माद्वेतोः, विशेषस्यैव रूपं व्यावृत्तबुद्धिविषयत्वलक्षणं यस्य तथाभूते । तथापि किं तत्स्वरूपमित्यत उक्तम्—परस्पर इति ॥ आकाङ्क्षादिवशात् गुणप्रधानभावेनान्विते पदार्थसमुदाय इत्यर्थः । यदाहुः—“पदार्थान् प्रतिपाद्यैव निवर्तन्ते पदान्यतः । पदार्था एव संसर्गं बोधयन्त्यूर्ध्वमञ्जसा ॥” इति । पदार्थमुखेन वाक्यार्थप्रतिपादकत्वं तात्पर्यशक्त्या शब्दानामित्यत्राभियुक्तवचनं प्रमाणयति—सामान्यानीति ॥ सामान्यात्मकाः पदैः प्रतिपादिताः पदार्था एव विशेषं विशिष्टरूपं वाक्यार्थमवगमयन्तीति ; अत्र हेतुः—अन्यथासिद्धेरिति ॥ विशेषस्यानवगमे सति “न हि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्रयुज्यते” इत्याद्युक्तदिशा पदार्थप्रतीतिरेव परिनिष्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । एवमभिधातात्पर्यशक्तिरूपं व्यापारद्वयं प्रदर्श्य तृतीयं लक्षणाव्यापारं दर्शयन् तस्य तात्पर्यशक्तिविषयानुप्रवेशे तत्सहकारिधुरंधरत्वं[धरे] पूर्वपक्षमिमं प्रतिक्षिपन्नाह—तत्र चेति ॥ तस्यां तात्पर्यशक्तिविषयतायाम् अभिधाव्यापारविषयापेक्षया

लोचनम्

भ्रमेति प्रतीयते, अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । न हि—‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिंहे वटुः’ इत्यत्र यथा अन्वय एव बुभूषन् प्रतिहन्यते योग्यताविरहात्, तथा—तव भ्रमणनिषेद्धा स या सिंहेन हतः, तदिदानीं भ्रमणनिषेधकारणवैकल्यात् भ्रमणं तवोचितम् इत्यत्रान्वयस्य—‘काचित् क्षतिः’ । अत एव मुख्यार्थबाधा नाशङ्क्या इति न विपरीतार्थलक्षणाया अवसरः । भवतु वासौ । तथापि द्वितीयस्थानसंक्रान्तां तावदसौ न भवति । तथा हि—मुख्यार्थबाधायां लक्षणायाः प्रवृत्तिः ; बाधा च विरोधप्रतीतिरेव ; न चात्र पदार्थानां

कौमुदी

द्वितीयस्यां कक्ष्यायां यो वाच्यो भ्रमणविधिः स एव प्रतीयते ; न तु सपरिकरो लक्ष्याभिमतोऽर्थ इत्यर्थः । कुतो विधेरेव प्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—अन्वयमात्रस्येति ॥ गुणप्रधानभावेन योऽन्योन्यं पदार्थानां संसर्गः सोऽन्वयः । ननु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविव मुख्यार्थबाधकत्रलेन निषेधस्य विपरीतलक्षणया प्रतीतिरत्रास्त्येवेति कुतो विध्यतिरिक्तार्थ-प्रतिपत्तिः इत्याह—न हीति ॥ ‘बुभूषन् प्रतिहन्यते’ इत्यन्वयप्रतीत्यनुत्पत्तिरुक्ता । गङ्गास्रोतःप्रभृतेष्वपाद्यधिकरणत्वयोग्यताविरहादित्यर्थः । बाधाभावमेव दर्शयितुम् अन्वयस्य स्वरूपमुक्तम्—तवेति ॥ एवंप्रकारस्यान्वयस्येत्यन्वयः । क्षतिर्बाधा । बाधानावे फलितमाह—अत एवेति ॥ अन्वयक्षत्यभावादेव हेतोः । मुख्यार्थबाधा या लक्षणात्रीजतया प्रसिद्धा ॥ विपरीतार्थलक्षणाया इति ॥ सा खल्वत्र तात्पर्यशक्तिसहकारितया भवतामभिप्रेतेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुरौचित्याद्यनुसरणेऽन्वयक्षत्यवभासरूपमुख्यार्थबाधत्रलात् विरोधनिवन्धना लक्षणावसरं लभेतैवेति कथं द्वितीयकक्ष्यायां तदभाव उक्त इत्याशङ्क्य अभ्युप-गम्यापि लक्षणाम्, तस्या द्वितीयकक्ष्यायां निवेशं निषेधति—भवतु वासाविति ॥ उक्तमेवोपपादयति—तथा हीति ॥ विरोधप्रतीतिरेवेति ॥ न त्वनन्वयरूपेत्यर्थः ।

१. ग. ‘आदि’

लक्षणायाः

२. क. ‘ख. ‘निषेधकता-’

७. क. ख. ग. ‘संक्रान्ताभावादसौ’

३. क. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

८. क. ‘लक्षणायां प्रवृत्तिः’

४. क. ख. ग. ङ. च. ‘न गच्छति’

ख. ग. ‘लक्षणाप्रवृत्तिः’

५. घ. ‘अत एव’ इत्यादिः ‘बाधा च’

९. क. ख. ‘सा च’

इत्यन्तो भागो नास्ति ।

च. ‘बाधा च न’

६. क. ख. ग. घ. च. ‘विपरीत-

लोचनम्

स्वात्मनि विरोधः ; परस्परं विरोध इति चेत्, सोऽयं तर्हि अन्वये विरोधः प्रत्येयः ; न चाप्रतिपक्षेऽन्वये विरोधप्रतीतिः^३ ; प्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधाशक्त्या, तस्याः पदार्थप्रतिपक्ष्युपक्षीणाया विरम्योऽन्यापारात्—इति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि 'अङ्गुल्यग्रे करिवर्षातम्' इत्यत्रान्वयप्रतीतिः स्यात् ; किं न भवत्यन्वय-प्रतीतिः^४ दशदाडिमादिवाक्यवत् ? किं तु प्रमाणान्तरेण सोऽन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः

कौमुदी

तत्रान्वयी पदार्थसार्थोऽन्वयश्चेति द्वावर्थौ स्तः । तत्रान्वयिनां पदार्थानामेव स्वरूपनिष्ठोऽयं विरोधः आहोस्विदन्वयोपाधिगत इति धिवेकव्यम् । तत्र नाद्यः, स्वात्मनि विरोधे वस्तुनो नृशृङ्गादिवन्निरुपाख्यत्वापातादित्याह—न चेति ॥ द्वितीयमुत्पाप्य कदर्ययति—परस्परमिति ॥ सोऽयमिति ॥ यो लक्षणानिदानत्वेन मूर्धाभिषिक्त इत्यर्थः ॥ न चाप्रतिपन्न इति ॥ 'अस्य विरोधः' इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणभूता-न्वयप्रतीतिपुरःसरत्वादित्यर्थः । भवतु तर्हि तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेस्तात्पर्यशक्ति-जन्यत्वात्तदुत्तरकालीनबाधादिप्रतिपत्तेस्तात्पर्यशक्तिकक्ष्यानवतारमाह—प्रतिपत्तिश्चेति ॥ नन्वान्वयप्रतीतिरत्र प्रतिहन्यमा[ना]नैवोत्पद्यते इति तद[इत्येतद]वश्याभ्युपेयम्, इतर[था] अङ्गुल्यग्रेदिवाक्येभ्योऽपि कथितन्यायेनान्वयप्रतीतिप्रसङ्गात् ; न च तत्रान्वयप्रतीतिरस्ति, असंभावनाप्रत्ययप्रनिबन्ध[बद्ध]प्रसरत्वात्—इति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति—नन्वेवमिति ॥ प्रमाणसामग्रीबलायाता तत्प्रतीतिरनुत्पत्तुमपारयमाणा वस्त्वसंभावनामपि तिरस्कुर्वणैव समुत्पद्यमाना न निवारयितुं शक्येत्यर्थः । तत्किमिदानीं "मम धम्मिअ" इत्यादि-वाक्यार्थप्रतीतिनिर्विशेषैव तत्प्रतीतिरित्यत्राह—किं तु प्रमाणान्तरेणेति ॥ प्रतिपन्नोऽपि सोऽन्वयो नैतदेवमिति प्रमाणान्तरेण बाधितः संवृत्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—

१. ड. 'प्रत्ययः'

२. क. ख. ग. 'च प्र.'

३. घ. 'प्रतिपत्तिः'

४. क. ख. ग. 'भ्य व्या.'

५. ग. ड. 'अपि' नास्ति ।

६. घ. ड. च. 'वर-' नास्ति ।

७. घ. 'प्रतिपत्तिः'

८. घ. ड. च. 'वाक्य-' नास्ति ।

९. घ. 'समन्वयः'

लोचनम्

प्रतिपन्नोऽपि^१ शुक्तिकायां रजतमिवेति तदवैगमकारिणो वाक्यस्याप्रामाण्यम् ।
 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र तु द्वितीयकक्ष्यानिविष्टतात्पर्यशक्तिसमर्पितान्वयबोधक-
 समुल्लासानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयातिरिक्ता तावत् तृतीयया शक्तिः तद्वाधर्कविधुरी-
 करणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुल्लसति । नन्वेवं 'सिंहो वटुः' इत्यत्रापि
 काव्यरूपता स्यात्, ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽत्रापि समनन्तरमेव^२ ध्वन्यमाणतया भावात् ।
 ननु घटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात्, आत्मनो विमुखेन तत्रापि भावात् ।

कौमुदी

शुक्तिकायामिति ॥ ततः किमित्यत आह—इतीति ॥ तर्हि 'सिंहो वटुः' इत्यादा-
 वप्यङ्गुल्यग्रादिवाक्यवदुक्तन्यायेनाप्रामाण्यमेव गृह्यतामित्याशङ्क्य नेति विशेषं दर्शयन्
 लक्षणायास्तृतीयकक्ष्यानिवेशमाह—सिंह इत्यादि ॥ एवं "त्रयो ह्यत्र व्यापाराः संवेद्यन्ते"
 इत्येतन्निर्वाहितम् । इदानीमभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णं प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं ध्वननव्यापारं
 चतुर्थकक्ष्यानिवेशिनं प्रदर्शयिष्यन् प्रथमं तृतीयकक्ष्याविनिवेशेन काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गदूषणमपाकर्तुमाह—नन्वेवमिति ॥ लक्षणायास्तृतीयकक्ष्यानिवेशाभ्युपगमे
 सतीत्यर्थः । कुत इत्याह—ध्वननेति ॥ समनन्तरमेवेति ॥ चतुर्थ्यां तु
 कक्ष्यायामित्यादिसमनन्तरप्रत्यये । अत्र प्रतिबन्दि गृह्णाति—ननु घटेऽपीति ॥ कुत
 इत्याह—आत्मन इति ॥ अणुपरिमाणत्वं तावदात्मनो न संभवति, युगपदुभयत्र
 वेदनानुसन्धानानुपपत्तेः ; कार्यत्वादिभिरनित्यत्वप्रसङ्गान्मध्यमपरिमाणत्वमपि नेति
 परिशेषप्रमाणसिद्धं धिमुत्वमात्मन इति घटे तत्सद्भावोऽवश्यमभ्युपेय इति तन्निबन्धनो
 जीवव्यवहारो दुर्वार इति भावः । नात्मसद्भावमात्रं जीवव्यवहारं प्रति प्रयोजकम् ;

१. घ. 'त्रेऽपि'
२. घ. ड. च. 'रजतत्वमिवेति'
ग. 'रजतमेवेति'
३. ग. 'तदपगमः'
ड. 'तदनवगमः'
४. क. ख. ग. च. 'तु' नास्ति ।
घ. 'चतुर्थीः'
५. क. ख. ग. 'राधकोत्तासनाः'
ड. 'राधकोत्तासानः'

६. ग. 'तावत्' नास्ति ।
७. क. ख. ग. 'तृतीयैव'
८. क. ख. ग. 'कदाचित्त्रिः'
९. ग. 'रूपत्वं'
१०. ग. ड. 'ध्वनिः लक्षणात्मः'
घ. च. 'अप्यनिः'
११. क. ख. 'एव' नास्ति ।
१२. ग. 'रुद्धः'
१३. क. 'न घटे'

लोचनम्

शरीरस्य खलु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्त्वात्मनि जीवव्यवहारः, नेतरत्र—इति चेत्, तर्हि गुणालङ्कारौचित्यसुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति ध्वननाख्यात्मनि काव्यरूपताव्यवहारः ; न चात्मनोऽसारता कौचिदिति समानम् ॥

न चैवं भक्तिरेव ध्वनिः । भक्तिर्हि लक्षणाव्यापारः तृतीयकक्ष्यानिवेशी ; चतुर्थ्यां तु कक्ष्यायां ध्वननव्यापारः । तथा हि—त्रैयसन्निधौ लक्षणा प्रवर्तत इति तावत् भवतां मतम् । तत्र मुख्यार्थवर्धा तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-मूला । निमित्तं च यदभिधीयते सामीप्यादि, तदपि प्रमाणान्तरावगम्यमेव ।

कौमुदी

अपि तर्हि भोक्तृभोगायतनभावेन अधिष्ठानाधिष्ठेयभावः संबन्ध इति परिहरति—शरीरस्येति ॥ विशिष्टं भोक्तृत्वेनाधिष्ठेयामिमतस्य शरीरस्य यदधिष्ठानमात्मकर्तृकं शरीरकर्मकं तेन युक्तस्येत्यर्थः ॥ नेतरत्रेति ॥ तद्वहिते घटादाविति शेषः । तुल्यमुत्तरमस्माकमित्यह—तर्हीति ॥ गुणाश्चालङ्काराश्चौचित्यं चेति द्वन्द्वः ॥

नन्वेवमपि न भवदभिमतव्यञ्जनव्यापारसिद्धिः, अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां व्यतिरेके-सत्यपि लक्षणातो व्यतिरेकानिरूपणात् 'सिंहो वटुः' इत्यादौ लक्षणाविषय एव प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थव्यवस्थितेः स्वयमेव संपन्नत्वात् व्यञ्जनव्यापारस्य लक्षणाव्यतिरेकेण दुर्निरूपत्वाच्चेति भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्कां परिहरति—न चैवमिति ॥ यथाभिधा-तात्पर्यशक्तिकक्ष्यानन्तर्भूतस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी लक्षणाव्यापारः, तथा तद्यतिरिक्तध्वतुर्थ-कक्ष्यानिवेश्येव व्यञ्जनाव्यापार इत्यर्थः । तथा हीत्युक्तार्थोपपादनम् । मुख्यार्थवर्धा निमित्तं प्रयोजनम्—इतीदं त्वयं तस्य सन्निधिः सहकारितयावस्थानरूपः ।

१. ग. 'अन्यस्य कस्यचित्.'

क. ख. घ. ङ. च.

'न यस्य कस्यचित्'

२. क. ख. ग. 'तर्हि' नास्ति ।

३. ग. 'गुणालङ्कारौचित्य' नास्ति ।

४. क. ख. 'ध्वननात्मनि'

ग. 'ध्वन्याख्ये आत्मनि'

ङ. 'ध्वन्याख्यात्मनि'

५. घ. च. 'कदाचित्'

६. क. ख. 'वितय.'

ग. 'इति वितय.'

७. क. ख. 'भवन् एव वदन्ति'

८. क. ख. 'राधता'

९. घ. 'प्रत्यक्षान्तरप्रमाणादि.'

१०. च. 'रादव.'

लोचनम्

यत्तु इदं घोषस्य अतिपवित्रत्वशीतलत्वसेव्यत्वादिकं प्रयोजनमशब्दवाच्यं प्रमाणान्तराप्रतिपन्नं वैटो वा पराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य न तावन्न व्यापारः । तथा हि—तत्सामीप्यात् तद्धर्मत्वानुमानमनैकान्तिकम्, सिंहशब्दवाच्यत्वं च वैटोः असिद्धम् ; अथ यत्र यत्र एवंशब्दप्रयोगः तत्र तत्र तद्धर्मयोगः इत्यनुमानम्, तस्यापि व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं वाच्यम् ; न चास्ति ;

कौमुदी

तत्रेति त्रये । तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥ यत्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषे । अशब्दवाच्य-
मित्यभिधादिव्यापारत्रयविषयत्वव्युदासः । प्रमाणान्तराप्रतिपन्नमिति शब्दातिरिक्त-
प्रमाणविषयत्वनिरासः । तत्र प्रमाणान्तराविषयत्वेन शब्दव्यापारैकगम्यत्वं तावदाह—तत्र
शब्दस्येति ॥ नन्वनुमानगम्यमस्तु तत् प्रयोजनम् ; तथा हि—विमतो घोषोऽतिपवित्रः
गङ्गासमीपस्थत्वात् तटगततरुलतादिवत् ; अयं वटुः शौर्यादिधर्मकः सिंहशब्दवाच्यत्वात्
संप्रतिपन्नसिंहवत् इति ; तत्र शब्दगोचरत्वमित्यत आह—तत्सामीप्यादिति ॥
समीपावस्थितनरशिरःकपालादौ विपक्षे तत्सामीप्यहेतोः विद्यमानत्वाव्याप्यत्वासिद्धि-
रित्यर्थः । द्वितीयानुमाने स्वरूपासिद्धौ हेतुरित्याह—सिंहशब्देति ॥ अनुमानान्तर-
माशङ्क्य परिहरति—अयेति ॥ एवमिति ॥ 'गङ्गायां घोषः' 'सिंहो वटुः'
इत्येवमन्यविषयस्य शब्दस्यान्यस्मिन्नर्थे विशिष्टार्थविवक्षया प्रयोग इत्यर्थः ॥ तद्धर्मयोग
इति ॥ घोषवद्भादेः प्रधानतया प्रतिपाद्यस्य मुख्यार्थधर्मभूतपवित्रत्वशूरत्वधर्मसम्बन्ध
इत्यर्थः । एकसामान्योपधानसमासादितैकभावसकलव्यक्तिविशेषविषयप्रमाणमूलत्वं हि
व्याप्तिग्रहणस्य सर्वत्रावश्याम्युपेयम्, यथा धूमत्वमित्त्वसामान्यरूपसंगृहीतसकल-
धूमाग्निव्यक्तिविषयप्रत्यक्षप्रमाणैकनिबन्धनम् 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तन्नाग्निः' इति व्याप्ति-

१. ग. 'स्तादिः'

२. क. 'सशब्दान्तरः'

ग. घ. 'शब्दान्तरः'

ख. च. 'प्रशब्दान्तरवाच्यं'

३. क. ख. 'वयोः'

ग. 'पदेन'

४. क. ख. च. 'न' नास्ति ।

५. ग. 'न्यत्व'

६. ड. 'वर्ध न'

७. घ. 'तत्रानुमानयो'

८. क. ख. 'इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि'

९. क. ख. 'वाच्यं' नास्ति ।

१०. क. ख. ग. 'य' नास्ति ।

लोचनम्

न च स्मृतिरियम्, अननुभूते^१ तदयोगात्, नियमाप्रतिपत्तेः यत्तुरेतदेवं विवक्षित-
मित्यव्यवसायाभावप्रसङ्गाच्च—इत्यस्ति तावदत्र शब्दस्य व्यापारः ; व्यापारश्च

कीमुर्दा

ग्रहणम् । तदिह यत्र यत्रेति सामान्यरूपसंप्राहकं किञ्चन [न किञ्चन] प्रमाणमस्ति, अत्यन्त-
व्यावृत्तात्मनामसमासादितैकसामान्यरूपसंप्रहणामेव विशेषाणां व्याप्तिग्रहविषयत्वादिति
व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावप्रयुक्ता व्याप्यत्वासिद्धिरुद्ध[रनुद्भूत]वैवेत्यर्थः । नन्वेवमपि न शब्दैक-
गम्यत्वम्, स्मरणविषयत्वसंभवात्प्रयोजनस्य ; गङ्गापदेन हि मुख्यार्थवाधावगमे सामीप्यादि-
निमित्तं प्रमाणान्तरेणावगच्छतः प्रतिपत्तुः प्रयोजनं पर्यालोच्य तीरादिविषया लक्षणाव्यापार-
निबन्धना प्रतीतिरुत्पद्यते ; पर्यालोचना च नामोत्प्रेक्षा स्मृतिरेव नान्या,
प्रमाणसामान्यजन्यत्वात्—इति स्मर्यमाणमेव प्रयोजनमित्यत्राह—न चेति ॥ स्मृतिः
पुनः “पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ।” इत्युक्तत्वादित्यर्थः । ननु मुख्यवृत्ति-
परित्यागे गुणवृत्त्यार्यप्रतिपादने प्रयोजनास्तित्वं तावदवगम्यते ; कीदृशं तु तत्—इति
वीक्षणायां ‘नूनमनेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् ; अन्यस्यासंभवात्, समाने वाक्यान्तरे वा
तस्यैव वा तज्जातीयस्य वा प्रयोजनस्यानुभूतचरत्वात्’ इति युक्त्यनुसन्धानसनायीकृता
विमर्शापरपर्याया स्मृतिरेवेत्यं प्रयोजनं गोचरीकरिष्यतीति कुतोऽत्र शब्दव्यापारो-
पारोहपरिकल्पनाप्रयासोपगम इत्याशङ्क्याह—नियमाप्रतिपत्तेरिति ॥ नियामकस्य कस्य-
चित् एतदेवानेन प्रयोजनमत्र विवक्षितमित्यस्मिन्नर्थेऽनुपलम्भादित्यर्थः । व्यञ्जनव्यापारो-
पगमे हि सहकारिविशेषबलान्नियमः सेत्स्यतीति भावः । संप्रति शब्दव्यापार-
गम्यत्वममुष्य पारिशेष्यसिद्धमिति निगमयति—इत्यस्ति तावदिति ॥ प्रतीतिकार्यो-
त्पत्तेरखण्डिताया उपलम्भात् तस्याश्च वर्णितदिशान्यतोऽसंभवे शब्दनिबन्धनं [नत्वं] बलायातं
नापोदितुं शक्यमित्यर्थः । तथापि कथं व्यञ्जनव्यापारसिद्धिरित्याशङ्क्य तदपि
पारिशेष्यादेवेत्याह—व्यापारश्चेति ॥ उक्त[उक्तात्] लक्षणायास्तु [त्रय]सांनिध्यापेक्षत्व-
नियमात् तस्य च प्रमाणान्तरानवगम्यतया प्रयोजनासंभवात् न प्रयोजनविषये

१. घ. ‘न च... ..प्रसङ्गाच्च’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘तेः’

३. ग. ‘नियम्या’

४. क. ग. ‘रेव विव-’

ग. ‘रेतदिव-’

५. ग. ‘शब्दस्यैव’

लोचनम्

नाभिधात्मा, समयाभावात् ; न तात्पर्यात्मा, तस्यान्वयप्रतीतावेव परिक्षयात् ; न लक्षणात्मा, उक्तादेव हेतोः स्वैलङ्घनित्वाभावात् ; तत्रापि हि स्खलद्रुतित्वे पुनर्मुल्यार्थवाधा निमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्था स्यात् ; अत एव यत् केनचित् लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तद्व्यसनमात्रम् । तस्मात् अभिधातात्पर्य-लक्षणव्यतिरिक्तः चतुर्थोऽसौ व्यापारो ध्वननद्योतनैव्यञ्जनप्रत्यायनावगमनादिसोदर-व्यपदेशनिरूपितोऽभ्युपगन्तव्यः । यद्वक्ष्यति—

कौमुदी

स्खलद्रुतित्वं शब्दस्य शक्यावगमम्, येन तत्र लक्षणा स्यादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं क्षिपति—तत्रापि ॥ प्रथमं तटादौ लक्ष्ये त्रयम्, अनन्तरं तत्रैव प्रयोजने तदपेक्षणीयम् ; पुनस्तत्रान्य [अन्यत्] एव [वं] न कचिदवस्थातुं पर्याप्तो भवति ; अतो [अन्ततो, गत्वा यत्र-लक्षणानभ्युपगमः, तत आरभ्य मूलपर्यन्तं सन्निव्यमाभात् [त्रयसन्निव्यमाभात्] लक्षणा-प्रवृत्त्यसम्भवदोषइति मूलक्षयकारिण्यनवस्था स्वयमुल्यास्यतीत्यर्थः । प्रयोजनविषयस्य व्यापारस्य लक्षणात्वक्षेपेण 'नासौ लक्षणैव किन्तु लक्षितलक्षणैव' इति वदतः पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्त इत्याह—अत एवेति ॥ नाम कृतमिति ॥ नाममात्रमेवैतत् ; वस्तुतस्तु व्यञ्जन-व्यापार एवायम् ; न च नास्ति विमतिरित्यर्थः ॥ व्यसनमात्रमिति ॥ ध्वनिध्वंसननिरव-प्रहदुराप्रहिकताविलसितमित्यर्थः । इदानीं चतुर्थकक्ष्यायां ध्वननव्यापार इत्येतन्निर्वाहो-पसंहरति—तस्मादिति ॥ चतुर्थे इति वचनं प्रसिद्धतराभिधाव्यापारतुल्ययोगक्षेमतां प्रदर्शयितुम् ; तस्य स्वरूपं स्पुटयितुमिह बहुपर्यायपदोपादानम् । ध्वननं द्योतनं व्यञ्जनं प्रत्यायनं अवगमनमिति व्यपदेश आदिर्येषां तैः सोदरैः पर्यायैः व्यपदेशैर्निरूपित इत्यर्थः । अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां भेदस्य स्पुटत्वात् लक्षणातोऽस्पुटत्वात् ततो भेदं प्रसाधितं कारिकाकारोक्त्या व्रजयति—यद्वक्ष्यतीति ॥ अथ श्रोतृसुखावबोधार्थं व्यापाराणां

१. प. ड. न. 'नाभिधानात्मा'

२. क. ग. घ. 'लक्षणम्.'

३. ग. 'न' नास्ति ।

३. ग. 'द्योतन' नास्ति ।

४. ग. 'स्तमितगति.'

४. ड. 'अवगमनादि.'

५. क. ग. प. 'हि' नास्ति ।

५. 'अवगमनादि.'

६. ड. 'व्यसन.'

लोचनम्

“मुह्यं वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥” इति ।

तेन समयापेक्षा वाच्यार्थवगमनैशक्तिः अभिधाशक्तिः ; तदन्यथानुपपत्तिसंहायार्थवै-
बोधनशक्तिः तात्पर्यशक्तिः ; मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिः

कौमुदी

स्वरूपमुपसंहारच्छलेनाह—तेनेति ॥ समयापेक्षत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्—वाच्यार्थेति ॥
तदन्यथेति ॥ तच्छब्देन वाच्यार्थपरामर्शः । तस्य सामान्यात्मनो वाच्यार्थस्य अन्यथा
विशेषाभावे या अनुपपत्तिः तत्सहायार्थस्य विशेषस्यान्वितरूपस्यावबोधने या शक्तिरिति ।
तदेव शक्तित्रयं तदुपजनितं यदर्थाणां पदार्थवाक्यार्थलक्ष्यरूपाणामवगमनं तदेव मूलं
तस्माज्जाता तत्प्रतिभासपवित्रितस्य प्रतिपत्तुः प्रतिभा तत्सहाया अर्थस्य प्रयोजनात्मनो
धातने शक्तिः ध्वननव्यापार इत्यर्थः । नन्वर्थत्रयावगममूलजातत्वं प्रतिपत्तुप्रतिभाया
असङ्गतम्, अवगमनानामाशुतरविनाशशीलानां क्रमेण युगपद्वा निदानत्वायोगात्
इत्याशङ्क्य तन्मूलजातत्वसमर्थनार्थमुक्तम्—तत्प्रतिभासपवित्रितेति ॥ तत्प्रतिभासोऽर्थ-
त्रयावभासः तेन पवित्रितः संस्कारलक्षणातिशयविशेषसनाथतया संपादितः ।
अयमर्थः—न तावदर्थवगमानां स्वरूपेण प्रतिभोत्पादं प्रति हेतुत्वमभिमतम् ;
किन्तु प्रतिपत्तात्मनि विशिष्टसंस्काराधानद्वारेण ; प्राचीनार्थत्रयावगमाहितसंस्कारस्य
हि प्रतिपत्तुः स्वयमेव काचित् परामर्शवितर्कोहादिशब्दाभिधेया प्रतिभाख्या मनोपा
तावत्समुन्निपति ; तत्सहकारिसमवधानबाध शब्दः प्रमाणान्तरानवगम्यं प्रयोजनं
प्रतिपादयति ; तत्प्रतिपादकशक्तिर्व्यञ्जनव्यापार इत्युच्यते । व्यञ्जनशब्देन ह्यभिधादि-
वैलक्षण्येन ज्ञानजननसामर्थ्यमात्रमपदिश्यते, प्रदीपादेरपि व्यञ्जकत्वावगमात् । अतः
एवास्य बहुपर्यायपदवाच्यत्वमिदं तद्विरहश्चेति सर्वथा प्रसिद्धसामग्रीसंपातदुरुत्पाद-
प्रतीतिविशेषकार्यलिङ्गानुमानावगम्यमानसद्भावो व्यञ्जनव्यापारः समञ्जसमतिभिरसन्दिहानै-
रेवायमभ्युपगन्तव्य इति । ननु केन बाभिप्रायेण प्रयोजनविषयो व्यञ्जनव्यापार

१. प. 'समयापेक्षवाच्यमिधा.'

२. क. ख. ग. ड. च.

'वाच्यवगम.'

३. च. 'गमक.'

४. घ. 'साहा.'

५. ख. घ. 'येषां.'

लोचनम्

लक्षणाशक्तिः ; तच्छक्तित्रयोपजनितार्थविगममूलज्ञाततत्प्रातिभासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभा-
सहायार्थद्योतनशक्तिः ध्वननव्यापारः । स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्
प्रधानभूर्तः काव्यात्मा इत्याशयेन निषेधप्रमुखतया च, प्रयोजनविषयोऽपि
निषेधविषय इत्युक्तः । अभ्युपगममात्रेण चेदमुक्तम् । न तत्र लक्षणा,
अत्यन्ततिरस्कृतत्वान्यसंक्रमणयोरभावात् । न चार्थशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः ।
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव ; यथा तस्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य

कौमुदी

इहोक्तः । “स हि वाच्ये विधिरूपे कदाचित् प्रतिषेधरूपः” इति व्यङ्ग्यस्य
प्रतिषेधरूपत्वं ध्रुवता प्रतिषेधविषयत्वेनैवायमुक्तः न तु प्रयोजनविषयत्वेन । तत्र च
को हेतुरित्यपेक्षायामाह—स चेति ॥ प्रयोजनविषयव्यञ्जनव्यापारकथनं पूर्वप्रवृत्त-
व्यापारत्रयस्य न्यङ्कारहेतुकं प्रधानत्वं हेतुकत्वं [तद्वेतुकं] काव्यात्मत्वं च सम्भावयितुं
प्रयोजनविषयस्यापि सतो विधिनिषेधविषयत्वकथनं निषेधाभिमुखत्वनिबन्धनमेव न
वास्तवमिति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । यथोक्तप्रयोजनाभिप्रायेणैवात्र लक्षणासद्भावोऽ-
भ्युपगम्यास्माभिरुक्तः । वस्तुतस्तु नात्र लक्षणापीत्याह—अभ्युपगममात्रेणेति ॥ अत्र
हेतुमाह—अत्यन्तेति ॥ यत्र हि वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वार्थान्तरपरिणतत्वान्यतरसंभवस्तत्र
नियमेन लक्षणाप्रवृत्तिः ; इह तु न तदन्यतरसद्भाव इति न लक्षणेत्यर्थः । तथापि कुतो न-
लक्षणेत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—न चेति ॥ व्यापारो व्यञ्जनाव्यापारोत्याभोपयोगित्वरूपः ।
नन्येकस्यैव शब्दस्यान्योन्यविलक्षणा अभिधादिभेदमिन्नाः शक्तयो भवेयुः ; अर्थप्रतीति-
लक्षणस्य कार्यस्य चैकत्वादिकैत्र शक्तिः किं न स्यादित्यत्राह—सहकारिभेदाच्चेति ॥

१. ग. ‘वाधोप-’

२. घ. ड. च. ‘वगमन-’

३. ग. ‘ज्ञात-’

४. क. ख. ग. ‘प्रतिभाप-’

५. क. ‘प्रतिपत्-’ नास्ति ।

घ. ‘प्रतिवक्तृ-’

६. ग. ‘प्रमा-’

७. घ. ‘नयस्य कुर्वन्’

८. क. ख. ‘प्रधानम् । अन एव-’

९. क. ख. ग. ‘विधिनिषेध-’

१०. ग. ‘क्तम्’

११. क. ख. ‘येनदु-’

१२. क. ख. ग. घ. ड. च. ‘न हि’

१३. क. ख. ग. ‘तथा’

१४. घ. ‘धर्मस्य’

लोचनम्

विवक्षावगतावनुमापकत्वव्यापारः, अक्षादिसहकृतस्य वा विकल्पकत्वव्यापारः । एवमभिहितान्वयवादिनां तावदियदनपह्वनीयम् ॥

योऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये

कौमुदी

अभिधादिशक्तीनां भेदप्रयोजकः समयादिसहकारिभेदः प्राक् प्रपञ्चेन प्रदर्शित एव ; विषयभेदाच्च तत्प्रतीतिकार्यभेदात् एकत्वमसिद्धमिति भावः । स्पष्ट एवेति संप्रतिपन्नस्थले तदर्शनमुक्तम् । तदेवाह—यथेति ॥ तस्यैवेति ॥ यस्यैव वाच्याद्यर्थेऽभिधादिव्यापारः । अनुमापकत्वशक्तिसिद्धौ सहकारिभेद उक्तः—व्याप्तिस्मृत्यादीति ॥ आदिशब्देन पक्षधर्मत्वादिः । अक्षं चक्षुरादि । आदिशब्दाल्लिङ्गादि ॥ विकल्पकत्वव्यापार इति ॥ सविकल्पकज्ञानजनकत्वव्यापार इत्यर्थः । देवदत्त इत्यादयो हि नामशब्दाः स्वसंज्ञलिप्तं वस्तु प्रत्यक्षमवगमयन्तश्चक्षुरादय इव सविकल्पकज्ञानोत्पादने व्याप्रियन्ते ॥ यथाहुः—
“संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न वाधते । संज्ञिनः सा तटस्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥”
इति ॥ संप्रति प्रभाकरमतानुरोधिभिरप्यनुज्ञेयोऽयं व्यञ्जनव्यापार इति वक्तुमुज्ज्वलभाषणः कौमारिल्यपक्षप्रतिक्षेपपर्वणि लब्धलक्षतामात्मन उपक्षिपन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ इयदिति ॥ त्रयो ह्यत्रेत्यादिना विकल्पकत्वव्यापार इत्यन्तेनोपपादितस्यार्थपिण्डस्य परामर्शः ॥ अनपह्वनीयमिति ॥ सिद्धमिति शेषः । योऽप्यभिधाव्यापारमेवेच्छतांति संबन्धः । एवकारस्तात्पर्यशक्यादिव्यवच्छेदार्थः । अत एव ध्वनिसिद्धान्तपूर्वपक्षत्वमस्याः सूत्रितम् ॥

ननु पदार्थप्रतिपत्तेरभिधाजन्यत्वेऽप्यन्वयस्य मुख्यस्यामुख्यस्य तत्तामर्थ्यलभ्यस्य चार्थस्य तज्जन्यत्वासम्भवात्तादार्ध्येन व्यापारान्तरकल्पनावययानुज्ञेयेत्याशङ्क्य तत्प्रतीतिरप्यभिधाजन्यत्वमेवेति वक्तुं चतुर्थकस्यापर्यन्तधावितामभिधाया दर्शयति—दीर्घदीर्घमिति ॥ तत्रान्वयस्याभिधाविषयत्वे हेतुमाह—अन्विताभिधानवादीति ॥ पदैरेवान्वितस्वार्थप्रतिपादनशक्तिभिः गुणप्रधानभावात्मा संसर्गः प्रतिपाद्यत इत्यन्वयोपहितानामेव पदार्थानामभिधानम्, न तु सामान्यात्मनां पदार्थानामिति नियमेन वदन्वादीत्यर्थः ।

१. ग. ‘कृत्य’

४. ग. ‘क्ष’

२. क. ख. ग. ‘विकल्पक’

५. ग. ‘हरये’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘वादिनामिय’

लोचनम्

गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि ^१दीर्घदीर्घो व्यापारः तदेकोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् । अथानेकोऽसौ, तद्विषयसहकारिभेदात् असजातीय एव युक्तः । सजातीये च कार्ये विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां

कौमुदी

तथापि कथं पर्यन्तकस्याविनिवेशिनोऽर्थस्याभिधानव्यापारविषयत्वमित्याशङ्क्य तदर्थ-
प्रत्यायनपरतयैव शब्दप्रयोगात्तत्पर्यस्य च वाक्यार्थत्वप्रयोजकत्वात् सोऽप्यभिधाविषय
एवेत्याह—यत्पर इति ॥ आन्तरालिकव्यवधायकस्थानविशेषसंभवेऽपि क्रमेण
तद्व्याप्तिद्वारा पर्यन्तस्थानपर्ववसायिवे दृष्टान्तः—शरवदिति ॥ यथा धानुष्केण केनापि
क्षिप्रहस्तेन क्षितः शरः शरीरावरणं शरीरं च विनिर्भिद्य प्राणानादाय पृथिवीं
प्राप्नोति, तद्वदान्तरालिकानेककस्यास्कन्दनक्रमेण पर्यन्तकस्यापर्यन्तमेकैवाभिधाभि-
धावत्येवेत्यर्थः । यद्यपि कार्यकावगम्यसद्भावस्य स्वयमतीन्द्रियस्य व्यापारस्य घण्टानुराणि-
तादिवन्मुख्यं दीर्घत्वं नोपपद्यते, तथापि तन्मतानुसारेण तत्स्वरूपान्युपगम-
पूर्वकं स किमेकोऽनेको वेति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तस्येति ॥
अभिमत इति शेषः । कुत इत्याक्षेपे । एकत्वे न कश्चिदपि हेतुरित्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—भिन्नविषयत्वादिति ॥ व्यापारस्य हि विषयमुखेनैव स्वरूपप्रतिष्ठम्,
न स्वरूपेण । यदाहः—“विषयस्यैव हि समप्रभरसहिष्णुत्वात्” इति ।
अतो विषयभेदे स्थिते सति तन्निबन्धनो व्यापारभेदोऽप्यवश्यं भवन् न
निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—अथानेक इति ॥ तदिति तर्हीत्यर्थः ।
असजातीयत्वं विजातीयत्वम् । तत्र हेतुः विषयेत्यादि । विषयभेदात्तावदनेकजातीयत्वमुक्त-
प्रकारेण सिद्धम्; सहकारिभेदाच्च विजातीयत्वमस्य शब्दस्यानुमापकत्वविकल्पकत्वा-
शुक्त्यायप्रसिद्धम्—इत्येकविषयावच्छेदेन भिन्नादेकस्माद्यापाराद्विषयान्तरसंबन्धी व्यापारो-
ऽन्यो विजातीयश्च युक्त इति सिद्धमस्मदभिलषितमित्यर्थः । किं च व्यापारस्य यत्कार्य-
मनेकार्थविषयज्ञानलक्षणं तदपि किं सजातीयम्, विजातीयं वा ? नाद्य इत्याह—

१. इ. च. 'दीर्घो'

३. क. घ. 'कार्ये' नास्ति ।

२. ग. 'इव' नास्ति ।

घ. 'एव शब्दः स युक्तः'

लोचनम्

पदार्थविद्धिः निषिद्धः ; असजातीये चैतन्मन्त्र एव । अयं^१ योऽसौ चतुर्थ-
कक्ष्यानिविष्टोऽर्थः स एवं झटिति वाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घत्वं
विवक्षितम् ; तर्हि^२ तत्र संकेताकरणात् कथं साक्षात् प्रतिपत्तिः ? निमित्तेषु

कौमुदी

सजातीये चेति ॥ तत्रापि किमेकस्यैव व्यापारस्य विरम्य प्रवृत्तिः, व्यापारान्तरं वा ?
नाथः न्यायवित्प्रतिषेधविरोधात् । द्वितीयेऽस्मदभिमतसिद्धिः । न चास्ति प्रकारान्तर-
मित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—असजातीये चेति ॥ अस्मन्मन्त्र इति ॥ अस्मत्सिद्धान्त-
सिद्धिरित्यर्थः । व्यापारस्य दीर्घत्वं नाम एकस्यैव स्वरूपेण सतोऽनेकविषयप्रवृत्ति-
सामर्थ्यलक्षणम्, अनेकत्वेऽप्येकजातीयत्वं वा—इत्येतन्मतं निरस्य अधुना प्रतिपिपाद-
यिपितार्थप्रतिपादनज्ञाटिल्यविशेष एव दीर्घत्वं नैकत्वमेकजातीयत्वं वेति मतमुद्भाव्य
दूषयति—अथेति ॥ चतुर्थशब्देऽन्यमात्रविवक्षयात्रोपात्तम्, तेनाभिधामूले ध्वनौ
नाव्याप्तिः । प्रतिपादितज्ञाटिल्यमप्यस्माकमभिमतमेव ; अभिधानज्ञाटिल्यं पुनरसंभवि,
संकेतस्मरणत्वप्राणत्वादभिधायाः अन्त्यकक्ष्यानिनिवेशिनो व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य संके-
तागोचरत्वात् । न हि गङ्गादिशब्दस्तटादिगतपवित्रत्वाद्यर्थे केनचिदपि गृहीतसंकेत
इति तदपेक्षस्याभिधाव्यापारस्य न व्यङ्ग्यार्थावगाहित्वमस्तीत्यर्थः ॥ साक्षादिति ॥
मुख्याभिधाव्यापारणेत्यर्थः । ननु पदार्थवाक्यार्थयोः निमित्तनैमित्तिकभावाभ्युपगमा-
निमित्तभूतेषु च पदार्थेषु संकेतग्रहणात् पृथग्वाक्यार्थविषयसंकेतानपेक्षयैव पदार्थसंकेत-
मात्रेण तदन्वयावस्थवाक्यार्थप्रतीतिः साक्षादेवाभिधाव्यापारजन्या भविष्यतीति शङ्कामुद्भाव्य
व्युदस्यति—निमित्तेष्विति ॥ तुशब्दावघोषित एवार्थः संकेतानपेक्ष इत्यनेनोक्तः ।
वाक्यार्थस्य प्राथमिकप्रतीतिपयाध्यासित्वाभ्युपगमे हि नियतपूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्व-
व्याप्तत्वस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिनीत्या निवृत्तिरेव
स्यादिति न तदङ्गीकारपूर्वको व्यङ्ग्यार्थाभिधेयत्वनिर्वाह इत्यर्थः ॥ प्रपौलं
प्रतीति ॥ प्रपौलं निमित्तमपेक्ष्यत्वनो नैमित्तिकत्वमभिमतं स्यादित्यर्थः ।
पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तेः पश्चात्तन्त्वेऽपि तद्विषयस्य संकेतग्रहणस्य पूर्वमेव वृत्त-

१. ग. 'च' नास्ति ।

२. क. ख. 'इति'

३. क. ख. 'तत्र तर्हि'

लोचनम्

संकेतः नैमित्तिकत्वसावर्थ इति संकेतानपेक्ष एवेति चेत् पक्षः श्रोत्रियस्योक्तिः कौशलम् । यो ह्यसौ पर्यन्तकस्याभार्यर्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः पदार्थावगमौ निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रपौत्रं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतम् । अथोच्येत—पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्भवतीति

कौमुदी

त्वात्, तद्द्वारकः पदार्थानां निमित्तत्वव्यपदेशो न विरुध्यते । उपलभ्यते हि गृहीतसंकेतस्य प्रतिपत्तुः 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव झटिति पवित्रत्वप्रभृतिपार्यन्तिकार्यविशेषविषया प्रतिपत्तिरिति शङ्कामुत्थाप्य कदर्थयति—अथोच्येतेत्यादिना ॥ तस्याः पार्यन्तिकार्यविषयायाः प्रतिपत्तेरनुसरणे स्वमतेन निर्वहणे यदुपयोगि तथाविधं न किञ्चिदुक्तं स्यात् । अयमर्थः—इह गृहीतसङ्गतेरसङ्गेन तथाविधार्थप्रतीतिरुपलब्धेति दर्शनमेव भवद्विरपि प्राणत्वेनोपवर्णितम् ; नान्यत्किञ्चित् ; प्रतीतिश्चैवंविधैषास्माभिरप्यनवखण्डिताङ्गीक्रियत एव । यत्र हि संकेतो गृहीतचरः तद्विषयप्रतीतिहेतुरेवासौ भवितुं युक्तः ; नान्यविषयप्रतीतिहेतुः, अतिप्रसङ्गात् । न च वाक्यार्थं कदाचित् कस्यचित्संकेतग्रहणं वृत्तमिति न तद्विषयः शब्दस्याभिधाव्यापारः शक्यः कल्पयितुम् । अन्यविषयस्य संकेतस्यान्यविषयप्रतीतिहेतुत्वेऽभ्युपगम्यमाने सत्येकशब्दसंकेतग्रहणशालिनः सकलवाक्यार्थप्रतीतिः प्रसङ्ग्येत, अविशेषात् । निमित्तनिमित्तिभार्यः पूर्वापरभावनियतः तद्विरहे कथंचिदपि न शक्योपपादनः । न च संस्कारद्वारा तत्समर्थनसंभवः प्रागुक्तातिप्रसङ्गानतिवृत्तेः । निमित्तनैमित्तिकाभेदे तथाभावमङ्गः, भेदे चान्यविषयसंकेतस्यान्यधीहेतुत्वानुपपत्तिः । प्रतीतिझटिलं तु झटित्वेव समनन्तरमुपपादयिष्यतीति । अभ्युपगम्य च पदार्थगतसम्बन्धग्रहणं तस्य वाक्यार्थप्रतीतावकिञ्चित्करत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदपि न संभवतीत्याह—

१. ग. . प. 'इति' नास्ति ।

२. ग. 'यत्' नास्ति ।

३. ग. 'पदयत्' ।

४. क. ख. ग. 'श्रोत्रियस्या-
नुवाक्यहेतुस्योक्ति-

५. घ. 'रि' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'भागायः'

७. क. ख. 'अङ्गम' नास्ति ।

८. ख. 'प्रवग-

९. क. ख. ग. घ. ङ. 'उच्येत'

१०. त. 'निमित्तनैमित्तिकभावः'

लोचनम्

अमुया वस्तुस्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तदनुसरणोपयोगि न किञ्चिदप्युक्तं स्यात् । न चापि प्राक् पदार्थेषु संबन्धग्रहणं वृत्तम्, अन्वितानामेव सर्वदा प्रयोगात् । आवापोद्वापभ्यां तथाभाव इति चेत्, संकेतः पदार्थमात्र एवेत्यभ्युपगमे पाश्चात्त्यैव विशेषप्रतीतिः^१ । अथोच्यते—‘दृष्टैवै’ इति तात्पर्यप्रतिपत्तिः,

कौमुदी

न चेति ॥ अन्विताभिधानवादे पदानामन्विताभ्यामिधायकत्वयैव सर्वदा प्रयोगनियमात् पृथक्पृथक् प्रातिस्विकार्थे प्रयोगाभावात् न पदपदार्थसंकेतग्रहणोपायोऽस्ति, सकलपद-कदम्बकसमर्पितार्थपिण्डस्य कृत्स्नसमुदायसाधारणसन्निधेः विशेषसम्बन्धावधारणस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः । स्यादेतत्—‘गामानय’ इति वाक्ये यत् आनयेतिपदं तस्योद्वापे बधानेतिपदप्रक्षेपे च आनयनार्थस्योद्घारात् बन्धनलक्षणस्य चावापात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आनयेतिपदंशस्य आनयनंशोऽर्थो गृह्यते । एवं प्रयोगान्तरेषु पदान्तराणां प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहः सुलभ एव । यदाहुः—

“सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ।

इत्याकलय्य पुनरेव विशेषतोऽपि शब्दार्थसङ्गतिमवैति जनस्तदस्यः ॥” इति ॥

अतः पदार्थेषु संभवत्येव संकेतग्रह इति शङ्कित्वा परिहरति—आवापेति ॥ तथा प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहस्य भावः सद्भावः ; सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानलभ्यत्वा-द्विशेषप्रतीतिः इह प्रथमं सामान्यरूपाः पदार्थाः परामृश्यन्ते ; तदनन्तरं विशेषरूपो वाक्यार्थः प्रतीयते ; तदेतन्प्राप्यलक्ष्येयमित्यर्थः । दृष्टविशेषावष्टम्भेन तदसंभवमाशङ्क्य परिहरति—अथोच्यत इति ॥ तात्पर्यशब्दः पार्यन्तिकव्यङ्ग्यमितिमतार्थवचनः । तत्प्राति-

१. क ख. ‘आवापुपयोगेन’

ग. ‘रणोपयोगि’

२. ग. ‘तदपि’

३. क. ख. ‘संकेत-’

४. क. ख. ‘सदा’

५. ‘सर्वथा’

६. घ. ‘नृक्’ नास्ति ।

७. घ. ‘प्रतिपत्तिः’

८. घ. ‘तावत् इति’

लोचनम्

किमत्रं कुर्म इति ; तदिदं वयमपि^१ न नाङ्गीकुर्मः ; यद्वक्ष्यामः—

“तद्वत्सचेतसां सोऽयों वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तैत्त्वार्थदर्शिन्यां श्रुतिर्येषावभासते ॥”

इति ; किं तु सातिशयानुशीलनाभ्यासात्तत्र संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय-
तद्विकल्पपरम्परानुदयात् अभ्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवत् न संवेद्यते इति । निमित्त-

कौमुदी

पत्तिश्रुतिलम्बोक्तोक्ति—तदिदमिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकारिकां संवादयति—यदिति ॥
कथं तर्हि विद्यमानस्य क्रमस्यासंवेद्यमानत्वमिति पृच्छति—किञ्चिदिति [किं त्विति] ॥
हेतुमुद्धाटयन्नुत्तरमाह—सातिशयेति ॥ तत्र श्रुतेति तात्पर्यार्थप्रतीतौ संवेद्यमानतया
संभाव्यमानोऽपि क्रमो न संवेद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—सजातीयेति ॥ वाक्यार्थ-
प्रतीत्या सजातीयाः शब्दप्रतिपाद्यार्थविषयत्वेन सदृशा ये ते तादृशा विकल्पाः
पदार्थादिविषयाः प्रत्ययाः, तेषां परम्परया पूर्वोत्तरक्षणवर्तितया अनुदयाच्छब्दश्रवण-
पर्यस्तिकार्थप्रतिपत्त्योरन्तरालेऽनुदयादनुल्लेखनाद्धेतोरिति ; तत्रापि हेतुः—सातिशयानु-
शीलनाभ्यासादिति ॥ सातिशयं यदनुशीलनं पर्यालोचनं तस्याभ्यासादप्राप्तेनादिति ।
कान्यत्रैतत् दृष्टचरमिति तत्राह—अभ्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवदिति ॥
अभ्यस्तो भूयोभूयः पर्यालोचितः विषयो व्याप्यव्यापकवाच्यवाचकमात्रसम्बन्धलक्षणाः
ययोस्ते तथा ; व्याप्तिस्मृतिः समयस्मृतिश्च व्याप्तिसमयस्मृती, तयोः अनुमाने
व्याप्तिस्मृतौ शाब्दे समयस्मृतौ यथा क्रमो न संवेद्यते तद्वदित्यर्थः । यद्वक्ष्यति
“अभ्यस्ते हि विषये विभावप्रतीतिक्रम इत्यमेव न लक्ष्यते । अभ्यासो ह्यमेव
यप्रणिधानादिना विनैव संस्कारस्य बलवत्त्वात् सदैव प्रभुशुत्सुतया अवस्थापनमिति ।
एवं यत्र धूमस्तत्राग्निरिति हृदयस्थितत्वात् व्यप्तेः पञ्चधर्मताज्ञानमात्रमेवोपयोगि भवतीति
परामर्शस्थानमाक्रामति श्रुत्युत्पन्नेऽपि धूमज्ञाने तद्याप्तिस्मृत्युपकृते तद्विजातीयप्रणिधानानु-

१. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

४. ग. ‘स्मृति तमवत्र’

२. क. ख. ‘अपि न’ नास्ति ।

घ. ‘स्मृत्यङ्कः’

३. क. ख. ‘तद्वत्सचेतसिन्वा’

लोचनम्

नैमित्तिकभावश्चावस्थाश्रयणीयः । 'अन्यथा गौणलाक्षणिकयोः मुख्याद्वेदः, श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणप्रवृत्तस्य पारदौर्बल्यम्' इत्यादिप्रक्रियाविधातः, निमित्ततावैचित्र्येणैवास्याः सैमर्थित-
त्वात् ; निमित्ततावैचित्र्ये चाम्युपगते किमपरमस्मात्सूयया ॥

कौमुदी

सरणादिप्रतीत्यन्तरानुप्रवेशविरहात् आशुभाविन्यामप्रिप्रतीतौ क्रमो न लक्ष्यते" इति ॥
ननु संविलसादमात्रलभ्यत्वात् संवेद्यवस्तुसत्तायाः क्रमस्यासंविदितस्य सत्ताङ्गीकारो
निर्मूल इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषप्रतीत्योः कार्यकारणभावनश्चयात् संभाव्यत
एव क्रमः ; कथितक्रमेण तदसंवेदनमात्रम् ; उपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुप-
लब्धेरेवाभावगमकत्वादिह च तदभावादित्याह—निमित्तेति ॥ आवश्यकत्वमुपपादयन्
हेतुमाह—अन्यथेति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमेनाभिधाया एव पार्यन्तिकार्य-
पर्यन्तधावित्वे सतीत्यर्थः । गौणलाक्षणिकयोरन्योऽन्यं भेदः, तयोश्च मुख्यार्थाद्वेदो
भवतीत्येतत् व्याहृतं स्यात्, अभिधान्यापारैकगोचरत्वस्य सर्वत्राविशेषात् ; न केवल-
मस्मिन् पक्षे लौकिकशब्दव्यवहारविरोध एव वैदिकव्यवहारमर्यादापि पर्याकुला
स्यादित्याह—श्रुतिलिङ्गादीति ॥ कुतो निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमे कथित-
व्याघातदोषापात इत्यत्राह—निमित्ततावैचित्र्येणेति ॥ अस्या इति लौकिकवैदिकशब्द-
प्रमाणप्रक्रियाया इत्यर्थः । शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकत्वनिबन्धने ह्येतेषां पूर्वप्राबल्यपरदौर्बल्ये ;
तच्च निमित्तनानात्वकृतमेव ; तुल्यव्यापारत्वे सति हि तद्वृत्तेः शीघ्रविलम्बितत्व-
विशेषनिबन्धन [यः निर्निबन्धनः] एव स्यात् । अतः "स्वपक्षहानिकर्तृत्वाच्चः कुलाङ्गारतां
गतः" इत्याभाणकविषयनापत्तिं परिजिहीर्षता कथितलौकिकवैदिकप्रमाणव्यवस्थामव-
स्थापयता निमित्तनैमित्तिकभावोऽवश्यमभ्युपेय इत्यर्थः । यद्युक्तदोषपरिजिहीर्षया
निमित्तवैचित्र्यमभ्युपगम्येत, तदास्मदमीष्टस्य व्यापारचतुष्टयस्य परिध्वंसः प्रद्वेप-
मात्रप्रवृत्त इति स्यात् । तच्च न समञ्जसं प्रामाणिकाप्रेसरमानिनो भवत
इत्याह—निमित्ततावैचित्र्य इति ॥

१. क. ख. ग. घ. च 'अवयवी'

२. ग. 'प्रक्रियाविकल्पात्प्रामित्त'

३. क. ख. 'सामर्थ्यान्निमित्त'

घ. ड. च. 'समर्थत्वात्'

४. घ. 'अस्य'

लोचनम्

येऽप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तैर्दर्शमादुः तैरप्यविधापदैपतितैः सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया । तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म इति अस्मच्छास्त्रकारेण न न विदितं तत्त्वालोकप्रन्यं विरचयता इत्यास्ताम् ॥

कौमुदी

इत्थं प्राभाकराणां प्रत्यवस्थानं प्रत्याख्याय संप्रति वैयाकरणानां वचनविजृम्भितं वैयाख्यमात्रमिति वक्तुमाह—येऽपीति ॥ अविभक्तं वर्णपदादिविभागरहितम् । ननु विभागप्रसिद्धि-
लौकिकपरीक्षकसंप्रतिपन्ना कथमपह्नूयतामित्याशङ्क्य वर्णपदादीनां प्रत्येकं समुदिततया वा
अर्थप्रत्यायकत्वासंभवात्तदतिरिक्तं तदभिव्यङ्ग्यमेकमिदं वाक्यमित्यवाधितासन्दिग्धविस्पष्ट-
प्रतीतिसिद्धं स्फोटापरपर्यायं वस्त्वन्तरमेव वाक्यमर्थप्रतीतिहेतुरिति नाविभक्तत्वहानिरित्याह
—स्फोटमिति ॥ तस्य वाक्यार्थत्वं [वाक्यस्य अर्थ]च अविभक्तं स्फोटमादुरिति योज्यम् ।
वैयाकरणाः खलु ब्रह्मवादिन इव विद्याविद्यावस्थे द्वे आस्यपतः ; तत्र अविद्यावस्थामास्याय वा
ईदृशी वाचोयुक्तिः विद्यावस्थां वा ? आद्ये वाघन्तरेभ्यो न भिद्यत इत्याह—तैरपीति ॥
इयमिति ॥ येयमस्माभिः प्रागुन्मीलिता । द्वितीये त्वस्मदभीष्टमेव चेष्टितमिति परितुष्टिमेव
भजामह इत्याह—तदुत्तीर्णत्वे त्विति ॥ कुतो विदितमेवेत्यवगतम् ; न हि ध्वनिशास्त्रपर्या-
लोचनात्तदवगमः । यत्तु विपक्षिदृष्टव्यवलयनमात्मनोऽनेनाचार्येणान्तेऽभिहितं तत्तु
कविदृष्टिमाहर्च्यसंकीर्तनसामर्थ्यात् काव्यार्थतदुपयोग्यर्थान्तरमात्रविषयमवसेपमित्याशङ्क्य
तदवगमे लिङ्गमाह—तत्त्वालोकप्रन्यं विरचयतेति ॥ लक्षणेऽत्र शतृप्रत्ययः । तत्त्वालोक-
प्रन्यविरचनादवगम्यत इत्यर्थः । यद्विषयज्ञानजनकं हि यच्छास्त्रं तत्ततोऽप्यधिकज्ञान-
पुरुषप्रणेत्तृकं दृष्टं यथा व्याकरणादि । तत्त्वालोकश्च पारमेश्वरसत्त्वविषयविज्ञानजनक
इति तद्विषयेतुतेतद्रन्यकृतस्तद्विषयनिरतिशयविज्ञानशास्त्रितानुमीयत इति भावः । इत्य-
मुपक्षिप्तस्य त्वसिद्धान्तस्य भाट्टप्राभाकरवैयाकरणव्यवस्थापितसिद्धान्तविरोधपरिहारप्रकार-
मुपपादितमुपसंहरति—इत्यास्तामिति ॥ एषा कथेति वाक्यशेषः ॥

१. ग. 'स्फोटक'

२. क. ए. 'तदर्थरूपमित्याहुः'

३. ड. 'पद.' नास्ति ।

४. ग. 'भूमदे'

५. क. ख. 'अस्मच्छास्त्रानुसारेण विदितं'

६. क. ख. ग. ड. च. 'तन्त्रालोक.'

७. क. ख. ग. 'विचारयता'

लोचनम्

यत्तु भट्टनायकेनोक्तम्—इह दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे^१ धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृतैव निषेधावगतिः, तदीयभीरुत्वधीरत्वेप्रकृतिनियमावगममन्तरेण-
कान्ततो निषेधार्थगत्यभावादिति, तन्न केवलार्थसामर्थ्यं निषेधगतेर्निमित्तमिति ;
तत्रोच्यते—केनोक्तमेतत् वक्तृप्रतिपत्तुविशेषावगमविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण

कौमुदी

संप्रति काव्यमीमांसकैकदेशिभिरेव स्वसमये समुद्भावितं दोषमपाकर्तुमनुभाषते
—यत्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषे ॥ इहेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्युदाहरणे । आदिपदेन
गोदावरीत्यादिपदसंग्रहः । दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे धार्मिकपदप्रयोगे च सत्येव जायमाना
येयं मा भ्रमेति भ्रमणनिषेधप्रतीतिः सा भयानकरसावेशकृतैव भवितुमर्हति, नार्थसामर्थ्य-
निवन्धनैवेति संवन्धः । व्याघ्रादीनां भयानकरसालम्बनत्वप्रसिद्धेः दृष्टसिंहपदाम्भ्यां
तदालम्बनस्य समर्पणे सति धार्मिकपदेन भयशीलप्रकृतेः प्रतिपत्तुधोपक्षेपात् भयोत्पत्ति-
सामग्री तावदस्मिन् काव्ये समुन्मीलिता । ततश्च भयमेव देशकालाधनालिङ्घितमित्याद्युक्त-
दिशा समात[समासादित]पारिपूर्णभयानकरसनिमग्नचित्तवृत्तितया स्वयमेव स्वच्छन्दसञ्चारा-
समर्थतां प्रतिपत्तासौ प्रतिपद्यत इति रसावेशवशादेव सा निषेधप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदेव
व्यतिरेकद्वारा स्फुटयति—तदीयेति ॥ तच्छब्देन दृष्टसिंहधार्मिकयोः परामर्शः ।
अर्थसामर्थ्यं जाप्रत्येव भीरुत्वादिस्वाभावानवधारणे निषेधावगमाभावात्तद्भावे च
भावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसावेशकृतत्वमवगम्यत इत्यर्थः । ततः किं सिद्धमित्यत्राह—
तन्नेति ॥ यस्माद्रसावेश एव निषेधावगमहेतुस्तस्मादित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यस्यापि सहकारितया
हेतुत्वानपायं दर्शयितुं केवलशब्द उपात्तः । इतिशब्दस्योक्तमित्यनेन संवन्धः ।
एवमनुभाष्य समाधत्ते—तत्रोच्यत इत्यादिना ॥ यदुक्तं तदीयभीरुत्वादिप्रकृति-
नियमावगमं विना न निषेधावगतिरिति तदनुमतमेवास्माकमित्याह—केनोक्तमिति ॥
किं च यथा शब्दव्यापारेण ध्वननात्मना विना न निषेधावगतिस्तथा वक्त्रादिविशे-

१. क. ख. घ. च. 'वदयोगेऽपि'
२. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'अपि'
अधिक ।
३. घ. 'धार्मिकपदप्रयोगेऽपि' इत्यधिकम् ।
४. क. ख. घ. ङ. च. 'भीरु'

५. घ. ङ. च. 'वीरत्व'
६. क. ख. ग. 'निषेधावगत्य'
७. ख. 'तत्र'
८. क. ख. ग. 'सामर्थ्यात्'

लोचनम्

च निषेधावगतिः इति ? प्रतिपत्तृप्रतिभासहकारित्वं हास्माभिः द्योतनस्य
प्राणत्वेनोक्तम् ; भयानकरसावेशश्च न वार्यते, तस्य भयमात्रोत्पत्त्यभ्युपगमात् ;
प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव ; रसश्च व्यङ्ग्य एव ; तस्य च शब्द-

कौमुदी

पावगतिरपि तद्धेतुरेवेति दृष्टान्ताभिप्रायेणाह—शब्दगतेति ॥ इति केनोक्तम्,
नास्माभिरेतदुक्तमित्यर्थः । प्रत्युत एतदेवास्माभिर्निषेधावगतिसामग्रीपदे मूर्धाभिषिक्ततयो-
क्तमित्याह—प्रतिपत्तिरिति ॥ यत्पुनरुक्तं भयानकरसावेशकृतैव प्रतीतिरिति तत्रा-
विरुद्धमंशमनुजानन् विरुद्धमंशं प्ररिसञ्चष्टे—भयानकेति ॥ किन्तु [किं न] तन्मात्रकृतत्वं
निषेधावगतेरिति शेषः । तस्यापि व्यञ्जनव्यापारसहकारित्वाभ्युपगमादिति भावः । कुतो
न वार्यते इत्यत उक्तम्—तस्येति ॥ भयानकरसस्य भयमात्राद्धेतोरुत्पत्तेरभ्युपगमात्
यतो मयमेव विशिष्टसामग्रीलब्धजन्म विशिष्टस्वरूपं भयानको रसः ; यदुक्तम्
“भयमेव देशकालाद्यनालिङ्गितं तत एव भीतोऽहं भीतोऽयं वयस्यः शत्रुर्मध्यस्थो
वेत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादियुद्धयन्तरोदयनियमवत्तया विघ्नबहुलेभ्यो
विलक्षणनिर्विघ्नप्रतीतिनिर्ग्राह्यं साक्षादिव हृदये विधीयमानं चक्षुषोरिव विपरिवर्तमानं
भयानको रसः” इति । इह विशिष्टतत्तादृशस्वभावाभावेऽपि भयमात्रस्य सङ्गादादेव
भयानकरसोत्पत्तेरनिवार्यत्वादित्यर्थः । किं च प्रतिपत्तापि किं कविनिबद्धो धार्मिकः
स्य रसावेश उच्यते, किं वा तदनिबद्धः सहृदयः ? आद्ये रसावेशकृतत्वं
निषेधावगतेरभिदधता व्यङ्ग्यवादिनामानुकूल्यमेवाचरितमित्याह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ अभि-
व्यक्तिः प्रतीतिः, तस्याश्च कारणापेक्षायां व्यञ्जनव्यापार एवेति पर्यवस्यतीत्याह—
रसश्चेति ॥ न केवलं रसस्य व्यङ्ग्यत्वनियमोऽस्माभिः साधयितव्यः यावता
स्वयमभ्युपगत एवायमर्थ इत्याह—तस्य चेति ॥ भट्टनायकमते हि अभिधातो
द्वितीयानांशेन भावकत्वव्यापारेण रसस्य भाव्यमानत्वं स्थितमिति रसव्यङ्ग्यत्वं न

१. क. ख. ग. घ. 'अस्तुप्रतिपत्तु'

घ. ङ. प्रतिपत्तुवत्तु-

२. घ. 'प्राप्तत्वेन'

३. क. ख. 'न वार्यस्य'

४. क. ग. घ. ङ. घ. 'अस्य'

५. क. ख. ग. 'रसस्य च'

लोचनम्

वाच्यत्वं तेनापि नोपगतमिति व्यङ्ग्यत्वमेव ; प्रतिपत्तुश्च रसावेशो न नियतः ; न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसब्रह्मचारी सहृदयः^१ ; अपि तद्विशेषोऽपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वस्तुप्रतिपत्तृप्रतिभाप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सहाते ? किं च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिस्तादनुग्राहकः समर्थत इति सुतरां ध्वनिध्वंसोऽयम् । यदाह—“क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः” ॥

कौमुदी

यत्तसाध्यमित्यर्थः । अपि अनिवद्धः प्रतिपत्ता सहृदयोऽभिमतस्तत्राह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ कविनिबद्धस्य प्रतिपत्तुः रसावेशनियमे सत्यपि रसास्वादयितुरनिबद्धस्य मुख्यप्रतिपत्तुः सहृदयस्य दैवगत्या भीरुधार्मिकसदृश्यभाजः कस्यचित् संभवे सत्यपि सर्वस्य तदभावात् तन्नियम इत्यर्थः । तद्विशेषः सहृदयरूपप्रतिपत्तृविशेषः भीरुधार्मिकसदृशत्वविशेषविशिष्ट इत्यर्थः । तर्हि कल्पनागौरवाश्रयणाद्वरं पारिशेष्यप्रमाणसिद्धव्यञ्जनव्यापाराश्रयणमित्याह—तर्हीति ॥ किं च किमत्र रसध्वनिस्वरूपसद्भावसमर्थनमेतत्, किं वा वस्तुध्वन्यपेक्षया रसध्वनेः प्राधान्यसमर्थनम्, आहोस्विदिह रसध्वनेरपि सद्भावाद् वस्तुध्वनिमात्रोदाहरणत्वासंभवोपपादनमिति वक्तव्यम् । आद्ये सोपहासं दूषणमाह—किं च वस्तुध्वनिमिति ॥ वस्तुध्वनेरनुग्राहकोऽत्र रसध्वनिः, अनुग्राहो वस्तुध्वनिः सहृदयसहृदयमणिमुकुरतलमधिशेते । तत्र वस्तुध्वनिदूषणार्थं रसध्वनिसमर्थनं वृश्चिकभयात्पलायमानस्य विषमाशीविषमुखनिपातसमानमित्युपहसनीयमिदमित्यर्थः । तदाह—ध्वनिध्वंसोऽयमिति ॥ अहो मौढ्यविजृम्भितमिति भावः ॥ सुतरामिति ॥ रसध्वनेरेव मुख्यमात्मत्वं तत्पर्यवसायितयेतरयोरमुद्यमिति स्थास्यति ; तस्य चेयता समर्थितत्वाद् “अस्माभिर्धेदनुष्ठेयम्” इति नीत्या ध्वनिः काव्यारमेत्ययमेव मत्पक्षो भवता साधितः । अतोऽयं दिष्ट्या वर्धामह इत्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'अपि'

१. ग. 'एव' अधिकम् ।

२. क. ख. 'भीरुधार्मिकस्य सब्रह्मचारी-
हृदय एव'

४. क. ख. ग. घ. च. 'सुष्ठुतरा'

लोचनम्

अथ रसस्यैवेयतां प्राधान्यमुक्तं तैत्को न सहते । अथ वस्तुमात्रध्वनेरेतदुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते, तथापि 'काव्योदाहरणत्वात् द्वावप्यत्र' ध्वनी स्ताम्, को दोषः ? 'यदि तु रसानुबोधेन विना न तुच्यते, तद्वयानकरसानुबोधोऽपि नात्र सहृदयहृदयदर्पणमध्यास्ते । अपि तैत्तनीत्या संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानोचित-

कौमुदी

ननु न ध्वनिसमयध्वंसनव्यसनितया इत्यमाचक्षते, किं तु 'भग धम्मिअ' इत्यत्र न वस्तुध्वनेः प्राधान्यम् । रसध्वनेरेवेति तत्र क उपहासावसर इति द्वितीयमुत्पाप्य दूषयति—अथेति ॥ अनुप्राहकत्वेऽपि रसस्य प्राधान्यं वास्तवमास्थीयत एवास्माभिरित्यर्थः ॥ ननु वयमेवं ब्रूमः—उक्तप्रकारेणास्यां गाथायां रसवस्तुध्वन्योरुभयोरपि संभवे यदिदं वस्तुध्वनेरुदाहरणं कृतं तदेतच्छोभनमनसामशोभनमिति तृतीयं पक्षमाशङ्क्य परिहरति—अथेति ॥ द्वावपीति ॥ रसध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च । तर्हि वस्तुमात्रध्वन्युदाहरणत्वमस्य कथमिति चेदत्राह—काव्योदाहरणत्वादिति ॥ काव्यरूपमुदाहरणं काव्योदाहरणम् ; यद्वा काव्यलक्षणोदाहरणमिति । शास्त्रोदाहरणेषु हि प्रतिनियतैकैकलक्षणविषयत्वमेवोदाहरणस्य व्यवस्थितम्, न तु काव्योदाहरणेष्वेवम्, तेष्वयोगव्यवच्छित्तिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात्, तथैव लक्षणकृतां प्राचां प्रवृत्तिदर्शनात्, अशक्यसंपादत्वाच्च, बहुविषयत्वादेकस्यापि काव्यस्य नियतगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । किञ्च किं रसध्वनिमात्रमत्रायुष्मतः सिपाधयिषितं किं वा भयानकरसध्वनिसत्तासमर्थनम् ? न तावत् द्वितीय इत्याह—यदि त्विति ॥ भयानकरसानुबोधभावे काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्वसंवेदनानुपलब्धिं प्रमाणयितुमुक्तम्—नात्र सहृदयेति ॥ आद्ये तु न विवाद इत्याह—अपि त्विति ॥ उक्तनीत्येति ॥ अभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णध्वननन्यापारतद्विषयप्रदर्शनेोक्तन्यायेनेत्यर्थः । संभोगाभिलाषाभिकाया रत्याभिकायाः स्याधि-

१. क. 'रयथा'
२. घ. 'प्रमाणं'
३. क. र. 'उक्तेन गद्ये'
४. क. र. 'काव्ये'
५. क. र. 'अत्र' नास्ति ।

६. ग. 'स्तः'
७. क. र. ग. 'यदि तु
अध्यासे' नास्ति ।
८. क. र. ग. 'चोद्य'

लोचनम्

विशिष्टकाकाचनुभावसंवलनोदितशृङ्गाररसानुबोधः, रसस्यालौकिकत्वात्, तावन्मात्रेण चानवगमात् । प्रथमं निर्विवादसिद्धविविक्तविधिनिषेधप्रदर्शनाभिप्रायेण चैतद्वस्तुध्वने-

कौमुदी

चित्तवृत्तेः विभावभूतमालम्बनं यत्संकेतस्थानं तेन उचितैः विशिष्टकाकादिभिः काकुविशेषैः, आदिशब्दकथितैः स्वरस[स्वरभङ्गा]दिभिधानुभावैः, 'भम धम्मिअ' इति वचनस्य संवलनान्मिश्रणात् अन्योन्यं वामीपां मिश्रणात् उदितस्याभिव्यक्तस्य शृङ्गाररसस्यैवानुबोधः, न तु भयानकस्य ; तस्य आमुख एव प्रतीयमानस्य विशिष्टसद्दयबुद्धावनारोहादित्यर्थः । ननु रसध्वनेरेव प्रधानत्वात्तस्य चास्यां गाथायां प्रतिपादितत्वात् किमिति तदवधीरणया अत्र वस्तुध्वनेरुदाहरणमुक्तम् इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—रसस्यालौकिकत्वादिति ॥ विधिप्रतिषेधादिवल्लोकसिद्धत्वाभावादसस्य झटिति प्रतिपत्तुबुद्धावनारोहादित्यर्थः । तर्हि तत एव हेतोस्तदवगमार्थमुदाहरणदानमावश्यकमित्येव स्यात्, न तु तदभाव इत्यत्राह—तावन्मात्रेणेति ॥ स्वरूपप्रतिपादनमन्तरेणोदाहरणमात्रेण तस्यावगन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रथममिति ॥ वाच्याद्यङ्गस्य व्यतिरेकसिद्धयर्थमेव ह्येतदुदाहरणम् ; तस्य चेयता सिद्धे व्यतिरेके पश्चात् स्वावसरे रसध्वनेः स्वरूपप्रतिपादनं तदुदाहरणं च भविष्यति । वाच्यव्यतिरेकप्रदर्शनं चोक्तगोचरवस्तुध्वन्युदाहरण एव सुकरमिति तस्यैवादौ प्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । अत एवाह—निर्विवादसिद्धेति ॥ उक्तं हि प्राक् "विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न कस्यापि विमतिः" इति । एतदुक्तं भवति—स्यादेतदेवम्, यद्युदाहरणमात्रेण रसस्वरूपावधारणं शक्योपपादं भवेत् ; तच्च तत्स्वरूपोपपादनमन्तरेण व्युत्पादानां चित्तवृत्तिपद्धतावधारोहयितुमशक्यमिति व्यङ्ग्यस्य वाच्यव्यतिरेकप्रसाधनप्रस्तावानुरोधेन तदव्यतिरेकशङ्काकलङ्काङ्कुरविरहितविधिनिषेधरूपवाच्यव्यङ्ग्यविषयत्वादियं गाथात्र रसध्वन्युदाहरणावधीरणयापि वस्तुध्वन्युदाहरणतया वृत्तिवृत्ता प्रयोजनविशेषाभिप्रायेण प्रदर्शितेति न कश्चिदोप इति । एवं भङ्गायकमाश्रितं दूषयित्वा च्चनिगार्गावलम्बिन एव कस्यचित्तस्याख्यानविषय-

१. ग. 'अनुभाव खवलनोदित.'

ग. 'एव चानुपगमात्'

२. क. ख. 'शवलनोचिन.'

क. ख. 'एव भेदस्यानुपगमात्'

३. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'तावन्मात्रादेव'

४. ग. 'रसध्वनेः'

लोचनम्

रुदाहरणं दत्तम् । यस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत् स नास्माकं हृदयभावर्जयति । यदाहुः—“भिनरुचिर्हि लोकः” इति^१ । तदेतदग्रे यथायथं प्रतनिष्याम इत्यास्तां तावत् ॥ अमेति ॥ अतिसृष्टोऽसि,^२ प्राप्तस्ते भ्रमणकालः ॥ धार्मिकेति ॥ कुसुमाद्युपयोगार्थं युक्तं ते भ्रमणम् ॥ विस्रब्ध इति ॥ शङ्काकारणवैकल्यात् ॥ स इति ॥ यस्ते भयप्रक्प्रामङ्गलतिकागकृत ॥ अद्येति ॥ दिष्ट्या वर्धस इत्यर्थः ॥

कौमुदी

विपर्यासमुपन्यस्य सोऽप्राप्तं तदसम्भवमाह—यस्त्विति ॥ ध्वनिव्याख्यानोद्यत इत्यनेन काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानितां द्योतयति । तात्पर्यशक्तिमभिहितान्वयवादिमिरभिहिताम् ; विवक्षासूचकत्वं सुगतमतानुगामिनिगदितम् ॥ अस्माकमिति ॥ ये वयं वस्तुसतत्वा-
न्वेषणसातत्यव्यसनिनः ; न चास्मदीयहृदयावर्जनासंपादनमात्रं दोषाय भवति—[इति] साभिप्रायमाह—यदाहुरिति ॥ तदेतदिति ॥ पूर्वपक्षिभिरुपेक्षिततत्तद्रूपान्तरपरिनिर्मुक्तं परमकाव्यार्थसारभूमिमभिगतम् ॥ तावदिति ॥ इदानीमित्यर्थः । संप्रति प्रागुदाहृतगाया-
पदाकृतसर्वस्वमुन्मीलयति—अमेत्यादिना ॥ यदुक्तम् “अतिसर्गप्राप्तकालयोर्द्वयं लोट्” इति तदनुसारेण व्याचष्टे—अतिसृष्टोऽसि ॥ अतिसर्गोऽनुज्ञा । कुसुमादिभिर्य उपयोगः प्रयोजनं यदि वा कुसुमादीनामुपयोग उपार्जनम् । विस्रब्धतात्र भयराहित्यं विवक्षित-
मित्याह—शङ्काकारणेति ॥ सर्वनाम्नोऽत्रौचित्यादनुभूतमर्थ इत्याह—यस्त इति ॥ [प्रकम्प्रामिति ॥] प्रकर्षेण भयातिरेकात् विधारकप्रयत्ने जाप्रत्यपि हठात् स्वयमेव कम्पन-
शीलमित्यर्थः । अत एवोक्तम्—अङ्गलतिकामिति ॥ न तु सौकुमार्यादिगुणयोगादिह लतिकारूपणम् ; धार्मिके तदनुचितमेव । “सो सुणओ मारिओ देण” इत्येतावता सिद्धेऽपि अज्जेति वचनम्—इतः पूर्वस्मिन् काले विधिना वामत्वमवलम्बितम्, इदानीं तु भयद्वाग्यसौभाग्यमहिम्ना प्रादक्षिण्यमिताममर्थं द्योतयितुमित्याह—दिष्ट्येति ॥

१. ग. 'यत्तु'

२. ग. 'व्यापारो-'

३. ख. -'इति' नास्ति ।

ग. 'इति वस्तुमे'

४. ग. 'मेति'

५. क. ख. 'अपि'

६. क. ख. ग. 'उपररुचि'

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये^१ प्रतिषेधरूपे^२ विधिरूपो यथा—

“अत्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महुँ^३ मज्जहिसि ॥”

लोचनम्

मारित इति ॥ पुनरस्यानुत्थानम् ॥ तेनेति ॥ यः पूर्वं कर्णाकर्णिकया त्वयाप्या-
कर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीति । पूर्वमेव हि तद्रक्षायै एतत्तयोप-
श्रावितोऽसौ ; अधुना तु दत्तत्वात् ततो गहर्नानिस्सरतीति प्रसिद्धगोदावरी-
परिसरानुसरणमपि तावत् कथाशेषीभूतम् का कथा तल्लतागृहप्रवेशशङ्काया^४ इति
भावः ॥

१. ध्वन्यत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

२. मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोः शैविष्ठाः ॥

कौमुदी

अनुत्थानमिति ॥ प्राणवियोजनरूपत्वान्मारणस्य । तेनेत्यप्यनुभूतत्वपरामर्शकमित्याशयेनाह
—यः पूर्वमिति ॥ आकर्णितपूर्वत्वमेवोपपादयति—पूर्वमेव हीति ॥ तद्रक्षायै
संकेतस्थानस्य रक्षां कर्तुम् उपश्रावित इति अन्यापदेशेनानयैव कर्णावतारिते-
दशवृत्तान्त इत्यर्थः । कथं तस्मिन्नेव प्रतिवसतस्तस्य निःसरणेन श्वमारणव्यापार
इत्यत्र दत्तपदं हेतुतया योजयति—अधुना त्विति ॥ एवं पदद्योत्यार्थं प्रदर्श्य
वाक्याभिप्रायमाह—प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं यत् गोदावरीपरिसरानुसरणं तदपीत्यर्थः ॥

१. ग. 'वाच्ये' नास्ति ।

२. ग. 'प्रतिषेधे'

३. क. ख. ग. 'महुँ'

४. क. ख. ग. ड. च. 'कर्णोपकर्णिकया'

५. क. 'यत्त्वयापश्रावि'

ख. 'एतत्त्वया'

ग. 'तत्त्वतयोपश्रावितः स च'

६. क. ख. ग. 'गहनात्'

७. ग. 'वीरपारि-'

८. ड. 'कथावशेषीकृतं'

९. क. ख. ग. 'गहन'

१०. ग. 'भाशङ्कया'

११. घ. 'अत्ता इति' इत्यधिकम् ।

१२. क. ख. 'मादक्षीः । अत्र

शयिष्ठा वा'

लोचनम्

महँ इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र, आवयोरित्यर्थे न तु ममेति ; एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । कश्चिद्योषितपतिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाङ्कुरः पान्थः अनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः ; न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः, सौभाग्याभिमानखण्डनप्रसङ्गात् । अत एव 'रात्र्यन्ध' इति समुचितसमयसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वं ध्वनितम् । भाव-
तदभावयोश्च साक्षाद्विरोधात् वाच्याद्यैर्ज्ञेयस्य स्पृष्टमेवान्यत्वम् ॥

कौमुदी

ननु 'महँ' इत्यस्यैकार्थवृत्तित्वं प्रसिद्धमिति ममेत्येव व्याख्येयम्, न त्वावयोरिति-
त्याशङ्क्य तदसम्भवमाह—महँ इति ॥ निपात इति ॥ अनेकस्मिन् द्वित्वविशिष्टेऽर्थे
वृत्तिरस्येति तथोक्तः । कुतो वा प्रसिद्धार्थपरित्याग इत्यत्राह—एवं हीति ॥
कथमस्यां गाययां प्रच्छन्नाभ्युपगमः यद्विरोधित्वं विशेषवचनस्येत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थं
पीठवन्धं विधत्ते—काश्चिदिति ॥ आलम्बनस्वभावादेवोदञ्चतो मदनाङ्कुरस्य तत्तादृश-
संपूर्णतारुण्यविजृम्भाविशेषवशात् प्रथमावलोकसमय एव परां काष्ठामधितिष्ठन्
प्रकर्षो जात इतीममर्थमवयोतयितुमुक्तम्—काश्चित्तरुणीमिति । प्रोषितपतिकामिति अभ्युपगमे
हेतुत्वेनोपात्तम् । अनेन श्वभूरित्यादिवचनेन । यस्मान्निषेधद्वारकमभ्युपगमनं तस्माद्धेतो-
रित्याह—इतीति ॥ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधस्यापि प्रवृत्तिपर्यन्तत्वादौपचारिकं
विधित्वमित्यर्थः । स्वतःप्राप्तनिमन्त्रणरूपार्थत्यागेन निषेधाभावार्थत्वाङ्गीकारे हेतुमाह—
सौभाग्येति ॥ सौभाग्याभिमानसद्भावे गमकमाह—अत एवेति ॥ शृङ्गारस-
समुचितानां विकाराणां काष्ठाप्राप्त्युक्तः तन्निबन्धनतयालम्बनस्य लोकोत्तरत्वसूचनात्
सौभाग्याभिमानमेदुरिमा अत्र स्पृष्टतरमवभासत इत्यर्थः । संभोगसमुचिते निशासमये
संभाव्यमानैः विकारैराकुलितत्वं रात्र्यन्धपदेन ध्वनितम् । अन्धशब्दो हि बाधितमुख्यार्थः
सन्नपटुत्वं निमित्तोक्त्य व्याकुलत्वं ध्वनयति । भवतु निषेधाभावरूप एव विधिः,
ततः किमित्यत आह—भावतदभावयोश्चेति ॥

१. क. ख. 'महँ'

ग. 'हे'

२. घ. ङ. च. 'आवयोरित्यर्थे' नास्ति ।

३. घ. ङ. च. 'प्रच्छन्नो-'

४. क. ख. 'कश्चिद'

५. ग. 'प्रवृद्धमदनाङ्कुरं सेपत्रं'

६. क. ख. 'संपन्नः' इत्यधिकः ।

७. ग. 'प्रवर्तनारूपः'

८. क. ख. 'खण्डभावेदशादनेन'.

९. घ. ङ. च. 'प्रवेशात्'

१०. ग. 'साक्षात्' नास्ति ।

११. ग. 'व्यक्तसारव'

लोचनम्

यत्त्वाह भट्टनायकः “अहमित्यभिनयविशेषेणोत्तमदशावेदनात् शाब्दमेतदपि” इति,^१ तत्र अहमिति तावत् शब्दस्य नायं साक्षादर्थः ; काकादिसहायस्य च तावति ध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् ॥

‘अत्तो’ इति प्रयत्नेनानिर्भूतसंभोगपरिहारः । अथ चं यद्यपि भवान् मदन-शरासारदर्पिमाणहृदयः उपेक्षितुं न युक्तः, तथापि किं करोमि पापो दिवसकोऽयम् । अनुचितत्वात् कुत्सितोऽयमित्यर्थः । प्राकृते पुनपुंसकयोरनियमः । न चं सर्वथा त्वामुपेक्षे ; यतोऽत्रैवाहं तत्प्रलोक्यं नान्यतोऽहं गच्छामि । तदन्योऽन्यवदनावलोकनविनोदेन दिनं

कौमुदी

व्याख्यानान्तराल एवावसरायातं भट्टनायकमणितं ध्वनिमञ्जनमनुभाष्य दूषयति—यत्त्वाहेति ॥ एतदित्यभ्युपगमनम् । अपिशब्दः प्रथमगाथाव्यङ्ग्यार्थसमुच्चयार्थः ॥ तत्रेति ॥ शाब्दत्वाम्युपगमे सतीत्यर्थः । शाब्दत्वं मापमाणो भट्टनायकः प्रष्टव्यः—किमयं विधिरूपोऽर्थोऽहेशब्दस्य केवलस्य मुख्योऽर्थः, आहोस्वित्काकादिसहायस्य ? नायः ; संकेतितत्वाभावात् । द्वितीये नास्माकं पक्षक्षतिरित्याह—काकादीति ॥ तावतीति ॥ अभिधावृत्त्यतिलङ्घनीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् “अहमित्यभिनयविशेषेण” इत्यादि-यदुक्तं तद्वनिदूषणमिप्रायेणोक्तमपि न दूषणम्, प्रत्युत दैवगत्या ध्वनेर्भूषणमापन्नम् । काकादेर्ध्वननव्यापारसाहायकपदे मूर्धाभिषिक्ततया अस्माभिरुक्तत्वादित्याह—इति ध्वनेरिति ॥

इदानीं प्रस्तुतमेव गाथापदव्याख्यानमनुवर्तयति—अत्ता इति ॥ शत्रुसान्निध्यसूचन-मुखेन प्रवृद्धमकरध्वजाङ्कुरत्वप्रयुक्तप्रकामसंभोगप्राकट्यप्रागभावपरिपालनप्रयत्नविधानपर-मित्यर्थः ॥ अनुचितत्वादिति ॥ सकलजनसंछादनसर्वस्वभाजनभूतस्वच्छन्द-संभोगमहोत्सवारम्भयोग्यत्वाभावादित्यर्थः । दिवसशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथमिह नपुंसक-निर्देश इत्यन उक्तम्—प्राकृत इति ॥ अत्रैवाहम् ॥ आस इति रोपः । कालकलामपि प्रतिपालयितुमपारयमाणस्य कथं नाम दिव्यकल्पसहस्रायमाणदिवसातिवाहनसाहससम्भ

१. ग. 'तत्रापि'	७. क. ख. ग. ङ. 'च' नास्ति ।
२. क. ख. ग. न. 'क्षेपः'	८. क. ख. ग. 'दीर्घः'
३. घ. 'शति' नास्ति ।	९. घ. 'तु'
४. क. ख. 'शब्दस्य तावत्'	१०. क. ख. ग. 'समुपेक्षः'
५. ग. घ. इ. 'च. 'अत्रेति'	११. घ. 'तत्प्रलोकं येन'
६. ग. 'अमृत'	

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभयरूपो यथा—

“वच्च मह व्विअ एक्केइ होन्तु णीसासरोइअच्चाइं ।

मा तुज्ज वि तीअ विणा दक्खिण्हअस्स जाअन्तु ॥”

लोचनम्

तावदतिवाहयाव इत्यर्थः । प्रतिपन्नमात्रायां च रात्रावन्धीभूतो मदीयां शय्यां मा श्लिषः अपि तु निभृतनिभृतमेतदत्ताभिधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमितीयदत्र ध्वन्यते ॥

व्रज ममैवैकस्यो भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यद्वयस्य जनिपत् ॥

कौमुदी

इति तदुपायं प्रलोकयेतिपदसूचितमाह—तदन्योऽन्येति ॥ ‘अन्योऽन्यवदनेति’ ‘अति-वाहयावः’ इति ‘च’ समानानुरागत्वसौभाग्यसूचनमुखेन “अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभय-प्रार्थना कुरुते” इति न्यायेन दिवसातिवाहदुःखस्य कथकथमपि सख्यत्वं दर्शितम् । ‘प्रतिपन्नमात्रायाम्’ इति ‘अन्धीभूतः’ इति च निषेधविषयताभिप्रायेणोक्तम् । दिवसं कथमप्यतिवाहयतः शार्धरीसमयागमनमेव प्रतीक्षमाणस्य तदागमनमात्र एव प्रतीक्षणीया-न्तरावर्धरणेनानिभृतमेव ससंभ्रमतया च शय्याप्राप्तिः सम्भाव्यते ; तदुभयमपि मा भूदिति अन्धीभूतत्वप्रतिषेधे शेषविधिः ॥ निभृतनिभृतमिति ॥ अत्यर्थमेव प्रशमनसहितं यथातथे-त्यर्थः । रात्रिप्रमुख एव तत्प्राप्तिप्रतिषेधे अस्य शेषविधिः ॥ निद्रान्वेषणपूर्वकमिति ॥ शय्यां प्राप्नुहीत्यध्याहारः ; माडा विना ‘श्लिषः’ इत्यस्यानुपङ्गासम्भवात् । एतस्यात्ताभिधानस्य अथूनामधेयस्य निकटवर्तिनः कण्टकस्येति ईर्ष्यातिरेककृतः कण्टकत्वारोपः । ‘निभृत-निभृतमेव दत्तावधान’ इति पाठे अस्मद्वृत्तान्तवेदनेऽवधानवत इत्यर्थः ; अत्रापि अथूरोऽ-कण्टकशब्देनोक्ता । एकाग्रमनस्तामवलम्ब्य किमियमन्याजं स्वपिति किं वा नेति सम्प्रविचार्य स्वयमेवाव्यभिचारिस्वापलिङ्गेन स्वापमवधारयितुं शय्यां प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१. ग. ‘मदीयायां शय्यायां’

४. घ. ‘इव...न्यते’ नञ्ति ।

२. क. घ. ग. ‘एव’

५. घ. ङ. ‘एव’ अधिरम् ।

३. क. ख. ‘दत्ताभिधान’

६. क. ख. ‘जनिपत्’

ग. ‘दत्तावधान’

ध्वन्यालोकः

काचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुभयरूपो यथा—

“दे आ पसिञ्च णिवत्तसु मुहससिजोह्णविलुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआणं विण्णं करोसि अण्णाणं वि हआसे ॥”

लोचनम्

अत्र ब्रजेति विधिः । न प्रमादादेव नायिकान्तरसङ्गमनं तव, अपि तु गाढानुरागात्, येन अन्यादृङ्मुखवर्णगोत्रस्वलितादि च । केवलं पूर्वकृतानुपालनात्मनो दाक्षिण्येनैकरूपताभिमानेन त्वमत्र स्थितः, तत्सर्वथा शठोऽसि इति गाढमनुरूपोऽयं खण्डितनायिकाभिप्रायः अत्र प्रतीयते । न चासौ ब्रज्याभावरूपो निषेधः ; नापि विध्यन्तरमेव अन्यनिषेधाभावः ॥

“दे” इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छब्दार्थः ।

कौमुदी

विधिरिति ॥ वाच्य इति शेषः । न प्रमादादित्यादि प्रतीयमानार्थकथनम् ॥ एकरूपताभिमानेन ॥ यस्तुतो हि भिन्नरूपत्वमेव वर्तते ; तन्निगूहनेनैव विद्यमानमेकत्वमारोप्येत्यं मयि त्वं वर्तसे ॥ सर्वथेति ॥ अन्विष्यमाणे सति सर्वमेवैतच्छ्रवणमकमित्यर्थः । प्रतीयमानार्थं प्रदर्श्य तस्यानुभयरूपत्वमाह—न चासाविति ॥ यथा भ्रमेति विधौ वाच्ये भ्रमणाभावरूपस्य निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यथा वा शय्यां ग्राह्य इत्यत्र निषेधे वाच्ये प्राप्तिनिषेधाभावात्मकविधेर्व्यङ्ग्यत्वम्, न तथेहाभिप्रायविशेषस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रज्याभावरूपनिषेधात्मकत्वं ब्रज्यापेक्षयान्यनिषेधाभावादिरूपविधिरूपत्वं वा अवगम्यते ; अभिप्रायस्य व्यङ्ग्यस्य तदनुभयरूपत्वाभावात् तन्मात्रस्य चेह प्रतीयमानत्वादित्यनुभयरूपत्वं व्यङ्ग्यस्येत्यर्थः ॥ दे आ इति निपातौ प्राकृतसिद्धौ ; कथं दे आ :

१. ख. ग. ‘तमोणिवहे’

२. क. ख. ‘एव’

३. क. ख. ‘राग’

ग. घ. ‘वणो’

४. क. ख. ‘खलनादि’

ग. ‘खलनादि, तानि’

५. ग. ‘नातनं न’

घ. ‘मात् आत्मना’

६. क. ख. ‘एव’ अधिकम् ।

७. ग. घ. ‘आस्थितः’

८. क. ख. ‘विध्यभावः’

९. क. ख. ग. ‘मात्’

१०. क. ख. ग. ‘दे’

११. क. ख. ‘तेनायमर्थः’ अधिकम् ।

लोचनम्

प्रार्यये, प्रसीदे तावत्, निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविहृततमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोप्यन्यासामपि हताशे ॥

अत्र व्यवसितात् गर्मनान्निवर्तस्व इति प्रतीतेः निषेधो वाच्यः । गृहागतौ नायिका गोत्रस्खलिताद्यपराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता नायकेन चार्द्रपक्रम-पूर्वकं निवर्त्यते—न केवलं स्वात्मनः मम च निवृत्त्या विघ्नं करोपि यावदन्यासा-मपि । ततस्तव न कदाचन सुखल्लभलाभोऽपि भविष्यति । अत एव हताशासि इति बल्लभाभिप्रायरूपः “चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः । ” यदि चा सख्योपदिश्यमानाऽपि तदवधीरणया गच्छन्ती सख्या उच्यते—न केवलमात्मनो विघ्नं करोषि लाघवादेर्बहुमानास्पदम् आत्मानं कुर्वतो, अत एव हताशा, यावद्वदन-चन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतया अन्यासामर्थ्याभिसारिकाणां विघ्नं करोषि—इति सख्यंभि-प्रायरूपश्चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः । अत्र तु व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवसितात् प्रतीप-

कौमुदी

इत्युदाहरणस्य चाच्यस्य विधिरूपत्वम् ‘मा छिंश्चः’ इत्यादाविष निषेधकमदाभावात् इत्याशङ्क्य तदभावेऽपि निषेधप्रतीतेरदोष इत्याह—अत्र व्यवसितादिति ॥ प्रतीय-मानार्थप्रकटनार्थं पीठिकां रचयति—गृहागतेत्यादिना ॥ इत्थं व्याख्यानद्वयं प्रदर्श्य तस्य स्वानभिप्रेतत्वं हेतुप्रदर्शनेनाह—अत्र त्विति ॥ तुशब्दोऽयमरुचिं धोतयति । यदिदं व्याख्यानद्वयं तस्मिन्निहास्यां गाथायां प्रेयोरसवदलङ्कारस्यैवोदाहरणं स्यात् ; न ध्वनेः उदाहार्यतया प्रस्तुतस्य ध्वनेरिति सम्बन्धः ॥ प्रेयांश्च रसवांश्चेति प्रेयोरसव-दिति द्वन्द्वस्यैकवद्भावः ; तच्चालङ्कार इति च पश्चात् कर्मधारयः ; प्रेयसो रसवतो वा

१. क. स. : ‘तावत्प्रसीद’
२. ग. ज्योत्स्नाभा-
३. क. ख. ‘अप्यवसि-’
४. क. ख. च. ‘गमनात्’ नास्ति ।
५. क. ख. ‘गृहागता-’
६. ग. ‘चारूपक्रम-’
७. ग. घ. ङ. च. ‘निवृत्ति’
८. ‘निवृत्त्या’

९. प. ‘सुपलाभो’
१०. ग. ‘इति’ अपिकः ।
११. ग. ‘चाविशे-’
१२. क. ख. ‘यदि वा’ नास्ति ।
१३. क. ख. ग. ‘उपदिश्यते’
१४. क. ‘अवदुमानम्’
१५. ख. ‘अवदुमानमागानम्’
१६. क. ख. ग. च. ‘अपि’ नास्ति ।

लोचनम्

प्यतीति का प्रत्याशा । अत एव मदीयं वा गृहमाणच्छ त्वदीयं वा गच्छाव
इत्युभयत्राप्यतोऽप्यादनुभयरूपो बल्लभाभिप्रायश्चाट्टात्मा व्यङ्ग्य इत्येवावतिष्ठते ।
अन्ये तु तटस्थानां सहृदयानामभिसारिकां प्रतीयमुक्तिरित्याहुः । तत्र हताशे
इत्यामन्त्रणौदि शुक्तमयुक्तं वेति सहृदया एव प्रमाणम् ॥

एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः धार्मिकपथिकप्रियतमाभिसारिकाविषयैक्येऽपि स्वरूपविरोधात्

कौमुदी

ध्वन्युदाहरणत्वमनुभयरूपत्वं वा व्यङ्ग्यस्येत्यत उक्तम्—अत एवेति ॥ आत्मप्रत्यभि-
ज्ञापनोपयोगितया नर्मवचनमात्ररूपत्वादित्यर्थः । अनुमपश्चाट्टात्मा यो बल्लभाभिप्रायो
व्यङ्ग्यः स इत्येव उक्तरूपव्यङ्ग्यस्वरूपमात्र एवावतिष्ठते ; न पश्चाद्वाच्यार्थोपस्काराय
धावतीति योजना । अतोऽस्मिन् ध्वन्युदाहरणत्वमप्रत्य्यूहमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमनुभूय
सावष्टम्भमपाकरोति—अन्ये त्विति ॥ भीमांसकश्रोत्रिपादीनामीदृशी चाट्टाक्तिः
दुर्लभेति सहृदयानामित्युक्तम् । सहृदयानामपि न हृदयबल्लभादिप्रायाणामनुप्रविष्टाना-
मित्याह—तटस्थानामिति ॥ आदिशब्देन प्रसीदत्यादेः संग्रहः । ताटस्थे सति
सर्वमनुचितमेवैतत् स्यादित्यर्थः ॥

उक्तोदाहरणैरेवात्यन्तिकविरोधनिवन्धनस्य वाच्यव्यङ्ग्यभेदस्य सिद्धत्वात् किमर्थं
भिन्नविषयोदाहरणप्रदर्शनमित्याशङ्क्य विषयभेदप्रयुक्तां कामप्यभेदशङ्कामपि निराकृत्य
तद्वेदस्यातिस्फुटीकरणार्थं तदित्याह—एवमिति ॥ आद्योदाहरणे द्वयोरपि वाच्य-
व्यङ्ग्ययोरेको धार्मिक एव विषयः, द्वितीये पथिकः, तृतीये प्रियतमः, चतुर्थे
अभिसारिकेति विषयैक्ये सत्यपीत्यर्थः । 'व्यवस्थितः' इति वक्तव्ये 'व्यवस्थापितः' इति
पचनं किमर्थम्, निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वं च प्रतीयमानं कथं सङ्गच्छताम्—इत्य-
पेक्षायाम् "प्रवृत्तस्य णिचोक्तिः स्यात् पचन्तं पाचयेद्यथा" इति नीत्या प्रयोजकव्यापारस्य
प्रयोजकव्यापारनिष्पत्तिर्यन्तीभावनैयत्यात् व्यवस्थितिसामर्थ्यद्योतनमुखेन तदार्त्ताप्रति-
पत्त्यर्थम्, व्यवस्थापितत्वोक्तिश्च व्यवस्थापनशक्यत्वमिप्राया, इदानीमेव तद्व्यवस्थापनस्य

१. क. ख. ग. 'आपि तात्वं'

५. ग. घ. ङ. च. 'आमन्त्रणीक्य'

२. इ. 'रति' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'वाच्य'

३. क. ख. ग. 'न व्यङ्ग्य'

७. क. ख. ग. 'भेदात्'

४. घ. 'तत्र' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

“कस्स वा ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरम् ।

सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहस्सु एहिम् ॥”

लोचनम्

भेद इति प्रतिपादितम् ; अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्याद्भेद इत्याह—
 कचिद्वाच्यादिति ॥ व्यवस्थापित इति ॥ विषयभेदोऽपि विचित्ररूपो व्यवतिष्ठमानः
 सहृदयैः व्यवस्थापयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

‘कस्य वा न भवति रोपो दट्ठ प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभमरपम्माग्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥

‘कस्स वेति ॥ अनीर्घ्यालोरेपि ‘भवति रोपः । दट्ठवैव’ अकृत्वापि । कुतश्चि-
 देवापूर्वतया प्रियायाः सत्रणमधरं विलोक्य’ । सभमरपम्माग्राणेशीले । शीलं हि कथं-
 चिदपि वारयितुं न शक्यम् । वारिते वारणायां ‘वामे तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम्

कौमुदी

वर्तमानत्वात् ; अतो न दोषः कश्चिदित्याह—विषयभेदोऽपीति ॥ विचित्ररूप इति ॥
 वक्ष्यमाणाभिप्रायः । कस्य वेत्याक्षेपस्याभिप्रायमाह—अनीर्घ्यालोरेति ॥ एवकारस्यार्थ-
 माह—अकृत्वापीति ॥ वस्तुतः सत्रणत्वाभावेऽपीति यावत् । तर्हि कथं तदव-
 लोचनमित्युक्तम् ॥ कुतश्चिदेवेति ॥ केनापि कारणेन न प्रागदृष्टविशेषान्तरवत्तया
 प्रमुखतः सत्रणतयावभासमानत्वादित्यर्थः । आग्राणनशीलत्वोक्तिरुपालभमर्पणव्यसनस्य
 दुर्निवारत्वेन सुहृदः प्रतिविधेयत्वसूचनार्थेत्याह—शीलं हीति ॥ शीलत्वादेवेति
 भावः । यथाग्न्यादेः दहनादिशीलत्वम् । वारित इति निष्ठाप्रत्ययस्य भावविषयत्वमभिप्रेत्ये-
 त्याह—वारणायामिति ॥ वामशब्दोऽयं प्रतिकूलार्थवृत्तिरित्याह—तदनङ्गीकारिणीति ॥

१. क. ख. ग. ‘क ..ति’ नास्ति ।

२. च. ‘व्यवतिष्ठान.’

३. घ. ‘शब्दः’

४. ष. ड. च. छाया नास्ति ।

५. क. ख. ग. घ. च. ‘कस्य वेति’

६. क. ख. ग. ‘न भवति’

७. क. ख. ग. ‘दृष्ट्वेति’

८. क. ख. ग. ‘दृष्ट्वावलोक्य’

९. च. ‘ग्राणन.’

१०. घ. ‘न’ नास्ति ।

११. क. ख. ग. ‘हे’ अधिकः ।

१२. क. ख. ग. ‘तदङ्गीकारिणि’

ध्वन्यालोकः

अन्ये चैवंविधाः प्रकाराः वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवन्ति ।

लोचनम्

उपालम्भपरम्परामित्यर्थः । अत्रायं भावः—काचिद्विनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा, निश्चिततत्सविधसन्निधाने' तद्वर्तरे, तमनवलोकैमानयेव कस्याचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति तु वाच्यमविनयवती विषयम् । भर्तृविषयम् अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषयव्यङ्ग्यम् । तस्यां प्रियतमेन गाढमुपालभ्यमानायां तद्यलीकशङ्कितप्रातिवेशिकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तस्यैव तदविनयप्रह्लादितार्थं सौभाग्यातिशयव्यापनम्

कौमुदी

गाथाभिप्रायं वक्तुं पीठिकां रचयति—काचिदिति ॥ कुतश्चित् चौर्यकामुक्तात्, हेतुतया निर्देशः तद्यापारस्य नायिकाविनयातिरेकप्राधान्यप्रवृत्तत्वसूचनार्थः । सख्या निश्चितं तस्या नायिकायाः सविधे सन्निधानं यस्येति तथा । तद्वर्तनवलोकनाभिनये हेतुः—विदग्धसख्येति ॥ तद्वाच्यता भर्तुरुपालम्भविषयत्वम् । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयभेदमाह—सहस्वेत्यादिना ॥ वाच्यमुपालम्भपरम्परासहनात्मकम् अपराधाभावरूपमावेद्यमानमत्र व्यङ्ग्यम् । तच्च भर्तृविषयं भवतीति विषयभेद इत्यर्थः । यदविनयवतीविषये वाच्यं तदेव भर्तृविषये व्यङ्ग्यमपि केवलं कोपोपशमनरूपं तदित्येतावदित्याह—सहस्वेति ॥ इयं वराकपेयमेव खण्डिताधरा वर्तते ; अतोऽन्यहेतुत्वाशङ्क्या कोपोपरागकल्पीकृतहृदयो मा भूः ; प्रतीयांसं प्रसादमेवावलम्ब्येत्यर्थः । प्रातिवेशिकजनविषयेऽपि व्यङ्ग्यान्तरमङ्कुरयति—तस्यामिति ॥ नायकोपालम्भदर्शनात् नायिकापरार्थं सन्दिहानो यः प्रातिवेशिकजनः तद्विषयप्रत्यायनं निरपराधेयेति

१. क. स. ग. 'तत्सविधसंविधाने
वर्तरे'

२. क. स. 'अनवगम्येक्यमानयैव'

३. ग. 'तदनायकपरि'

४. क. स. 'सतम्'

५. क. स. ग. 'साह...ङ्ग्यम्'

नासि ।

६. क. स. ग. 'च' अधिकः ।

७. क. स. ग. 'वेदिम'

८. प. 'तु'

९. क. स. ग. य. च. 'तत्सख्याम्'

१०. क. स. ग. 'तदुपालम्भन' इत्यधिकः ।

११. क. स. ग. 'प्रदद्यात्'

तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितम् । द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपञ्चमग्रे

लोचनम्

‘प्रियायाः’ इति शब्दबलादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयंता खिलीकृता-
स्मीति लाघवमात्मनि प्रहीतुं न युक्तम्, ‘प्रत्युतायं बहुमानः ; सहस्य शोभस्वे-
दानीम्—इति सखीविषयं सौभाग्यैख्यापनं व्यङ्ग्यम् । अवेयं तच्च प्रच्छन्नानुरागिणी
हृदयवल्लभा इत्थं रक्षिता ; पुनः प्रकटाधरदंशनविधिरत्र न युक्तः—इति तच्चौर्य-
कामुकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतदपहृतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं तटस्थ-
विदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति । तदेतदुक्तं व्यवस्थापितशब्देन ॥ अग्र इति ॥

कौमुदी

निश्चयोत्पादनम् । ख्यापनरूपं [सौभाग्यख्यापनरूपम्] यद्यङ्ग्यं तत्सपत्नीविषयम् ।
कथं सपत्नीषु तत्ख्यापनम् उत्पापकाभावादित्याह—प्रियाया इतीति ॥ सामान्य-
विषयमपि ‘प्रियायाः’ इति पदं विशेषे पर्यवस्यत् “यत्रेर्षा तद्गतः स्नेहः” इत्युक्तदिशा
निरतिशयेर्षाविषयत्वात् भवतीभ्योऽर्षाधमेवास्थ प्रियेति सौभाग्यातिशयोऽस्या इहाव-
गम्यत इत्यर्थः । उक्तव्यङ्ग्यधोपजीवनेन नायिकाविषयमेव व्यङ्ग्यमाह—सपत्नी-
मध्य इति ॥ इयता अविनयस्फुटोद्भावेन, खिलीकारः निःसारीकरणम् ;
सहनमिह सपत्न्यभिभवनरूपम् ; सख्यत्राविनयवलेव । अथ चौर्यकामुकतटस्थ-
लोकविषये क्रमेण व्यङ्ग्यं प्रदर्शयति—तच्च हृदयवल्लभाय कथञ्चिद्रक्षिता ;
इत ऊर्ध्वं त्वमेवेदशदुर्देशोदयावकाशविश्रान्तव्यापार एव स्वैरमुपभुङ्क्तेति शिक्षाक्रमो
व्यज्यत इत्यर्थः । इतिशब्दो भावकथनसमाप्त्यर्थः । न चैतदुल्लेखामात्रेणोक्तम्,
विबिधमवस्थापितो व्यवस्थापित इति वृत्तिग्रन्थानुरोधदित्याह—तदेतदुक्तमिति ॥

१. इ. ‘तत्सप-’
२. ग. ‘इयत्’
३. घ. ‘गहिनुम्’
४. घ. ‘प्रत्यु’ नास्ति ।
५. क. ख. ग. ‘प्रख्या-’

६. क. ख. ‘प्रकटधरदंशनविधिर्न
विधेयः’
७. ग. ‘प्रत्युतायं बहुमानः’ इत्यधिकः ।
८. क. ख. ‘लोक’ नास्ति ।
९. च. ‘इति’ अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

दर्शयिष्यते । तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते,
न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव । तथा हि वाच्यत्वं तस्य

लोचनम्

द्वितीयोद्घोते “असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः क्रमेण द्योतितः परः” इति विवक्षितान्य-
परैवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनावसरे । यथा हि विधिनिषेधतदनुभयात्मना रूपेण
संकल्य वस्तुध्वनिः संक्षेपेण सुवचैः तथा नालङ्कारध्वनिः, अलङ्काराणां भूयस्त्वात् ।
तत एवोक्तम्—संप्रपञ्चमिति ॥ तृतीयस्त्विति ॥ तुशब्दो व्यतिरेके । वस्त्वलंकारावपि
शब्दाभिधेयत्वमप्यासाते तावत् ; रसमावतदामासतप्रशमाः पुनर्न कदाचिदभिधीयन्ते ;
अथ चास्वाद्यमानतैप्राणतया भवन्ति ; तत्र ध्वननव्यापारादृते नास्ति कल्पनान्तरम्,

कौमुदी

अप्र इत्येतद्विशेषे पर्यवसाययति—द्वितीयोद्घोत इति ॥ वाच्यात् विभिन्नत्वं यद्यपि
वस्त्वलंकारध्वन्योरपि अविशिष्टम्, तथापि संक्षेपार्हत्वतदनर्हत्वकृतो विशेषोऽस्तीति
संप्रपञ्चं वृत्तिकृतोक्तमित्याह—यथेति ॥ वस्तूनां हि विधिनिषेधतदनुभयात्मकतया
त्रिप्रकारान्यतरान्तर्भूतत्वं प्रमाणन्यायप्रसिद्धमिति संकलनया सामत्येन तदभिधानं
संगच्छते । नैवमलङ्काराणाम्, वाग्विकल्परूपतया तेषामानन्त्यादेकरूपोपादानेन
संकलनस्याशक्यत्वादिति नात्र तदुदाहरणम् ; किं तु तत्रैव तत्प्रपञ्चप्रदर्शनं
करिष्यत इति तत्रैव वाच्याङ्गित्वमवधारणीयमित्यर्थः ॥ व्यतिरेक इति ॥ न
विशेषमात्रार्थस्तुशब्द इत्यर्थः । व्यतिरेकमेव स्फोरयति—वस्त्वलङ्कारावपीति ॥ शब्दाभिधे-
यत्वमपि तदनभिधेयत्वमपीत्यर्थः । तावदित्यभिमतौ । वृत्तिगतादिशब्दं व्याकुर्वन्नाह—
रसमावेति ॥ उक्तं हि “यस्तु स्वप्नेऽपि” इत्यादि ॥ अभिधीयन्ते ॥ अभिधाव्यापारस्य
विषयीभवन्तीत्यर्थः । तर्हि नृशृङ्गादिवदसत्त्वमेयमीषामापतितम्, नेत्याह—अथ चेति ॥

१. क. ए. ‘प्रकाशते’
२. क. ख. ग. ‘क्रमेणो’
३. क. ए. ग. ‘तथा हि’
४. क. ख. ग. ‘तदनुभय’
५. क. ख. ग. ‘सुवचनः’

६. घ. ‘तृतीयमिति’
७. क. ए. ‘नारकाद्यप्रमाणया’
- ग. ‘वाचाव्यञ्जनया’
८. क. ख. ग. ‘प्रतिमानि’
९. ग. ‘तत्र तु’

लोचनम्

स्खलद्रुतित्वाभावे मुख्यार्थबाधादेर्लक्षणा निबन्धनस्यानाशङ्कनीयत्वात् । औचित्येन प्रवृत्तौ चित्तवृत्तेरास्वाद्यत्वे स्थायिन्या रसो व्यभिचारिण्या भावः ; अनौचित्येन तदाभासः, रावणस्येव सीतायां रतेः । यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतैव “शृङ्गाराद्धि भवेद्भासः” इति वचनात्, तथापि पाश्चात्येयं सामाजिकानां स्थितिः । तन्मयीभवनदशायां तु

कौमुदी

न भानमात्रं तत्सत्तावेदकम्, असतोऽपि शुक्तिरजतादेर्भानात् ; तेन बाधराहित्यसूचनार्थं भान्तीति वर्तमानलकारप्रयोगः । यदाकारं हि यद्भानं तत्तदाकारवस्तुसद्भावोपस्थापकं प्रसिद्धम् । तेन रस्यमानतैकसारसाद्यर्थसत्तासिद्धयर्थं भानस्य तत्समुचिताकारशालितां दर्शयितुमुक्तम्—आस्वाद्यमानताप्राणतयेति ॥ ननु किंप्रमाणजन्यमेतत् भानम् ? न तावत्प्रत्यक्षम्, इन्द्रियसंप्रयोगसमनन्तरमनुपजायमानत्वात् । नानुमानिकम्, तद्यास्त-
लिङ्गविशेषजनितत्वविरहात् । नापि शब्दम्, तदभिधाव्यापारगोचरीभावानर्हत्वात् । न चास्ति प्रमाणान्तरमेतदनुगुणमिष्यत्राह—तत्रेति ॥ रसादिभानोत्पादने विषय इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणावृत्तौ क्लृप्तायामेव जाग्रत्यां तदवधारणे कुतोऽनवकल्लसध्वननव्यापार-
कल्पनापरिक्षेश इति कल्पनान्तरमसिद्धमित्यत्राह—स्खलद्रुतित्वाभाव इति ॥ स्खलद्रुतित्वास्थाने चानवस्थादौस्थापत्तिरित्यर्थः । रसादीनां सर्वेषामपि चित्तवृत्ति-
रूपत्वेनाविशेषे कुतो हेतोरयं विशेष इत्याकाङ्क्षायां विषयकृतो भेद इत्याह—औचित्ये-
नेति ॥ स्थायिन्या इति भावनिवृत्त्यर्थम् । औचित्येन प्रवृत्तावित्यभ्यासश्रुदासार्थम् ।
अयमर्थः—लोकसिद्धापि हि सती चित्तवृत्तिरनेकरूपा लौकिकविभावादिसमास्वादनसामग्री-
समुपजायमानास्वादनरूपा लौकिकप्रतीतिगोचरभावमापद्यमाना अनेकरसादिशब्दव्यप-
देशभाजनी भवति । तत्र यदा स्थायिनी हेतुनिरपेक्षतया स्वभावसिद्धा चित्तवृत्तिरास्वाद-
गोचरस्तदा रसः ; यदा तु तद्विपरीततया व्यभिचारिणी तदा भावः । आभासत्वं तु
तयोशौचित्यानीचित्यप्रवृत्तत्वनिमित्तमेव, न स्वरूपगतविशेषान्तरनिबन्धनम् ॥ तदाभास
इति ॥ तच्छब्देन रसभावयोर्ग्रहणम् । नन्वनौचित्यप्रवृत्तत्वस्य रसान्तररूपतापत्तिहेतुत्व-
स्थितेः कथमाभासस्यमात्रापादकत्वोक्तिरित्याशङ्क्य कालभेदेनोपपत्तिः प्रतिपत्तिभेदेन वा ;
तदुभयाविरोधगाह—यद्यपीति ॥ तत्रेति ॥ अनौचित्येन प्रवृत्तौ ॥ स्थितिः ॥ युक्तिकृतो

लोचनम्

रतेरेवास्वाद्यतेति शृङ्गारतैव भाँति पौर्वापर्यविवेकावधीरणेन, “दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते ध्रुतिम्” इत्यादौ । तदसौ शृङ्गाराभास एव ; तदङ्गं भावाभासः । चित्तवृत्तेः प्रशम एव प्रक्रान्ताया हृदयैमाह्लादयति यतो विशेषेण, तत एव तत्संगृहीतोऽपि पृथग्गणितोऽसौ । यथा

“एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवैलनामिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहः ॥”

कौमुदी

वस्तुतत्त्वाध्यवसायः ॥ पाश्चात्येति ॥ तन्मयीभवनकालादुत्तरकालीनेत्यर्थः ॥ रतेरिति ॥ यथा रामस्य सीतायां रतिरास्वाद्यते ततो मात्रयापि निर्विशेषमित्यर्थः ; यः पूर्वापरविवेकः तमुत्पाद्यमानमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । उपसंहरति—तदसाविति ॥ प्रतीतिप्राणत्वादसस्वरूपत्वस्थितेरिति भावः ॥ तदङ्गमिति ॥ उक्तलक्षणरसामासस्याङ्गभूतो यो भावः स भावाभास इत्यर्थः । भावस्य प्रशमो नाम अभावः, स च भावान्तरमेव । “भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्” इति स्थितेः । तथा च भावशब्देनैव तद्ग्रहणसंभवे किमर्थः पृथक् तद्ग्रहणप्रयास इति शङ्कां निराकुर्वन् तत्स्वरूपमाह—चित्तवृत्तेरिति ॥ प्रशम एव भावान्तरोदयनिरपेक्ष एव निवृत्त्यवस्थोऽभावः, विशेषेण सातिशयमित्यर्थः । यद्भावजन्याह्लादातिरेकेण कमप्याह्लादं पुण्यातीत्यर्थः ॥ तत्संगृहीत इति ॥ भावशब्देन संगृहीतः ॥ एकस्मिन्निति ॥ विशृङ्खलमानग्रह-विजृम्भाविशेषवशंवदमानसयोर्यदेकशयनस्थतया अत्यन्तसन्निहितयोरेव तत्तादृशं बलापनितं पाराङ्मुख्यपारतन्त्र्यं तदेव अन्योऽन्यवदनारविन्दावलोकनादिमहोत्सवविच्छेदकारित्वात्

१. क. ख. ‘प्रतिमानि’

२. क. ख. ग. ‘तदङ्गभावा-’

३. ग. ‘हृदयं’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘एतत्संगृहीतो’

५. क. ख. ग. ‘तथा’

६. ग. घ. ‘अन्योन्यस्य दूरि स्थिते’

७. ग. घ. ङ. ‘वदनामिश्री’

८. ग. ङ. ‘प्ररम्’

लोचनम्

इत्यत्रैर्ध्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । न चायं रसादिरर्थः 'पुत्रस्ते जातः' इत्येतौ यथा हर्षो जायते तथा ; नापि लक्षणया ; अपि तु सहृदयस्य हृदयसंवादबलाद्विभावानुभाव-

कौमुदी

अवाङ्मनसगोचरसन्तापजनकमभूदित्युक्तम् ॥ वीतोत्तरं ताम्यतोरिति ॥ मानस्य निरति-
शयग्लानिजनकत्वसूचनमुखेन तत्प्रशमस्य तन्मुखमाह्लादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इत्यमेन-
मनुनयामि' 'इत्यमेनाम्' इति परस्परमनुनयहृदयस्थत्वोक्त्या प्रशमावतारमार्गशोधनं
कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोद्विक्तावस्थाधिरूढस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजकतया अनु-
नयस्य वाग्द्वारावतारनिरोधकत्वसूचनमुखेन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि स्वपदप्राप्तप्रतिष्ठत्वमुक्तम् ।
पुनरपि परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मकपरिपक्तिमप्रेमभावप्रेर्यमाणान्योऽन्यापाङ्गद्वयतिर्य-
ग्बलनव्यतिकरसंपन्नमिथीभावलोचनान्योऽन्यसंघट्टनिष्पिष्टत्वोक्त्या मानकलेः सपरिवारस्य
प्रशमावस्थायाः समप्रनिजपरिवारकृतानुग्रहायाः प्रदर्शनद्वारा तस्याश्वमत्काराति-
शयकारित्वं दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपत्वमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥
ईर्ष्यालक्षणः क्रोधः । प्रतीयत इति शेषः । एवं तावद्रसादीनां विविक्तं स्वरूपं दर्शितम् ;
अधुना रसादेस्तस्य ध्वननव्यापारगम्यतां पारिशेधन्यायेन साधयितुं तात्पर्यशक्तिरूप-
व्यापारगम्यतां तावत्प्रतिषेधति—न चायमिति ॥ अयमित्युक्तलक्षणः ; तथा विशिष्ट-
काव्यवाक्यात् । जायत इति शेषः । यथा 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यं प्रियार्थ-
विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्हर्षरूपचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभावादिप्रति-
पादनद्वारेण रसचर्चणां तात्पर्यशक्त्या काव्यवाक्यमुपजनयतीत्यर्थः । हेतोरुत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वादनुक्तिः । तर्हि लक्षणाव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निषेधति—नापीति ॥
नास्त्येव तर्हि रसादिरर्थः षष्ठप्रमाणगोचरवदित्यत्राह—अपि त्विति ॥ षष्ठप्रमाण-
गोचरसमानयोगक्षेमत्वशङ्कां प्रतिक्षिपति—परिस्फुरतीति ॥ परीत्युपसर्गबलान्निर्विघ्न-
प्रतीतिनिर्वाहत्वादिकं रसादेर्दर्शितम् । नन्वेतदयुक्तं सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा-
दित्यत उक्तम्—सहृदयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्थसत्ताभावविनिश्चयः,

१. क. ख. 'शेषात्मनो' ग. 'कोपात्मनो'

४. ग. 'सहृदयहृदय'

२. ग. 'रसादिरर्थः'

५. क. ख. 'विभावप्रतीति'

३. ग. 'इत्यत्र'

लोचनम्

प्रतीती तन्मयीभवनेनैवास्वाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रकाशत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्थ-

कौमुदी

किं त्वधिकारिणस्तदनुदयादेव ; अधिकारी च काष्ठाप्राप्तसहृदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, मीमांसकश्रोत्रियादेस्तत्प्रकारदर्शनात् । यदाह “अधिकारी चात्र विमलप्रति-
मानशालिहृदयः” इति । सहृदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारण-
मुक्तम्—विभावानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधाभिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामसतां वा विभावानुभावव्यभिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानभावलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्चणापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभावादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादबलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सहृदयत्वम् ; तत्र मीमांसक-
श्रोत्रियादिवैलक्षणेन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोमणिमुकुरस्य काष्ठाधिष्ठित-
सहृदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुख्याधिकारिणस्तत्तादृशं यद्दृश्यम्, तत्त्वाप्यवसाय-
समर्थं तस्य सुहृदसंवादमुखेन वर्णनीयविभावाद्यर्थतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्चणागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिबद्धसाद्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभावादिसमुपजनि-
तास्वादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्याद्येव
विभावादिप्रत्ययारम्भमाणत्वाद्रस इत्युच्यते । व्यभिचार्यपि तथाभूतो भाव इति मतमपास्यति—
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रत्यादयः स्यायिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्चणान्यतिरिक्त-
कालावलम्बित्यविरहात् ; अतस्तत्त्वभावेभ्यः स्याद्यादिभ्योऽन्य एवेत्यर्थः । यदेतद्योक्त-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न त्ववभासमात्रमित्याह—
तदाहेति ॥ ननु शब्दान्दयव्यतिरेकानुविधापिनस्तत्प्रकाशस्य शब्दजन्यत्वेऽवश्याभ्युपेये
अभिधादिव्यापारत्रयान्तरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्याव्यापारा-
न्तरेहेतुकाव्यसिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘भावेन’ ३. ग. ‘ध्वनन ... व्यापारो’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘प्रकाशयत इति’

लोचनम्

इत्यत्रेर्ष्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । न चायं रसादिरर्थः 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि यथा हर्षो जायते तथा ; नापि लक्षणया ; अपि तु सहृदयस्य हृदयसंवादबलाद्विभावानुभाव-

कौमुदी

अवाङ्मनसगोचरसन्तापजनकमभूदित्युक्तम् ॥ वीतोत्तरं ताम्यतोरिति ॥ मानस्य निरति-
शयग्लानिजनकत्वसूचनमुखेन तत्प्रशमस्य तन्मुखमाह्लादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इत्यमेन-
मनुनयामि' 'इत्यमेनाम्' इति परस्परमनुनयहृदयस्थत्वोक्त्या प्रशमावतारमार्गशोधनं
कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोद्विक्तावस्थाधिरूढस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजकतया अनु-
नयस्य वाङ्मारावतारनिरोधकत्वसूचनमुखेन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि स्वपदप्राप्तप्रतिष्ठत्वमुक्तम् ।
पुनरपि परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मकपरिपक्वमप्रेमभावप्रेर्यमाणान्योऽन्यापाङ्गद्वयतिर्य-
ग्वलनव्यतिकरसंपन्नमिथ्रीभावलोचनान्योऽन्यसंघट्टनिष्पिष्टत्वोक्त्या मानकलेः सपरिवारस्य
प्रशमावस्थायाः समप्रनिजपरिवारकृतानुग्रहायाः प्रदर्शनद्वारा तस्याश्चमत्काराति-
शयकारित्वं दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपत्वमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥
ईर्ष्यालक्षणः क्रोधः । प्रतीयत इति शेषः । एवं तावद्रसादीनां विविक्तं स्वरूपं दर्शितम् ;
अधुना रसादेस्तस्य ध्वननव्यापारगम्यतां पारिशेष्यन्यायेन साधयितुं तात्पर्यशक्तिरूप-
व्यापारगम्यतां तावत्प्रतिपेधति—न चायमिति ॥ अयमित्युक्तलक्षणः ; तथा विशिष्ट-
काव्यवाक्यात् । जायत इति शेषः । यथा 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यं प्रियार्थ-
विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्हर्षरूपचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभावादिप्रति-
पादनद्वारेण रसचर्चणां तात्पर्यशक्त्या काव्यवाक्यमुपजनयतीत्यर्थः । हेतोरुत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वादनुक्तिः । तर्हि लक्षणाव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निपेधति—नापीति ॥
नास्त्येव तर्हि रसादिरर्थः षष्ठप्रमाणगोचरबदित्यत्राह—अपि त्विति ॥ षष्ठप्रमाण-
गोचरसमानयोगक्षेमत्वशङ्कां प्रतिक्षिपति—परिस्फुरतीति ॥ परीत्युपसर्गबलान्निर्विघ्न-
प्रतीतिनिर्वाहत्वादिकं रसादेर्दर्शितम् । नन्वेतदयुक्तं सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा-
दित्यत उक्तम्—सहृदयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्थसत्ताभावविनिश्चयः,

१. क. ख. 'शेषात्मनो' ग. 'क्रोधात्मनो'

४. ग. 'सहृदयहृदय'

२. ग. 'रसादिरर्थः'

५. क. ख. 'विभावप्रतीति'

३. ग. 'इत्यम्'

लोचनम्

प्रतीती तन्मयीभवनेनास्वाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रकाशत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्थ-

कौमुदी

किं त्वधिकारिणस्तदनुदयादेव ; अधिकारी च काष्ठाप्राप्तसहृदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, मीमांसकश्रोत्रियादेस्तत्प्रकारादर्शनात् । यदाह “अधिकारी चात्र विमलप्रति-
भानशालिहृदयः” इति । सहृदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारण-
मुक्तम्—विभावानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधाभिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामस्तां वा विभावानुभावव्यभिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानभावलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्चणापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभावादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादबलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सहृदयत्वम् ; तत्र मीमांसक-
श्रोत्रियादिवैलक्ष्येन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोमणिमुकुरस्य काष्ठाधिष्ठित-
सहृदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुख्याधिकारिणस्तत्तादृशं यद्बृहदयम्, तत्वाप्यवसाय-
समर्थं तस्य सुदृढसंवादमुखेन वर्णनीयविभावाद्यर्थतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्चणागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिवद्रसाद्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभावादिसमुपजनि-
तास्यादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्थाप्येव
विभावादिप्रत्ययारम्भमाणत्वादस इत्युच्यते । व्यभिचार्यपि तथाभूतो भाव इति मतमपास्यति—
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रत्यादयः स्थायिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्चणाव्यतिरिक्त-
कालवृत्तित्वविरहात् ; अतस्तत्स्वभावेभ्यः स्थाय्यादिभ्योऽन्य एवेत्यर्थः । यदेतद्यथोक्त-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न त्ववभासमात्रमित्याह—
तदाहेति ॥ ननु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्प्रकाशस्य शब्दजन्यत्वेऽवश्याम्युपेये
अभिधादिव्यापारत्रयान्यतरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्याद्यापारा-
न्तरेत्युक्तत्वासिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. ए. ग. घ. ङ. च. ‘भावेन’

२. ग. ‘ध्वनन ... व्यापारो’ नास्ति ।

३. क. ए. ‘प्रकाशत इति’

ध्वन्यालोकः

स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्यात्, विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्गः । न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदि-

लोचनम्

सहकृतस्येति । विभावाद्यर्थोऽपि पुत्रजन्महर्षन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो ध्वननमेवोच्यते ॥ स्वशब्देति ॥ शृङ्गारादिना शब्देन अभिधा-
व्यापारवशादेव ॥ निवेदितत्वेनेति ॥ विभावादीति ॥ तात्पर्यशक्येत्यर्थः । तत्र स्वशब्दस्यान्वयव्यतिरेकौ रस्यमानतासारं रसं प्रति निराकुर्वन् ध्वननस्यैव ताविति दर्शयति—न च सर्वत्रेति ॥ यथा भट्टेन्दुराजस्य—

कौमुदी

व्यापारत्रयजन्यत्वं ततो हेतोरित्यर्थः । “व्यङ्ग्य इति” वक्ष्यमाणपर्यालोचनयोक्तम्—
अर्थसहकृतस्येति ॥ नन्वर्थस्य येन व्यापारेण रसादिप्रतीतिहेतुत्वं तथैव तत्सहकृतस्य
शब्दस्याप्युचितम् । अर्थस्य च पुत्रजन्मादिवत् हर्षादौ रसादिरूपायां चित्तवृत्तौ जननमेव
व्यापार इति शब्दस्यापि न रसादिव्यङ्ग्यकत्वम्, किं तु जनकत्वमेवेत्याशङ्क्याह—
विभावाद्यर्थ इति ॥ जन्यत्वे विभावाद्यपबोधधावगमेऽपि रसचर्चणोदयप्रसक्तिरिति न तस्य
तत्र जननरूपो व्यापार इत्यर्थः । अपिशब्देन शब्दसमुच्चयः ॥ उच्यते ॥ ध्वनिवादिभिरिति
शेषः ॥ वृत्तौ “स्वशब्दनिवेदितत्वेन” इत्यादिना यद्विकल्पद्वयमुक्तं तदभिधातात्पर्य-
शक्तिव्यापारद्वयाभिप्रायमिति दर्शयति—शृङ्गारादिनेति ॥ शृङ्गारादिशब्दानां ह्यभिधा-
व्यापारवशादेव तत्प्रतिपादकत्वं शक्यशङ्कमिति भावः ॥ तत्रेति ॥ द्वयोः पक्षयोर्मध्य
इत्यर्थः । स्वशब्दनिवेदितत्वस्य भावे रसादिप्रतीतेः भावोऽन्वयः ; तदभावे रसादिप्रतीते-
रभावो व्यतिरेकः ; तन्निराकरणमुखेन ध्वननव्यापारस्य तत्समर्पणमुत्तरग्रन्थसन्दर्भेण प्रदर्शयत
इत्यर्थः । यत्र स्वशब्दनिवेदितत्वस्याभावः प्रतीतिश्च रसादीनां तादृशकाव्यमुदाहरति—
यथा भट्टेन्दुराजस्येति ॥ “विश्रम्य” इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । अनेन “आलस्यं तदभीष्टार्थात्

१. क. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘निवेदितत्वं यथापि’ नास्ति ।

३. ग. ‘न पुत्रजन्मादिव[हर्ष]न्यायेन’

४. क. ‘अप्यर्थस्यापि’

५. क. ख. ‘शब्देन’ नास्ति ।

६. ग. ‘विभावादिनि’

७. ग. ‘व्यतिरेकस्य मानकसारम्’

८. च. ‘न सर्वत्रेति’

लोचनम्

“यद्विश्रम्य विलोकिनेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने

यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।

दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः

कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्येयैव वेपस्थितिः ॥” इति ॥

अत्रानुभावविभावबोधानन्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्ति-

कौमुदी

ग्रीडादेर्यन्निवर्तनम्” इत्युक्तलक्षणा अलसा नाम दृष्टिरुक्ता । ततश्चातिवेलमाविर्भावमासेदुपो-
रनुरागग्रीडयोरन्योन्याभिभावुकतयोन्मज्जननिमज्जनन्यायेन नयनप्रवृत्तिनिवर्तनन्यापारवत्तयो-
त्सूत्रणात् रतेः पारिपूर्ण्यप्रदर्शनेनालम्बनविभावस्य कापि प्रकर्षपदवी समुपदर्शिता ; स्थेमा
बुद्धलक्षकता ; तदभाष्योक्त्या विलोकितानां वैचित्र्यमासूत्रितम् ॥ गात्राणि दरिद्रतीति ॥
तरतम[गात्रतनु]भावेन तनुतनिमानगनुसमुदित[तम्] इति दर्शितम् । अतश्च ततः प्राची-
नानां दशान्तराणां क्रमेणावतारोऽपि नान्तरीयकतयावगमितः ॥ लूनाब्जिनीनालवदिति ॥
करतलभङ्गनपरिमृदितनवकमलनालसादृश्यवर्णनयापि म्लानच्छायत्वलालित्वविशेषान्तर-
शालित्वानुस्मरणीयशोभत्वादिसूचनम् ॥ दूर्वाकाण्डेत्यादिना घनपुलकालिकवलितत्ववर्णा-
न्तराविर्भावादिरत्यनुभावव्यभिचारिसञ्चय इयता योजितः ॥ कृष्णे यूनीत्यादिना
विभावः । यूनीति विजृम्भमाणनवयौवने सतीत्यर्थः । वेपस्थितिर्वैपरचना, एषैव
विलोकितानामालस्यनिस्थेमत्वादिलक्षणैव, न पत्रभङ्गविरचनाघात्मिकेत्यर्थः । अनेन
विषयनिवृत्तिलक्षणो दशाविशेषो दर्शितः । व्यतिरेकाभावमुदाहरणे योजयति—अत्रेति ॥
पूर्वमनुभावग्रहणमत्र श्लोके प्रथमं तदुपनिबन्धनाभिप्रायम् । युक्तिः योगः । हृदयसंवाद-
वशंवदतया स्वयमेवोपनतत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । तत एव विभावानुभावाः तद्विभावानुभावाः,
तदुचिता याश्चित्तवृत्तयोऽभिलाषादयः, तद्वासनाभिरनुरजिता रूपिता या स्वसंवित्
संवेदनमेव, तस्या या आनन्दमयी चर्चणा तस्या गोचर इति विग्रहः । अयौ
विग्रहभ्रमशृङ्गाररसः ; तस्यात्मा स्वरूपं स्फुरत्येव ; न तु न स्फुरति । न
खलु प्रत्यक्षासेदेष्यं विसंवाद इति भावः । एवं रसादिप्रतीतिसद्भावः

ध्वन्यालोकः

तत्त्वम् । यत्राप्यस्ति तत्, तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूयते, न तु तत्कृता । विषयान्तरे तथा तस्या भेददर्शनात् ।

लोचनम्

वासनानुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणगोचरोऽर्थात्मैः स्फुरत्येवाभिलाषचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृति-
ग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि । एवं व्यतिरेकाभावं प्रदर्शयन्वयाभावं
दर्शयति—यत्रापीति ॥ तदिति स्वशब्दावेदितत्वम् ॥ प्रतिपादनमुखेनेति ॥ शब्द-
प्रयुक्त्या विभावादिप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ सा केवलमिति । तथा हि—

“याते द्वारवतीं तदीं मधुरिपौ तद्वत्तन्मपानतां

कालिन्दीतटरूढवज्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।

तद्वीतं गुरुचाप्यगद्गदगलत्तारस्वरं राधया

येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥” इति ॥

कौमुदी

समर्थितः । स्वशब्दावेदितत्वाभावं तु दर्शयति—अभिलाषेति ॥ व्यतिरेकाभावमिति ॥
स्वशब्दावेदितत्वाभावे रसादिप्रतीत्यभावो व्यतिरेकः, तस्याभावं ‘यद्विश्रम्भ’ इत्यादौ
क्वचिद्विषये प्रदर्शयत्यर्थः । अन्वयः स्वशब्दावेदितत्वेति [तत्त्वे] रसादिप्रतीतिसङ्भावः ॥
ननु विशिष्टविभावादिप्रतीतिमुखेनैव तेषां प्रतीतिरित्युच्यताम्, वाच्यसामर्थ्याक्षिप्त
इति ह्युक्तं प्राक् ; विभावादिप्रतिपादनमुखेनेति प्रतिपादनप्राधान्योक्तौ को हेतुरित्याशङ्क्य
व्याचष्टे—शब्दप्रयुक्तयेति ॥ न वस्तुसत्ताप्रयुक्त्यैवेत्यर्थः । शब्दसमर्पितं रूपमेवैवामुप-
योगि, न तु वास्तवं बहिःसदपि ; असतोऽपि तत्तादृशशब्दविशेषसमर्पितस्य

१. क. ख. ग. ‘तत्’ नास्ति ।

२. ग. ‘अप्रतीतिः’

३. क. ख. ‘सा’ नास्ति ।

४. ग. ‘तथा’ नास्ति ।

५. ग. ‘दर्शनात्’

६. क. ख. ‘चर्वण’ नास्ति ।

घ. ङ. ‘चर्वणा’

७. क. ख. ग. ‘अथो रसार्ता’

८. ग. ‘भावप्रम’

९. क. ख. ‘निवेद्यत्वं’

ग. ‘निवेदितत्वं’

१०. च. ‘प्रतिपक्षे-’

११. घ. ‘तथा’

१२. क. ख. ग. घ. ‘कम्पा-’

ङ. ‘संपन्नताम्’

ध. ‘संपन्नताम्’

१३. घ. ‘श्रुत्युत्कृष्टम्’

लोचनम्

सोत्कण्ठाशब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कर्मित्यनेन तु उक्तानुभावानुकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठाशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः । पुनरनुभावप्रतिपादने हि पुनरुत्कर्म्म, अतन्मयीभावो वा ॥ न तु तत्कृतेति ॥ अत्र हेतुमाह—विषयान्तर इति ॥ “यद्विश्रम्य”

कौमुदी

यस्मिन्निति क्रियाविशेषणमेतत् । येन गीतेन जलचरैः सारसादिभिरपि स्वच्छन्दमन्तर्जल एव स्वप्रियतमाभिः सार्धमिच्छाविहारमाचरद्विरपि उत्कम् उन्मनस्कतया राधाकन्दिताकर्णनसमुप-जनितया उच्चैरेव कूजितमिति । अस्मिन् स्वशब्दसमर्पणानपेक्षयैव रसादिप्रतीतिसद्भावं दर्शयति—अत्रेति ॥ विभावः शौरिविरहादिः ; अनुभावा गीतादयः ; विभावानुभावमित्येकवद्भावो द्रव्यदेवतमितिवत् ॥ अम्लानतयेति ॥ सम्यग्योजितत्वेन ताटस्थमन्तरेण तन्मयीभवनक्रमेणेत्यर्थः ; प्रतियत इति हेतौ शता ; प्रतिपद्यमानस्य प्रतिपत्तुः सहृदयस्य चर्चणागोचरं प्रतिपद्यत एव ; स्वसंवेदनसाक्षिक एवायमर्थ इत्यर्थः । स्वशब्दसन्निधौ जायमानायास्तत्प्रतीतेस्तज्जन्यत्वाभावः कुत इत्याशङ्क्य सिद्धायां तत्प्रतीतौ स्वशब्दस्यानुवादकत्वं बलापत्तितं निवारयितुमशक्यमित्याह—सोत्कण्ठाशब्द इति ॥ सिद्धमिति सामान्यद्वारा निर्देशः । चर्चणोपाखण्डामुत्कण्ठाभेदमिधान्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ नन्वनुवादेऽवश्यं प्रयोजनेन भाव्यम् ; तत्किमर्थोऽयमनुवाद इत्यत्राह—उत्कर्मित्यनेन त्विति ॥ जलचरकूजितेऽपि कथितानुभावसंयोजन एव हि तदुत्कण्ठायास्तन्मयीभवनमुखेन चर्चणागोचरता । अतः पुनस्तत्प्रतिपादनमन्तरेण प्रागुक्तानुभावानुकर्षणमत्रोत्कशब्देन विधित्सितम् । न च सोत्कण्ठाशब्दप्रयोगं विनोत्कशब्देन तदाकर्षणम्, उत्कशब्दस्य तावत्पर्याप्तत्वात् सति पुनरुत्कण्ठाशब्दे अनुभावानां तत्संगृहीतानामुत्कण्ठाशब्दसमानार्थोत्कशब्देनानुकर्षणसंभवाच्चर्चणोपयोगित्वम् तथाविधजलचरकूजितस्य सिध्यतीत्यनुवादस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । पुनरप्यनुभावप्रतिपादनमस्तु किमर्थमनुकर्षणव्यसनावलम्बनमित्यत्राह—पुनरिति ॥ न केवलं पुनरुक्तिरेव तथाविधस्य चानुभावजातस्य न तन्मयीभवनोपयोगितापि स्यात्, अनौचित्यप्रतिपत्तिप्रस्तसौभाग्यत्वात् इत्याह—अतन्मयीभावो वेति ॥ अथवा अनुभावानांकार्पणे किं तेषां पुनःप्रति-

१. क. ख. 'सोत्कण्ठ'

५. ड. 'अनुवादन'

२. घ. 'मावेनानु'

६. घ. 'पुनरुत्कत्वमतन्मयी'

३. क. ख. 'कर्तुं' नास्ति ।

८. घ. 'पुनरुत्कान्मयी'

४. ड. घ. 'प्रयुक्त' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

न हि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि

लोचनम्

इत्यादौ ; न हि यदभावेऽपि यद्भवति तत्कृतं तदिति भावः । अदर्शनमेव प्रथयति—
न हीति ॥ केवलशब्दार्थं स्फुटयति—विभावादीति ॥ काव्य इति ॥ तव मते
काव्यरूपतया प्रसज्यमान इत्यर्थः ॥ मनागपीति ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरौदवीरमयानकाः ।

वीमत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥” इत्यत्र ।

कौमुदी

पादनम् न वा ! आद्ये पुनरुक्तिः, द्वितीये तन्मयीभावानुदयात् रसादिप्रतीत्य-
सिद्धिरित्याह—पुनरनुभावेति ॥ हेतुमाहेति ॥ विनिगमनायां हि हेतु-
र्वक्तव्यः । अन्यथा स्वशब्दसन्निधौ समुपजायमाना तत्प्रतीतिस्तत्कृतैवेति वक्तुं
शक्यत्वात् ; प्रतिज्ञामात्राच्च साध्यासिद्धेरित्याशयः । कथमदर्शनमात्रात्तत्कृतत्वा-
भावावधारणमित्याशङ्क्य हेतुत्वावगमकव्यतिरेकाभावोऽत्र विवक्षित इत्याह—न हीति ॥
“तस्याः” इति तत्कृतायाः प्रतीतिः । तत्र स्वशब्दनिवेदितत्वाभावस्य स्फुटत्वादित्यर्थः । न
हीत्यनेनोक्तमेव व्यतिरेकाभावमन्वयाभावकथनेन पक्षान्तरे व्यतिरेकसद्भावकथनेन च
स्फुटयतीत्याह—अदर्शनमेवेति ॥ विभावादिप्रतिपादकत्वाभावे कथं काव्यत्वं येन
सिद्धयन्निर्देश इत्याशङ्क्य परानभीष्टस्यैव काव्यरूपत्वस्य प्रसज्जनाभिप्रायेयमुक्तिरित्याह
—तव मत इति ॥ स्वशब्दकृता रसादिप्रतीतिः न विभावादिकृतेत्यस्मिन् मते
काव्यत्वेनानभिमतमपि काव्यमापद्येत । साध्यतयैवेयमुक्तिर्न सिद्धतयेत्यर्थः । तादृश-
मेवोदाहरणमाह—शृङ्गारेति ॥ यतश्चेत्यादेरानर्थक्यशङ्कासमुपसंहाररूपत्वोक्त्या समयन्नाह

उपलोचनम्

“पुनरुक्तमतन्मयीभावो वा” इत्येव लोचनपाठः कौमुदीकारसंमतः । “याते द्वारवतीम्”
इत्यादिपद्ये स्वशब्दमन्तरेणैव रसस्य विप्रलम्भात्मकस्य भावस्य च प्रतीतिः । जलचरोत्कृजिते
“गुरुपाप्मगद्गलत्तारस्वरम्” इति कथितस्य अनुभावस्य अनुकर्षणद्वारा योजने, तथाविधजलचर-
कृजितस्य तन्मयीमवनमुखेन जलचरोत्कण्डायाश्चर्षणागोचरतासंपादनद्वारा प्रकृतसमावचर्षणाया-

१. ड. 'अपि' नास्ति ।

नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

२. क. रा. न. 'प्रयुज्य'

४. क. रा. 'अत्र' नास्ति ।

३. घ. ड. च. 'वीमत्साद्भुतसंज्ञाश्च'

ध्वन्यालोकः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विमावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम्, न त्वभिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वयाभावमुपपत्त्या प्रदर्श्य तथैवोपसंहरति— यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विमावादिकं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तत्वाव्यतिरेकान्वयाभावमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥ अन्यव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । इह वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमुपसंहृतम् । तत्र ध्वनिवाद्यभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयगतध्वननव्यापारमात्रगम्यत्वं तदनुद्भिन्नप्रायमित्यतः तदभिप्रायवर्णनानुकूलं तद्योजनाप्रकारं प्रकटयति— अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुखेन शब्दार्थयोर्द्वयोरपि रसाद्यर्थविषयमभिधादिजननादिव्यतिरिक्तं ध्वननलक्षणं व्यापारं प्रतिपादयितुं शब्दस्य ध्वनेन विमावादिरूपाभिधेयसहकारिसनायत्वम्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिशालित्वं चाभिधीयते । तत्र तावच्छब्दस्य ध्वनने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य च ध्वनने कर्तव्ये विशिष्टसमुचितवाचकसाफल्यं सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

मुपयोगः सिध्यतीति लोचनकाराशयस्य निष्कर्षः । “पुनरुक्तस्तन्मयीभावः” इति अङ्गनसंमतः पाठः । उक्तमित्यनेन तन्मयीभावयुक्त्या जलचरगता अनुभावाः शक्योच्यन्ते राघालम्बनाननुभावावुक्त्वा जलचरगतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टस्तन्मयीभावो भवति यतः—इत्यङ्गनस्याशयः ॥

१. क. ए. ‘विशिष्टेभ्यः’ अधिकः ।

च. ‘व्यतिरेकारथाया’

२. क. ए. ‘स्वाभिधानमात्राद्’

४. ख. ‘उपशब्दं समेव’

३. द. ‘व्यतिरेकाभाव’

लोचनम्

रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षमित्रयोगक्षेमतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
भोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये
सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितवाचकसाकल्यम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः ।
एवं द्वौ पक्षावुपक्राम्याद्यो दूषितः । १ द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

कथमभिधेयस्य सामर्थ्यरूपत्वमित्याशङ्क्य ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ यथा शक्तिः सहकारिणी
तथा विभावाद्यर्थोऽपि शब्दस्य ध्वननं प्रतीति सहकारित्वकृतोऽशक्तिरूपेऽपि सति
अभिधेये शक्तिपर्यायसामर्थ्यपदप्रयोग इत्याह—सहकारिशक्तिरूपमिति ॥ तथा चाह
स्मोदयनः “इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा” इत्यादि । किं तदभिधेयमित्याह—विभावा-
दिकमिति ॥ अर्थपक्षेऽभिधेयसामर्थ्यमिति पट्टीसास इत्याह—अभिधेयस्य चेति ॥
सामर्थ्यशब्दार्थमाह—शक्तिरिति ॥ तस्य कुत्र शक्तिरित्यत्राह—ध्वनने कर्तव्य इति ॥
किं तच्छक्तिरूपं सामर्थ्यम् अर्थस्य सहकारिधुरंधरमित्यत उक्तम्—विशिष्टसमुचित-
वाचकसाकल्यमिति ॥ विशिष्टत्वं समप्रगुणालंकारसंयोजनसौन्दर्यशालित्वम् ; समुचितत्वं
रसाभिव्यञ्जनयोग्यत्वम् । भवतु नाम शब्दस्य ध्वननं नाम व्यापारः कथित्, अर्थस्य
तु जनकत्वानुमापकत्वयोरन्यतर एव व्यापारो दृष्टचर इति रसादिगोचरोऽपि तयोस्त्यतर
एव भवितुमर्हति, न ध्वननलक्षण इत्याशङ्क्योभयमपि निषेधति—पुत्रजन्मेति ॥
विभावाद्यभावेऽपि रसादिप्रतीतिप्रसक्तेर्न जन्यजनकभावः ; अविनाभावरूपव्यापारत्वञ्च
न लिङ्गलिङ्गिभाव इत्युभयैवलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । इदानीमभिधेयसामर्थ्यसिद्धिरिति चेन्न
तात्पर्यमाह—इति द्वयोरपीति ॥ शब्दार्थयोर्द्वयोरपि ध्वननव्यापार इत्यनेन प्रकृत्य-
समर्थित इत्यर्थः । वृत्तौ यत् विकल्पद्वयं कृतम् “वाच्यत्वं तत्त्वं” इत्यादि तत्र
कंचिद्विशेषमुन्मीलयति—एवं द्वाविति ॥ आद्यः स्वशब्दनिवेदितादिव्यतिरिक्तः
द्वितीयो विभावादिप्रतिपादनमुखेन वेति । तुराद्यो विशेषे । अर्थ इति तत्त्वं वाच्यत्वं

१. ग. 'विधेयस्य पुत्र'
२. घ. 'जनन' नास्ति ।
३. घ. 'विलक्षण' इत्यधिकः ।

४. क. क. 'विधेयस्य'
५. घ. क. न. 'विलक्षण' इति
६. घ. 'तत्त्वं'—'वाच्यत्वं' इति

ध्वन्यालोकः

प्रभेदो वाच्याद्विन्न एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहेर्व प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ॥

लोचनम्

जननानुमानव्यापारमिप्रायेण दूषितः, ध्वननामिप्रायेणाङ्गीकृतः । यस्त्वत्रापि तात्पर्य-
शक्तिमेव ध्वननं मन्यते, स न वस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये
तात्पर्यशक्तिभेदे संसर्गे वा पर्यवस्येत् ; न तु रस्यमानतासारे रसे—इत्यलं बहुना ।
इतिशब्दो हेत्वर्थः ; इत्यतो हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकारो वाच्याद्विन्न एवेति संबन्धः ॥
सहेवेति ॥ इवैशब्देन विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यत इति दर्शयति ॥ अग्र इति ॥
द्वितीयोद्घोषे ॥

कौमुदी

इत्यपेक्षायामुक्तम्—जननानुमानेति ॥ यस्तु मन्यते—रसादीनामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमे-
वेति निगमयतो वृत्तिकारस्य तात्पर्यशक्तिरेव ध्वननव्यापारोऽभिमतः ; न तद्यतिरिक्तश्चतुर्थ-
कस्यानिवेशी कश्चित्, अभिधेयान्ययानुपपत्तिसहायार्थबोधनशक्तेरेव तात्पर्यशक्तित्वात्,
तस्या एव चेहाभिधेयसामर्थ्याक्षेपशब्देन स्फुटमभिहितत्वात् ; अतो न तद्यतिरिक्तध्वनन-
व्यापारविषयतया क्लेशेनेत्यं व्याख्यानमनुचितम् [उचितम्]—इति तं प्रत्याह—यस्त्व-
त्रापीति ॥ न केवलं “भम धमिअ” इत्यत्र प्रतिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वाभिमान एवेत्यपि-
शब्दार्थः । ‘न वस्तुतत्त्ववेदी’ इति शब्दयोजनाञ्जस्यपरामर्शकौशलमात्रमनुज्ञातं तत् किं
न तावदेव वस्तुतत्त्वमिति, नैवेत्याह—विभावानुभावेति ॥ विशेषविषया हि तात्पर्यशक्ति-
रित्युक्तं तावदेतदधस्तात् । विशेषधैक्यस्य वाक्यार्थस्य वाक्यार्थान्तरात् भेदापरपर्याया
व्यावृत्तिरेव व्यावर्तकभूतविशेषणसंबन्धो वा ‘गामानय’ इत्यत्र गोकर्मकानयनविशेषस्य
अस्मादिकर्मकानयनादितो व्यावृत्तिप्रतीतिः तस्याः क्रियाकारकसंबन्धनिमित्तत्वाच्च । अत

१. क. ख. ग. ‘सहेव’
२. ग. ‘प्रदर्श’
३. क. ‘अनुव्यापार’
ग. ‘अनुमानव्यापार’
४. ग. ‘शक्तिभेदः’
क. ख. ‘भेदसंसर्गे’
५. ग. ‘सारे रसः’

६. ‘सारे’
६. क. ख. ग. ‘अर्थे’
७. क. ख. ग. ‘अतो’
८. क. ख. ग. ‘सहेवेति’
९. क. ख. ‘इह शब्देन’
१०. क. ख. ‘इति दसंयति’ नास्ति ।
ग. ङ. च. ‘इति दसंयति’

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

कौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥

लोचनम्

एवं “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम् ।
अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेन दर्शयति—काव्यस्यात्मेति ॥ स एवेति ॥
प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रक्रान्ते तृतीय एव रसध्वनिरिति मन्तव्यम्, इतिहासवलात्

कौमुदी

एव भेदो वाक्यार्थः संसर्गो वेति वैकल्पिकी वाक्यार्थविदां स्थितिः । रसादिरर्थस्तु स न
भेदरूपः संसर्गरूपो वा सिद्धस्वभावत्वाभावात् । रस्यमानतैकसारो ह्यसावलौकिकोऽर्थः
इत्यसकृदवादिष्य । तेन तात्पर्यशक्तिगोचरातिलक्ष्मी चतुर्थकस्यानिविष्ट एवापमर्थ इति
स्थितमित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरकारिकयोः सङ्गतिं कर्तुं तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ “काव्यस्यात्मा ध्वनिः”
इति ध्वनेः स्वरूपं तस्य काव्यात्मत्वं चोभयमपि विहितम् । तत्र कारिकायां
वाच्यसंबलनविमोहव्युच्छेदनेन वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यस्वरूपं निर्धारितम् ; तच्छेषतयैव
हि “अर्थः सहृदयश्चाध्यः” इत्यादिकारिकाद्वयं व्यङ्ग्यप्रतिपादनपूर्वभूमिभूतवाच्यार्थप्रति-
पादनपरं प्रवृत्तम्—इति व्यङ्ग्यार्थास्तित्वप्रसाधनमेव इयता प्राधान्येन कृतम् । अधुना
“काव्यस्यात्मा” इत्युत्तरकारिकया तस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इति कारिकयोरनयो-
नियतपौर्वापर्यलक्षणा संगतिः स्थितैवेत्यर्थः । कथमस्याः काव्यात्मत्वमेव [स्यैव] प्रधानतया
प्रतिपादकत्वम् इतिहासोपन्यासमात्रप्रवृत्ताया इत्यत्राह—इतिहासव्याजेनेति ॥
सहचरी[चारि]हननोत्पः शोको मुनेः श्लोकत्वमाप्त इति करुणरसस्य
काव्यात्मत्वमेव प्रधानतया प्रतिपिपादयिषितं न इतिहासोपक्षेपमात्रमित्यर्थः ॥
नन्वत्र रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वाभिधानात् प्रकृतत्रिविधप्रतीयमानार्थपरामर्शकतच्छब्द-
विरोध इत्याशङ्क्य तस्य त्रिषयसंकोचमाह—प्रतीयमानमात्र इति ॥ उपसंहारस्येन
निरवकाशेन सावकाशमुपक्रमस्यं वाच्यत इति भावः । न केवलं कारिकार्थानुरोधमात्रादेव

लोचनम्

प्रकान्तवृत्तिप्रन्थार्थयलाच्च । तेन रस एव वस्तुत आत्मा वस्त्वलंकारध्वनी तु सर्वथा रसे
पर्यवस्येते इति वाच्यदुत्कृष्टौ तावित्यभिप्रायेण ध्वनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् ॥
शोक इति ॥ क्रौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन सहचरी[चारि]हननोद्भूतेन साहचर्यध्वसेनोत्थितो
यः शोकः स्थायीभावो निरपेक्षभावत्वाद्विप्रलम्भशृङ्गारोचितरतिस्थायिभावोऽन्य

कौमुदी

विषयसंकोचावगमो वृत्तिग्रन्थबलादपीत्यह—प्रकान्तेति ॥ प्रकान्तः समनन्तरभावी यो
वृत्तिग्रन्थः 'प्राधान्यादत्र रसभावमुखेनोपलक्षणम्' इत्येवंरूपः ; तस्य रसस्यैव काव्यात्मत्वं
मुख्यतयेत्येवंरूपो योऽर्थस्तदनुरोधादपीत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण ध्वनिः काव्य-
स्यात्मेति सामान्येनोपक्षेप इत्यत्राह—तेनेति ॥ यतोऽत्र विशेषनिर्देशस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
यदा वाच्यापेक्षोत्कर्षप्रयोजकरसपर्यवसाननैयत्यलाभादेव वस्त्वलंकारध्वन्योरपि काव्यानु-
प्राणनरूपसाम्राज्याभिषेकः तदा किमु वक्तव्यं रसध्वनेर्विश्रान्तिधामभूततया प्रधानस्य
काव्यजीवितत्वसंभावनायाम्—इति कैमुत्यनीत्या रसस्य काव्यात्मत्वं द्रढयितुमियं सामान्यो-
क्तिरित्यर्थः । अत्र कारिकायाम् 'स एवार्थः काव्यस्यात्मा' इति रसध्वनेरितरव्यावृत्त्या
काव्यस्यात्मत्वं प्रतिज्ञाय "तथा च" इति कारिकाशेषेण पुरावृत्तोपन्यासमुखेन तदुपपादनं
कृतम् । तत्र यथाश्रुतग्रन्थार्थग्रहणे प्रकृतप्रतिज्ञोपपादकत्वं तावन्न सम्पगवभाति , प्रत्युत
कथञ्चन तद्विरोध्यपरताप्रतीत्या तद्वाधकत्वमेवेति गन्वानो व्याकरोति—क्रौञ्चस्येत्या-
दिना ॥ अत्र क्रौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन यः शोक उत्थितः स्थायिभावः स एव आदिकथेः
श्लोकत्वमागत इति संगतिः । द्वन्द्ववियोगेनेत्यस्य व्याख्या—साहचर्यध्वसेनेति ॥ तत्र हेतुः
व्याधकर्तृकं सहचरी[चारि]हननमित्याह—सहचरी[चारि]हननोद्भूतेनेति ॥ नन्वयं
विप्रलम्भोचितरतिस्थायिभाव एव किं न भवति द्वन्द्ववियोगोत्पत्त्यात् शापादिहेतुकवियोगोत्प-
त्तिरित्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन तदन्वयमाह—निरपेक्षभावत्वादिति ॥ परस्परं शोप-
जीवनप्राणत्वेन सापेक्षो हि रतिस्थायिभावः ; न खलु विप्रलम्भे संभोगे वा विभावस्थायिनोः
कश्चिद्भेदोऽस्ति ; तद्विपरीतो निरपेक्ष एवाजप्रलापादिकाव्येषु शोक इति निरपेक्षभावत्वादस्य

१. ग. 'अर्थ' नास्ति ।

५. क. ख. 'ध्वंसनेन'

२. क. ख. 'प्रतिपर्यवस्येते'

घ. 'ध्वंसन'

३. क. ख. 'क्रौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन'

६. ग. 'रति' नास्ति ।

ग. 'क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगेन'

७. क. ख. ग. 'भावत्वाद्'

४. घ. 'सहचरि'

लोचनम्

एव । स एव तथाभूतविर्भावतदुत्थाक्रन्दाद्यनुभावचर्चणया हृदयसंवादतन्मयीभवन-
क्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौकिकशोकव्यतिरिक्तां स्वचित्तवृत्तिद्रुति-

कौमुदी

रस्यात्मकत्वं नाशङ्कनीयमित्यर्थः । अमुमेव विरोधं सूचयितुम् अन्य एवेत्येवकारः ।
कौश्च [स्त्री] गतस्य शोकस्य कथं श्लोकत्वप्राप्तिः, तत्राप्राप्तौ वा रसस्य काव्यात्मत्वे
किमायातमित्यत उक्तम्—स एवेति ॥ करुणरसरूपतां प्रतिपन्नः सन् श्लोकरूपतां
प्राप्त इत्यन्वयः । करुणरसरूपताप्रतिपत्तौ हेतुमाह—आस्वाद्यमानतां प्रतिपन्न
इति ॥ रत्यादिचित्तवृत्तिरास्वाद्यमाना हि शृङ्गारादिरसव्यपदेशगोचर इति भावः ।
कथमास्वाद्यमानत्वप्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादिति ॥ प्रथमं
प्रागुक्तलक्षणसहृदयत्वविशिष्टस्य प्रतिपत्तुः हृदयसंवादः, ततस्तन्मयीभावलाभः,
तदन्तरमखण्डो रसास्वाद इत्यर्थः । तत्रापि कारणमुक्तम्—तथाभूतेति ॥ तथाभूतः
सहचरी[चारी]हृन्ननरूपो यो विभावस्तदुत्थास्तादृशविभावोत्थाश्च येऽनुभावा आक्रन्दादयः
आदिशब्दादवनितलपरिलुठनादयः । ननु स्याविभावः शोक एव विभावादिप्रत्ययारम्भमणो
रसः न तद्विलक्षण इति तस्यैव काव्यात्मत्वं स्यात् न रसस्येति शङ्कुकादि-
मतानुबन्धिनीं शङ्कां संशालयितुमुक्तम्—लौकिकेति ॥ अलौकिकस्य रस्यमानतैक-
सारस्य । अत एव सिद्धस्वभावलौकिकरत्यादिस्पायिविलक्षणस्य न शोकमात्ररूपत्वमाशङ्क्य-
मित्यर्थः । नन्वलौकिकत्वे रसस्य कस्यचित्तप्रमाणस्यासंभवात् नृशृङ्गादिसमानयोगक्षेमत्वाप-
त्तिरित्याशङ्क्य स्वसंवेदनसिद्धत्वादनपह्वनीयतां वक्तुमुक्तम्—स्वचित्तवृत्तिद्रुतिसमास्वाद्य-
सारामिति ॥ स्वस्यास्वादयितुरेव यच्चित्तं तस्य कथितक्रमेण तन्मयीभावसमुपनतयाद्रु-
त्यादवी भावभ जनलक्षणया निर्गलविनिर्गलदविरलपुलकपाठकवर्द्धितसकल-
कलेवरत्वादिसमुपलक्ष्यमाणया केवलं समास्वाद्यः सारः स्फिरांशो यस्या इति काष्ठानाप्त-
सहृदयमावपुरुषधौरेयनिजसंवेदनसंसिद्धस्य नालौकिकत्वयुक्त्या प्रत्याख्यानं युक्तमिति
भावः । ननु रसस्य काव्यात्मत्वं तद्विषययत्वापत्यैव वक्तव्यम्, इतरथा नियमाभावादतिप्र-
सङ्गात् । न च समयसत्यपेक्षप्रवृत्तेः शब्दस्य तद्रहितरसविषयत्वं संभावयितुं शक्यमित्या-

लोचनम्

समास्यासारां प्रतिपन्नो रसपरिपूर्णकुम्भोच्चलनवच्चित्तवृत्तिनिष्पन्दस्वभाववाग्विलोपादिवच्च
समयानपेक्षित्वेऽपि चित्तवृत्तिव्यञ्जकत्वादिति नयेन अकृतकतयैर्वावेशवशात् समुचितेच्छन्दो-
वृत्तादिनियन्त्रितश्लोकरूपतां प्रांसः

“मौ निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौश्लमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” इति ॥

न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यम् । एवं हि “सति तदुःखेन सोऽपि दुःखित
इति कृत्वा रसस्यात्मेति” निरवकाशं भवेत् । न च दुःखसंततस्यैषा दशेति ।
एवं “हि चर्वणोचितशोकस्यायिभावार्थककरुणरससमुच्चलनस्वभावत्वात् स. एव
काव्यस्यात्मा सारभूतोऽपरेशब्दवैलक्षण्यकारकः । एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे—“यावत्पूर्णो

कौमुदी

शङ्क्य समयापेक्षवाचकत्वोपाध्यवधीरणया तदनपेक्षव्यञ्जकत्वोपाधौ तद्विषयत्वसंभवाज्जो-
दोप इत्याह—समयानपेक्षत्वेऽपीति ॥ अकृतकतयैवेति ॥ अंमुमर्थमनेन प्रतिपादयामीति
बुद्धिपूर्वकत्वमन्तरैणैवेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रवृत्तिरित्यत उक्तम्—आवेशवशादिति ॥ अत्र
दृष्टान्तमर्थगतं शब्दगतं चाह—रसपरिपूर्णैति ॥ ग्रन्थच्छायानुरोधिन्येव व्याख्याने संभवति
किमित्येवंव्याख्यानमित्यतस्तदसंभवमाह—न त्विति ॥ शोकमात्रस्य रसत्वासंभवादिति
भावः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—न चेति ॥ एवेति ॥ श्लोकरचनारूपेत्यर्थः । उपसंहरति—
एवमिति ॥ आत्मेत्यस्य व्याख्या सारभूत इति ॥ सारभूतत्वमुपपादयति—अपरेति ॥
व्याख्यातमेतत्—एतदिति ॥ श्लोकस्य रससमुच्चलनस्वभावत्वम् । एतेन रसेन यावत्कविः

१. क. ख. ग. ‘रसः परि’

२. क. ख. ‘कुम्भोच्चलन’

ग. ‘कुम्भो बलवत्’

३. क. ख. ग. ‘निष्पन्द’

४. ग. ‘स्वरूपभाववाग्विलापादि’

५. घ. ‘पारिषत्’

क. ख. ग. घ. ‘पारिसमय’

६. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘पेक्षित्वे’

७. क. ख. ‘इति’ नास्ति ।

८. ख. ‘एव’

९. ङ. च. ‘तन्दो’

१०. ग. ‘प्राप्तम्’

११. क. ख. ग. ‘मानिष्येत्यादि’

१२. च. ‘मन्तव्यः’

१३. ग. ‘सति’ नास्ति ।

घ. ‘स हि’

१४. घ. ‘आत्मेति कृत्वा रसत्मेति’

१५. क. ‘न तु’

ख. ‘तद्’

१६. ङ. ‘हि’ नास्ति । घ. च.

‘हि चर्वणोचित’ नास्ति ।

१७. क. ख. ‘भावय चनात्मक’

१८. क. ख. च. ‘समुच्चलन’

१९. क. ख. ‘सारभूतस्वभाव’

ग. ‘रस’

लोचनम्

न चैतेन तावन्नैव वमत्यमुम्" इति । 'अगमः' इति छान्दसेनाङ्गमेन ॥ स एवेति ॥
एवकारेणेदमाह—नान्य आत्मेति^१ । तेन यदाह भट्टनायकैः—

“शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ॥

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥”

इति तदपास्तम् । व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्वभावः तन्नापूर्वमुक्तम् ।
अयामभिधैव व्यापारः तथाप्यर्थाः प्राधान्यं नेत्यावेदितं प्राक् ॥

कौमुदी

पूर्णो न भवति तावदमुं रसं काव्यरूपेण नैव वमत्युद्विरति किन्तु पूर्ण एव सन् ।
अपूर्णत्वे काव्यस्य रसात्मक्यं न सिध्यति । रसवमनरूपस्य काव्यस्य तद्रूपत्वमेवेत्यर्थः ।
एवकारस्यात्मान्तरत्वादिपक्षप्रतिक्षेपकत्वेनानर्थक्यं परिहरति—स एवेति ॥ ननु प्रसक्तस्यैव
प्रतिषेधो युक्तः, तत्किमस्त्वात्मान्तरप्रसक्तिः येन तन्निषेध इत्यत आह—तेनेति ॥
तत्रेति ॥ शास्त्राख्यानकाव्येषु मध्य इत्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ आख्यानकाव्यापेक्षम् । एतदु-
त्तरप्राप्यनुपपन्ननीयम् । तत्त्वेन प्रधानत्वेन युक्ते सतीत्यर्थः । एतयोः शब्दार्थयोः
द्वयोरपि गुणत्वे व्यापारस्य च प्राधान्ये सति काव्यव्यपदेशो भवेदित्यर्थः । किमयं
व्यापारो ध्वननात्मा किं वा अभिधैव ; नाद्य इत्याह—व्यापारो हीत्यादि ॥ हिंसेतौ ।
तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अस्माभिर्हि ध्वनन्व्यापारस्य प्राधान्यमितरव्यापारपेक्षमभ्युपगतमेव ।
तस्य तु विषयद्वारेण स्वरूपप्रतिष्ठाभास्तत्कृतमेव तदित्येतावत् । द्वितीयं तु दत्तदोष इत्याह—
अथेति ॥ अभिधान्यापारप्राधान्यस्य काव्यत्वप्रयोजकत्वे शास्त्रादेरपि तथामायापत्तिरित्यादि-
दोषसूचनार्थं तथापीत्युक्तम् ॥ प्रागिति ॥ व्यापारस्वरूपनिरूपणावसरे । काव्यस्यावयविन-
धारुण्यं नाम तदवयवस्थानीयवाच्यवाचकरचनाचारुत्वमेव देहावयवविनस्तदवयवप्रभूत-
परचरणादिचारुत्वे सति चारुत्वव्यवहारदर्शनात् । तच्च विविधपदोपात्तवैचित्र्यार्थकम् ।

१. क. घ. 'तावन्नैवेनम्' घ. च.
'तावन्नैव मिनीत्यमुम्'

२. क. घ. 'रति' नास्ति ।

३. घ. 'भट्टनायकः'

४. क. घ. इ. च. 'अर्थवत्त्वेन'

५. इ. ख. 'युक्तम्'

६. क. घ. 'काव्यार्थ'

७. इ. ख. घ. 'अभिधैव'

८. घ. 'अव्य'

९. ग. 'प्राधान्ये'

ध्वन्यालोकः

विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चचारुणः काव्यस्य स एवार्थः सारमूतः ।

लोचनम्

श्लोकं व्याचष्टे—विविधेति ॥ विविधं तत्तदभिव्यञ्जनीयरसानुगुण्येन विचित्रं कृत्वा वाच्ये वाचके रचनायां च प्रपञ्चेन यच्चारु शब्दोर्धालङ्कारगुणयुक्तमित्यर्थः । तेन सर्वत्रापि ध्वननसद्भावेऽपि न तथा व्यवहारः । आत्मसद्भावेऽपि हि काचिदेव जीवव्यवहार इत्युक्तं प्राक् । एतेनैतन्निरवकाशम्, यदुक्तं हृदयदर्पणे “सर्वत्र तर्हि काव्य-व्यवहारः स्यात्” इति । निर्हेतसहचरीति विभाव उक्तः । आक्रन्दितशब्देनानुभावः ॥

कौमुदी

वैचित्र्यं चाभिव्यञ्जकस्य विभिन्नाभिव्यङ्ग्यरसाभिव्यञ्जनयोग्यतासंपादनमित्येतदाह—विविध-मिति ॥ न सिद्धस्य वैचित्र्यस्यानुवादोऽयम्, किन्तु साध्यस्य विधानमित्याह—विचित्रं कृत्वेति ॥ वाच्येऽर्थे प्रपञ्चेनाधिक्येन यच्चारु, वाचके शब्दे प्रपञ्चेन यच्चारु, रचनायां च प्रपञ्चेन यच्चारु, वाच्यादीनां चारुत्वातिशययोगात्तत्समुदायरूपस्य काव्यस्य चारुत्वमनेन विशेषणेनोक्त-मित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति—शब्दार्थेति ॥ अस्य फलमाह—एतेनेति ॥ यतो ययोक्तविशे-पणविशिष्टमेव वाक्यं ततो हेतोः सर्वत्रापि ‘सिंहो बटुः’ इत्यादावपि तथेति । काव्यत्वेनेति कुत इत्याशङ्क्य प्रागुक्तां प्रतिबन्दीं स्मारयन्नाह—आत्मसद्भावे इति ॥ उक्तन्यायहतत्वा-दर्पणकारस्य ध्वनिध्वंसो दर्पविजृम्भितमित्याह—एतेनेति ॥ उक्त इति ॥ सहचरी [चारि]

१. ग. 'विशिष्ट' नास्ति ।
२. क. ख. 'प्रपञ्च' नास्ति ।
३. ड. च. 'तदभि'
४. क. ख. 'प्रपञ्चेन' नास्ति ।
५. ड. च. 'अर्थे' नास्ति ।
६. क. ख. ग. 'न ध्वनन'

७. क. ख. ग. 'न' नास्ति ।
८. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।
९. क. ख. 'एव' अधिक.
१०. क. ख. 'तेन'
११. क. ख. 'सन्निहित'
१२. घ. 'शब्देऽनु' च. 'शब्दोऽनु'

ध्वन्यालोकः

तथा चादिकवेः निहतसहचरीविरहकातरक्रीडाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः ॥

लोचनम्

जनित इति ॥ चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः । ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक

कौमुदी

हननमत्र विभाव इत्यर्थः । वृत्तिग्रन्थालोचनायां ह्याक्रन्दिताकर्णनजनितो मुनेः शोक इत्युक्त-
मिव प्रतीयते ; तत्कथं पूर्वं तन्निषेध इत्यत्राह—चर्वणागोचरत्वेनेति ॥ “जायमानो ह वै
ब्राह्मणः” इत्यत्र गृहस्थो जायमान इतिवदिनि भावः । नन्वेवमपि रसस्य काव्यात्मत्वं न
ग्रन्थकृदभिमतमिव भाति । चर्वणावस्यस्य शोकस्यैव श्लोकरूपत्वोक्त्या काव्यात्मत्वस्याभि-
धानात् । न खलु शोक एव करुणरस इति शङ्कते—नन्विति ॥ प्रतीयमानत्वं हि रसादेरेव

उपलोचनम्

“तथा चादिकवेर्निहतसहचरीविरहकातरक्रीडाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः”
—इत्यालोकः । स्यादेतत्—अत्र निहतसहचरीत्यादिना क्रीडाया हननं परागृष्टमिव भाति ।
कथमेतत्संगच्छेत ? यतो रामायणे वाल्मीकिपाण्डे द्वितीयसर्गे ‘हृन्ददशापरवयोः क्रीडयोरैकं
पुमांसं निपादो जघान; निपादनिहतक्रीडादर्शनोत्थः शोकपरीवाहश्चादिकवेः श्लोकतया परिणतः’
इति प्रतिपाद्यमानोऽयं विषयः सुप्रसिद्धः । कथमेवं प्रसिद्धिमुपेक्ष्य क्रीडायाः सहचर्यां हननं
प्रत्यपाद्यानन्दवर्धनाचार्यैः ? एतद्ग्रन्थव्याख्यानभागे लोचने शङ्केयं न परिह्रियते, प्रत्युत दृढीक्रियत
इव । निर्णयसागरमुद्रितलोचने लोचनमातृकासु च प्रायशः प्रकृतकारिकाविभजनावसरे “सहचरी-
हननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसनेन” इति दृश्यते । अस्य एतद्विषयभागे कौमुदीमातृकायां दृश्यमानस्य
सहचरीहननमित्यनुपादस्य न पर्यालोचनायां सर्वथा प्रसिद्धिविरोधमनादस्य क्रीडाहननमेषात्र
विद्वद्वयवद्वतमिव भाति । एवं विपर्यस्तभावनाया लेखकप्रमादादिवशादायातः पाठे व्याकुली

१. क. ए. ‘तथा चादिकवेः’ नास्ति ।

१. प. ‘इति’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘सहिदिव’

४. क. ख. ‘विशेषः’

ध्वन्यालोकः

‘शोको हि करुणरसस्याविभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् ।

लोचनम्

उद्धृतः तत्प्रतीयमानं वस्तु काव्यस्यामेति कुत इत्याशङ्क्याह—शोको हीति ॥

उपलोचनम्

भाषो हेतुः स्यात् । तथा हि—वृत्तिग्रन्थे “निहतसहचरीविरहकातरक्रौञ्चानन्दजनितः” इति पदस्यार्थ एवं वर्णनीयः—निहतः सहचरीविरहकातरः क्रौञ्चः, विभावः, आक्रन्दश्चानुभावः, ताम्यो जनितः—इति । एवं विवरणे “विपुक्ता पतिना तेन क्रौञ्चेण सहचारिणा” इति रामायणपद्यस्य सर्वथानुग्रहः स्यात् ; सहचरणशीलता च सहचारिपदप्रत्ययार्थो वाल्मीकेरभि-
संहितः सम्यगुद्धाटितः सहचारिपदविवरणपरतया “सहचरीविरहकातरः” इति पदं प्रयुक्तवता सहृदयचक्रवर्तिना ध्वनिकारेण—इति च शङ्कं शक्यते । एतदभिसंधायैव लोचने “निहत-
सहचरीति विभाव उक्तः, आक्रन्दितशब्देनानुभावः” इत्युच्यते । अत्र लोचनग्रन्थे “निहत-
सहचरीति” इत्यन्तेन “निहतसहचरीविरहकातरः” इत्यस्य भागस्य प्रतीकोपादानम्,
न तु निहतशब्दस्य सहचरीशब्देन अन्वयोऽभिप्रेतः । अञ्जनाभिधे लोचनव्याख्याने
अस्मिन् प्रकरणे “मा निपाद” इत्यादिरामायणपद्यविवरणे ‘एकं पुमासं काममोहित-
मकृतार्थमवधीः’ इति दृश्यमाना वचनव्यक्तिरूपरि प्रकाशितमाशयमेवोपपद्यते ॥

अत्रैवं शङ्क्येत—राजशेखरकृतकाव्यमीमांसायां वयोदानगरे मुद्रितायां सप्तमे पुटे
एवं दृश्यते—“निपादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणक्रेद्धारया गिरा क्रन्दन्तमुदीक्ष्य शोकवान्
श्लोकमुज्जगाद” इति । अस्य ध्वन्यालोकानुवादपरस्य ग्रन्थस्य का गतिः ? अत्रेदमनुसंधेयम्—
“निपादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानम्, करुणक्रेद्धारया गिरा च क्रौञ्चीं क्रन्दन्तीमुदीक्ष्य” इति
पाठेन भवितव्यम् ; स च पाठः मुद्रितपुस्तकादर्शभूतेषु कोशेषु विपर्यस्तः स्यात् ; समीचीन-
तया अभ्यूहिते पाठे निहतसाहचरीकः ध्वस्तसाहचर्यः क्रौञ्चयुवा विभाव उपात्तः—इति ।
अतः परं सहृदयाः प्रमाणमित्यलं विस्तरेण ॥

१. क. ख. ग. ‘मा निपाद...मोहि-
तम्’ अधिकः ।

२. घ. ‘वस्तु’ नास्ति ।

४. ग. ‘ताम्यामेति’

२. ग. ‘रस’ नास्ति ।

लोचनम्

करुणस्य तर्चर्वणागोचरात्मनः शोकैः स्थायिभावः । शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तैस्समुचिता चित्तवृत्तिः चर्च्यमाणात्मा रस इत्यौचित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते ; प्राक्स्वसंविदितं परत्रानुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण

कौमुदी

शोकस्याभिधावृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । करुणस्यायिभाव इत्यत्र विग्रहं दर्शयति—करुण-
स्येति ॥ करुणस्य लौकिकशोकापेक्षया व्यतिरेकं दर्शयितुं स्वरूपमाह—तर्चर्वणागोच-
रात्मन इति ॥ शोकरस्य या चर्वणा तदीयविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्वणोपकृता तदात्मकस्य
आत्वादापरपर्यायस्य आनन्दघनस्य संवेदनस्य गोचरो योऽर्थः स करुणरस इत्यर्थः ।
ननु यदि स्थायिभावादस्य एव तद्विलक्षणः कश्चिदलौकिको रसः तर्हि स्थायी
भावो रसः ; इहापि “शोकः श्लोकत्वमागतः” इति च सकलसत्त्वविसहृदयव्यवहारभूमिषु
स्थायिनो रसत्वापत्तिव्यवहारो विरुध्यतेत्याशङ्क्य स्थायिभावस्य रसचर्वणोपयोगित्व-
निवन्धनोऽयमौपचारिको व्यपदेश इत्याह—शोके हीति ॥ शोक इत्युपलक्षणं रत्यादेः ।
स्थायिनोऽपि यदि स्थायिभाव एव रसीभूत इत्यास्थीयेत, तर्हि प्राचीनानुमानिकी
स्थायिप्रतीतिरपि रसरूपा स्यात् । न च अनुमानरूपायाः प्रतीते रसात्मकत्वम्, तस्या
अलौकिकत्वात् । अतः स्थायिनियतविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्वणागोचरः कश्चिदलौकि-
कोऽर्थो रस इति स्थायिनो रसीभावव्यपदेश औपचारिक एव, न तु स्थायिन एव रसात्मता-
पत्यपेक्षया मुख्य इत्यर्थः ॥ औचित्यादिति ॥ उपयोगित्वनिमित्तादुपचारादिति यावत् ॥
यदाह—औचित्यं तु तत्स्थापितत्वेन प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया
विभावादिभावालम्बनादिति । इतरचित्तवृत्तिसमवहितस्यापिचित्तवृत्ते रसचर्वणानिमित्तत्व-
मुपचारबीजं दर्शयति—प्राक्स्वसंविदितमिति ॥ व्यवहारदशायां स्वस्मिन्नात्मनि
संविदितम् इदानीं विलुपादिकार्यदर्शनात् परस्मिन्ननुमीयते ; तदनन्तरं संस्कारोद्बोधः,
तदनन्तरं निर्मलतया हृदयस्य संवादः, तदनन्तरं तन्मयीभावः—इत्येवं स्थायिचित्तवृत्ते चर्वणो-
पापत्वात् स्थायी भाव एव रस इत्युपचर्यत इत्यर्थः । एतद्योत्तरत्र रसविचारे वितनिध्यत

१. क. ए. ‘च चर्वणा’

२. ग. ड. ‘शोकः’ नास्ति ।

३. ग. ‘तत्समुचिताः’

४. क. ए. ग. ‘चर्वणात्मा’

५. ख. ग. ‘रसि’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानस्य चान्यप्रभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम्, प्राधान्यात् ॥

लोचनम्

हृदयसंवादमादधानं चर्वणायामुपयुज्यते यतः । ननु प्रतीयमानरूपमात्मा, तच्च त्रिभेदं प्रतिपादितम् ; न तु रसैकरूपम् ; अनेन चेतिहासेन रसस्यैवात्मभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य अम्युपगमेनैवोत्तरमाह—प्रतीयमानस्य 'चेति ॥ अन्यो भेदो वस्त्वलं-कारात्मा । भावग्रहणेन व्यभिचारिणोऽपि चर्व्यमाणस्य तावन्मात्राविश्रान्तावपि स्थायि-चर्वणापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठापनवैय्यापि प्राणत्वं भवतीत्युक्तम् । यथा—

“नखं नखाग्रेण विघटयन्ती विवर्तयन्ती बल्यं विखोलम् ।

आमन्द्रमाशिञ्जितनूपरेण पादेन मन्दं भुवमालिखन्ती ॥”

कौमुदी

इति तत एव स्पुष्टतरमवसेयमिति नेह प्रतन्यते । ग्रन्थादौ प्रतिज्ञातस्य ध्वनेः काव्यात्मत्वस्योपपादनमनया कारिकया क्रियत इति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति ॥ रसध्वन्येकविषयत्वादितिहासस्य न त्रिविधप्रतीयमानकाव्यात्मप्रसाधकत्वं घटत इत्यर्थः । ननु भावग्रहणमतिरिक्तमिव रसस्यैवोदाहरणे प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्याह—भावग्रहणेनेति ॥ व्यभिचारिणोऽपीति ॥ लज्जादेर्भावस्य, तावन्मात्रे व्यभिचारिण एव स्वरूपमात्रे, विश्रान्त्यभावेऽपि प्राणत्वं काव्यात्मत्वं भवतीत्यन्वयः । विश्रान्तिधामत्व-लक्षणं हि जीवितत्वम्, तस्याभावेऽपि जीवितत्वस्य भावो विरुद्ध इत्यपिशब्दार्थः । ननु व्यभिचारिचर्वणायाः स्थायिचर्वणापर्यवसायित्वात् तदुचितरसप्रतिष्ठाप्राप्तिमुखेन प्राणत्वं न स्वरूपेणैवेति नेत्याह—स्थायिचर्वणेति ॥ अत्रापि पूर्ववद्भिरोद्धार्यः अपिशब्दः । कथं तर्हि तस्य प्राणत्वमपीत्यत उक्तम्—चर्व्यमाणस्येति ॥ चर्व्यमाणतासारेमेव हि रसस्यापि रसत्व जीवितत्वं च । सा तु व्यभिचारिणोऽपि यदि सम्यक् खोचितविभावादियोजना-वशात् कदाचित् संपनीपयेत्, कस्तस्यापि जीवितत्वं निरुणद्धीति भावः ।

१. क. ख. ग. 'यतः' नास्ति ।

२. क. ख. 'तत्र' ग. 'तचेति भेदम्'

३. क. ग. 'उक्त' नास्ति ।

४. घ. ङ. च. 'च' नास्ति ।

५. क. ख. ग. घ. 'ग्रहणम्'

६. क. ख. 'उदित'

७. घ. 'अवाप्य'

८. ग. 'अनुप्राणकत्वम्'

९. क. ख. 'प्राणकत्वम्'

१०. ग. 'भवतीति' नास्ति ।

लोचनम्

इत्यत्र लज्जायाः । रसभावशब्देनै तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतावेव, अवान्तरवैचित्र्येऽपि तदेकरूपत्वात् ॥ प्राधान्यादिति ॥ रसपर्यवसानादित्यर्थः । तावन्मात्रविश्रान्तावपि चान्यशब्दवैलक्षण्यकारित्वेन वस्त्वलंकारध्वन्योरपि जीवितत्वमौचित्याद्भुक्तमिति भावः ॥

कौमुदी

अस्योदाहरणमाह—यथेति ॥ अत्र हि नखविघट्टनविलोलवलयविवर्तनकलनूपुरनिन्द-
रुचिरचरणकिसलयविलेखनलक्षणैः सम्पगायोजितैः अनुभावैरभिव्यज्यमानः समु-
चितशृङ्गाररसप्रतिष्ठाप्राप्तिमनपेक्षैव चर्वणोपाखण्डो लज्जाख्यो भावः काव्यजीवित-
त्वेन सद्ब्रह्मदयदयमणिमुकुरतलमधिशेत् एव । तदाह—अत्र लज्जाया इति ॥ प्राणत्व-
मित्यनुपपन्नं योज्यम् । एवं रसभावयोः काव्यात्मत्वमुपपाद्य परिसंख्यानमयात्तदा-
भासतत्प्रशमयोरपि तथात्वमस्तीति वक्तुमाह—रसभावशब्देनेति ॥ संगृहीता-
वेवेति ॥ एवकारेण रसभावयोरेव ग्रहणादितरयोर्जीवितत्वशङ्का व्यवच्छिद्यते ।
अथवा एवकारः क्रमभङ्गनेन “रसभावग्रहणे[शब्दे]नैव” इत्यत्र घटनीयः । ननु “अनौचित्येन
तदाभासः” इत्यादिना तद्भेदस्य प्रतिपादनात् कथं रसभावशब्देन तयोः संप्रह इति
शङ्कां परिहरन् हेतुमाह—अवान्तरेति ॥ तद्भेदस्य विषयभेदोपाधिकृतत्वात् स्वरूप-
भेदस्य चाभावात् अन्तरङ्गभूतस्वरूपैक्योपादानेन तन्निमित्तप्रवृत्तिकेन शब्देन
तत्संप्रहो नानुपपन्न इत्यर्थः । ततो रसादिध्वनेः प्राधान्यम्, इतरयोस्तदभावो वेत्याशङ्क्याह
—रसेति ॥ वस्त्वलङ्कारध्वन्योरिति शेषः । कथं तर्हि तयोः जीवितत्वोद्धोषणमित्यत्राह
—तावन्मात्रेति ॥ स्वरूपमात्रपर्यवसानाभावकृतं हि रसपर्यवसानम् । तथाभावे सति
यद्यपि जीवितत्वमनुचितम्, तथापि रसादिध्वनिगतान्यशब्द[शब्द]वैलक्षण्यकारित्वगुणयोगा-
दौपचारिकं जीवितत्वं न मुख्यमित्यर्थः । “तावन्मात्रविश्रान्ती” इति पाठे रसमात्र-
विश्रान्तावित्यर्थः ॥

१. क. ख. ‘लज्जा’

च. ‘चान्य...त्वेन’ नारित ।

२. च. ‘शब्दो’

घ. ‘चान्यशब्द’

३. क. ख. ‘च’ अधिकः ।

६. क. ख. ग. घ. च. ‘ध्वनेः’

४. क. ख. ग. च. ‘विश्रान्ती’

७. ड. ‘जीव’

५. क. ख. ड. ‘अन्यशब्दे’

८. ग. ‘स्वीचिताद्’

अध्यायः

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःस्पन्दमाना महतां कर्त्तव्याम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ ६ ॥

लोचनम्

एवमितिहासमुखेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंविस्तिष्ठमप्येतदिति दर्शयति—सरस्वतीति ॥ वाग्रूपा भगवतीत्यर्थः । वस्तुशब्देनार्थशब्दं तत्त्वशब्देन च वस्तुशब्दं व्याचष्टे—निःस्पन्दमानेति ॥ दिव्यमानन्दरसं स्वयमेव प्रस्तुत्वानेत्यर्थः । यदाह भट्टनायकः—

“वाग्धेनुर्दुग्ध एकं हि रसं यद्वाल्मिल्याह ।

तेन नास्य समः स स्याद्दुग्धते योगिभिर्हि यः ॥”

कौमुदी

समनन्तरकारिकाया अपि यद्यपि काव्यात्मत्वप्रसाधकत्वमविशिष्टम्, तथापि तद्विषयप्रमाणान्तरप्रदर्शनेन तद्वद्विमनिवन्धनत्वादानर्थ्यमनाशङ्क्यमित्याह—एवमिति ॥ न केवलमितिहास एवात्र प्रमाणं स्वसंवेदनमपीत्यर्थः । तेन स्वप्रत्यक्षसिद्धत्वादन्तानपहवनीयत्वमर्थस्य समर्थितम् । कारिकायां यत् अर्थवस्तुशब्देनोक्तं तदेव वृत्तौ वस्तुतत्त्वशब्देन व्याख्यानाभिप्रायेणोक्तम् । अर्थधासौ वस्तु चेति अर्थवस्तु ; अर्थशब्दोऽत्र वस्तुवाचकः ; वस्तु चातत्त्वमपि भवति, न त्विदं तथेति सारत्वं द्योतयितुं तत्त्ववाची वस्तुशब्द इति नान्यतरवैयर्थ्यमित्याह—वस्तुशब्देनेति ॥ किं तद्वस्तुतत्त्वमित्याकाङ्क्षायां निःस्पन्दमानेति पदव्याख्याने स्थित्वा लोकोत्तरानन्दसंवेदनरूपरसात्मकमित्याह—दिव्यमानन्दरसमिति ॥ निःस्पन्दमानेति प्रयोज्यव्यापारपरमपीह प्रयोजकव्यापारपरमवगन्तव्यमित्याह—प्रस्तुत्वानेति ॥ स्वयमेवेति ॥ स्वसौभाग्यमहिम्नैवार्यान्नेपेक्षया ॥ अत्र भट्टनायकमणितिं संवादयति—यदाहेति ॥ वागेव काव्यात्मतया

१. क. ए. ‘अवलोकसाम्यं प्रतिभावि-
शेष परस्फुरन्तं समभिव्यनक्ति’

२. ग. ‘प्रति’

३. ग. ‘स च संविद्’

४. क. ए. ‘अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तु-
शब्देन तत्त्वशब्दं च वस्तु वस्तुशब्दे व्याचष्टे ।

५. च. ‘शब्दे च’

६. क. ए. ग. ‘निस्पन्द’

७. घ. ‘प्रस्तुवन्ति’

८. ग. ‘यथा’ घ. ‘यथाह’

९. क. ए. ‘द्वयं’

१०. क. ख. ‘वहाम’

ध्वन्यालोकः

वस्तुतत्त्वं निःस्पन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती अलोकसामान्यं

लोचनम्

तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्या हि^१ योगिभिर्दुह्यते । अत एव

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रीम् ॥”

इत्यनेन साराप्रपञ्चेस्तुपात्रत्वं हिमवत उक्तम् ॥ अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति ॥

कौमुदी

परिणममाना धेनुः, बाले बालवदनभिज्ञे उपासके वत्से च ; तृष्ण्या कारुण्येन स्नेहेन च ; एकं दिव्यं रसं दोग्धि । हिः प्रसिद्धौ । यत् यस्मात् बालतृष्ण्या दोग्धि तेन ततो हेतोः । यो रसो योगिभिर्दुह्यते स नास्य तृष्ण्या प्रस्तुतस्य रसस्य समः स्यात् ; किन्तु ततोऽति-दूरमर्वाचि पर्वणि निविशत इत्यर्थः । असमत्वे विवक्षितं हेतुमाह—तदावेशेनेति ॥ तदावेशो रसावेशः । अपिरेवार्थः । आक्रान्त्या प्रत्याहारादिप्रयत्नपरम्परात्मकपरिपीडनोपायाश्रयेणेत्यर्थः । स्वयमासादितपरिपाकविशेषस्य फलादेः प्रयत्ननिर्वर्तितपाकफलापेक्षया स्वादुतातिरेकस्य लोके दृष्टत्वादित्यर्थः । आक्रान्तिदुग्धात् स्वयंप्रस्तुतस्य सातिशयत्वे गमकमाह—अत एवेति ॥ मेरुदोग्धकर्तृके पृथिवीदोहने हिमवतो वत्सत्वाभिधानेनेत्यर्थः । यया गोः स्नेहस्तुतं पयः प्रयमं वत्स एव पिबति, तत्पीतशेषं दोग्धारो दोहनपूर्वमुपपुञ्जते, तथात्र हिमवानेव पृथिव्याः सारभूतानामप्रेमवानां वस्तुतां पात्रमभूदित्यनेन मेरोः किमपि लोकोत्तरत्वं दर्शितमित्यर्थः । परिस्फुरन्ता-

१. क. ख. ‘वस्तुतत्त्वं...व्यनक्ति’

नारित ।

२. घ. ङ. च. ‘हि’ नारित ।

३. क. ख. ‘भास्वन्ति...परिवीम्’ नास्ति ।

४. ङ. च. ‘परिस्पृ...शीन्’ नारित ।

५. घ. ङ. च. ‘माराप्त’

६. ग. ‘प्रतिस्पृ-’

लोचनम्

प्रतिपत्तृन् प्रति सा प्रतिभा नानुमीयमाना, अपि तु तदादेशेन भासमानेत्यर्थः । यथोक्तमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेनै—“नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवस्ततः” इति । प्रतिभा अपूर्व-

कौमुदी

वस्थस्यैवाभिव्यञ्जकत्वोक्त्या कवेरिव श्रोतुरपि प्रत्यक्षायमाणैव सा प्रतिभेति दर्शितमित्याह—प्रतिपत्तृन् प्रतीति ॥ बहुवचनेन सकलभोक्तृवर्गसाधारण्यं द्योतितम् । परिस्फुरत्ता हि साक्षात्कारगोचरता । सा तु प्रथमं कवावेव संभविनी ; प्रतिपत्तुः सहृदयस्य तु सा अनुमानविषयतया परोक्षैवेति माशङ्कि ; प्रतिपत्तृन् प्रत्यपि सवित्रादिप्रकाशवत् प्रत्यक्षैव । इदमत्र वस्तुतत्त्वम्—कविर्हि सुकुमारमनसां राजकुमारप्रायाणामास्वादपुरस्कारेण चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिसंपिपादयिषया काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्ष्यमाणकाव्यनिबन्धनी[नीभूत]-विभावादियोजनास्वादनीयरसामृतप्रवाहेण प्रथमं स्वयमेव परिपूरितगम्भीरतर-निजहृदयमहाहृदो भूत्वा प्रहाविष्ट इवोन्मत्त इव काव्यं बहिः प्रसार्य श्रोतॄणां-मपि सहृदयानामात्मसमानयोगक्षेमतां संपादयति ; तेन 'तेषां काव्यजनिता प्रतीतिर्नानुमानतुल्यरूपा, किं तु साक्षात्कारकल्पैव—इति । अत्राभियुक्तोक्तिं संवादयति—यथोक्तमिति ॥ यथा नायकस्य रामादेः कथा[तथा]रसाविष्टस्य विशिष्टस्य कवेः कथा[तथा]काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्य श्रोतुरिति काव्यनाट्यमण्टपभाजां तादृशरसो-र्मिमालानिमज्जनोन्मज्जनव्यतिकरैकात्म्यापन्नहृदयानां कविसहृदयानां न भेदवार्तापोत्यर्थः । प्रतिभा नाम प्रत्यग्रा दृष्टिः । प्रत्यप्रत्वं च जगद्गुदरविपरिवर्तिनामितरेषां वा स्वेच्छानिःप्यन्दमात्रादनुक्षणमभिनवाभिनववैचित्र्यविशेषशतसहस्रोत्सृज्यपितृत्वात् । एतदाह—अपूर्वेति ॥ अपूर्वतया पूर्वस्य वस्तुनो निर्माणे ; अथवा अपूर्वस्यैव वस्तुनः निर्माणे । यदाहुः—“प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः” इति । वामनोऽपि—“कवित्व-बीजं प्रतिभानम्” इति । तथा चाह “द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च । प्रज्ञोपज्ञं तयोरायं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ॥” इति ।

१. ग. 'प्रतिभातुमीया नापि तदिल्लेन'

२. क. ख. 'यदुक्तम्'

३. ग. 'लोहदेन' प. 'तोपेन'

४. 'तोपेन' च. 'लोपेन'

ध्वन्यालोकः

प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति । येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि
संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चपा वा महाकवयो^१ गण्यन्ते ॥

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

लोचनम्

वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा । तस्या विशेषो रसावेशवैशद्यैः सौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वम् । यदाह
मुनिः— “कवेरन्तर्गतं भावम्” इति ॥ येनेति ॥ अभिव्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण
निमित्तेन महाकवित्वगणेनेति यावत् ॥

इदं चेति ॥ न केवलम् “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इत्येतत्कारिकासूचितौ
स्वरूपविषयभेदावेवै, यावद्विन्नसामग्रीवेर्ध्वत्वमपि वाच्यातिरिक्तत्वे प्रमाणमिति यावत् ॥

कौमुदी

यथोक्तविशेषशालिन्याः प्रतिभायाः किं विशेषान्तरमित्याशङ्क्याह—तस्या इति ॥
रसावेशः कवेः प्रतिभाया एव वा ; तेन हेतुना यद्वैशद्यं लोकयात्रापतितावस्था-
परित्यागेन निर्मलीभावः, तेन यत् सौन्दर्यं लोकोत्तरावस्थान्तरपरिग्रहलक्षणम्, तदेव स्वरूपत
इदमीदृगिति व्युत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्कार्यलिङ्गमुखेन दर्शयति—काव्यनिर्माणेति ॥
न शब्दार्थसंवटनमात्रे ; नापि गुणालङ्कारसुन्दरशब्दार्थरचनमात्रे ; अपि तु एतदभिधास्य-
मानप्रतीयमानानुप्राणिते मुख्यभूते काव्यनिर्माणे विषये समर्थत्वम् ; तच्च तथाविध-
काव्यनिर्मितिकार्यदर्शनादवसेयमिति भावः । उक्तप्रकारेण व्यख्यातायै मुनिवचनं मानयति
—यदाहेति ॥ येनेति यच्छब्दो न सरस्यतीकर्तृकाभिव्यञ्जकत्वरूपवाक्यार्थ-
परामर्शकः ; अपि तु विशिष्टप्रतिभाविशेषपरामर्शक इत्याह—अभिव्यक्तेनेत्यादि ॥ महा-
कवित्वगणना महाकवित्वेन गणनेत्यर्थः ॥

“इदं चापरम्” इत्यादिषु त्तिप्रत्ययेन समनन्तरकारिकायाः काव्यात्मत्वप्रतिपादककारि-
काद्वयान्तरितया “प्रतीयमानम्” इतर[इति] कारिकया सम्बन्धो घर्ष्यत इत्याशयेनाह—न

१. क. ख. ‘रयति’

४. क. ख. ग. ‘महाकविगणना’

२. क. ख. ‘इति’ अधिकः ।

५. क. ख. ‘एवम्’

३. क. ‘वैशद्यरससौन्दर्यम्’

६. घ. ‘वेद्यमानमपि’

घ. ‘वैशद्यशुभत्वं यद्व्यनिर्माणक्षमत्वम्’

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ ७ ॥

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेऽपि परं न वेद्यते सोऽर्थो यस्मात् केवलं काव्यार्थ-
तत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते । यदि च वाच्यरूप एवासौवर्धः स्यात्तद्वाच्यवाचक-

लोचनम्

वेद्यत इति ॥ न तु न वेद्यते, येन न स्यादसाविति भावः । काव्यस्यै तत्त्वभूतो

कौमुदी

केवलमिति ॥ ननु तथा स्वरूपभेदो विषयभेदो वा नाभिहितः ; कथं तदुक्तसमुच्चयार्थ-
श्वकारः इत्यत उक्तम्—कारिकासूचिताविति ॥ अन्यदिति स्वरूपभेदः; एवेति विषयभेदश्च
सूचितः ; इतरथा अन्यतरवैफल्यं स्यादित्यर्थः । यैव हि वाच्यप्रतिपत्तौ सामग्री शब्दार्थ-
शासनज्ञानात्मिका न सैव व्यङ्ग्यप्रतीतावपि ; किन्तु ततोऽन्या रसचर्चणसमर्थसमधिक-
विमलमतिमुकुरशालितालक्षणा । तत्र यदि वाच्यव्यङ्ग्ययोरैकात्म्यमेव स्यात्, तर्ह्येक-
सामग्रीवेद्यत्वमेव स्यात् । अतो भिन्नसामग्राजन्यज्ञानवेद्यत्वादपि व्यतिरेकः प्रतीयत
इत्यर्थः । “वेद्यते स तु” इत्येतदप्ययोगव्यवच्छेदमुखेन विधेयकोटौ निविशत इत्याह—न
त्विति ॥ कुतो वेदनाभावस्य निषेध इत्याशङ्क्य तस्यार्थसत्तानिवृत्तिहेतुत्वादित्याह—येनेति ॥
“काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखानाम्” इत्यत्र काव्यस्य तत्त्वं काव्यमेव वा तत्त्वं तस्यार्थ इति
विग्रहो मा ज्ञायि ; किं तु वाच्यस्य देहांशपातिनो व्यावृत्त्यर्थमात्मवाचित्वशब्देनार्थस्येदं
निरूपणमित्याह—तत्त्वभूत इति ॥ इह सर्वत्रार्थशब्दो नाभिधेयवचनः स्वशब्दाभिधेय-
त्व[त्वस्य] निरस्तत्वात् ; किं तु अर्थ्यते प्राधान्येनेत्यर्थः, वाच्यस्यार्थस्य तं प्रति सर्वथा
पर्यवसानात् । स च यद्यपि मुख्यतया रसादिरेव, अत एवोक्तं मुनिना “काव्यार्थान्
भावयन्ति” इति, तथापीह वस्त्वलंकारध्वन्योरपि वाच्यपेक्षयोत्कर्षः कियान् भवतीत्यभि-

१. क. ख. 'हि'

५. ग. 'वाचकरूप'

२. क. ख. 'च' नास्ति ।

६. ख. 'न' नास्ति ।

३. ग. 'अर्यार्थः'

७. क. ख. ग. 'काव्यतत्त्व'

४. क. 'तत्' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

स्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ च वाच्यवाचकलक्षणमाप्रकृतश्रमाणां काव्यतत्त्वार्थमावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादिस्वलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षण-विदामगोचर एवासावर्थः ॥

लोचनम्

योऽर्थस्तस्य भावर्णो वाच्यातिरेकेणानवरतं चर्वणा तत्र विमुखानाम् । स्वराः षड्जादयः सप्त । श्रुतिर्नाम शब्दस्य वैलक्षण्यकारि यद्रूपान्तरं तत्परिणामानां स्वरतदन्तरालोभय-भेदकल्पिता द्वाविंशतिविधा । आदिग्रहणेन जात्यंशकप्रामाण्यभाषाविभाषान्तरभाषा-देशीमार्गा गृह्यन्ते । प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः ; गातुं वा प्रारब्धा ईत्यादिकर्मणि क्तैः ; प्रारम्भेण चात्र फलपर्यन्तता लक्ष्यते ॥

, कौमुदी

प्रायेणार्थत्वमुक्तम् । भावना नाम मानसो व्यापार आस्वादानादिपर्यायध्वनेत्याह—तस्य भावना चर्वणेति ॥ वाच्यप्रतीयमानविवेकहितानामपि संमुग्धदर्शिनां काव्यश्रवणसमनन्तरं तदर्थचर्वणा दृश्यत एवेति तद्विमुखत्वं कथमित्यत उक्तम्—वाच्यातिरेकेणेति ॥ वाच्यात् पृथङ्निष्कृष्य प्रतीयमानांशगोचरा चर्वणा न सर्वेषाम्, कतिपयानामेव तु सेत्यर्थः । कदाचिद्वाच्यत्यातिरेकेण चर्वणेऽपि सति केषांचिद्वाच्यसंवलन-कृतानास्वाद्यशेषान्तरोपनिपातविनिपातविच्छिन्नप्रवृत्तिरेव सेत्याह—अनवरतमिति ॥ षड्जादय इति ॥ तदाह मुनिः—“षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा । पञ्चमो धैवतश्चैव निपादः सप्त ते स्वराः ॥” इति ॥

उपलोचनम्

“अप्रगीतानाम्” इत्येव वृत्तौ पाठः समादरणीयः । प्रगीतानामित्यस्यैव लोचने विवरणात् तथैव पाठो भवेदिति न भ्रमितव्यम् । “प्रारम्भेण चात्र फलपर्यन्तता लक्ष्यते”

१. क. ख. 'काव्यार्थतत्त्व'
२. क. ख. 'श्रुत्यादिलक्षण'
३. क. ख. ग. 'प्रगीतानां'
४. घ. 'भावना च'
५. क. ख. ग. 'अनवरतचर्वणा'
६. क. ख. घ. ङ. च. 'पद्यमात्रकारि'
७. ग. 'तत्परिणामानाम्' नास्ति ।
घ. 'तत्परिणामानाम्'

८. क. ख. 'आदिशब्देन'
- घ. 'आदिग्रहणेन' नास्ति ।
९. ग. 'जात्यंशकप्रामाण्यभाषाभाषा-
न्तरभाषा'
१०. घ. 'इत्यादि' नास्ति ।
११. घ. च. 'क्तः' नास्ति ।
१२. घ. 'प्रारम्भे च'
१३. ग. 'पर्यन्तमालक्ष्यते'

ध्वन्यालोकः

एवं वाच्यव्यतिरेकिव्यङ्ग्यस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति प्रतिपादयति—

सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।

यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ ८ ॥

लोचनम्

एवमिति ॥ स्वरूपविषयभेदेन भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेय-
विलम्बार्थे कृत्यः ; सर्वो हि तथा यतते इतीयता प्राधान्येन लोकसिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम् ।

कौमुदी

एवमित्यनेन कारिकाद्वयप्रतिपादितेन[दितः] प्रकारोऽवमृश्यत इति दर्शयति—
स्वरूपविषयभेदेनेति ॥ अनेन “प्रतीयमानम्” इति कारिकार्यः संगृहीतः ॥
भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेति ॥ समनन्तरातीतकारिकार्यसंग्रहः । कृत्यप्रत्ययस्य
प्राधान्यप्रतिपादनसमुचितमर्थमाह—अर्थार्थ इति ॥ एवमपि कथं प्राधान्यसिद्धिः
तत्प्रमाणोपन्यासं विनेत्यत्राह—सर्वो हीति ॥ तथेति ॥ विशिष्टशब्दार्थब्रुमुत्ताप्रका-

उपलोचनम्

इति लोचनकारोक्तिः प्रगीतपदस्य द्वितीयविवरणविषया । प्रथमविवरणे गीतस्य प्रकृष्टत्वं
च अभ्यासपाठबोधगतगानकौशलरूपम् । एतदेव फलमभिप्रेतम् “फलपर्यन्तता” इत्यत्र ।
एवं प्रगीतपदार्थवर्णने स्वयमेव मुधियः नञर्थयोजनेन “अप्रगीतानाम्” इत्यस्य
‘अभ्यासातिशयाधिगमनीयगानकौशलरहितानाम्’ इति प्रकृतानुगुणमर्थं जानीषुरिति
लोचनकाराणामभितथिः ॥

“सर्वो हि तथा यतते इतीयता”—इति लोचनपाठः सर्वत्र दृश्यते । कौमुद्या-
मञ्जने च ए एव पाठः समादृतः । तथापि अत्र ‘इति यता’ इति पाठेन समधिकं
प्रकृतानुगुण्यं भजमानेन भवितव्यमित्यभ्यूह्यते । ‘यता’ “प्रत्यभिज्ञेयौ” इत्यत्र दृश्यमानेन
कृत्यप्रत्ययविशेषणेत्यर्थः ॥

१. ग. ‘अर्थस्य’ अधिकः ।

५. क. ख. ग. ‘अपि’ अधिकः ।

२. ग. ‘प्रदर्शयति’

६. क. ख. घ. ‘प्राधान्ये’

३. क. ख. ‘स्वरूपभेदेन विषयभेदेन’

७. क. ख. ‘प्रसिद्धत्वं’ ग. ‘प्रति’

४. घ. ‘त्वित्त्वर्थः’

८. ‘सिद्धत्वं’

लोचनम्

नियोगार्थेन च कृत्येन शिक्षाक्रम उक्तः । प्रत्यभिज्ञेपशब्देनेदमाह—“काव्यं तु जातु जायेत कस्यचित् प्रतिभावतः” इति नयेन यद्यपि स्वयमस्यैतत् परिस्फुरति तथापीदमित्यमिति विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशास्त्रीभवति । यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः—

“तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके

कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।

‘लोकस्यैव तथानवेक्षितगुणस्यात्मापि विश्वेश्वरो

नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञादिता ॥” इति ।

कौमुदी

रेणेत्यर्थः ॥ इयतेति ॥ अर्हत्वाभिधानेनैवेत्यर्थः । शब्दार्थयोः प्रत्यभिज्ञानार्हत्वं सार्वजनीनप्रत्यभिज्ञासितत्वोपलम्भादवगम्यत इति तदर्हत्वोक्त्या तदितरवैलक्षण्येन प्राधान्यं लोकप्रसिद्धिप्रमाणात् प्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमर्हार्थ एवायं कृत्यः, नियोगार्थोऽपीत्याह—नियोगार्थेन चेति ॥ नियोगार्थत्वे चास्य श्रोतृजनशिक्षाविशेष-फलपर्यन्तत्वासिद्धिरित्याह—शिक्षाक्रम उक्त इति ॥ तर्हि ‘यन्नतः प्रतिपत्तव्यौ’ इति वक्तव्ये “प्रत्यभिज्ञेयौ” इति वदतः कोऽभिप्राय इत्याह—इदमाहेति ॥ तुशब्दः शालादिभ्यो विशेषयोकः । कवेः कर्म काव्यम् । तमेव विशेषमाह—जातु जायेत कस्यचिदिति ॥ इह जन्मनि समनन्तरजन्मनि वा ततोऽपि दवीपसि वा कस्यचित् मनुष्याणां सहस्रेषु । कोऽसाविति चेत् प्रतिभावत इति ॥ न तु विपश्चितोऽपीत्यर्थः । तस्यापि कस्यचिदेव रसावेश-विशदसुन्दरहृदयस्य न सर्वस्य प्रतिभावतोऽपि, एतत् काव्यतत्त्वं तथा ॥ एतदिति ॥ सामान्येनैवेति ॥ सहस्रशास्त्रीभवति ॥ न पुनरेकरूपतया निर्धारयितुं पार्थत इत्यर्थः । ननु स्फुटतरपरिस्फुरणगोचरीभवतः कथमनवधारणीयत्वावधारणमित्यशङ्क्य तद्विषय-लोकप्रसिद्धविषयनिदर्शनपरामभियुक्तोक्तिमुदाहरति—यथोक्तमिति ॥ भट्टेन्दुराजस्य साक्षात् स्वगुरोर्गुरुवोऽमी इति परमगुरुत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानप्रवर्तयितृणामुत्पलदेवपादानाम् । यद्यपीयं श्रीमदौश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रान्ते सामान्यतोऽवगतस्यापि ईश्वरस्य विशेषावगममन्तरेण न फलपर्यन्तीभावलाभ इत्येतमर्थं निदर्शयितुं लोकप्रसिद्धतत्तादृशविषयप्रदर्शनपरोक्तिः, तथापि तुल्यविषयत्वात् प्रस्तुतायोपपादकतयात्रोदाहृता ॥ तैस्तैरिति ॥ कान्तोपनामविषय-

१. क. ख. ‘अस्यैव तत्परिष्काराति’

ग. ‘अस्यैव तत्’

२. क. ख. ग. ‘इति’ अधिकः ।

३. घ. ‘विशेषतो नि’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘यदुक्तम्’

५. घ. ङ. च. ‘लोकस्य...श्रीदिता’

नास्ति ।

६. क. ख. ‘युगः स्वात्मापि’

ध्वन्यालोकः

स व्यङ्ग्योऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन, न शब्दमात्रम् ।
तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ । व्यङ्ग्यव्यङ्गकाम्यामेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां
महाकवित्वलाभो महाकवीनाम्, न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ॥

लोचनम्

तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसंधानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानम् । न तु
तदेवेदमित्येतावन्मात्रम् ॥ महाकवेरिति ॥ यो महान् कविरहं भूयासमित्याशास्ते^१ ।

कौमुदी

प्रयत्नातिभारः सूचितः । तैस्तैर्देवोपपचितक[तैस्तैरप्युपपचितैः] दूतीसंप्रेषणात्मवृत्ता-
न्तनिवेदनादिभिः उपचारपुरःसरैरनुनायितैः उपनतोऽपीति संगतिः । न केवलमुपगत एव
अन्तिके समीप एव स्थितोऽपि । अनेनानेकजननसमुचितपुण्यपरिपाकपरिप्रापितत्वं प्रतिभा-
नस्य प्रत्यायितम् । अन्तिके स्थित इति विमलतरमणिमुकुरतलप्रतिफलद्रूपत्वम् । लोकसमान
इत्यादिना परामर्शरूपप्रत्ययान्तरानुदये तस्य समप्रफलपर्यन्तपरिस्फुटतरावभासविषयत्वविरहः ।
ननु 'तदेवेदम्' इत्येवंरूपं हि प्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र प्रसिद्धम्, इह तु विशेषतो निरूपणरूपं
विज्ञानान्तरम् "प्रत्यभिज्ञेयौ" इति वाच्योक्त्या विधित्सितमिति विधायकमिदं वचन-
मपेक्षितुं[तं] विधातुमसमर्थमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाशब्दार्थं निष्कृष्य निदर्शयति—तेनेति ॥
यतो न प्रायमिकेन सामान्यावगाहिज्ञानमात्रेण फलपर्यन्ततत्त्वतत्त्वानुभवलाभः,
विशेषावगमोद्धवे च तल्लाभः, ततो हेतोर्नित्यर्थः । विशेषतो निरूप्यते निश्चीयते येन तत्त्वं
तादृशमनुसन्धानरूपं ज्ञानमिह प्रत्यभिज्ञापदेन जिघृक्षितमित्यर्थः । महाकवित्वनिर्णयौ
शिक्षानर्हत्वानियोगायोगमाशङ्कपाह—यो महानिति ॥ न कवित्वमात्रेण चरितार्थत्वम्
'नाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा' इति उक्तदिशा । तेन विशिष्टं कवित्वमेवाशा-
सनाविषय इत्युक्तम्—महान् कविरिति ॥ ननु ध्वनेरेव काव्यात्मत्वात्तस्यैव प्राधान्य-
मभिधेयम् ; ध्वनिश्च व्युत्पत्तित्रयाश्रयेण शब्दार्थव्यापाराश्रयरूप इत्युक्तम् । इह तु

१. क. ख. 'तत्प्रकाशनसामर्थ्य'

२. क. क. 'सर्वः'

३. घ. 'संज्ञात'

४. क. ख. प. क. 'निरूपणानुसन्धान'

५. क. ख. 'महाकविरित्यहम्'

ग. 'महाकविरह'

६. छ. च. 'आशंसते'

घ. 'आशङ्कते'

लोचनम्

एवं व्यङ्ग्यस्यार्थस्य व्यङ्ग्यकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावस्यापि प्राधान्यमिति ध्वनति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम् ॥

ननु प्रथमोपादीयमानत्वाद्वाच्यवाचकतद्भावस्यैव प्राधान्यमित्याशङ्क्य उपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽयं प्राधान्ये साध्ये हेतुरिति दर्शयति—

कौमुदी

शब्दार्थयोरेव प्राधान्यमुक्तम् । अतस्तावेव ध्वनिः । न भावव्युत्पत्त्या ध्वननव्यापारोऽपि ध्वनिशब्दवाच्यः समर्थयितव्य इत्याशङ्क्य तत्प्राधान्यस्य शब्दार्थरूपध्वनिप्राधान्योक्तायुक्त-
सिद्धत्वाददोष इत्याह—एवमिति ॥ व्यङ्ग्यनव्यापारप्राधान्यस्य व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकप्राधान्याभि-
धाननान्तरीयकसिद्धत्वादनभिधानमित्यर्थः ॥

“इदानीं व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकयोः” इत्यादिना समनन्तरकारिकाया व्यङ्ग्यादिप्राधान्येऽपि वाच्यादेः प्रथमोपादानमुक्तत्वेोक्तिपरत्वमुक्तम्, तत्र कुतोऽयमप्युक्तत्वशङ्कावतारः, कथं वा तन्निरास इत्याशङ्क्य शङ्कामुन्मीलयति—नन्विति ॥ वाच्यवाचकतद्भावस्येति ॥ द्वन्द्वक-
वद्भावः । वाच्यश्च, वाचकश्च, तद्भावः वाच्यवाचकभावश्चेति ; यद्धि प्रधानं तदेव प्रथम-
मुपादातव्यम् । वाच्यादय एव प्रथममुपादीयन्ते, न व्यङ्ग्यादयः ; अतस्तेषामेव प्राधान्यं
न्याय्यम् । विमतं वाच्यादिकमेव प्रधानं भवितुमर्हति, प्रथममुपादीयमानत्वात् ; संप्रति-
पन्नवत् । व्यङ्ग्यादिप्राधान्ये तु दृश्यमानं प्रथमोपादानमयुक्तं स्यादित्यर्थः । उक्तशङ्का-
निरासस्य कारिकायां वृत्तौ चातुर्दिनत्वादभिप्रायमाविष्करोति—उपायानामिति ॥
“उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैरुपेयमाप्तुं जनता यथैव” इत्युक्तदिशा प्रथमोपादीयमानत्वं न
प्राधान्यगमकम्, प्रत्युत स्वव्याप्तोपाय[स्वव्यापकोपाय]त्वावगमनद्वारेणाप्राधान्यमेव गमयेत्
—इत्ययं हेतुः साध्यविपरीतव्याप्तत्वाद्विरोधो[विरुद्धो] नाम हेत्वाभास इत्यर्थः । आलोक-
शब्दोऽयं न करणव्युत्पत्त्या प्रकाशगुणवाचकः ; भावव्युत्पत्त्या चाक्षुषज्ञानवचन इत्याह—

१. क. ख. ‘उक्तम्’ अधिकः ।

२. ग. ‘उपलक्षणम्’

३. क. ख. ‘उपादेयमान’

४. ग. ‘तद्’ नारित ।

५. क. ख. ‘किं न’ अधिकः ।

६. ग. ‘शङ्क्याह—उपाया’

७. य. ‘प्राधान्येन’

ध्वन्यालोकः

इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचकावेव प्रथममुपाददते, कवयः तदपि युक्तमेवेत्याह—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः ।

तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः ॥ ९ ॥

यथा ह्यालोकार्थी सन्नपि दीपशिखायां यत्नवान् जनो भवति तदुपायतया— न हि दीपशिखामन्तरेणालोकः संभवति—तद्वद्व्यङ्ग्यमर्थं प्रत्यादृतो जनो वाच्येऽर्थे यत्नवान् भवति । अनेन प्रतिपादकस्य कवेर्व्यङ्ग्यमर्थं प्रति व्यापारो दर्शितः ॥

प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह—

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते ।

वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ १० ॥

लोचनम्

इदानीमित्यादिना ॥ आलोकनमालोकः । वनितावदनारविन्दौलोकनमित्यर्थः । तत्र चोपायो दीपशिखा ॥

प्रतिपदिति भावे किम् ॥ तस्य वस्तुन इति ॥ व्यङ्ग्यरूपस्य सारस्येत्यर्थः ।

कौमुदी

आलोकनमालोक इति ॥ तस्यार्थनीयता अर्थनीयवस्तुविषयत्वकृतेत्युक्तम्— वनितेति ॥ यस्मादेवमालोकनक्रियावचनत्वमालोकशब्दस्य मालोकाख्यगुणवाचकत्वम्, अतः तत्र दीपशिखाया उपायत्वं सङ्गतमेवेत्याह—तत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे ॥ भावे किविति ॥ प्रतिपादनक्रियावचन इत्यर्थः । तच्छब्देन प्रकृतो व्यङ्ग्यार्थो गृह्यते । “अन्यदेव वस्तु” इतिवदिहापि वस्तुशब्दः सारवचनः इत्याह—व्यङ्ग्यरूपस्येति ॥ इह पदार्थवाक्यार्थसहोदरत्वं यद्वाच्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्त्योः दर्शितम्, तस्यान्यदपि प्रयोजनमस्तीति[ति दर्शयति]—अनेनेति ॥ आत्यन्तिकत्वं सद्दयभावस्य काष्ठाप्राप्तिः । एष

१. ग. ‘अर्थो वाच्यो’

२. क. ख. ‘जनः’ नास्ति ।

३. ख. ‘वाच्यार्थे’

४. क. ख. ‘अर्थ’ नास्ति ।

५. अ. ‘वाक्यार्थे’

६. क. ख. ‘प्रतिपत्तस्य’

ग. ‘प्रतिपत्तस्य’

७. घ. ‘आलोक’

८. च. ‘आलोक’

ध्वन्यालोकः

यथा हि' पदार्थद्वारेण वाक्यार्थस्यावगमः तथा वाच्यार्थप्रतीतिपूर्विका
व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥

इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतेर्व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा
न व्यालुप्यते तथा दर्शयति—

लोचनम्

अनेन श्लोकेनात्यन्तसद्वदयो यो न भवति तस्यैव स्फुटसंवेधे एव क्रमः ; ययो अत्यन्त-
शब्दवृत्तज्ञो यो न भवति तस्य पदार्थवाक्यार्थक्रमैः । काष्ठाप्राप्तसद्वदयभावस्य तु
वाक्यवृत्तकुशलस्येव सन्नेपि क्रमोऽभ्यस्तानुमानाविनाभावस्मृत्यादिवदसंवेध इति दर्शितम् ॥

यथा न व्यालुप्यते इति ॥ प्राधान्यादेव हि' तत्पर्यन्तानुसरणरक्षणकत्वरिता

कौमुदी

इति वाच्यव्यङ्ग्यार्थनिष्ठः । तदीयाया बुद्धेरपरिचितविषयतया मन्दमन्दमेव सञ्चरण-
सम्भावनादन्तरान्तरा विश्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ किमिति
पुरुषविशेषनियतत्वेन क्रमपरिस्फुरणमुक्तम् । सर्थस्यापि स क्रमो विद्यमानत्वादेव किं
न प्रतीतिपथमारोहेदिति, नेत्याह—काष्ठाप्राप्तेति ॥ सतोऽपि क्रमस्यासंवेदनं दृष्टान्तोक्त्या
निष्टङ्कयति—अभ्यस्तेति ॥

उत्तरकारिकायां सतोऽपि क्रमस्य[स्या]लक्षणमुक्तम् । तस्य कथं प्राधान्योपपादकत्व-
मित्याकाङ्क्षायामाह—प्राधान्यादेव हीति ॥ प्रकर्येण प्रथमं बाधीयते निधीयतेऽस्मिन्
बुद्धिरिति तत्प्रधानं तद्भावादेव हेतोः तत्पर्यन्तं प्रधानभूतप्रतीयमानपर्यन्तं यदनुसरणं
बुद्धेरनुधावनं तद्विषयो रणरणक उत्कण्ठातिरेकः तेन त्वरिताः सन्तः अत एव मध्ये
वाच्यप्रतीयमानयोरन्तराले विश्रान्ति पदबन्धलाभं न कुर्वन्ति, तथा च का कथा क्रमपर्या-
लोचनायामित्यर्थः । प्राधान्ये तत्प्रतिपत्तौ हेतुरित्यर्थः ॥ यथा न व्यालुप्यत इति ॥ किन्तु

१. क.	ख.	ग.	'हि' नास्ति ।	१०. क.	ख.	'वाक्यार्थवृत्त'
२. क.	ख.	'वाक्यार्थस्य'	११. ग.	'असन्नपि'		
३. ग.	'व्यालुप्येत'	१२. क.	ख.	'अनुमान'	नास्ति ।	
४. क.	ख.	'संवेधक्रमः'	१३. क.	ख.	ग.	प. च. 'इति
ग.	घ. ड. च.	'संवेध एव क्रमः'तं				दर्शितम्' नास्ति ।
५. च.	'तथा'	१४. क.	ख.	ग.	'व्यालुप्येत'	
६. क.	ख.	ग.	'वाक्यक्रमः'	१५. क.	ख.	ग. 'हि' नास्ति
७. क.	ख.	ग.	'प्रतिपाद्यापि	१६. क.	ख.	'नुसरणत्वरिता'
				ग.	'प्राधान्यादेव रणरणक-	
					त्वरिता'	
				प. ड.	'सरणरणकत्वरिता'	

दर्शयितुमाह—इदानीमित्यादिना ॥ अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन् ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥ ११ ॥

यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पत्तौ न विभाव्यते विभक्ततया—

लोचनम्

मध्ये विश्रान्ति न कुर्वत इति क्रमस्य सैतोऽप्यलक्षणं प्राधान्ये हेतुः ॥

स्वसामर्थ्यम् आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधयः ॥ विभाव्यत इति ॥ विशब्देन विभक्ततोक्ता । विभक्ततया न भाव्यत इत्यर्थः । अनेन विद्यमान एव क्रमो न संवेद्यत इत्युक्तम् । तेन यत् स्फोटामिप्रायेणासन्नेव क्रम इति व्याचक्षते तत् प्रत्युत विरुद्धमेव । वाच्येऽर्थे

कौमुदी

प्रत्युत प्रसिध्यतीत्यर्थः । पदार्थस्य वाक्यार्थप्रतिपादने किं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाकाङ्क्षादि-
सहकारिसामर्थ्यमेव कार्योत्पत्तिहेतुत्वात् सामर्थ्यशब्देन गृह्यत इत्याह—आकाङ्क्षेति ॥
वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि पदार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं न विभाव्यत इत्युक्तमित्यतो
व्याचष्टे—विभक्ततयेति ॥ अनेनेति ॥ विभावनमात्रनिषेधेन वस्तुसत्ताया
अनुज्ञानादित्यर्थः । कथं क्रमस्यासत्त्वं कार्यकारणयोः क्रमस्यावश्यभावितादित्यत
उक्तम्—स्फोटामिप्रायेणेति ॥ अविभक्तरूपस्फोटवाक्यार्थपक्षानुसारेणेत्यर्थः ॥ विरुद्ध-
मेवेति ॥ वाच्योतिरिक्तव्यङ्ग्यार्थोसिद्धिश्चेत्यर्थः । कथं वाच्यार्थवैमुख्यं तत्प्रतीत्यनुदये प्रतीय-
मानार्थस्याप्रतीतिप्रसक्तेरित्यत आह—विश्रान्तिनिबन्धनमिति ॥ विश्रान्तिरेव निबन्धनं
कारणं यस्य स तथा । एतद्विशेषणस्य फलमाह—अनेनेति ॥ सहृदयलक्षणप्रदर्शन-

घन्यालोकः

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां 'झटित्येवावभासते ॥ १२ ॥'

लोचनम्

विमुखो विश्रान्तिनिवन्धनं परितोपमलभमान आत्मा हृदयं येषामित्यनेन सचेतसा-
मित्यस्यैवार्थोऽभिप्रेत्यक्तः । सहृदयानामेव तर्ह्ययं महिमास्तु, न काव्यस्यासौ कश्चिदतिशय
'इत्यत्राह'—अवभासत इति ॥ तेनात्र विभक्तौ न भासते । न तु वाच्यस्यैव'
सर्वयानवभासः । अत एव तृतीयोद्घोते घटप्रदीपदृष्टान्तबलाद्व्युत्पत्तिप्रतीतिकालेऽपि
वाच्यप्रतीतिर्न विघटत इति यद्वक्ष्यते तेन सह अस्य ग्रन्थस्य न विरोधः ॥

कौमुदा

परेणेत्यर्थः ॥ अभिव्यक्त इति ॥ य एवंविधास्त एव सचेतस इति । न वाच्यार्थवैमुख्य-
मात्रपरमिदम् अनुपयोगादित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यत्तुल्यक्षणहृदयविशिष्टबुद्धशुभाधिकमस्य
झटित्येन स्फुरणं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकभ्यां तद्बुद्धेरेव तद्देतुत्वादन्वयत्रादृष्टचरत्वाच्च सहृदयानामेव
लोकोत्तरः कश्चित् अतिशयोऽयं न काव्यस्येत्येवास्वीयताम् ; सत्यपि काव्यव्यापारे
तथाविधसहृदयबुद्धिगोचरीभावाभावे तददर्शनादित्यर्थः । काव्यश्रवणसमयसमनन्तरसमा-
साद्यमानजन्मनस्तदवभासस्य कार्यस्य परिस्फुटोपलब्धस्य काव्यव्यापारैकनिबन्धनत्वनिश्चया-
दिति भावः । इत्थं श्लोकद्वयं व्याख्याय तथा व्याख्याने फलमाह—तेनेति ॥ अत्र वाच्यार्थे
विभक्त्या व्यङ्ग्यार्थपेक्षया पृथक्त्वम् ; विभक्तत्वस्य केवलमनवभासनम्, न सर्वथैवेति
स्वरूपेणापीति यावत् ॥ अत एवेति ॥ यत एवमेतद्व्याख्यातमत एवेत्यर्थः । वाच्यस्य
स्वरूपतोऽवभासाङ्गीकारणादिभागमात्रस्यानवभासाङ्गीकाराच्चेत्यभिप्रायः ॥ न विरोध इति ॥
इतरथा विरोधः स्यादेवेत्यर्थः ॥

१. ख. 'झटित्येव'	सत इति'
२. क. ख. 'वभावभासत' अधिकः ।	८. ग. 'आह' नास्ति ।
३. ख. 'विमुखा'	९. ग. 'विभक्तता'
४. घ. 'न्यनपरि'	१०. ग. 'ननु'
५. क. ख. 'विभक्तः'	८. 'न च'
६. क. ख. ग. 'तु' अधिकः ।	११. घ. ड. च. 'वाच्यस्य सर्वथैव'
७. क. ख. 'इत्याशङ्क्याह—यत्रावभा-	१२. क. ख. 'वक्ष्यति'

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उप-
योजयन्नाह—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

लोचनम्

सद्भावमिति ॥ सत्तां साधुभावं प्राधान्यं चेत्पर्यः । द्वयं हि प्रतिपिपादयिषितम् ।
प्रकृत इति ॥ लक्षणे ॥ उपयोजयन्निति ॥ उपयोगं गमयन् । “तमर्थम्” इति ।
चायमुपयोगः । स्वशब्द आत्मवाची । स्वं चार्थश्च स्वार्थौ । तौ गुणीकृतौ याम्याम्
यथासंख्येन तेनार्थो गुणीकृतात्मा, शब्दो गुणीकृताभिधेयः ॥ तमर्थमिति ॥

कौमुदी

ननु ध्वनेरेव[रिब]प्राधान्यस्यापि प्रतिपादितत्वात् कथं वृत्तौ सद्भावमात्रस्य प्रतिपादित-
त्वोक्तिरित्याशङ्क्य “सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते” इत्युक्तत्वाद् साधुत्वस्य
प्राधान्यलक्षणस्य च सच्छब्देन संप्रहान्न दोष इत्याह—सत्तामिति ॥ अर्थद्वयवाचि-
त्वाङ्गीकारेण व्याख्याने हेतुमाह—द्वयं हीति ॥ वृत्तौ प्रकृतशब्दो ध्वनिलक्षणविषयः,
अन्यस्य प्रकृतस्वाभावादित्याह—लक्षण इति ॥ उपोपसृष्टस्य युजिधातोः सम्बन्ध-
मात्रातिरिक्तार्थवाचकत्वमङ्गीकृत्याह—उपयोगं गमयन्निति ॥ ननु सत्ताप्राधान्ययोः
लक्षणोपयोगगमक पदं लक्षणवाक्ये नावगम्यत इत्याशङ्क्य प्रस्तुतपरामर्शना तच्छब्देनार्थ-
समानाधिकरणेन लक्षणविनिवेशावगमाददोष इत्याह—तमर्थमिति ॥ शब्दस्य स्वार्थ-
संभवेऽप्यर्थस्य तदभावात् कथमुपसर्जनस्वार्थत्वमर्थस्येत्यत आह—स्वशब्द इति ॥
तथापि कथं स्वशब्दस्पर्धशब्देन संबन्ध इत्यत उक्तम्—स्वार्थार्थश्चेति ॥ उपसर्जनीकृते-
त्यस्य व्याख्या गुणीकृताविति । याम्याम् अर्थशब्दायाम् । केन कस्य गुणीकरणमित्यत
उक्तम्—यथासंख्येनेति ॥ एवं सति पर्यवसितमर्थमाह—तेनेति ॥ यत एवमर्थशब्दयोः
स्वार्थकर्मकं गुणीकरणं क्रमेण तेनेत्यर्थः । अर्थशब्दस्यात्र न व्यङ्ग्यवचनत्वमिति

लोचनम्

“सरस्वती स्याद् तदर्थवस्तु” इति यदुक्तम् । “व्यङ्ग्यः” इति द्विवचनेनेदमाह—यद्यप्य-
विवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकः, तथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न द्रुष्यति ; अन्यथा-
ज्ञाताप्योऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् ; विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं
भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतयो विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वात्—इति सर्वत्र शब्दार्थयो-
रुभयोरपि ध्वननं व्यापारः । तेन यद्गृह्णाम्येकेन द्विवचनं दूषितं तद्गजनिर्मलीकृत्येव ।
“अर्थः शब्दो वा” इति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण । काव्यं च तद्विशेष-

कौमुदी

वक्तुमभिधेयेति वचनम् । तर्हि “तमर्थम्” इत्यत्राप्यर्थवचनत्वं स्यात् तदर्थमाह—
सरस्वतीति ॥ यदुक्तमिति ॥ वस्तुतत्त्वं तदर्थशब्देनोक्तमिति शेषः । नन्वर्थशब्दयोः
प्रत्येकेमेवान्यानपेक्षया व्यञ्जनलक्षणस्वकार्यनिर्वर्तनसमर्थतयोपगमात् समुच्चयसमुचितस्य
व्यङ्ग्य इति द्विवचनप्रयोगस्यानुपपत्तिमाशङ्क्य तदभिप्रायमाह—द्विवचनेनेदमाहेति ॥
यत्र शब्दस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वं तादृशं स्थलं दर्शितम्—अविवक्षितवाच्य इति ॥
शब्द एवेति ॥ प्राधान्येनेति शेषः । सहकारित्वानपाये हेतुमाह—अन्यथेति ॥ अर्थस्य
तद्रूपकारकत्वाभावे सतीत्यर्थः । यत्रार्थस्यैव व्यञ्जकत्वं तदुदाहरति—विवक्षितान्य-
परवाच्य इति ॥ शब्दस्य सहकारित्वे हेतुमाह—विशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं गुणालं-
कारोपस्कृतत्वम् ॥ उभयोरपीति ॥ गुणप्रधानभावेनान्योन्यसहकारितयोभयोरपि शब्दार्थयोः
समुच्चयेन व्यञ्जनकर्तृत्वाद्विवचनमुपपद्यत इत्यर्थः । एवं द्विवचनाभिप्रायमुक्त्वा
तदनभिज्ञतया यदुदूषणं कैश्चिदुद्भावितं तन्निरवकाशमित्याह—तेनेति ॥
ननुभयोरपि व्यञ्जकत्वेऽर्थः शब्दो वेति विकल्पानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अर्थः
शब्दो वेति त्विति ॥ यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्यैव कर्तृत्वम्, इतरस्य कथञ्चिदनु-
यायित्वमात्रमिति कृत्वा विकल्पाप्यो वाशब्द इत्यर्थः । काव्यविशेषस्य ध्वनित्वे काव्यस्य

१. य. ‘स्वस्वेति’ अधिकः ।

२. क. ख. ‘व्यङ्ग्यः’ धोतयतः
अधिकः ।

३. घ. ‘इत्यम्’

४. च. ‘यपि विव’

५. क. ख. ग. ‘ज्ञातोऽपि’

६. घ. ‘च’ नास्ति ।

७. ड. ‘यता’

८. ग. ‘ध्वननम्’

लोचनम्

धासौ; काव्यस्य वा विशेषः । काव्यग्रहणाद्गुणालङ्कारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आत्मेत्युक्तम् । तेनैतन्निरवकाशम्—श्रुतार्थपक्षावपि ध्वनिव्यवहारः स्यादिति । यच्चोक्तम्—‘चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यात्’ इति तदङ्गीकुर्म एव । नान्नि खैव्यं विवाद इति । यच्चोक्तम्—‘चारुणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-

कौमुदी

ध्वनित्वं न स्यादिति कर्मधारयसमासाश्रयणम् । विशिष्यते व्यवच्छिद्यत इति विशेषः । शाखादिभ्यश्च व्यवच्छेदो विवक्षितः । इदानीं प्रयोजनान्तराभिधित्तया विग्रहान्तरं दर्शयति—काव्यस्य वेति ॥ इह विशिनष्टीति विशेषः, तेन चात्मरूपत्वमासूत्रितम् । उक्तं हि प्राक् ‘विशेषहेतुत्वादात्मा इति व्यवस्थाप्यते’ इति । काव्यपदेन विशेषणे प्रयोजनमाह—काव्यग्रहणादिति ॥ यो ध्वनिलक्षण आत्मा स गुणालङ्कारोपस्कृतशब्दार्थ-पृष्ठपाती सन्नेव ध्वनिव्यवहारगोचर इति योजना । काव्यविशेषपदस्यैवमर्थत्वे सति परपर्यनुयोगपरिहारः फलिष्यतीत्याह—तेनैतदिति ॥ यस्माद्गुणाद्युपस्कृत-शब्दार्थपृष्ठपातिनो ध्वनिव्यपदेशस्तेन हेतुनेत्यर्थः । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के’ इति श्रुते यद्रात्रिभोजनं गम्यते तत्रापि ध्वनिव्यवहारः स्यात्, वाच्यार्थसामर्थ्याक्षेपेण अर्थान्तर-स्यापि तत्र प्रतीतिः स्यात्—इति यच्चोचं तत् रात्रिभोजनार्थस्य कथितविशयत्वोभावेन निरवकाशमित्यर्थः । आक्षेपान्तरमनुभाष्य दूषयति—यच्चोक्तमिति ॥ यदि चारुत्वहेतुतया प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्योऽप्यः काव्यात्मा स्यात् तर्हि पारि-शेष्याच्चारुत्वप्रतीतिरेव तदात्मास्तु तस्यादृष्टत्वात्, तत्परिधायोनादृष्टवस्वन्तरपेरिकल्पना-गौरवादिति तदतिरिक्तो न ध्वनिरित्याक्षेपः । कुतोऽङ्गीकार इत्यत उक्तम्—ना-ङ्गीति ॥ खलुरवधारणे । गुणादिव्यतिरिक्तस्य काव्यजीवितत्वेन कस्यचिद्वस्तुनो भवताप्यङ्गीकृतत्वात्; एतावतैव सिद्धमनोरथाः संबृत्ताः स्म इत्यर्थः । चारुत्वप्रतीतिरेव गुणादिजन्यचारुत्वप्रतीतिविलक्षणा समुद्भवन्ती निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः तत्तादृशम् आलम्बनं बलादुपस्थापयतीति भावः । पुनरप्याक्षेपान्तरम् अनुभाषते—यच्चोक्तमिति ॥

१. घ. ‘वस्तुः शब्दा-’

२. घ. ‘उच्यते’

३. क. घ. ‘तेन जेत-’

४. क. घ. ग. ‘नास्ति’

५. घ. ‘अयं नास्ति ।’

६. क. ख. ग. ‘यथोक्त’

ध्वन्यालोकः

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्ग्यः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपनादिभ्योऽनु-

लोचनम्

दपि सा भवन्ती तथा स्यात्' इति, तत्र शब्दार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे क एष प्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत् ॥

स इति ॥ अर्थो वा, व्यापारो वा ; अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति ; शब्दोऽप्येवम् ; व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति ; व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकाया तु प्राधान्येन समुदाय एव कौव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति

कौमुदी

तथेति ॥ काव्यात्मत्वेन ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नाक्षेपे विषय इत्यर्थः । शब्दार्थमयकाव्यजीवित-
निरूपणप्रकरणे हि शब्दगम्यस्यैवात्मत्वसंभावना नान्यप्रमाणगम्यस्येति प्रकरणबलदेव
दूरनिरस्तोऽयमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—नेति ॥

ननु स काव्यविशेषो ध्वनिरिति कस्येदं ध्वनिसंज्ञितत्वाभिधानमिति न जानामः ; काव्यस्य शब्दार्थव्यापारात्मकत्वेन बहूनां संभवादन्यतमस्यैव ध्वनिव्यपदेशकरणे काव्यविशेष-
रूपत्वाभावप्रसक्तिः[क्तिः], अनेकार्थत्वस्यान्याव्यत्वाच्च—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण
सर्वेषामेवासीमां ध्वनित्वम् ; अपि शान्ति[अविश्रान्ति]मदनेकार्थत्वस्य व्युत्पत्तिभेदाङ्गीकारे
सत्यदोषत्वादित्याह—अर्थो वेत्यादि ॥ अर्थो वा ध्वनिरित्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अर्थो हि द्वि-
विधः, वाच्यो व्यङ्ग्यश्च । तत्र वाच्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं व्युत्पत्त्या दर्शयति—अर्थोऽपी-
ति ॥ वाच्यो वा ध्वनतीति ॥ ध्वनिरित्यनुपङ्गः ॥ एवमिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिरिति । एवं
शब्दवाच्यव्यङ्ग्यव्यापाराणां चतुर्णां ध्वनित्वमुपपादितम् ; तथापि “स ध्वनिः” इति ध्वनि-
संज्ञितत्वेन कारिकायाम् एवामन्यतमोऽर्थः अन्यो वा निर्दिष्ट इत्यपेक्षायामाह—कारिकाया
त्विति ॥ मुख्यतयेति ॥ इतरेषाममुख्यतयैव ध्वनित्वमित्यर्थः । मुख्यत्वे हेतुः—
प्राधान्येनेति ॥ समुदायिनां समुदायांशरूपतया तदन्तर्भावादंशिरूपस्य तस्यैव प्राधान्यात्
मुख्यतया तस्यैव ध्वनित्वम्, इतरेषाम् अप्राधान्यादमुख्यत्वमित्यर्थः । कथं ध्वनेर्गुणादिभ्यो

ध्वन्यालोकः

प्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्युक्तम् 'प्रसिद्ध-
प्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति' इति, तदप्युक्तम् ।
यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव

लोचनम्

प्रतिपादितम् ॥ विभक्त इति ॥ गुणालङ्काराणां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात्
अस्य च तदन्यव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसारत्वान्नास्य तेष्वन्तर्भाव इति । अनन्यत्रभावो
विषयार्थः । एवं 'तद्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिः' इति निराकृतम् ॥ लक्षणकृतामेवेति ॥
लक्षणकाराप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः । तत एव हि यत्नेन लक्षणीयता । लक्ष्ये त्वप्रसिद्धत्व-

कौमुदी

विभक्तविषयत्वमित्यत आह—गुणालङ्काराणामिति ॥ शब्दार्थतत्संवटनाश्रया हि गुणालं-
कारा इत्युक्तम् ; अतस्ते वाच्यवाचकभावोपजीविन एव ; ध्वनिस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाश्रय
इति भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । नन्विह विषयस्य विभक्तत्वमुक्तम्, आश्रयविभागस्तु न दर्शित
इति किं केन संगतमित्यत उक्तम्—अनन्यत्रेति ॥ 'ननु गुणादिव्यतिरेकेण ध्वनिर्नाम
न कश्चित्' इत्येवमभाववादेषु जाग्रत्सु कथमिह ध्वनिलक्षणनिर्वाह इत्याशङ्क्य अर्यैव
लक्षणस्य तत्क्षेपेऽपि सामर्थ्यमस्त्विति दर्शयन्नाद्याभाववादनिरासे तात्पर्यमाह—एवमिति ॥
अथवा "यदप्युक्तम्" इत्यादिना द्वितीयाभावदूषणाभिधानात् "अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति"
इति न्यायेन प्रथमाभाववादस्यानुमतत्वं प्रतिभावात् ; तद्यावृत्त्यर्थं तस्य वृत्तिकृतोक्ताभि-
प्रायेण निरस्तत्वमाह—एवमिति ॥ निर्दोषलक्षणकथनमुखेन तत्स्वरूपसद्भावस्य समर्पित-
त्वात् । किं लक्षणकृतामप्रसिद्धत्वादलक्षणीयत्वम् ? लक्ष्येष्वप्रसिद्धत्वात् ? आद्ये विरुद्धो
हेतुरित्याह—लक्षणकारेति ॥ तत[तत्] एवोपपादयति—तत एव हीति ॥ लक्षणीयत्वे
सति लक्षणकाराप्रसिद्धत्वं लक्षणीयत्वमेवापादयतीति साध्यविपरीतेन लक्षणीयत्वेन
व्याप्तत्वादिरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । द्वितीये त्वसिद्धत्वमित्याह—लक्ष्ये त्विति ॥ यदुक्तमभाव-

१. ग. घ. 'नरितः'

४. क. ख. ग. 'कारप्रसिद्ध'

२. क. ख. ग. घ. 'अन्यत्र'

५. घ. 'त्वाविरोधो'

३. क. ख. 'एव' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'लक्ष्यत्व'

ध्वन्यालोकः

सहृदयाह्लादकारि काव्यतत्त्वम् ; ततोऽन्यच्चिन्मेवेत्यग्रे दर्शयिष्यामः । यदप्युक्तम् 'कामनीयकर्मनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालङ्कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति, तदप्यसमीचीनम् । वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण

लोचनम्

मसिद्धो हेतुः । यच्च नृत्तगीतहास्यदिकल्पं तत् काव्यस्य न किञ्चित् ॥ चित्रमिति ॥ विस्मयकृत्तादिवशात्, न तु सहृदयोभिलषणीयचमत्कारसाररसनिःप्यन्दमर्थविवर्यः । काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रम्, आलेख्यमात्रत्वाद्वा, कलामात्रत्वाद्वा ॥ अत्र इति ॥

“प्रधानगुणभावाम्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते” ।

दिधा काव्ये ततोऽन्यच्चचित्रमभिधीयते ॥”

कौमुदी

वादिभिः गुणादिव्यतिरिक्तस्य तस्य वस्तुनो नृत्तगीतादिप्रायत्वमेवेति न भवदभिमतध्वनि-
वस्तुसिद्धिरिति तदुपपत्तिरिति—यद्येति ॥ कविश्यापारगोचरत्वाभावाच्च तस्य काव्यत्वमिति
काव्यपदेनैव तद्व्यवच्छेदान्न तदुद्भावनवकाश इत्यर्थः । चित्रशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्
कथं काव्यवाचकत्वमित्याशङ्क्य 'अहो चित्रम्' इत्यादिवद्विस्मयकारित्वगुणयोगादयं व्यपदेश
इत्याह—विस्मयकृदिति ॥ विस्मयकृत्यं ध्वनेरप्यस्तीति परिसंख्यानार्थतामभिप्रेत्याह—
वृत्तादिवशादिति ॥ आदिशब्देनानुप्रासादिसंग्रहः । विस्मयकार्येवेत्यत्र व्यवच्छेदमाह—
न त्विति ॥ लोकप्रसिद्धचित्रद्रव्यगुणयोगाद्वा चित्रत्वमित्याह ; विष्णवाद्यनुकाररूपत्वम्,
आलेख्यमात्रत्वम्, कलारूपत्वं च चित्राणाम् ; तद्योगात् काव्ये चित्रशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
क्रमेणात्र काव्याभासत्वम्, निःसारत्वम्, अकृत्रत्वं चोक्तम् । उत्तानदर्शनामाश्रय-

१. क. ख. 'सहृदयाह्लादि काव्यम्'

२. क. ख. 'श्व' नास्ति ।

३. ग. 'उदितम्'

४. ग. 'अधि' अधिकः ।

५. क. ख. 'वतः' अधिकः ।

६. क. ख. ग. ड. च. 'न च'

७. ग. 'हास्य' नास्ति ।

घ. 'गीतवाचा'

८. क. ख. ग. 'वा कावि' अधिकः ।

९. क. ख. 'वृत्तादि'

१०. ड. 'सहृदयहृदया'

११. ड. 'मान'

१२. ग. ड. घ. 'कारकारि'

१३. क. ख. ग. 'लेख्य'

१४. क. ख. घ. ड. च. 'व्यवस्थित'

१५. क. ख. घ. ड. च. 'काव्यततो'

ग. 'काव्येऽन्ततो'

ध्वन्यालोकः

अवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः ? वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि' तस्याङ्गभूताः,
न तु अङ्गिरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । परिकरश्लोकश्चात्र—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंवन्धविवन्धनतया ध्वनेः ।

वाच्यवाचकचारुत्वहेतवन्तःपातिता कुतः ॥

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्धने-

लोचनम्

इति तृतीयोद्देश्येते वैक्ष्यते । परिश्रुत्य कारिकार्यस्याधिकावापं कर्तुं श्लोकः परिकरश्लोकः ॥
यत्रेति ॥ अलङ्कारे ॥ वैशद्येनेति ॥ चारुतया स्फुटतया चेत्यर्थः ॥ अभिहितमिति ॥
भूतप्रयोगः, आदौ “व्यङ्ग्यः” इत्यस्य व्याख्यातत्वात् ॥ गुणीकृतात्मेति ॥ आत्मे-

कौमुदी

बुद्धिजनकत्वं तु प्रागुक्तमिति विशेषः । अत एवात्र वाशब्दाः समुच्चयार्था एव न
विकल्परार्थाः । परिकरस्य सापेक्षत्वात् कस्येत्यपेक्षायामुक्तम्—कारिकार्यस्येति ॥
परिकरार्थमित्येतत् विवृतम्—अधिकावापं कर्तुरिति ॥ कारिकायामनुक्तस्याधिकस्यापेक्षि-
तस्यावापः प्रक्षेपः, तं कर्तुम् । ‘यत्र’ इति सामान्यवाचिनोऽप्यलङ्कारान्तर्भावस्य शङ्किष्य-
माणत्वात् प्रकरणबलादलङ्कारविषयत्वं गम्यत इत्याह—अलंकार इति ॥ विशद-
शब्दस्य चारुत्वस्फुटत्वविषयप्रयोगदर्शनादुभयस्य चेह संभवादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।
इदानीमेव कारिकाया व्याख्यायमानत्वात् कथम् “अभिहितम्” इति भूतप्रयोग
इत्याशङ्क्य उत्तरपदस्य प्राग्व्याख्यातत्वापेक्षया तदुपपत्तिमाह—भूतप्रयोग इति ॥
यत् प्राक् स्वयं व्याख्यातम् “स्वशब्द आत्मवाची” इति तद्वृत्तौ “गुणीकृतात्मा” इतीह
व्याख्यानस्य तत्प्राप्त्युक्तस्योपेक्षणहेतवेत्यप्युच्यते—व्याख्यानहेतवेनेति, ॥ ‘अर्थो, गुणीभूतः’ इति,
वक्तव्ये “गुणीकृतात्मा” इति वचनं स्वशब्दव्याख्यानाभिप्रायमित्यर्थः । समासोक्त्यादिषु

१. क. ख. ‘हि’ नारित ।

२. क. ख. ‘तदेक-’

३. ग. ‘अपि’ अधिकः ।

४. क. ख. ‘वक्ष्यति’

५. प. ‘कारिकार्य’ अधिकः ।

६. ड. ‘यत्रेति काव्येऽलङ्कारे’

७. घ. ‘त इति’

ध्वन्यालोकः

विषयः । यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्ति-
पर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसङ्केतालङ्कारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि
निराकर्तुमभिहितम् “उपसर्जनीकृतस्वार्थो” इति । अर्थो गुणीकृतात्मा,
गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यञ्जयति स ध्वनिरिति । तेषु कथं
तस्यान्तर्भावः ? व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः । न चैतत् समासोक्त्यादिष्वस्ति ।
समासोक्तौ तावत्—

लोचनम्

त्यनेन स्वशब्दस्वार्थो व्याख्यातः ॥ न चैतदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । प्राधान्यं
च ज्ञेयं यद्यपि न चकास्ति “बुद्धौ तत्त्वावभासिन्याम्” इति तु नयेन अखण्डचर्चणी-
विश्रान्तेः, तथापि विवेचकैर्जायितान्वेषणे क्रियमाणे यदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेव

कौमुदी

व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोक्तिर्वृत्तौ न काव्यश्रवणसमनन्तरमाविकाव्यार्थप्रतिपत्तिसमयमावि-
प्रतीत्यपेक्षा, किन्तु तदनन्तरावतारिवाच्यव्यङ्ग्यगुणप्रधानभावविशेषकावस्थासंवेदन-
विषयीभावापेक्षेवेति दर्शयितुम् “तद्वत् सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां जटिल्येवावभासते ॥” इत्युक्तदिशा प्रथमं व्यङ्ग्यार्थचर्चणीयां जटिलि-
विश्रान्त्युत्पत्तेः वाच्यार्थगतत्वेन व्यङ्ग्यार्थगतत्वेन[त्वेन वा] प्राधान्यस्य स्फुरणाभावान्न
समासोक्त्यादौ व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोऽप्यवसातुं पार्यत इति शङ्कामनुवदति—प्राधान्यं चेति ॥
ज्ञेयौ काव्यार्थप्रतिपत्तिदशायामित्यर्थः ॥ न चकास्तीति ॥ स्वरूपत एवार्थस्फुरणेऽसति
कुतस्तस्य व्यङ्ग्यनिष्ठतयाभावप्रधारणप्रसङ्ग इति भावः । समाधत्ते—तथापीति ॥
विवेचकैरिति ॥ चर्चणानिर्वृतिभूमेरुत्थाय विवेकपदधीमधितिष्ठद्विरित्यर्थः । यद्यपि

१. ग. ‘पर्यायापह्नुति’

२. ग. ‘संकरादौ’

३. ग. ‘तत्र तत्र’

४. ड. ‘व्यङ्ग्यप्राधान्यम्’

५. ग. ‘यद्यपि ज्ञेयौ’

६. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।

७. ड. ‘न्यायेन’

८. क. ख. ग. ‘चर्चण’

९. ग. ‘यथा’

लोचनम्

अनुप्राणयन्नास्ते तदा तदुपकरणत्वादेव तस्यालङ्कारता , यतो वाच्यादेव तदुपस्कृता-
चमत्कारलाभ इति । यद्यपि पर्यन्ते रसस्वनिरस्ति तथापि मध्यकक्ष्यानिविष्टोऽसौ
व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्यातन्वयेण, अपि तु वाच्यमेवार्थं संस्कृतं धावतीति
गुणीभूतव्यङ्ग्यतोर्को ॥

कौमुदी

प्रतीतिसमये प्राधान्यं न स्फुरणगोचरः प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थनिष्ठतयैव प्रतीतिस्वभावानुसृत्या
तदवभासः, तथापि यौक्तिक्या बुद्ध्या गुणप्रधानविवेचनवेलायां प्रवृत्तायां प्राधान्या-
प्राधान्यमध्यस्थतया प्राधान्येन वा प्राक् प्रतीयमानोऽपि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यानुप्राणकतया
अवतिष्ठमानश्चेद्व्यवस्थाप्येत, तदा तस्यालङ्कारत्वं बलादापचमानं न निवारयितुं शक्यमिति
समासोक्त्यादिषु व्यङ्ग्यप्राधान्याभावो विवेकदृष्ट्यपेक्षया वृत्तिकृतोक्त इति न विरोधः
इत्यर्थः ॥ तदुपस्कृतादिति ॥ व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतादित्यर्थः ॥ वाच्यादेवेति ॥ न
व्यङ्ग्यार्थात् । ननु वाच्यमुखेनापि व्यङ्ग्यस्य रसध्वनिपर्यन्तत्वान्न प्राधान्यहानिः, वाच्यस्य
तत्र विभावीभावेन रसनिःस्पन्दितया तत्र रसध्वनेरभ्युपगमाद्वाच्यस्य तदुपस्करणमहिम्नैव
चमत्कारकारित्वादिति शङ्कामनूय परिहरति—यद्यपीति ॥ मध्यकक्ष्यानिविष्ट इति ॥
पूर्वोत्तरभूतवाच्यरसध्वनिकक्ष्याद्वयोपजीवनेयमुक्तिः । समासोक्त्यादिषु पूर्वं वाच्यकक्ष्या ;
तदनन्तरं वस्तुव्यङ्ग्यकक्ष्या ; तदनन्तरमगत्या रसध्वनिकक्ष्येति स्थितिः । तत्र मध्यकक्ष्या-
निवेशिनो व्यङ्ग्यस्यार्थाचीनकक्ष्याध्यासिवाच्यार्थाभिमुख्यपुरःसर एवोत्तरकक्ष्याधिरोहि रसो-
न्मुखीभावः ; न साक्षादेव ; निम्नदेशनिपातकनिर्झरनीरप्रवाहान्यायेनार्वाचीनवाच्यार्थानु-
धावनहेवाकित्वादीदृशि विरये व्यङ्ग्यार्थस्येति तदभिप्रायेण व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्करणमात्रोपक्षीणत्वात् समासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारान्तर्भावो वक्ष्यमाणो
व्युत्पन्न इत्याह—वाच्यमेवार्थमिति ॥ उक्तेति ॥ कारिकावृत्त्यपेक्षयोक्तिः ।

१. क. ख. 'तत्' नास्ति ।

ग. 'तदुपस्कृतात्'

२. ग. ड. 'मध्यम'

३. क. 'कक्षा.'

४. क. ख. ग. 'समासोक्तादिति'

अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

“उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागादलितं न लक्षितम् ॥”

लोचनम्

“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्मानैर्विशेषणैः” ।

सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥” इति ।

अत्र समासोक्तेर्लक्षणं स्वरूपं हेतुर्नाम तन्निर्वचनमिति पौदचतुष्टयेन क्रमादुक्तम् । उपोदो रागः सान्ध्योऽरुणिमा प्रेम च येन । विलोलास्तारका व्योतींषि नेत्रत्रिभागाश्च यत्र ॥ तथेति ॥ शटित्वेव प्रेमरमसेन च गृहीतमाभासितं परिचुम्बितुमाक्रान्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भो वदनकोकनदं च । यथेति ॥

कौमुदी

“यत्रोक्ते” इत्यादि भागहीयमिदं समासोक्तेर्लक्षणम् । अत्र यथेति पदम् “स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽन्तिकमद्वाफलः । जातस्तस्तरयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥” इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थमित्यवसेयम् । सर्वस्यैवास्य श्लोकस्य लक्षणरूपत्वं मा ज्ञायीति विभागमाह—स्वरूपमिति ॥ स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तकं लक्षणमिति यावत् । तत् “यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः” इत्युक्तम् । यत्र यस्मिन् प्रस्तुतेऽर्थे वर्णिते सत्यन्योऽप्रस्तुतोऽर्थो गम्यते । तच्चैतत् श्लेषादावप्यस्ति तद्यावत्पर्यं तत्समान[नेति] विशेषणसम्यं हेतुरुक्तः । तथा च मङ्खुकः—“विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति ॥ समासोक्तिरिति ॥ नामोक्तम् । तस्य नाम्नो निर्वचनार्थं संक्षिप्तार्थतयेति ॥ समासेन संक्षेपेणैवार्थान्तरस्योक्तिरिति । विशेषणसाम्यं प्रदर्शयन् व्याचष्टे—उपोदेत्यादि ॥ शटित्वेवेति ॥ प्रस्तुते ।

१. ग. ‘पुरो विरगात्’
२. क. ख. ‘यत्रोक्तौ’
३. ग. ‘सोऽर्थः’
४. घ. ङ. ‘तत्’ नास्ति ।
५. घ. ङ. च. ‘माविशेषणः’
६. क. ख. ‘वुपैः’
७. घ. ङ. च. ‘अत्र’ नास्ति ।
८. क. ख. ग. ‘स्वरूप’
९. घ. ङ. च. ‘स्वरूपे’

९. घ. ङ. ‘तत्’ नास्ति ।
१०. ङ. ‘पद’
११. क. ख. ‘गरय’
- ग. ‘गा वा’
१२. ख. ‘शगिति’
१३. क. ख. ग. ‘श’ नास्ति ।
१४. क. ख. ग. ‘चेति’
१५. क. ख. ग. ‘यथा’ अधिकः ।

लोचनम्

शटिति' ग्रहणेन प्रेमरभसेन च । तिमिरं चांशुकार्धं सूक्ष्मा अंशवः तिमिरांशुकं
रश्मिशबलीकृतं तमःपटलम्, तिमिरांशुकं नीलजालिका नवोदाप्रौढवधूचिर्त्ता ।
रागात् रक्तत्वात् सन्ध्याकृतदिनन्तरम्, प्रेमरूपाच्च हेतोः । पुरोऽपि पूर्वस्यां दिशि अप्रे
च । गलितं प्रशान्तं पतितं च । तथा राज्या करणभूतया ; समस्तं मिश्रितं
उपलक्षणत्वेन वा । नै लक्षितं रात्रिप्रारम्भोऽसाधिति न ज्ञातम् ; तिमिरेशबलितांशुदर्शने
हि रात्रिमुखमिति लोकेन लक्ष्यते, न तु स्पुष्ट आलोके । नायिकापक्षे तु—तयेति
कर्तृपदम् । रात्रिपक्षे 'तु' अपिशब्दः^१ लक्षितमित्यस्यानन्तरः । अत्र च नायकेन

कौमुदी

प्रेमरभसेनेति ॥ अप्रस्तुते तिमिरांशुकमिति द्वन्द्वसमासाश्रयेण प्रस्तुते योजयति—तिमिरं
चेति ॥ कप्रत्यार्षमाह—सूक्ष्मेति ॥ रूपसादृश्यादंशुके तिमिरशब्दप्रवृत्तिमभिप्रेत्याप्रस्तुते
योजयति—तिमिरं चांशुकमिति ॥ नीलजालिका नीलं वस्त्रम् । अस्यात्रौचित्यात् ग्रहण-
मित्याह—नवोदेति ॥ नवोदाया अत एवाप्रौढाया वध्वा उचिता । रक्तत्वात् इति प्रस्तुते ;
अनन्तरमिति च । प्रेमरूपादित्यप्रस्तुते । हेतोरिति च प्रस्तुते । तयेति निशापरामर्शः ।
तृतीया च करणार्था । तिमिररश्मिसंभेदे च करणत्वमित्याह—तयेति ॥ उपलक्षणार्था वा
तृतीयेत्याह—उपलक्षणत्वेन वेति ॥ न ज्ञातम् ॥ जनैरिति शेषः । अलक्षणे
हेतुर्गलनम् । तथापि कथमलक्षणमित्याह—तिमिरेति ॥ इदानीमप्रस्तुते योजयति—
नायिकापक्ष इति ॥ अलक्षणेन च संबध्यत इत्यर्थः । प्रस्तुते पुरोऽपीत्यपिशब्दस्य
यथाश्रुतान्वयो दुर्घट इति क्रमभङ्गनेन न लक्षितमपीत्यन्वयमाह—रात्रिपक्ष इति ॥ न केवलं

१. ए, 'शक्ति'
२. ध, 'प्रेमरसेन'
३. क, ख, ग, 'शुकम्'
४. घ, 'तमःपटलं...
गलितम्' नास्ति ।
५. ङ, 'रं चा'
६. क, ख, ग, 'वधूचिर्त्ता'
७. क, ख, 'रसत्वात्'

८. क, ख, 'कृतात्' नास्ति ।
९. ग, 'कृतादागारन'
१०. घ, 'न' नास्ति ।
११. क, ख, ग, 'क्षालितम्'
१२. क, ख, ग, 'संबलित'
१३. ङ, 'शबलीकृत'
१४. क, ख, 'तु' नास्ति ।
१५. घ, 'शब्दम्'

लोचनम्

पश्चाद्गतेन चुम्बनोपक्रमे पुरो नीलांशुकस्य गलनं पतनम् । यदि वा पुरोऽपि नायकेन
तथा गृहीतं मुखमिति संत्रन्धः । तेनैत्र व्यङ्ग्ये प्रतीतेऽपि न प्राधान्यम् । तथा हि—
नायिकानायकव्यवहारो निशाशशिनावेव शृङ्गारविभावरूपौ संस्कुर्वाणोऽलङ्कारतां मनते,
ततस्तु वाच्याद्विभावीभूताद्रसनिर्ध्वन्दः । यस्तु व्याचष्टे—“तया निशयेति कर्तृपदम् ।
नैवाचेतनायाः कर्तृत्वमुपपन्नमिति शब्देनैत्र नायकव्यवहार उन्नीतोऽभिधेय एव, न व्यङ्ग्य

कौमुदी

प्रत्यक्षेणानवगतमित्येव, किन्तु उन्नीतमपि नेत्यर्थः । नायिकापक्षे पुरोभागे नीलांशुकगलनस्य
समुचितां दशमासूचयति—अत्र चेति ॥ नायिकापक्षे पुनरित्यर्थः । “पुरः” इत्यस्य
“मुखं गृहीतम्” इत्यनेन वान्वय इति चुम्बनौचिलानुस्यूताह—यदि वेति ॥ यत एवमुक्त-
प्रकारेणार्थान्तरप्रतीतिः, ततो हेतोरित्यर्थः । अप्राधान्यमुपपादयति—तथा हीति ॥
विशेषणसाध्यात् खलु प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेनैवावभासते ; तेनात्र व्यवहार-
मात्रसमारोप एव, न तु ताद्रूप्यारोपः ; स चात्र नायिकानायकव्यवहारो वाक्यार्थभूयास्यितौ
निशाशशाङ्कौ संस्कुर्वनालङ्कारपन्थानमतिलङ्घितमलमिति व्यक्तं प्रतीयमानस्याप्राधान्यात्
[न्यम्] । संस्कार्यतायां हेतुः—शृङ्गारविभावरूपाविति ॥ शृङ्गारविभावीभवितुं योग्यमित्यर्थः ।
एवं मध्यकक्ष्यानिविष्टव्यङ्ग्यापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमुक्त्वा पार्यन्तिकरसध्वन्यपेक्षया ध्वनि-
त्वमप्यस्तीति दर्शयितुमाह—ततस्त्विति ॥ संस्कृतात्, अत एव पूर्वं विभावभावमननुभवतः
संस्करणानन्तरं प्राप्तविभावभावात् । समासोक्त्युदाहरणेऽस्मिन् व्याख्यानान्तरमनुभाषते—
यस्त्विति ॥ यच्छब्दस्य “स प्रकृतम्” इति तच्छब्देनान्वयः ॥ कर्तृपदमिति ॥ निशापाः
कर्तृत्वमभिदधत्पदमित्यर्थः । ततः किमित्याह—न चेति ॥ स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वम्,
तच्च चेतनस्यैव कुलालदेर्दृष्टमुपपन्नं चेत्यर्थः । ततोऽपि किमित्याह—इति शब्देनेति ॥
निशाशब्देन शशिशब्देन चेत्यर्थः । नायकयोर्व्यवहारः नायकव्यवहारः । उन्नीत उत्प्रेक्षितः ।
ततश्चाभिधान्यापारविषय एव, शब्दस्यास्य व्यापारान्तराभावादित्याह—अभिधेय एवेति ॥

१. घ. ‘गृहीतमुखं’
२. ग. ‘तेनाप्यत्र’
३. क. ख. ग. ‘ततोऽपि नायक-’
४. ग. ‘संस्कुर्वाणौ’
५. ड. ‘ततश्च’

६. क. ख. ग. ‘निःध्वन्दः’
७. घ. ङ. च. ‘वाचेत-’
८. क. ख. ग. ङ. ‘नैवान’
९. क. ख. ‘आनीतः’

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपितनायिकानायक-
व्यवहारयोर्निशाशशिनेरेव वाक्यार्थत्वात् ॥

लोचनम्

इति ; अत एव समासेनोक्तिः" इति, स प्रकृतमेव ग्रन्थार्थमत्यजत् "व्यङ्ग्येनानुगतम्"
इति । एकदेशविवर्ति चेत्पं रूपकं स्यात्, "राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः" इतिवत् ;
न तु समासोक्तिः, तुल्यविशेषणाभावात् 'गम्यते' इति चानेनाभिधाव्यापारनिरासात्—
इत्यलमवान्तरेण बहुता । नायिकाया नायके यो व्यवहारः स निशायां समारोपितः, नायिका-
यां नायकस्य यो व्यवहारः स च शशिनि समारोपित इति व्याख्यानं नैकशेषप्रसङ्गः ॥

कौमुदी

समासेनोक्तिरिति ॥ समाख्यासामर्थ्याच्चाभिधेयत्वनिश्चय इत्याह—अत एवेति ॥ 'न व्यङ्ग्य
इति' इतिशब्द इह संबन्धनीयः । वृत्तिग्रन्थविरोधसमुद्भावनया परिहरति—स प्रकृतमिति ॥
कोऽसौ ग्रन्थ इति तमाह—व्यङ्ग्येनेति ॥ इतोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमित्याह—एकदेशेति ॥
एकदेशविवर्तिन उदाहरणमाह—राजहंसैरिति ॥ अत्र हि सरसां नृपत्वरूपणमेव
शाब्दम्, शरदधामरप्राहिणीत्वं राजहंसानां चामरत्वं चार्थमित्येवं यथैकदेशविवर्तित्वम्,
तथा तिमिरांशुकमित्यादौ तिमिरादेरंशुकत्वादिरूपणं शाब्दम्, शरदोर्दस्तु नायकादित्वमार्थ-
मित्येकदेशविवर्तिरूपकत्वमेव स्यात् ; न समासोक्तिरूपत्वम्, तद्धेतुभूतविशेषणसाम्या-
भावात् ; तच्च रूपकसमासावलम्बनादित्यर्थः । भागहीनलक्षणवाक्याक्षरव्याघाताच्चाभिधेय-
त्वपक्षानुपपत्तिरित्याह—गम्यत इति चेति ॥ बहुवक्तव्यदूषणत्वं सूचयन्नुपसंहरति—
इत्यलमिति ॥ ननु "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषप्रसङ्गौ सत्यां कथं वृत्तौ "समारोपितनायिका-
नायकव्यवहारयोः" इति तद्विरुद्धोऽयं प्रयोगो घटताम्, इत्याशङ्क्य तादृशप्रकारावकाश-
विरहितं व्याख्यानप्रकारं प्रकटयंस्तदविरोधमाह—नायिकाया इति ॥ व्यवहारो व्यापारः

१. क. ख. 'यव' नास्ति ।
२. क. ख. ग. 'समासोक्तिः'
३. क. ख. ग. 'प्रकृतार्थमेव'
४. च. 'च' अधिकः ।
५. क. ख. 'शरदीव'
६. घ. 'सरोरुदाः'

७. ग. 'वद्' नास्ति ।
८. घ. 'विशेषणत्वा'
९. ङ. 'नायिकयोः'
१०. घ. 'च' अधिकः ।
११. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।
१२. क. ख. 'न कोऽपि दोष'

ध्वन्यालोकः

आक्षेपेऽपि' व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो' वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन
वाच्यार्थ आक्षेपोक्तिसमाध्यादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपाख्यरूपो विशेषाभिधाने-
च्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं काव्यशरीरम् ।

लोचनम्

आक्षेप इति ॥

“प्रतिषेध इषेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः” ॥

तत्रायो यथा—

“अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्यतोऽन्येन किमुक्तेर्नाप्रियेण ते ॥”

इति वक्ष्यमाणमरणविषयो निषेधात्माक्षेपः । तत्र ‘इयदस्तु’ इत्येतदेव अत्र ‘प्रिये’ इत्यस्याक्षेपकं

कौमुदी

दुकूलविगलनानवलोक्तनादिरूपः नायकस्य व्यवहारस्तत्तादृशवदनाभ्युरुहपरिचुम्बनारम्भादि-
लक्षणः ॥

भामह्येयमेवाक्षेपाख्यलक्षणमुपक्षिपति—प्रतिषेध इति ॥ इवशब्देन
प्रतिषेधस्याभासत्वमाभासितम् । तथा च मङ्खुकः—“उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोः
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः” इति ॥ इष्टस्येति ॥ प्राकरणिकत्वं दर्शितम् ॥
विशेषाभिधित्सयेति ॥ विशेषप्रत्यायनार्थमित्यर्थः । अत्रात्रे भामह्येयमेवादाहरणमाह—अहं
त्वामिति ॥ आद्यभेदत्वं योजयति—वक्ष्यमाणेति ॥ इह वाच्यो य आक्षेपः स निषेधरूपो
विवक्षितः नागूरणरूपः, तस्य व्यङ्ग्यत्वादित्याह—निषेधात्मेति ॥ इहापि व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्कारकत्वेनाप्राधान्यं दर्शयति—तत्रेति ॥ वक्ष्यमाणविषय आक्षेपे । अत्र त्वद्विलोकन-

१. क. ख. ‘हि’

७. घ. ‘-मरण-’ नास्ति ।

२. ग. ‘असि’ जधिकः ।

८. ग. ‘वतः’

३. क. ख. ‘वाच्यार्थ’

९. ग. ‘प्रियते’

४. ग. ‘तथा हि तत्र हि’

१०. क. ख. ‘इत्यादिपद’

५. घ. छ. च. ‘मतः । तत्रायो’ नास्ति ।

घ. ङ. च. ‘इत्याक्षेपेक’

६. क. ख. ‘प्रियेण’

लोचनम्

सत् चारुत्वनिबन्धनमित्याक्षेप्येणाक्षेपकमलंकृतं सत् प्रधानम् । उक्तविषयस्तु यथा ममैव—

“भो भोः किं किमकाण्ड एव पतितस्त्वं पान्थ कान्था गति-

स्तत्तादृक्त्वपितस्य मे खलमतिः सोऽयं जलं गूहते ।

अस्थानोपनतामकालसुलभां तृष्णां प्रति क्रुध्यं भो-

खैलोक्त्यप्रथितप्रभावमहिमा मार्गः पुनर्मार्गः ॥”

कौमुदी

महोत्सवविरोधिनि समये, अहं प्रिय एव मरणमनुभवाम्येव इत्येवंरूपस्यार्थस्याक्षेप[पक]-
मागूरणं कुर्वाणमेव, इयदस्त्वित्येतद्वाच्यं प्रतिषेधरूपमेव चारुत्वप्रतीतिनिबन्धनम्, न त्वाक्षेप्यं
प्रिय इत्येतत् व्यङ्ग्यम्—इत्यतो हेतोराक्षेप्येण मरणाध्यवसायेन व्यङ्ग्येनालंकृतं वाच्य-
मेवाक्षेपकं प्रधानम्, न त्वाक्षेप्यं व्यङ्ग्यमिति योजना । द्वितीये स्वकायमेयोदाहरणमाह—
उक्तेति ॥ भो भोः किं किमित्यादरातिरेके बीप्सा । अकाण्ड एवास्थान एव । निःसहनिस्तु-
मपरिश्रममरतयावसन्नः । कान्था गतिः इत्यादिकं प्रश्नोत्तरात्मकं पान्थस्य वचनम् । किमपि
शरणलवमलभमानोऽहमिति महति सङ्कटे विपरिवर्त इत्यर्थः । किनिबन्धनं कीदृशं वा
तद्भवतो व्यसनमित्युक्तम् ॥ तादृगिति ॥ अतिवेलं तृषामूर्च्छालया सलिलपिपासया परिभूय-
मानं मामनादृत्य ॥ सोऽयमिति ॥ साभिनयोऽसूयातिशयनिःस्पन्दी निर्देशः । अत एव
खलमतिरयम् एवमतिबहुलदाहदहनदग्दह्यमानसकलदेहतया महीयसीमार्तिमासादयत्वित्येवं
मनसि कृत्वा जलं मदीयदाहनिवृत्तिनिदानं गूहते निहोति यतः, अतोऽहमशरणः संवृत्तोऽस्मि ।
“अस्थानोपनताम्” इत्यादि प्रष्टुरेव पान्थप्रतियोधनपरं वचनम् । हे पान्थ त्वमात्मीयामेनां
तृष्णां प्रति क्रुध्य क्रोधमालम्बस्व, यस्मादियमस्थाने अयोग्ये विषये उपनता ; भवितव्यं
नाम तावत्तस्या अपि कयापि विचिकित्सया—किमिह मया प्रवर्तितव्यं न वेति । तथा
अकाले अनवसरे सुलभा च । कुत एवमिति चेत् यस्मादेव मरुभूमिसम्बन्धी
मार्गखैलोक्त्यप्रसिद्धमहिमा भवति । न खलु कश्चिदपि न जानाति तृप्तिपतितपथिक-
लोकपाथोवितरणसततपराङ्मुखप्रवृत्तिरयमिति । तेन भवदीयायास्तृष्णायाः भवत[भवन्
भवतः] एवायमपराधावतारः न पुनरमुष्य कथञ्चित्, अस्य तथाविधस्वभावत्वस्य
सुप्रसिद्धत्वात्—इति पिपासातिशयाक्रान्तस्वान्तपान्थपरिसान्त्वनपरेयमुक्तिः । अनेन

१. क. ख. ग. ‘आक्षेप’

४. ग. ‘जडमतिः’

२. ग. ‘सर्वप्रधानम्’

५. ‘खलमतिः’

३. ग. ‘ममैव’ नारित ।

५. क. ख. ‘क्रुध्यतः’

लोचनम्

अत्र कश्चित् सेवकः प्राप्तः प्राप्तव्यमस्मात् किमिति न लभे इति प्रत्याशाविशस्य-
मानहृदयः केनचिदमुनाक्षेपेण प्रैतिवोच्यते । तत्राक्षेपेण निषेधरूपेण वाच्यस्यैवास्तपुरुषसेवा-
तद्वैफल्यतत्कृतोद्देशात्मनः शान्तरसत्याभिभूतनिर्वेदविभावानुभावरूपतया चमत्कृतिर्दायित्वम् ।
वामनस्य तु “उपमानाक्षेपः” इत्याक्षेपलक्षणम् । उपमानस्य चन्द्रादेराक्षेपः । ‘अस्मिन्
सति “किं त्वया कृत्यम्” इति । यथा—

“तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशी यदि च ते”^१ किं नाम नीलोत्पलैः ।
किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
ही”^२ धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेऽप्यपूर्वो ग्रहः ॥”

कौमुदी

प्रत्याप्यमानमर्थं दर्शयति—अत्रेति ॥ ‘किं तावत्प्राप्तम्’ इत्यादिवयोग्यत्ववचनः प्राप्त-
शब्दः, सेव्यं राजादिकं प्राप्त इति वा । अस्मात् सेव्याद्राजादेः सकाशात् । व्यङ्ग्यस्य
वाच्यार्थोपस्कारकत्वेन गुणीभावं दर्शयति—तत्रेति ॥ किं तद्वाच्यमिति तदाह—
अस्तपुरुषेति ॥ अत्र पान्थजलतृष्णादिरूपं न विवक्षितम्, किं त्वस्तपुरुषसेवादिकम्; अन्यथा
अप्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तेरिति भावः । विभावः सेवावैफल्यम् । अनुभाव उद्देशः । एवं भ्रामहीयं
लक्षणद्वयमुदाहरणे योजयित्वा तस्यैव वामनोक्तेऽपि लक्षणे व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यं न विषटत
इति दर्शयति—वामनस्य त्विति ॥ लक्षणवाक्यं विभजते—उपमानस्येति ॥ मुखादि-
संज्ञिधन इति शेषः । आक्षेपशब्दार्थमाह—अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् उपमेयाभिमतो
मुखादौ । तेन उपमानाभिमतेन चन्द्रादिना । उदाहरणमाह—यथेति ॥ सौम्यं मधुरदर्शनम्;

१. क. ख. ‘प्राप्तव्यमस्मात्’
२. क. ख. ‘प्रतिभले’
३. क. ख. ‘इत्यन्तविषयमान’
४. क. ख. ग. ‘विडम्बनाक्षेपेण’
५. घ. ‘प्रति... निर्वेदवि’ नास्ति ।
६. क. ख. ‘वैफल्यतः’
- ग. ‘वैफल्यकृत’
७. ड. च. ‘स्वायी’

८. घ. ‘प्रतिभातु’
९. क. ख. ग. ‘दादि’ नास्ति ।
१०. घ. ‘आक्षेप’ नास्ति ।
११. घ. ‘किम्’ नास्ति ।
१२. क. ख. ग. ‘कृतम्’
१३. क. ख. ‘तैः’
१४. क. ख. ग. ‘हे वान्तः’

लोचनम्

अत्र व्यङ्ग्योऽप्युपमार्थो वाच्यस्यैवोपस्फुरते । किं तेन कृत्यमिति त्वंपहस्तनारूपे-
आक्षेपो वाच्य एव चमत्कारकारणम् । यदि वोपमानस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकर्षणम् । यथा—

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षतामम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं करोति ॥”

ईर्ष्याकलुषितनयिकान्तरमुपमानमत्राक्षितमपि वाच्यार्थमेव अलङ्करोतीति । एषा तु

कौमुदी

अत एव सुभगम् ; तस्यास्तत् स्ववेदनानन्दसमास्वाद्यसौन्दर्यसर्वस्वं मुखमस्ति ; सत्तामनु-
भवति खलु । अतः पार्वणेन्दुना किं कृत्यमिति । उत्तरवाक्ये ‘दृशौ’ इत्यत्र ‘स्तः’ इति विपारि-
णमप्य योज्यम् । अत्र च ‘सौम्यसुभगम्’ ‘पार्वणेन’ इति च साधारणधर्मनिर्देशः । सौन्दर्यस्य
पदम्, ‘नील’ इति ; ‘कोमलकान्तिभिः’ इति सा[स्या]नुभवपरामर्शकेन ‘तत्र’ इत्यनेन
च अपर्यवसितासाधारणलालित्यविशेषशालित्वं दर्शितम् । धातुः उचितानुचितानभिज्ञस्य,
पुनरुक्तानां यातयामत्वेनानादरास्पदीभूतानाम्, अत एवानुपादेयानां पार्वणेन्दुप्रभृतीनां
वस्तूनाम्, रचनायां बहुप्रयासोपादानेन सृष्टौ विषये, य आरम्भा व्यापाराः तेषु, अपूर्वः
अन्यस्मिन्नुचितानुचिताभिज्ञे रचयितर्यदृष्टचर इहैव दृष्टः प्रहः अभिनिवेशविशेषः । अहो
[ही]महत्कष्टमिति । उपमार्थः उपमारूपोऽर्थः ; वाच्यस्यैवोपस्फुरते वाच्यमेवालङ्करोतीति
यावत् ॥ वाच्य एवेति ॥ नोपमार्थ इत्यर्थः । आक्षेपशब्दस्यागूरणं वार्थ इत्याह—यदि
वेति ॥ तत्र वामनमतानुरोधेनैवोदाहरणमाह—यथेति ॥ ईर्ष्याकलुषितं यन्नायकान्तरं
तदुपमानत्वेनात्र गूर्यते, शरदा नायिकया सकलङ्कस्येन्द्रोः प्रसादमानत्वाभिधानात् । एवं
वामनमतेनाक्षेपालङ्कारत्वमभिधाय भामहमतेन समासोक्तित्वं स्थापयति—एषा त्विति ॥
तुशब्दोऽलङ्कारान्तरत्वशङ्कां व्यवच्छिन्नन्ति । अत्र च नायिकापक्षे साक्षादार्द्रनखक्षत-
स्पतया श्रुतमप्युपमानत्वमैन्द्रधनुषि योजनीयम्—इन्द्रचापामभार्द्रनखक्षतं दधानेति ;

१. क. ए. ग. ‘तु’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘हस्तनारूप’

घ. ‘हस्तनारूप’

३. क. ख. ग. द. ‘चकार’

४. क. ख. ग. ‘इत्यत्र’ अधिकः ।

५. घ. ‘कलङ्कित’

६. क. ख. ग. ‘नायिका’

७. क. ख. ग. ‘अत्र’ नारित ।

८. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

‘चारुत्वोत्कर्षनिर्धन्वना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा । यथा—

“अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिः कीदृक्तापि न समागमः ॥”

अत्र सत्यामपि व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवादिति तस्यैव प्राधान्य-
विवक्षा ।

लौचनम्

समासोक्तिरेव । तदाह—चारुत्वोत्कर्षेति ॥ अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—अनुरागवतीति ॥
तेनाक्षेपप्रमियसमर्थनमेवापरिसमाप्तमिति मन्तव्यम् । तत्र तदाहरणत्वेन समासोक्तिश्लोकः
पठितः “अहो दैवगतिः कीदृक्” इति । गुरुपारतन्त्र्यादिनिमित्तकोऽसमागम इत्यर्थः ॥

कौमुदी

‘प्रसादयन्ती’ इति विशेषणस्य समानत्वात् तत्समभिव्याहृतस्य अस्यापि साम्यस्यैवोपपत्तेः ।
व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्यस्य चारुत्वाधिक्येऽपि व्यङ्ग्यस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशङ्क्य तन्निषेधे
हेतुत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति—तदाहेति ॥ तत् तत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यं न व्यङ्ग्यस्ये-
त्यस्मिन्नर्थे हेतुमाहेत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ॥ चारुत्वोत्कर्षकृतं प्राधान्यमित्येतस्मिन्नर्थे ।
एवकारोऽलंकारोदाहरणत्वशङ्काशमनार्थः ॥ प्रसिद्धमिति ॥ दृष्टान्तत्वे हेतुः ॥ तेनेति ॥
दृष्टान्तोक्तित्वादेवालंकारान्तरोदाहरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्र त्विति ॥ आक्षेपसमर्थन
एवेति । तुरवधारणे ॥ समासोक्तिश्लोक इति ॥ नात्र कस्यचिद्विमतित्यर्थः । समागम-
सामग्रीसन्निधावप्यसमागमस्य दैवगतिविजृम्भितत्वं वदता समागमस्याप्रतिविधेयनिमित्तान्तर-
प्रतिबन्धव[त्रा]तवृत्तित्वं सूचितम्, इतरथा निर्हेतुककार्योत्पत्त्यनुपपत्तिरित्याह—गुरु-
पारतन्त्र्येति ॥ तच्छब्दस्य व्यङ्ग्यपरामर्शकत्वशङ्का मा भूदित्याह—वाच्यस्यैवेति ॥

१. ग. ‘निकन्धानामिदा’

२. क. ख. ग. ‘विद्या’

३. क. ख. ‘तेनाक्षेपेन प्रमेयसमर्थो-
नामेव पार’

४. क. ख. ‘तत्रोदाहरणेन’

५. प. ड. च. ‘कीदृक्’ नास्ति ।

६. क. ख. ग. ‘निमित्तो’

च. ‘निमित्तको’

लोचनम्

तस्यैवेति ॥ वाच्यस्यैवेति यावत् । वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः, भामहाभिप्रायेण सामासोक्ति-
रित्यमुमाशयं हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोर्युक्त्येदमेकमेवोदाहरणं व्यतरद्ग्रन्थकृतः ; एवं
हि समासोक्तिर्यास्तु आक्षेपो वा ; किमनेनास्माकम् ? 'समासोक्त्यादिषु सर्वणलङ्कारेषु
व्यङ्ग्यं वाच्ये गुणीभवतीति नः साध्यम्—इत्याशयोऽत्र ग्रन्थे गुंरुभिर्निरूपितः ॥

कौमुदी

यदि प्राधान्यविवक्षायामुदाहरणं ग्रन्थकृता दत्तं तर्हि 'उपोदरागेण' इति प्रागुदाहृत-
समासोक्तिश्चोक्तानुस्मरणेनापि चरितार्थत्वेऽपि किमर्थं समासोक्तिश्चोक्तान्तरोदा-
हरणमिलाकाङ्क्षायां तदभिप्रायं सप्रमाणं प्रदर्शयति—वामनाभिप्रायेणेति ॥
'ऐन्द्रं धनुः' इत्यादिबन्धायकान्तरस्योपमानत्वेनाक्षेपादित्यर्थः ॥ भामहेति ॥ अनुरागवती-
त्पादिविशेषणसाम्यादपस्तुतस्य गम्यमानत्वादित्यर्थः । पुरःशब्दस्य देशकालसाधा-
रण्यात् समागमस्य च सम्बन्धिभेदात् भेदेऽपि स्वरूपत एकत्वात् साम्यमवसेयम् ।
युक्त्या योगेन लाघविकतयेति यावत् । इदम् अनुरागवतीत्यादिकम् । एकं साधारणम् । तथापि
साधारणोदाहरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—एवं हीति ॥ अनेन प्रकारेणोदाहरणे
सतीत्यर्थः । अथ वा मतभेदेनास्यालंकारद्वयरूपत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अलंकारनियम-
विवेचनतात्पर्याभावसूचनमुखेन तादृशि विषये वाच्यप्राधान्यनिश्चयप्रतिपादन-
प्रयत्नातिशयसूचनार्थमीदृगुदाहरणं ग्रन्थकृत इत्यर्थः ॥ अत्र ग्रन्थ इति ॥

१. क. ख. 'तावत्'
२. ग. 'यु' अधिकः ।
३. ग. 'अमुम्' नास्ति ।
४. क. ख. 'युक्त्वा' नास्ति ।
ग. 'युक्त्यैवेद-'
५. क. ख. 'एषापि'
ग. 'एषा'

६. ग. 'आक्षेपोक्तिः'
७. क. ख. 'समासोक्त्यादिषु' नास्ति ।
८. क. ख. 'अलङ्कारादिषु'
ग. 'सिद्धालङ्कारेषु'
९. क. ख. ग. 'अत्र' अधिकः ।
१०. ग. 'अस्मद्गुरुभिः'
ङ. 'अनेन' अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

यथा च दीपकापहृत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येन विवक्षित-

लोचनम्

एवं प्राधान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशोऽपि^१ प्राधान्यकृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वपरप्रसिद्धमाह—यथो^२ चेति ॥ उपमाया इति ॥ उपमानोपमेयभावस्येत्यर्थः ॥ तयेति ॥ उपमया । दीपके हि “आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते” इति लक्षणम्^३ ।

“मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललनी ।
मदक्षीणो नागः शरदि सरिदारयानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनौः ॥”

कौमुदी

“चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना” इत्यादौ “प्राधान्यविवक्षा” इत्यन्ते “यथा च” इत्यादि-
दृष्टान्तान्तरोपक्षेपस्य पूर्वापेक्षया विविकं विषयमाह—एवमिति ॥ स्वपरप्रसिद्धत्वं दृष्टान्तत्वे हेतुतयोक्तम् ; तत्तु तावदीपके वाच्यप्राधान्यं व्यपदेशहेतुभूतं प्रदर्शयति—दीपके हीति ॥ अत्र दीपनकृतमेव चारुत्वमित्यन्वयः । दीपकस्य लक्षणमुदाहरणं च वाक्यमध्ये दर्शयति ; अथ वा दीपके हि वाच्यस्यैव प्राधान्यमिति शेषः ॥ आदिमध्यान्तेति ॥ अत्र आद्यादयः शब्दा वाक्यविषया द्रष्टव्याः, न तु श्लोकमात्रापेक्षाः । तत्र “आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य वृत्तावादिमध्यान्तदीपकाख्याल्लयो भेदाः” इति मञ्जुकवचनात् “तनिम्ना शोभन्ते” इति अन्तवाक्यगतत्वादन्तदीपकोदाहरणमेतत् ज्ञेयम् ; इतरस्योत्त्वनुदाहरणं विस्तरभयाद-
प्रस्तुतत्वाच्च । आदिदीपकं यथा मभैव मयूरदूते काव्ये—

“सा जागर्ति स्वपिति च मुधा मूकतामेत्य यद्वं

ब्रूते रोदित्यधिकमतुलं धैर्यमालम्बते च ।

१. ज. ‘हेतापहृ-’

२. क. ख. ग. ‘मपि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘-सिद्ध-’

४. ग. ‘यथा चेत्तदुपायाः’

५. क. ख. ‘तत्र दीपकेनैव शोभा यथा’ अधिकः ।

६. ग. ख. ‘-मणिषा’

७. ग. ख. क. घ. ‘नयः’

लोचनम्

इत्यत्र दीपनकृतमेव चारुत्वम् । “अपहृतिरभीष्टस्य किञ्चिदन्तर्गतोपमा” इति ।
तत्रार्पणवेनैव शोभो—

“नेयं विरोति मृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥” इति ।

कौमुदी

मूर्छां प्राप्नोत्यपि च भजते चेतनामित्यशक्तो

यक्तुं वेधा अपि विरहजव्यापृतीरङ्गनानाम् ॥” इति ।

अत्र बह्विनां क्रियाणामेककारकसंबन्धात् क्रियादीपकम् । आदिवाक्ये ‘सः’ इति
कर्तृकारकनिर्देशाच्चादिदीपकम् । मध्यदीपकं यथा ममैव—

“कुचसीमनि कुटिलदृशां घुसृणरसाः शारदां रजनीषु ।

चन्द्ररुचः सुन्दरतां दधति व्यङ्ग्येषु चैव सुकविगिरः ॥”

अत्र सुन्दरताधानक्रियाया मध्यवाक्यगतत्वान्मध्यदीपकम् ॥ दीपनकृतमिति ॥ अनेन
दीपयतीति णुलि दीपकशब्दोत्पत्तिः सूचिता ॥ एवेति ॥ न गम्यमानेनोपमानोपमेय-
भावेनेत्यर्थः । अभीष्टस्य प्रस्तुतस्य मृङ्गालीविरावादेः । शुक्तिकादौ रजतत्वाद्यपहृतेऽति-
प्रसक्तिं वारयितुम्—अन्तर्गतोपमेति ॥ तत्र भेदाग्रहनिबन्धनो मिथ्याध्यवसाय-
रूपोऽपहृत्, इह उपमानोपमेयभावनिवन्धनः समीचीन एव प्रत्यय इत्यर्थः ।
उदाहरणात् प्रागेव लाघविकतया दीपकदर्शिता रीतिमिहाकर्षति—तत्रेति ॥ वाच्यभूते-
नापहृवेनैव, न तु व्यङ्ग्यभूतोपमया । सा तु वाच्यमेवालङ्कुर्वाणा शोभायै कल्पत इत्यर्थः ।
उदाहरणं भामहीयमेवाह—नेयमिति ॥ मुहुर्विरोतीत्यन्वयः । ‘मदेन मुखरा’ ‘आकृष्य-
माणस्य’ इति च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोक्तिः उपमानोपमेयभावमार्गशोधनार्था । इदानीम्

१. क. ख. ग. ‘दीपकः’

२. क. ख. ‘अर्थगतोपमा’

ग. ‘अन्तर्गतोपमा’

३. क. ख. ‘इति’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘अपहृत्वेव’

५. क. ख. ग. ‘यथा’ जरिकः ।

ध्वन्यालोकः

त्वान्न तथा व्यपदेशः, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ
 “आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
 गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥”

लोचनम्

एवमाक्षेपं विचार्योद्देशक्रमेणैव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामपीति ॥

“एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥”

यथा—“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं^१ यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥”

कौमुदी

“अनुक्तनिमित्तायाम्” इत्यादिग्रन्थस्याक्षेपप्रमेयसमर्पणेन संबन्धमाह—एवमिति ॥
 “आक्षेपं विचार्य” इत्यनेन समासोक्तिश्लोके यत्पूर्वमुक्तम् “आक्षेपप्रमेयसमर्पणमेवा-
 परिसमाप्तम्” इति तदनुसन्धत्ते । तेन दीपकादेरत्र प्रासङ्गिकत्वमेव, न तु प्राकरणिकत्वमिति
 दर्शितम् । अत एवाह—उद्देशक्रमेणैवेति ॥ समासोक्त्याक्षेपाऽनुक्तनिमित्तविशेषोक्तीत्या-
 युद्देशक्रमात्तुरोधेनेत्यर्थः । ननु ‘विशेषोक्तिः[क्तौ]’ इत्येव वक्तव्ये किमर्थम् ‘अनुक्त-
 निमित्तायाम्’ इति विशेषणम्? अचिन्त्यनिमित्तोक्तनिमित्तलक्षणप्रकारद्वयव्यवच्छेदार्थं चेत्,
 तत्र किं निबन्धनमित्यपेक्षायां प्रथमं विशेषोक्तेर्लक्षणमाह—एकदेशस्येति ॥ एकदेशस्य
 तनुमत्वादेः कारणरूपस्य विगमे राहित्येऽपि गुणान्तरस्य बलवत्त्वादेः धर्मस्य कार्यरूपस्य
 संस्तुतिः प्रतिपादनं यत् कस्यचिद्विशेषस्याभिव्यञ्जनार्थं सा विशेषप्रथनार्थोक्तिरिति
 विशेषोक्तिर्नामालङ्कार इत्यर्थः । सा चाचिन्त्यनिमिता, उक्तनिमिता, अनुक्तनिमिता
 चेति त्रिधा भवति । तत्राद्या उदाहरणमाह—यथेति ॥ स इति ॥ ब्रह्मादि-
 कीटपर्यन्तेऽप्यप्रतिबद्धवीर्यत्वेन सुप्रसिद्धः । एकः प्रधानभूतोऽन्यनिरपेक्ष एव ; अत
 एव कुसुमायुध इति ॥ त्रीणीति ॥ संख्यानिर्देशोऽयमजितशेषनिर्धार्यः । ‘शम्भुनापि’ ‘तनुं

१. ग. ‘आनित्युक्त्वा’
 २. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘निगमे’
 ४. ग. ‘तनुः’

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रम् । न त्वत्र काचिच्चास्त्व-

लोचनम्

इयं चाचिन्त्यनिमित्तेति नास्यां व्यङ्ग्यस्य सद्भावः । उक्तनिमित्तायामपि^१ वस्तुस्वभाव-
मात्रत्वे पर्यवसानमिति तत्रापि न व्यङ्ग्यसद्भावोऽशङ्का । यथा—

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववार्थवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥”

तेन प्रकारद्वयमवधीर्य^२ तृतीयं प्रकारमाशङ्कते “अनुक्तनिमित्तायामपि इति ॥ व्यङ्ग्य-
स्येति ॥ “शीतकृता खल्वार्तिरत्र निमित्तम्” इति भट्टोद्घटः ; तदभिप्रायेणाह—न त्वत्र काचि-

कौमुदी

हरतापि^३ इत्युभयत्रापिशब्दो योज्यः । बलस्य तन्वाश्रयत्वात् तद्विगमे तदाश्रयबलाभावस्य
न्याय्यत्वात् ; इह तन्वभावेऽपि बलसद्भावे यन्निमित्तं तदचिन्त्यमेव, लोकप्रतीतिगोचराति-
लक्षित्वात्, न तु स्वरूपत एवाभावात्, निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकासम्भवात् ; न तु
तदस्मदादिप्रतीतिगोचर इत्येतावत् । उक्तमेवाचिन्त्यनिमित्तत्वमुपजीव्य व्यङ्ग्यभावावमाह—
नास्यामिति ॥ निमित्तं हीह व्यङ्ग्यत्वेन संभावनीयम्, तच्चाचिन्त्यत्वेन स्थितमिति
तथाभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न सद्भाव आशङ्कनीय इत्यर्थः । एवमाद्यभेदावधीरणे हेतुमभिधाय
द्वितीयभेदावधीरणेऽपि तमाह—उक्तनिमित्तायामिति ॥ अवार्थवीर्यत्वमिहोक्तमेव यद्यपि
निमित्तम्, तथापि तदुक्तेर्वस्तुस्वभावमात्रपर्यवसितत्वान्नार्थान्तरव्यञ्जनसंभवाशङ्केति न तत्र
व्यङ्ग्यसंभव इत्यर्थः । यथा दह्यमानः कर्पूरो निरवशोरमेव दहने, तथा निरवशोरं दग्धोऽपी-
त्यर्थः ॥ तेनेति ॥ यस्मात् प्रकारद्वये व्यङ्ग्यसद्भावो नास्ति, तस्माद्धेतोरित्यर्थः । ननु व्यङ्ग्य-
प्रतीतौ सत्यां कथं तत्कृतचारुत्वनिष्पत्त्यभाव इत्याशङ्क्य निमित्तं ह्यत्र व्यङ्ग्यम्, तच्च वस्तुतो
न चारुत्यहेतुस्तदनुपलम्भादित्याह—शीतकृतेति ॥ निमित्तमिति ॥ व्यङ्ग्यमिति शेषः ।

१. क. ख. ज. ‘न तु प्रतीति-
निमित्ता काचिन्त्य’

ग. ‘न तु तत्प्रतीतिनिमित्ता’

२. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘भावमात्रे तु’

ग. ‘भावे पर्यवसितम्’

४. क. ख. ‘तथापि’

५. क. ख. ग. ‘-भावशङ्का’

६. क. ख. ग. ‘अवधार्य’

७. घ. ‘व्यङ्ग्यस्येति’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

निष्पत्तिरिति न प्राधान्यम् । पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद्वत्तु

लोचनम्

चारुत्वनिष्पत्तिरिति ॥ यत्तु रसिकैरपि निमित्तं 'परिकल्पितम्—'कान्तासमागमे
गमनादपि लघुतरमुपायं स्वमं मन्यमानो निद्रागमनबुद्ध्या संकोचं नात्यजत्' इति तदपि
निमित्तं चारुत्वहेतुतया नालंकारविद्धिः कल्पितैव ; अपि तु विशेषोक्तिभाग एव न
शिथिलयतीत्येवंभूतोऽभिर्व्यज्यमाननिमित्तोपेक्षितश्चारुत्वहेतुः ; अन्यथा तु विशेषोक्ति-
रेवेयं न भवेत् । एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणोक्त्या ग्रन्थकृत् व्यरूपयत्,

कौमुदी

ननूकनिमित्तव्यतिरिक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्तु व्यङ्ग्यम्, तच्चारुत्वनिष्पत्तिहेतुरिति व्यङ्ग्य-
प्राधान्यमिह स्यादिति शङ्कामनुवदति—यत्त्विति ॥ रसिकपरिकल्पितनिमित्तस्य चारुत्व-
हेतुत्वविरहविरोधस्तूचनार्थोऽपिशब्दः ॥ लघुतरमिति ॥ सङ्कोचापरित्यागमात्रमुपगमत्या-
निद्रागमस्येति भावः । किं केवलमभिर्व्यज्यमानं चारुत्वहेतुः, आहोस्विद्धाचार्योपस्कारक-
पु[र]स्कारेण ? नाथ इत्याह—तदपीति ॥ केवलमिति शेषः ॥ अलङ्कारविद्धिरिति ॥
विशेषोक्तेरलङ्कारत्वमिच्छद्भिरेत्यर्थः । केवलं तादृङ्निमित्तप्रतीती काव्यगतत्वेन कस्यचि-
च्चारुत्वविशेषस्यासंवेदनार्थमित्यर्थः[नादित्यर्थः] । किं तर्हि चारुत्वहेतुरिति पृच्छति—अपि
त्विति ॥ द्वितीयपक्षाभ्युपगमेनोत्तरमाह—विशेषोक्तीति ॥ अभिर्व्यज्यमानं यन्निमित्तं प्रियतमा
स्वप्नसमागमोपायरूपं तेनोपेक्षितो 'न शिथिलयतीत्येवंभूतः' विशेषोक्तिभाग एव चारुत्वहेतुः,
न तु निमित्तमेव ; तस्यैवालङ्कारत्वापत्तौ तदुपस्काररूपविशेषविहे विशेषोक्तिवभङ्गप्रसङ्गा-
दित्याह—अन्यथेति ॥ केचित्पुनरभिप्रायान्तरानुसारे व्यङ्ग्यस्य चारुत्वहेतुत्वसंभवात् तदभायं
प्रतिपादयन्नयं ग्रन्थ उद्धटामिप्रायानुरोधेन व्यवस्थित इत्याक्षिपत् ; तदस्तुसतत्पारमद्वय-
कारामिप्रापयेमुख्यविज्ञृम्भितमित्याह—एवमिति ॥ उद्धटरसिकलोकास्थितमित्यर्थः ॥
साधारणोक्त्येति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । इतरथा शीतघृन्तार्तिरूपस्येत्यपि

१. क. ख. 'काचिच्चारुत्वनिः'
२. घ. ङ. च. 'कारि चारुत्व-'
३. छ. ए. ग. 'परि' नास्ति ।
४. क. ए. 'न मनादपि'
५. 'गमनादपि' नास्ति ।

५. क. ए. ग. 'नृद्धिः'
६. घ. 'नः'
७. क. ए. 'विमन्यमान-'
८. घ. ङ. 'वत्पुनः'

लोचनम्

न त्वौद्घटेनैवाभिप्रायेण ग्रन्थो व्यवस्थित इति मन्तव्यम् ॥ पर्यायोक्तेऽपीति' ॥

“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥”

इति लक्षणम् ।

“शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पयगामिनः ।

रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥”

इत्यत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभावोभिभार्या प्रभाव इति यद्यपि प्रतीयते, तथापि तत्सहायेन “देशिता धर्मदेशना” इत्यभिधीयमानेनैव काव्यार्थोऽलंकृतः । अत एव

कौमुदी

किं नावश्यदिति भावः ॥ औद्घटेनेति ॥ शैत्यकृतार्तिनिमित्तविषय इत्यर्थः । ‘पर्यायोक्तस्योद्घटोद्घातितं लक्षणमाह—पर्यायोक्तमिति ॥ यच्छब्दबलात् तत् पर्यायोक्तमिति योज्यम् । पर्यायशब्दार्थमाह—अन्येनेति ॥ तमेव स्पुटयति—वाच्यवाचकेति ॥ वृत्तिर्व्यापारः । तथापि किंस्वरूपोऽसावित्यत्राह—अवगमात्मनेति ॥ उदाहरणमाह—शत्रुच्छेदेति ॥ मुनेरेव सतः शत्रुसम्बन्धोऽनुचित एव । तत्र तदुच्छेदेच्छैव तावत् असदृशी ; तस्या अपि हेतुवशात् कथञ्चिदुदयमासेदुष्या द्रढिमावाप्तिरत्यन्तानुचिता । अत एवोक्तम्—उत्पयगामिन इति ॥ एतदेव ताच्छील्यप्रत्ययेन प्रत्यायितम् । अनेन भीष्मेण कर्त्ता, धनुषा करणेन । धर्मदेशना धर्मोपदेशः । अत्रापि वाच्यप्राधान्यं न विद्यत इत्याह—अत्रेति ॥ तत्सहायेनेति ॥ तेन प्रतीयमानेनोपस्कृतेनेत्यर्थः । काव्यार्थोऽत्र प्रकृतो धीररसः । उक्तमेव वाच्यप्राधान्यं त्रिपक्षे बाधकसूचनमुखेन समर्थयते—अत एवेति ॥ यतोऽत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यम्, न तु प्रतीयमानस्य, अत एव सर्वमेतद्युज्यते ; अन्यथा सर्वमेतदनुपपन्नं स्यात् । अतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमनिच्छताप्यच्छमतिना अभ्युपेयमित्यर्थः । किं तत्सर्वमिति तदाह—लक्षणपदं लक्ष्यपदं सामान्यलक्षणमिति ।

१. क. ख. ग. ‘यथा’ अधिकः ।

२. ग. ‘देशिता’

२. घ. ‘प्रभाभि-’

४. क. ख. ‘वाक्यार्थो’

क. ख. ग. ‘प्रनाप-’

लोचनम्

पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं संबदभिधीयते तदभिधीयमानम्
उक्तमेव सत् पर्यायोक्तमिति—अभिधीयत इति लक्षणपदम्, पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम्,
अर्थालङ्कारत्वं सामान्यलक्षणमिति—सर्वं युज्यते । यदि तु ‘अभिधीयते’
इत्यस्य बलाद्व्याख्यानम्—अभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति, उदाहरणं च “भम
धम्मिअ” इत्यादि, तर्दालङ्कारत्वमेव दूरे संपन्नम्, आत्मतायां पर्यवसानात् ;

कौमुदी

लक्षणपदमित्यत्र पदशब्दो वाक्यपरः । किं तल्लक्षणपदमिति तदाह—पर्यायेणेत्यादि ॥
पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या—प्रकारान्तरेणेति ॥ कोऽसौ प्रकार इति तदाह—अवगमात्मनेति ॥
अस्य व्याख्या—व्यङ्ग्येनेति ॥ व्यञ्जनव्यापारविषयीभूतेनेत्यर्थः । तृतीयार्थमाह—उप-
लक्षितं सदिति ॥ यदभिधाव्यापारविषयीभवति तदभिधीयमानं पर्यायोक्तमिति सङ्गतिः ।
अभिधीयमानमित्यस्य विवरणम्—उक्तमेव सदिति ॥ वचनव्यापारविषयीकृतमेव
वर्तमानमिति न व्यञ्जनव्यापारस्पृष्टमिति । अनेन लक्षणवाक्येनैव वाच्यस्य व्यङ्ग्यानुगतस्य
प्राधान्यमवगमितमित्यर्थः । किं पुनस्तल्लक्ष्यपदमिति—पर्यायोक्तमिति ॥ वचनव्यापारस्यात्र
व्यपदेशनिमित्ततपोक्तत्वात्तस्य प्राधान्यमवगम्यत इत्यर्थः । किं तत्सामान्यलक्षणमिलत्राह—
अर्थालङ्कारत्वमिति ॥ व्यङ्ग्यप्राधान्ये ललङ्कार्यत्वापत्तेरर्थालङ्कारत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
नन्वभिधीयत इति लक्षणवाक्ये वाच्यप्राधान्यस्य व्यक्तत्वात् प्रत्ये “यदि प्राधान्येन” इति
व्यङ्ग्यप्रधानत्वशङ्का निर्नीजेत्याशङ्क्य तत्पदस्य कयमपि क्लेशेन व्याख्यानमपेक्ष्य तत्पश्चा-
नुवाद इत्याह—यदि त्विति ॥ तुशब्दोऽरुचिं सूचयति ॥ बलादिति ॥ शब्दपारिषीदने-
नेत्यर्थः । अभीक्ष्यमाभिमुख्ये वर्तते ; आभिमुख्यं च प्राधान्यनिबन्धनम्, आभिमुख्येन
पुद्गो धीयते निधीयत इति प्रधानतयावगम्यमानत्वं नाम ; न त्वभिधाव्यापारविषयत्व-
मेवेति । एवं सति कयमुक्तोदाहरणम्, अत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यावगमादित्याशङ्क्याह—
उदाहरणं चेति ॥ अलङ्कारत्वदूरीभावे हेतुः—आत्मतायामिति ॥ मा भूदलङ्कारत्वम्,
अतोऽपि हि श्रृङ्ग्यमलङ्कार्यमेवास्तु, कः खलु उच्चपदारोहकुतूहली न भवेदित्यत्राह—तदा
चेति ॥ न केवलमस्य प्रसिद्धस्यभावपरित्यागः, अप्रसिद्धावान्तरभेदकल्पना चापेक्षेतेत्याह—

ध्वन्यालोकः

नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः, न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः । तस्य महाविषयत्वेन

लोचनम्

तदा चालङ्कारमध्ये गणना न कार्या, भेदान्तराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनाविति ॥ आत्मन्यन्तर्भावादात्मैवासौ नालङ्कारः
स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन विवक्षितस्तौदृशो ध्वनिर्नान्तर्भवति ।
न तादृगस्माभिर्ध्वनिरुक्तः । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावाद्यापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी ;
न चालङ्कारो व्यापकोऽन्यालङ्कारवत् ; न चाङ्गी अलङ्कार्यतन्त्रत्वात् ; अथ

कौमुदी

भेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यन्तर्भावमात्रमुक्तम् । तस्यालङ्कारत्वाभावप्रसङ्गपर्यवसायिता-
माह—आत्मनीति ॥ अलङ्कार्यत्वालङ्कारत्वयोः गुणप्रधानभावेन विरुद्धत्वादेकधर्मि-
विनिवेशायोगादित्यर्थः । कथं ध्वनेः पर्यायोक्तेऽनन्तर्भावोक्तिः, आत्मत्वेनाविशिष्टत्वादुभयोरपि
उभयान्तर्भावस्य स्वेच्छया वक्तुं शक्यत्वादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
इति विशेष्यपदं यादृश इत्युपसर्जनीभूतव्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थः । अनन्तर्भावे हेतुमाह—न
तादृगिति ॥ “उपसर्जनीकृतस्वार्थी” इति व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनित्वाभिधानादित्यर्थः । एत-
देवोपपादयितुं ध्वन्यालङ्कारयोः विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् आत्यन्तिकं भेदं प्रदर्शयति—ध्वनि-
र्हीति ॥ सर्वेष्वलङ्कारेषु व्यावर्तमानेष्वलङ्कार्यतानुवृत्तत्वादित्यर्थः । अपरमपि
वैलक्षण्यमाह—समस्तेति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसंकीर्णतया
प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थितिः तस्याः स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनन्यतन्त्र-
स्थितिः, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अलङ्कारस्यापि तादृशत्वात्तदन्तर्भावोऽस्त्वित्या-
शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकप्रसिद्धकटकाद्यलङ्कारवदित्यर्थः । ननु लोकसिद्धालङ्का-
राणां व्यापकत्वाद्यभावेऽपि पर्यायोक्तस्याभ्युपगम्यत एव । न चैतावतालङ्कारत्वहानिः ;
वस्तुस्वभाववैचित्र्यवाचोयुक्त्यैव तदुभयसंभवविरोधस्य आत्मन एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
विरुद्धधर्मसमायवत्, सुपारेहत्वादिति वैयात्यात् प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याह—अथेति ॥

१. ग. 'नाम' नास्ति ।
२. ग. ड. 'तथा'
३. क. ख. 'आत्मनि' नास्ति ।
४. ग. 'तत्रेति' नास्ति ।
५. ग. 'यादृशो'

६. क. ख. ग. 'महाविषयः' अधिकः ।
७. ग. 'तथा'
८. घ. 'न' नास्ति ।
९. घ. 'अतन्त्रत्वात्' .

ध्वन्यालोकः

अङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते मामहोदाहृतसदृशे

लोचनम्

व्यापकत्वाङ्गित्वे तस्योपगम्येते, त्यज्यते चालङ्कारता, तर्हिस्मन्नय एवायमवलम्ब्यते^१ । केवलं मात्सर्यग्रहात् पर्यायोक्तवाचांति^२ भावः । न चेयदपि प्राक्तनैर्दृष्टम्; अपि त्वस्माभिरेवोन्मीलितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ मामहस्य यादृक्कदीयं रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मन्नय इति ॥ आत्मैवायमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनित्वेनात्मत्वेन वा तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं युष्मन्नया-वलम्बनविधिवनाप्रसङ्ग इत्यत्राह—केवलमिति ॥ माधु[मात्स]र्यस्य ग्रहो ग्रहणम्, मात्सर्य-हेतुको वा यो ग्रहोऽभिनिवेशः, मात्सर्यमेव वा ग्रहः तदावेशादिति । वृत्तौ “न पुनः” इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुवादोऽभ्युपगम्यवाद इति दर्शितम्; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत. तादृशस्यैवालङ्कारत्वमिति भावः । प्राक्तनैर्मानहादिभिः ; उन्मीलितम् उत्प्रेक्षितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः । ‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “मामहोदाहृतसदृशे” इति विशेषणम् अभियुक्तमूर्धाभिपिक्तमामहोदाहरणानुरोधित्वादुदाहरणान्तरस्य तदुदाहरणे च व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यात् तद्वदेतरोदाहरणेष्वपि व्यङ्ग्याप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्याप्राधान्ये हेतुतयोपात्तमित्याह—मामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अन्यादृगभिमतम्

उपलोचनम्

“न चेयदपि” इत्यपत्तारिकाया लोचनकाराः प्रकाशयन्ति स्वाशयम्—‘आनन्दोपक्रमं ध्वनिप्रस्थानम्’ इति ॥

१. ग. ‘व्यापकत्वाङ्गित्वे’
२. इ. ‘इत्यर्थे’ अधिकः ।
३. च. ‘नालङ्कार-’
- घ. ‘न धा-’
४. घ. ‘अस्मन्नय दृष्ट’
५. ग. ‘अव्यक्ते’

- क. ख. ‘लम्ब्यते न’
६. क. ख. ग. ‘-भाति’
७. ग. ‘येदपि’
- घ. ‘येह वरति’
८. घ. ‘तु’ नास्ति ।

लोचनम्

तादृगुदाहरणेन दर्शितम् ; तत्रापि नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं चारुत्वाहेतुत्वाद् ; तेन तदनुसारितया तत्सदृशं यदुदाहरणान्तरमपि कल्प्यते तत्र नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमिति सङ्गतिः । यदि तु तदुक्तमुदाहरणमनाद्य “भम धम्मिअ” इत्याद्युदाह्रियते, तदस्मच्छिष्यतैव । केवलं तु नयम[नयमन]वलम्ब्यापश्रवणेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् । यदाहुरैतिहासिकाः—“अवज्ञयाप्यवच्छाद्य शृण्वन्नरकमृच्छति” इति । भामहेन ह्युदाहृतम्—

कौमुदी

अन्यादुदाहृतमिति । तेन तदीयोदाहरणानुरूपतया भामहस्य पर्यायेकस्वरूपमभिमतं गम्यत इत्यर्थः । तथापि तदुदाहरणे व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षणात्तादृगेतदभिमतं किं न स्यादिति नेत्याह—तत्रापीति ॥ अपिशब्द उदाहरणान्तरसमुच्चयार्थः । प्राधान्याभावे हेतुः—चारुत्वेति ॥ तच्च वक्ष्यत इति भावः । तथाप्युदाहरणान्तरे व्यङ्ग्यप्राधान्यमस्त्वित्याशङ्क्य किं तन्मतानुसारेण तत्सदृशमुदाहरणान्तरं विवक्षितम्, तद्विसदृशं वा ? आद्ये न व्यङ्ग्यप्राधान्यप्रसङ्ग इत्याह—तेनेति ॥ सङ्गतिरिति ॥ भामहोदाहृत एव तावन्न व्यङ्ग्यप्राधान्यम्, का कथा तत्सदृशीति योजनेत्यर्थः । ननु—“युक्तियुक्तं तु गृहीमो न तु तद्वाक्यगौरवात्” इति न्यायेन भामहभाषितमुदाहरणं नादियामहे, किन्तु व्यङ्ग्यप्राधान्यसंभावनास्थानभूतम् “भम धम्मिअ” इत्यादिकमेवाचक्ष्महे ; ततश्च व्यङ्ग्यप्राधान्यमप्याह । तमेवेति द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य प्रागुक्तमनुस्मारयन्नाह—यदि त्विति ॥ अस्मिन् शिष्यतेति [अस्मच्छिष्यतेति] ॥ अपसिद्धान्तापत्तिरित्यर्थः । तदेव सोपहासं विशदयति—केवलं त्विति ॥ विधिवद्गुरुपसदनपूर्वकं गुरुमुखदेव शास्त्ररहस्यावबोधमनवष्टभ्येत्यर्थः । अपश्रवणं श्रवणाभासः । आत्मसंस्कारः तत्त्वावबोधजनित आत्मनोऽतीन्द्रियः कश्चिदतिशयविशेषः । अनार्यचेष्टितत्वे प्रमाणमुक्तम्—यदाहुरिति ॥ अवज्ञया विद्यायां गुरौ चावमानेन हेतुना आत्मनोऽपह्वं कृत्वा, श्रोतव्यं शृण्वन् श्रोता नरकं प्राप्नोति । किं तत् भामहेनोदाहृतमिति तदाह—भामहेनेति ॥ पर्यायेणावगमात्मना प्रकारान्तरेण । रसशब्दोऽत्र विषवाचकः ।

१. क. ख. ‘तत्र खं न’

ग.. ‘वरणे.’

२. क. घ. ग. ‘तत्रय-’

४. घ. च. ‘रति’ नास्ति ।

घ. ‘तु नयमल-’

५. क. ख. ‘प्युदाहृतम्’

३. क. ख. ‘धंश्रवणे-’

घ. ‘हि’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्, वाच्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् । अपह्नुति-
दीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव ॥

लोचनम्

“गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भुञ्जते यदधीतिर्नः ।

विप्रा न भुञ्जते..... ॥” इति ।

एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निषेधेति । यत्स एवाह—

.....“तच्च रसदाननिवृत्तये” इति । न चास्य रसदाननिषेधस्य

व्यङ्ग्यस्य किञ्चिच्चारुत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्धूलितं
विप्रभोजनेन विना यैश्च भोजनं तदेव उक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्
प्राकराणिकं भोजनार्थमलंकुरुते ; न ह्यस्य निर्विषं^१ भोजनं भवत्विति विवक्षितमिति
पर्यायोक्तमलंकार एव चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् ॥ अपह्नुतिदीपकयोरिति ॥
एतत्पूर्वमेव निर्णीतम्, अत एवाह—प्रसिद्धमिति ॥ प्रतीतं प्रसाधितं

कौमुदी

तत्र गमकमाह—यदिति ॥ तद्व्यङ्ग्येति ॥ तेन रसदाननिषेधेन व्यङ्ग्येन । तदेव तद्व्यङ्ग्य-
मेव । उक्तप्रकारेणावगमात्मना प्रकारान्तरेणोपलक्षितत्वेन । न केवलं व्यङ्ग्यस्य चारु-
त्वाभावादेवाप्राधान्यम्, अविवक्षितत्वाच्चेत्याह—न हीति ॥ अस्य भगवतः । उपसंहरति
—इति पर्यायोक्तमिति ॥ एतद्व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं च ॥ पूर्वमिति ॥
“यथा च दीपके” इत्यादिनेति शेषः । समासेत्यदिभ्यो दीपकादौ विशेषतः कीदृशी
तद्व्यङ्ग्यस्य शङ्का प्राङ्निर्णीतत्वापेक्षं तद्वचनमित्याह—अत एवेति ॥ सिद्धिरस्य
ज्ञप्तिरार्थाङ्गीकारेणाह—प्रतीतमिति ॥ अस्य प्रयोजकव्यापारपर्यवसायितयार्थमाह—प्रसाधि-
तमिति ॥ ज्ञप्तिरार्थाङ्गीकारेणैव सिद्धेः प्रमाणजन्यत्वरूपप्रकर्षाच्चकोपसर्गसामर्थ्याव-

१. क. ख. ग. ‘-तिनी’
२. क. ख. ग. ‘-धपति’
३. ड. ‘तत्’ नास्ति ।
४. क. ख. ग. ‘वरज-’
५. ख. ग. ‘तेन’

६. क. ‘निविशेत्’
७. ख. ‘भवतीति’
- ग. ‘भोजनं विरति’
८. क. ख. ग. ‘एवेति’
९. ख. ‘प्रसारितम्’

लोचनम्

प्रामाणिकं चेत्यर्थः । पूर्वं चैतत् 'उपमादिव्यपदेशभाजनमेव तर्धया न भवति' इत्यमुया छायाया दृष्टान्ततयोक्तमपि, उद्देशक्रमपूरणाय ग्रन्थशय्यां योजयितुं पुनरप्युक्तम् 'व्यङ्ग्यप्राधान्याभावात् ध्वनिः' इति छायान्तरेण । वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया

कौमुदी

लम्बेनाह—प्रामाणिकमिति ॥ तयाप्युक्तस्यैवाधुनाप्यभिधानात् पौनरुक्त्यमपरिहार्य-
मित्पाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि प्रकारभेदाददोष इत्याह—पूर्वं चेति ॥ चकारः समुच्चये ।
न केवलमिदानीमेव, पूर्वमपीति । एतत् दीपकादि पूर्वमुक्तमपीति संबन्धः ।
कथमेतत् पूर्वमुक्तमित्यत उक्तम्—'तत् दीपकादि, उपमादिव्यपदेशभाजनमेव
न दीपकादिव्यपदेशभाजनमिति यथा न भवति' इति येयं छाया प्रकारः
तथा ; उपलक्षणमेतत् ; दृष्टान्तत्वेनोक्तं पूर्वमिति योजना । कया पुनश्छायायेदानीं उच्यत
इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्याभावादिति ॥ ननु व्यङ्ग्यप्राधान्यस्यैव व्यपदेशाभावध्वनित्वा-
भावयोः हेतुत्वाद्यप्यपदेशाभाववत् ध्वनित्वाभावोऽपि तद्वेतुवलादेव सुज्ञान इति छायान्त-
रेणापि तदुक्तिर्नात्यन्तायार्थवतीत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उद्देशेति ॥ "पर्यायोक्ता-
पद्धतिदीपक" इति योऽयमुद्देशक्रमस्तस्याः परिपूर्तिरपद्धतिदीपकयोः व्यङ्ग्यप्राधान्योक्तौ
स्यात् । तत्परिपूर्तेरपि मुखतः प्रतीत्यभावेऽप्यर्थात् सिध्यन्त्या उक्तिः किमर्थेत्यत
उक्तम्—ग्रन्थशय्यां योजयितुमिति ॥ शय्या नाम एकरूपः सन्निवेशविशेषः ; तत्संपादन-
मस्य प्रयोजनम् ; अन्यथास्य प्रवर्तनस्यान्तर[रा]विच्छेदप्रतीतिः श्रोतृजनमानसखेदविर्भावो
दुर्वार इत्यर्थः । वस्तु उपमारूपव्यङ्ग्यप्राधान्यरूपम् । तत्र हेतुः—उपमाया इति ॥
ननु दीपके व्यङ्ग्यत्वेनोपमाया ध्वनित्वाशङ्क्य नास्ति ; तदैव हि सा स्यात्,

१. क. छ. 'प्रामाणिकं' नास्ति ।

ग. 'चेत् प्रामाणिकं'

२. घ. 'उपमान-'

३. क. छ. ग. 'यव' नास्ति ।

४. क. छ. ग. 'उपमाया'

५. क. छ. 'उद्देशक्रम-'

ग. 'उद्देशानुक्रम-'

६. क. छ. ग. 'व्यङ्ग्यम्'

लोचनम्

एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनिश्चाशङ्कनात् । यत्तु विवरणकृत्—“दीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयो नास्ति” इति बहुनोदाहरणैरुपपन्नैः विचारितवान्, तदनुपयोगि निस्सारं सप्रतिक्षेपं च ॥

“मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानमद्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां सासङ्गां मनसः शुचिर्म् ॥” इति ।

अत्राप्युत्तरोत्तरजन्यत्वेऽप्युपमानोपमेयभावस्य सुकल्पत्वात् । न हि क्रमिकाणां नोपमानोपमेयभावः । तथा हि—

कौमुदी

यदि सर्वत्र व्यङ्ग्यतयोपमान्वयो न व्यभिचरेत् ; स तु कचिदेव, तद्वहितानामपि बहुना-मुदाहरणानामुपलम्भात् । अतो न दीपके ध्वनिश्चाशङ्कावसर इति विवरणकारस्य विचार-प्रकारमुपक्षिप्य प्रतिक्षिपति—यत्त्विति ॥ यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिः तत्र ध्वनेरन्तर्भावशङ्का ह्यत्र प्रस्तुता, न सर्वालङ्कारेषु ; तत्र दीपकेऽपि यत्र नास्ति तत्र मा भूत् ; यत्र पुनरस्ति तत्र ध्वन्यन्तर्भावशङ्का कुतो न स्यात्—इत्युपमान्वयनैयत्यविचारस्यानुपयोगित्वम् ; तथा-लङ्कारस्वरूपविचारस्याप्रस्तुतत्वात् अनुपयोगित्वम् निःसारत्वम् । इयतोऽस्यार्थस्य बहुना प्रपञ्चेन विचारणात् । सुप्रतिपेक्षत्वनुपपादयति—मद इति ॥ मदो विशिष्टविषय-निपेक्षणसमुन्मीलितो हर्षविशेषः । प्रीतिः विशिष्टविषयामिषङ्गरूपा । मानभञ्जनमिलनङ्ग-विशेषणम् । उत्तरोत्तरजन्यत्वेऽपीति क्रमिकत्वमुक्तम् । ननुपमानोपमेयभावस्य मुखचन्द्राद्य-क्रमिकवस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कथं क्रमिकेषु तत्कल्पनं दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया क्रमिकवस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कथं क्रमिकेषु तत्कल्पनं दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया इत्याशङ्क्य अदर्शनमसिद्धमित्याह—न हीति ॥ दर्शनमेव स्फोरयति—तथा हीति ॥

उपलोचनम्

“मदो जनयति” इति पद्ये “सानङ्गं मानमद्गुरम्” इति पाठ एव यामनकाव्यालङ्कार-सूत्रवृत्त्यादृत इति स एव उपरि निवेशितः । कौमुद्यां तु “मानभञ्जनम्” इत्यर्वाचीनपाठः समुदातः ॥

१. क. ख. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘उदाहरणादिः’

घ. ङ. ‘उदाहरणानि’

च. ‘उदाहरणारिष-’

३. क. ख. ‘विस्तारितवान्’

४. क. ख. ‘नितराय’

५. क. ख. ‘अत्र हेतुमात्र—मद इत्यादि

सुकल्पत्वात् इत्यन्तरम्’ अर्थकः

६. घ. ‘सानन्दम्’

७. घ. ङ. च. ‘भञ्जनम्’

८. घ. ‘शुचि’

९. घ. ‘अत्र च’

१०. क. ख. ‘अन्वयेन’

११. ग. ‘विकल्पत्वात्’

ध्वन्यालोकः

संकरालंकारेऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तरच्छायामनुगृह्णाति, तदा व्यङ्ग्यस्य

लोचनम्

“राम इव दशरथोऽभूदशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥”

इति न न भवति ; तस्मात् क्रमिकत्वम्, समं वा प्राकरणिकत्वंमुपमां ‘रुणोद्गीति कोऽयं
त्रास इत्यलं गर्दभीदोहानुवर्तनेन ॥

सङ्करालङ्कारेऽपीति ॥

“विरुद्धालंक्रियोल्लेखे समं तद्वृत्त्यसम्भवे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावात् स सङ्करः ॥”

इति लक्षणादेकः प्रकारः । यथा ममैव—

“शशिवदनासितसरसिजनयना सितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसम्भवहृदाकारा कृता विधिना ॥” इति ।

कौमुदी

न न भवति भवत्येव । सोपहासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ समं वेति ॥ “मणिः
शाणोल्लीढः” इत्यादिविषयम् ; तत्र हि व्यक्तमेव मण्यादीनां प्राकरणिकत्वेन साम्यम् ;
साधारणधर्मसम्बन्ध एव हि सर्वात्रोपमानोपमेयभावजीवितं नान्यत् किञ्चित् । स चार्थः
शब्दो वास्त्विति क्रमवत्सु सर्वेषु प्राकरणिकेष्वेव वासौ संभवत्येवेत्यर्थः । यत्रालङ्काराणां
क्षीरनीरनीत्या स्पुष्टभेदतया संश्लेषः स सङ्करालङ्कारः । स च चतुर्विधः, सन्देहैक-
वाक्यवर्तनैकवाक्यांशवर्तनानुप्राहानुप्राहकभावभेदात् । तत्रादौ सन्देहसङ्करे ध्वनित्वाभावं
व्युत्पादयितुमाह—विरुद्धेति ॥ उल्लेख उल्लासः । समं युगपत् । तयोर्विरुद्धयोरलं-
क्रिययोर्बुद्धेर्वर्तनस्यासम्भवे सतीत्यर्थः । एकस्यालङ्कारस्यान्यालङ्कारस्यागेन ग्रहणे

१. क. ख. ग. ‘न तु’

२. क. ख. ग. ‘निरुणक्ति’

३. क. ख. घ. ‘तद्वृत्त्यस्य’

घ. ‘तद्वृत्त्य’

४. क. ख. ‘नचो न्यायः’

५. क. ख. ‘-दोषाभावेऽपि’

ग. प. इ. ‘-दोषाभावे च’

लोचनम्.

अत्र च शशी वदनमस्याः, तद्वद्वा वदनमस्या इति रूपकोपमोल्लेखोत् युगपद्व्या-
सम्भवादेकतरपक्षत्याग्रहे^१ प्रमाणाभावात् संकर इति व्यङ्ग्यवाच्यतायां एव अनिश्चयात्
का ध्वनिसंभावना ? योऽपि द्वितीयः प्रकारः—‘शब्दार्थालंकाराणामेकत्र भावः’
इति तत्रापि प्रतीयमानस्य का शङ्का ? यथा—“स्मर स्मरमिव प्रियं स्मै
रमसे यदालिङ्गनात्” इति । तत्रैव यमकसुपमा च । तृतीयः प्रकारः—

कौमुदी

क्रियमाणे, न्यायः साधकं प्राणम् [प्रमाणम्]; दोषः बाधकम्, तयोरभावादिति उदाहरणे
लक्षणं यो[योजयन्] ध्वनिसम्भावनां निराचष्टे—अत्र चेति ॥ “मयूरव्यंसकादयश्च”
इति रूपकसमासात् ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः’ इत्युपमासमासाच्चेत्यर्थः ॥ एकतरपक्षत्याग्रह
इति ॥ एकतरस्य पक्षस्य त्यागे ग्रहणे चेत्यर्थः ॥ व्यङ्ग्यवाच्यताया इति ॥ को
व्यङ्ग्यः को वा वाच्य इत्यनिश्चयात् काव्य[कास्य] व्यङ्ग्यप्राधान्यकृतध्वनित्वसम्भावना-
पीत्यर्थः । संप्रत्येकवाक्यवर्तनलक्षणसङ्करमाह—योऽपीति ॥ शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां
च ॥ एकत्रेति ॥ वाक्ये भावः सङ्कावः ॥ तत्रापीति ॥ तस्मिन् संरम्भ[संकर]भेदेऽपि
तदेवोपपादयन्नुदाहरणमाह—स्म यथेति[यथा स्मरेति] ॥ उदाहरणे लक्षणं
योजयति—तत्रैवेति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेव वाक्ये अयं[यमकं] चोपमा च वर्तते इत्यर्थः ।
तत्रोपमाया वाच्यत्वनिश्चयात् स्मरशब्दयमकस्य च वाचकालङ्कारत्वादेव व्यङ्ग्यत्वाभावान्न
प्रतीयमानशङ्कापीत्यर्थः । अथैकवाक्यांशवर्तनलक्षणं सङ्करभेदमाह—तृतीय इति ॥
यत्रेति ॥ वाक्ये ॥ साम्यादिति ॥ वाच्यत्वाविशेषादित्यर्थः । उदाहरणं
लक्षणयोजनं च क्रमेण दर्शयति—यथेत्यादिना ॥ स्वामिनो विपत्तौ सत्यां समुचितं

१. कं. ख. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. ग. ‘-होलात्’

३. क. ख. ‘ग्रहणे’

४. ग. ‘व्यङ्ग्य-’ नास्ति ।

५. ड. ‘तया’

६. क. ख. ‘एको भावः’

ग. ‘एकत्र मासत्रे’

७. क. ख. ‘न रमसे’

ग. ‘रमयसे’

८. क. ख. ग. ‘अत्रैव’

च. ‘अत्रैव च’

लोचनम्

यत्रैकत्र धाक्यांशेऽनेकोऽर्थालंकारः तत्रापि द्वयोः साम्यात् कैस्य व्यङ्ग्यता । यथा—

“तुल्योदयावसानत्वाद्गतेऽस्तं प्रति भास्यति ।

वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगुहाम् ॥” इति ।

अत्र हि स्वामिविपत्तितमुचितव्रतग्रहणहेवाकिंकुलपुत्रैकरूपणमेकदेशविवर्तिरूपकं दर्शयति ।
उत्प्रेक्षा चैवशब्देनोक्ता । तदिदं प्रकारद्वयमुक्तम् ।

“शब्दार्थैर्त्यलंकारा वाक्य एकत्र वर्तिनः ।

संकीर्णौ वैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥” इति ।

चतुर्थस्तु प्रकारः यत्रानुप्राह्यानुप्राहकभावोऽलंकाराणम् । यथा—

“प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्याः ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥”

कौमुदी

यद्गतग्रहणम्, तत्र हेवाकी स्वयं प्रवृत्तो यः कुलपुत्रकस्तद्रूपं यद्वासरविषयं तदेकम् तदेकदेशविवर्ति तमोगुहामिति तमसो गुहात्वविषयं रूपकं कर्तुं [कर्तृ] दर्शयति । क्रमेण भास्यतः स्वामित्वम्, अस्तंगमनस्य विपत्तित्वम्, गुहानिवासस्य व्रत-ग्रहणत्वम्, तमःप्रवेशस्य तदर्धव्यापारत्वम्, वासरस्य कुलपुत्रकत्वं च तमसो गुहात्व-रूपणेन शाब्देन अर्थात् सिद्धं भवतीत्यर्थः । अथवा एकदेशविवर्तिरूपकस्य विशेषणत्वेन योऽयम् कुलपुत्रकरूपणमिति ; यथोक्तकुलपुत्रकरूपणमवगम्यमानम् यत्रेति ; यदि वा रूपयतीति रूपणमिति ; दर्शयति “तमोगुहाम्” इत्यंशेन कविरिति शेषः । तत्रैवालङ्कारान्तरप्रतीतिमासूचयति—उत्प्रेक्षेति ॥ अनयोर्भेदयो-र्भेदोद्भवादिमतस्यम् आह—तदिदमिति ॥ प्रकारान्तरम् आह—चतुर्थ इति ॥

१. क. ख. ‘यत्रैकवाक्यांशे’

२. क. ख. ‘एकस्य’

३. क. ख. ‘क्लान्तो’

४. घ. ‘दीपन-’

५. ग. घ. ख. ‘नृपयुक्त-’

६. क. ख. ‘भाविनः’

७. ग. ‘-रथैक-’

८. ग. ‘प्रवेशा-’

९. क. ख. ग. ‘च’ कश्चिदः ।

लोचनम्

अत्र मृगाङ्गिनावलोकनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्या, तथापि वाच्यस्य सैसंदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारिणीत्वेन अनुप्राहकत्वाद्गुणीभूता । अनुप्राहत्वेन हि सैसंदेहे पर्यवसानम् । यथोक्तम्—

“परस्परपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः ।

स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥” इति ।

तदाह—यदालंकार इत्यादि ॥ एवं चतुर्थेऽपि प्रकारे ध्वनिता निराकृता । मध्यमयोस्तु व्यङ्ग्यसंभावनैव नास्तीत्युक्तम् । आधे तु प्रकारे “शशिवदना” इत्याद्युदाहृते

कौमुदी

नन्वस्मिन् प्रकारे प्रागुक्तप्रकारद्वय इव न व्यङ्ग्यालङ्काराभावः, यावत् सन्देहालङ्कारादन्यस्योपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यस्यात्र विद्यमानत्वादिति तत्र ध्वनिसंभावना-
स्येवेति शङ्कामनुभाष्य दूषयति—अत्रेति ॥ न हि साधर्म्यविरहे सन्देह उत्थातु-
मर्हति, अन्यथा सर्वत्र सन्देहप्रसरप्रसङ्गादिति भावः । अनुप्राहकत्वेऽपि कुतो
गुणीभाव इत्याशङ्क्यानुप्राह्यालङ्कारप्रतीतिपर्यवसायित्वादित्याह—अनुप्राहत्वेन हीति ॥
अनुप्राहकालङ्कारस्येति शेषः । अत्रापुद्गटाभिमतस्य दर्शयितुं तदीयं वचनमाह—
यथोक्तमिति ॥ परस्परपकारेण अनुप्राह्यानुप्राहकभावेन । स्वातन्त्र्येण अन्यान-
पेक्षया । आत्मलाभं नो लभन्ते आत्मानं नोपलभन्ते इत्येतत् । अस्मिन्मध्यममेदे
ध्वन्यभावपरतया वृत्तिग्रन्थमवतारयति—तदाहेति ॥ तदेव स्पष्टयति—एवमिति ॥
“यदालङ्कारः” इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । मध्यमप्रकारयोः किमिति ध्वनिशङ्का ग्रन्थे न
निराकृतेत्याशङ्क्य शङ्काभावादेवेत्याह—मध्यमयोस्त्विति ॥ उक्तमिति ॥ समन्तरमिति
शेषः । ननु सन्देहसङ्करेऽपि प्रागुन्मीलितदिशा ध्वनिस्वात्मभावात् किमर्थं ग्रन्थे
तत्प्रतिपादनमित्याशङ्क्य मध्यमप्रकारद्वय इव व्यङ्ग्यासन्ताभावमायात् फलपचित्
ध्वनित्वसंभावनोत्पत्तेरुपयोग्येव तन्निराकरणमित्याह—आधे त्विति ॥ कुतः प्राधान्यस्य

१. घ. 'ज्ञानाभित्' ५. क. म. म. 'इति' नास्ति ।
२. क. ख. ग. 'सा' ५. घ. ङ. च. 'प्र' नास्ति ।
३. क. ख. ग. 'सन्देहे'

ध्वन्यालोकः

प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम् । अलंकारद्वयसंभावनया तु वाच्य-

लोचनम्

कथंचिदस्ति संभावनेत्याशङ्क्य निराकरोति—अलंकारद्वयेति ॥ सममिति ॥
द्वयोरप्यान्दोल्यमानत्वादिति भावः । ननु यत्र व्यङ्ग्यमेव प्राधान्येन भाति तत्र
किं कर्तव्यम् ? यथा

“होइ ण गुणानुराओ खैलणँ णवरं पसिद्धिसैरणाम् ।

किर पँहुवइ ससिमैणी चन्दे ण पिआमुहे दिट्ठे ॥”

कौमुदी

समत्वमित्याशङ्क्याह—द्वयोरपीति ॥ ननु सङ्करालङ्कारे कुत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनावस्थानं
यत्र ध्वनिविषयत्वमनुज्ञातमित्याशङ्क्य तद्विषयं दर्शयितुं शङ्काप्रन्थं विवृणोति—ननु
यत्रेति ॥ सङ्करालङ्कारे ॥

“भवति न गुणानुरागः खलानां केवलं प्रसिद्धिशरणानाम् ।

[किं] प्रसूति शशिमणिधन्द्रे न प्रियामुखे दृष्टे ॥”

गुणेषु परैः वर्ण्यमानेष्वपि स्वयं ज्ञातेष्वपि ‘गुणा एव स्वीकर्तव्याः’ इति
प्रयत्नतः प्रतिबोध्यमानानामपि खलस्वभावत्वादेव स्वभावस्य विपरिवर्तयितुमशक्यत्वान्न
तेषु खलानामनुराग उत्पद्यते ; उत्पद्यमाना तद्विशेषवार्ता ; तदभावे तु किं
क्रियतामित्यर्थः ; यतोऽमी वराका गङ्गारिकाप्रवाहपतिता विवेकवार्ताविरहितपामर-
प्रापलोकप्रसिद्धिमात्रावध्वबुद्धय एव, न तु वस्तुसत्त्वविमर्शलेशशालिनः ;
तत्सम्भवेऽपि कथञ्चिन्निरुद्धनिविडतरलोकप्रसिद्धिवासनाशतपरवशीक्रियमाणमानसा एव ।
एतत्प्रसाधनार्थं विशेषविषयमर्थान्तरन्यासमाह—यद्ययं शशिमणिरणीयस्यपि गुणे
गुणितानुरागः स्यात्, तदा सकलसंसारसारसर्वस्वभाजने भामिनीवदनकोकनदे

१. च. ‘किं तु’ अधिकः ।

२. घ. ‘बलनूनपरव’

३. घ. ‘स्रणाण’

४. घ. ‘वण्णुव’

५. च. ‘पण्ण’

६. क. ख. ग. ‘सिमण’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्ययोः समं ग्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रावस्थानं तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽस्तु, न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम्, पर्यायोक्तनिर्दिष्ट्या-

लोचनम्

अत्रार्थान्तरन्यासस्तावद्वाच्यत्वेन भौति, व्यतिरेकापह्नुती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधान-
तयेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—अथेति ॥ तत्रोत्तरम्—तदा सोऽपीति ॥ सङ्करालङ्कार
एवायं न भवति, अपि त्वलङ्कारध्वनिर्नैमायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः । यच्च
पर्यायोक्ते निरूपितं तत्सर्वमत्राप्यनुसरणीयम् । अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यङ्ग्य-

कौमुदी

नयनपदवीमवतरत्येव सत्येकान्ततो विनिःष्यन्देत ; न त्वेवम्, किन्तु चन्द्रविम्बसन्दर्शन-
समयैकनिःष्यन्दनशीलत्वनिमित्तप्रवृत्तचन्द्रमणिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिमात्रावष्टम्भेन जडिमादि-
बहुदोषकलुषीकृतनिःसारचन्द्रशब्दवाच्यक्षुद्रतरपदार्थविशेषदर्शन एव निर्भरद्वय-
दखिलाङ्गतया निःष्यन्दते । अर्थान्तरन्यासस्य वाच्यत्वं तावद्युक्तम् । चन्द्रापेक्षया
प्रियामुखस्याधिकगुणत्वावगमात् व्यतिरेकः 'नायं चन्द्रः प्रियामुखमेव तु सः'
इत्यपह्नुतिश्च व्यङ्ग्यत्वेनावगम्येते ; तयोरेव चमत्कारकारित्वात् प्राधान्यं चेति
ध्वनित्वमप्रत्युद्गमत्र व्यवस्थितमित्यर्थः । प्रधानतया व्यङ्ग्यत्वेन भात इत्यन्वयः ;
अथवा व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानतया च भात इति । नन्वेवं सति सङ्करालङ्कारत्वं
ध्वनित्वं कैकत्र सन्निपतेत् ; तच्च गुणप्रधानभावविशेषादनुतोद्भवमिति कथं तत्र ध्वनि-
विषयत्वोक्तिरित्यत्राह—संकरालङ्कार एवेति ॥ “न तु स एव” इत्यादेः व्याख्यातप्रायत्व-
माह—यच्चेति ॥ “कचिद् संकरालङ्कारे” इत्युक्तत्वात् “अपि च” इत्यादिप्रत्यय-
संकरालङ्कारविशेषविषयत्वमापातप्रतीपमानमपाकर्तुं तात्पर्यमाह—अथेति ॥ उक्त-

१. क. ख. 'तत्राप्यवतरानम्'

२. क. ख. ग. 'भावाति'

३. घ. ङ. 'अत्र'

४. ग. 'अलङ्कारध्वनिर्नैमायम्' नास्ति ।

५. क. ख. 'ध्वनिनामा'

६. ग. 'यसु'

७. क. ख. 'मध्यत्रातु'

ध्वन्यालोकः

यात् । अपि च संकरालंकारेऽपि च कचिद् संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति^१ ।

लोचनम्

संभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति ॥ ‘कचिदपि संकरालंकारे च’ इति संबन्धः । सर्वभेदभिन्न इत्यर्थः । ‘संकीर्णता तु मिश्रत्वं लोलीभावः ; तत्र कथमेकस्य प्राधान्यं क्षीरजलवत् ?

“अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकीर्तिता ॥”

अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिण इत्यर्थः । स चाक्षेपस्त्रिभिः^२ प्रकारैर्भवति—

कौमुदी

‘तात्पर्यार्थानुगुण्येनैव क्रमभङ्गनेन “अपि च कचिद्” इत्यत्र सङ्गतिमाह—कचि-
दपीति ॥ सम्बन्धमुद्दृश्य वैस्पष्ट्यार्थमर्थमाह—सर्वभेदभिन्न इत्यर्थ इति ॥
संकरोक्तेरेव ध्वनित्वबुद्ध्युत्पत्तिनिरोद्धीत्वमुक्तम् । तद् कथमित्यपेक्षायामाह—संकीर्णता
त्विति ॥ तुरवधारणे । मिश्रत्वं न सम्बन्धमात्रं तिलतण्डुलवत्, किन्तु क्षीरनीरव-
दात्यन्तिकः संश्लेष इत्याह—लोलीभाव इति ॥ सामान्यानवधारणे विशेषावधारण-
स्याशक्यत्वात् प्रथमं सामान्यलक्षणमाह—अधिकारादिति ॥ अधिकारः प्रस्तुतत्वम् ;
तदेव तत्तदपेत]त्वमप्रस्तुतत्वम् । एतदाह—अप्रस्तुतस्येति ॥ स्तुतिशब्दार्थमाह—
वर्णनमिति ॥ नन्वप्रस्तुतस्य वर्णनमयुक्तम्, अप्रतिपिस्तितार्थप्रतिपादनेन वक्तुरनवधेय-
वचनत्वप्रसङ्गात् इत्याह—प्रस्तुताक्षेपिण इति ॥ आक्षेप आकर्षणम् । लक्षणे
यदप्रस्तुतप्रशंसायाजैविष्यमुक्तम्, तद् प्राणभूताक्षेपत्रैरूप्यकृतमित्याह—स चेति ॥ के

१. क. ख. ग. ‘संकरालंकारस्य’

२. क. ख. ग. ‘करोति’

३. ग. ‘संकीर्ण’

४. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।

५. ‘हि’

५. घ. ‘अलोली’

६. ग. ‘रानपेतस्य’

७. क. ख. ‘परिकल्पिता’

८. क. ख. ग. ‘च’ अधिकः ।

९. क. ख. ‘त्रिविधः’

ध्वन्यालोकः

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावाभिन्नमित्तिनिमित्तिभावाद्वा, अभिधीय-
मानस्य अप्रस्तुतस्य प्रतीयमानेन प्रस्तुतेनाभिसंबन्धः, तदा अभिधीयमानप्रतीयमानयोः

लोचनम्

सामान्यविशेषभावात्, निमित्तनिमित्तिभावात्, सारूप्याच्च । तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति—“अप्रस्तुत” इत्यादिना “प्राधान्यम्”
इत्यन्तेन । तत्र सामान्यविशेषभावोऽपि द्वयी गतिः—सामान्यमप्राकरणिकं शब्देनोच्यते,
गम्यते तु प्राकरणिको विशेषः, स एकः प्रकारः । यथा—

कौमुदी

ते प्रकारा इत्यत्रोक्तम्—सामान्येति ॥ अयं च प्रकारत्रयनियमः “यदा सामान्य-
विशेषभावात्” इत्यादिवृत्तिप्रत्यये क्रमेण तदनुवा[यादा]त्तिन्यनिह सुप्रहृत्वाय प्रत्य-
कृतोपवर्णितः । एवं लक्षणं तत्प्रकारभेदं चोपदिश्य “अप्रस्तुतप्रशंसायाम्” इति
प्रत्यस्य साधारण्येन प्रथमप्रकारद्वये ध्वन्यभावप्रदर्शकत्वमाह—तत्र प्रथम इति ॥
नन्वेनेनैव प्रत्येन तुल्यप्रधानत्वसिद्धौ “यदा तावत्” इत्यादेः “अयमेव न्यायः”
इत्यन्तस्य आनर्थक्यमाशङ्क्य अनेन सामान्यमुखेन प्रतिज्ञैव कियते ; प्रतिज्ञातो-
पपादकत्वेनोत्तरप्रत्यारम्भ इति न वैयर्थ्यमिति वक्तुमाह—प्रतिज्ञां करोतीति ॥
किपतो वा, वृत्तिप्रत्यस्य प्रतिज्ञारूपत्वमित्यत उक्तम्—प्राधान्यमित्यन्तेनेति ॥
“निमित्तनैमित्तिकभावे च” इत्यतः प्राक्तनप्रत्येन प्रथमप्रकारस्यापि द्विप्रकारत्वं
सिद्धवत्कृत्य तयोर्द्वयोरपि प्रकारयोः प्राधान्यसाम्योक्त्या ध्वनित्वनिरासेन प्रथमप्रकारविषय-
प्रतिज्ञोपपादिता । तत्र किं तत् प्रकारद्वयम्, कथं वा तत्र प्राधान्यसाम्यमित्यपेक्षायामाह—
तत्रेति ॥ तयोः प्रकारयोः मध्य इत्यर्थः । गतिः प्रकारः । अप्राकरणिकमप्रस्तुतम्,
प्राकरणिकः प्रस्तुतः ॥ स एक इति ॥ सामान्याद्विशेषप्रतीतिरूपः । उदाहरति—यथेति ॥

उपलोचनम्

क. ख. ग. मातृकासु दृष्टस्य पाठस्य एवं योजना—अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा
सामान्यविशेषभावात् निमित्तनिमित्तिभावाद्वा ‘प्रस्तुताशेतः’ इति शेषः ; अभिधेयप्रतीयमानयो-
रित्यस्य ‘तदा’ इत्यादिः ॥

लोचनम्

“अहो संसारनैर्घृण्यमहो दीरात्म्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्वस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥”

अत्र हि दैवप्राधान्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सत् प्रकृते कौपि वस्तुनि^१ विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति । तत्रापि च विशेषांशस्य सामान्येन व्याप्यत्वाद्व्यङ्ग्यविशेषवद्वाच्यसामान्यस्यापि प्राधान्यम् । न हि सामान्यविशेषयोर्युगपत्

कौमुदी

अत्र अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषरूपयोः वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वे दर्शयति—
अत्र हीति ॥ सर्वत्र सामान्यरूपमिति ॥ संसारनैर्घृण्यादौ सामान्यरूप-
मनुगतम् ; न हि दैवप्राधान्यं विशेषतः कुत्रचिद्विशेषरूपे साधारण्येन निविशते,
सर्वत्रापि तदायत्तस्थितित्वादित्यर्थः ॥ क्वापीति ॥ प्रेयसीपुत्रादिरूपे । अत्र व्यङ्ग्यवाच्ययो-
स्तुल्यप्राधान्यं दर्शयति—तत्रापि चेति ॥ ननु व्यङ्ग्यविशेषस्य तावदस्तु प्राधान्यम्,
व्यङ्ग्यत्वाद्विशेषरूपत्वाच्च ; वाच्यस्य तु कथं तद्वत् प्राधान्यं वाच्यत्वात् सामान्यरूपत्वाच्चे-
त्याशङ्क्याह—विशेषांशस्येति ॥ विशेषो हि सामान्येन सर्वत्र व्याप्यते, अन्यथा
सामान्यत्वस्यैवानिष्पत्तेः ; न च वैपरीत्येन व्याप्यव्यापकभावः ; अतो विशेषप्राधान्य-
नान्तरीयकता[तया] सामान्यप्राधान्यस्यापि सिद्धेर्द्वयोः प्राधान्यं सममेवेत्यर्थः ।
नन्वेवमप्येकस्मिन् वाक्ये कथं द्वयोर्युगपत् प्राधान्येन विषयभावः गुणप्रधानतयैव
अन्वयनैयत्यात्, इतरथा एकस्यैकदैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमापद्येतेत्याशङ्क्य
सामान्यविशेषवस्तुव्यतिरिक्तविषय एवायं नियमः, तयोस्तु नित्यसंस्लिष्टमूर्तित्वादेवा-
भेदसहिष्णुभेदधर्मकत्वात् गुणत्वं प्रधानत्वं वा समकालाविरुद्धमित्याह—न हीति ॥

१. क. 'स्वातन्त्र्यं'

२. क. ख. ग. 'क्वापि' नास्ति ।

घ. 'कुत्रापि'

३. क. ख. ग. 'क्वापि' अधिकः ।

४. क. ख. 'तत्रापि विधेः'

ग. 'तत्र च विधेः'

५. क. ख. 'व्याप्तत्वाद्यङ्गस्य'

ग. 'प्राप्तत्वाद्यङ्गस्य च'

६. क. ख. 'वाच्यत्वे'

लोचनम्

प्राधान्यं विरुध्यते । यदा तु विशेषोऽप्राकरणीकः प्राकरणीकं सामान्यमाक्षिपति
तदा द्वितीयः प्रकारः । यथा—

“एतत्तस्य मुखात् कियत्कमलिनीपत्रे कणं पायसो

येन्मुक्तार्मणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै-

स्तत्रोद्गीय गतो भिमेत्येनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा ॥”

कौमुदी

सामान्यविशेषयोरिति हेतुत्वेन योजनीयम् ॥ द्वितीय इति ॥ विशेषात् सामान्य-
प्रतीतिरूपः ॥ एतत्तस्येति ॥ इह खलु कश्चिज्जडमतिः जलजपलाशपतितजलबिन्दुसन्दर्शी
सदृशसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारतया निसर्गजडिमास्कन्दनतिरस्क्रियमाणासंभावनाबुद्धिरपमिह
मुक्तामणिरिति बभ्राम । अयं तदर्चनाकदर्पितद्वयो जटिति तदुपादानव्याप्रियमाणानुल्यग्र-
संस्पर्शमात्रविलीनेऽपि तस्मिन् अनुमिषिततत्त्वबुद्धिः प्रत्युताचेतनेऽपि मणौ अत्यन्तासंभावित-
मपि विहायसागमनं संभावयन् तदलामदुःखमारदोध्यमानमानसतयाऽनुदिनं निद्रामलभमान
एव आस्ते । तत्तादृगवस्थजडविषयेयमुक्तिः । मुखात् आरम्भतः प्रथममिति यावत् । कमलिनी-
पत्रस्थितं पायसो जलस्य कर्णं मुक्तामणिरित्येवमंस्त मननं कृतवानिति यत्, तदेतत्
तस्य जडस्य कियत् अत्यल्पमेव ; सादृश्यनिमित्तस्य भ्रमस्य सर्वत्र सुलभत्वात् संभावित
एव मुक्तामणिभ्रम इत्यर्थः । अस्मात् कमलिनीपत्रपायः कणमुक्तामणिभ्रमात् अन्यच्छृण्वति
गर्भवाक्यम् । सः जातमुक्तामणिभ्रमो जडः, तस्मिन् मुक्तामणिवुद्ध्या सलिलविन्दौ आदीयमान
एव अङ्गुल्यग्रेण या लघ्वी क्रिया तदादानोपयोगिनी तस्यैव अत्यन्ताय लयं गते सति
शटिल्यदर्शनाज्जडत्वादेवारोपितममकारः हा हन्त ! असौ मदीयो मुक्तामणिः समुत्पल

१. क. ख. 'विभाव्यते'
२. घ. 'यः प्राकरः'
३. ग. 'आक्षिपतीति तत्र'
- ङ. 'आक्षिपति तत्र'
- घ. च. 'आक्षिपतीति तदा'
४. ग. 'कणः'

५. ग. घ. 'यः'
६. घ. 'कणमिज'
७. ग. 'तत्रः कुपोद्गीय'
८. क. ख. 'इह'
९. क. 'नान्तः'

ध्वन्यलोकः

सममेव प्राधान्यम् । यदा तावत् सामान्यस्य अप्रस्तुतस्या-

लोचनम्

इति^१ । अत्र अस्थाने महत्त्वसंभोवना सामान्यं प्रस्तुतम् ; अप्रस्तुतं तु जलविन्दो मणित्व-
संभावनं विशेषरूपं वाच्यम् । तत्रापि सामान्यविशेषयोर्युगपत्प्राधान्ये न विरोध इत्युक्तम् ।
एवमेकः प्रकारो द्विभेदोऽपि^२ विचारितः, “यदा तावत्” इत्यादिना “विशेषस्यापि
प्राधान्यम्” इत्यन्तेन । एनमेव न्यायं निमित्तनैमित्तिकभावेऽतिदिशंस्तस्यापि द्विप्रकारतां
दर्शयति । कदाचिन्निमित्तमप्रस्तुतं सदभिधीयमानं नैमित्तिकं प्रस्तुतमाक्षिपति । यथा—

“ये यान्स्यभ्युदये प्रीतिं नोज्ज्वन्ति व्यसनेषु च ।

ते बान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥”

कौमुदी

गत इति निश्चिन्वानोऽतिबेलमुपजातपरितापो निद्रामपि न लभत इति । अत्र प्रस्तुता-
प्रस्तुतौ सामान्यविशेषौ दर्शयति—अत्रेति ॥ अत्र प्रसाधितमेव समप्राधान्यमतिदिशति—
तत्रापीति ॥ उक्तेऽर्थे ग्रन्थमवतारयति—एवमिति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावस्यैकरूपत्वात्
कथं द्विप्रकारसामान्यविशेषमाधोक्तन्यायातिदेश इत्याशङ्क्य न्यायातिदेशमुखेनास्यापि द्वि-
प्रकारसूचनपरोऽयं ग्रन्थ इत्याह—एनमेवेति ॥ उपजीव्योपजीवकभावश्च न्यायः ॥ य
इति ॥ न बान्धवा एव बान्धवाः, न सुहृद एव सुहृदः^३ ; किन्तु ये परस्याभ्युदये
सति परं प्रीतिं भजन्ते, व्यसनेष्वप्यपि न परित्यजन्ति च, त एव सुहृदतया बान्धवाः, त
एव च सुहृदोऽपि ; अपरस्तद्विपरीतवृत्तिर्लोकशब्दमात्रवाच्यो लोकनमात्रव्यापारो लब्ध-

उपलोचनम्

“एतत्तस्य” इति भल्लदीयः अन्यापदेशोऽयमद्वैतमतानुसारिणां सहृदयानामन्यादृश-
मास्त्वादनीयं सारमभिव्यञ्जयति । तथा हि—शाङ्करो मायावादः उच्चावचं प्रपञ्चमपलपितुं वा
उद्योगिपुरुषधैरियाणामुत्साहस्यमानं शिथिलयितुं वा सर्वथा न प्रवर्तिष्ये^४ ; परं तु अस्थाने महत्त्व-
संभावनां नाम सर्वानर्थमूलमुन्मूलयितुम्, यथावत् वस्तुरिथतावासा व्यवस्थापयितुं चेति । अत्र
“कुत्रोद्गीय गतो हरा” इति पाठः तात्पर्यं सम्यक्पुष्पाति ॥

१. क. ख. ग. ‘इति’ नास्ति ।

४. घ. ‘यथा’

२. क. ख. ग. ‘भावने’

५. क. ख. ग. ‘एतमेव’

३. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।

६. क. ख. ‘प्रस्तुत’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

भिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबन्धस्तदा विशेषप्रतीतावैपि प्राधान्येन तस्य सामान्येनाविनाभावात् सामान्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः ।

लोचनम्

अत्राप्रस्तुतं सुदृढान्धवरूपत्वं निमित्तं सज्जनासक्त्या वर्णयति नैमित्तिकीं श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिव्यङ्क्तुम् । तत्र नैमित्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्रधानीभवत्यनुप्राणकत्वेनेति षड्व्यङ्ग्यलङ्कयोः प्राधान्यम् । कदाचित्तु नैमित्तिकमप्रस्तुतं वर्णयमानं सत् प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति । यथा सेतौ—

“सगं अपारिजातं कोत्थुहलच्छिरद्विजं महमहस उरगम् ।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्वअन्दं च हरजडापम्भारम् ॥”

अत्र जाम्बवान् कोत्थुभलक्ष्मीविरहितहरिवक्षःस्मरणादिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति

कौमुदी

जन्मफलत्वात् स्वार्थपरः स्वाभीष्टानभीष्टार्थप्रातिपरिहारमात्रचरितार्थमानी । अत एव समप्र-
दौर्जन्यभाजनीभूतो निरुपाख्य एवेति ॥ सज्जनासक्त्येति ॥ सज्जनहेवाकविशेषबहुमानपूर्वक-
मित्यर्थः ॥ नैमित्तिकप्रतीताविति ॥ श्रद्धेयवचनता एव वक्तुः प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषिता
इति व्यङ्ग्यस्य तावत् प्राधान्यं निर्विवादमेव । न चेयता वाच्यस्याप्राधान्यम्, प्रधानभूत-
नैमित्तिकप्रतीतावपि अनुप्राणकत्वेन आत्मलाभहेतुत्वेन निमित्तभूतवान्धवत्वादेः प्रधानतया

१. ख. 'विशेषणेन'	१. ग. 'प्रस्तुतात्मनो'
२. ज. 'विशेषस्य'	२०. क. ख. 'वाच्यस्य वाच्ययोः'
३. क. ख. 'प्रतीतां सत्तामपि'	२१. क. ख. 'स्मरणरूपमत्रास्तुतस्य वृद्ध-
त्वरस्य वाच्यस्यानुप्राणकत्वमिति
वाच्यस्यानुप्राणकत्वेन वाच्यस्यापि
प्राधान्यम् । वृद्धतामेव चित्तीक्ष्ण'
४. क. ख. 'विना भावात्'	
५. ज. 'यदा तावत्'	२२. ग. 'प्रस्तुतनैमि.'
६. क. ख. 'प्राधान्येन'	
७. क. ख. 'विशेषणानां'	
८. क. ख. 'सप्रसादप्रयोगा'	

लोचनम्

प्रस्तुतं वृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशलदिनिमित्तभूतं मन्त्रितायामुपादेयमभिव्यङ्क्तुम् ।
तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिकं वाच्यभूतम् । प्रत्युत तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनो-
द्भुरकन्धरीकरोत्यात्मानमिति समप्रधानतयैव वाच्यव्यङ्ग्ययोः । एवं द्वौ प्रकारौ प्रत्येकं
द्विविधौ विचार्य तृतीयः प्रकारः परीक्ष्यते सारूप्यलक्षणः । तत्रापि द्वौ प्रकारौ—अप्रस्तुतात्
कदाचिद्वाच्याद्यमत्कारः, व्यङ्ग्यं तु तन्मुखप्रेक्षम् । यथास्मदुपाच्यायभट्टेन्दुराजस्य—

“प्राणा येन समर्पितास्तत्र बलाद्येन त्वमुत्पापितः

स्कन्धे यस्य चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामपि” ।

तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयन्त्रीर्वापहारक्रियां

भ्रातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताललीलायसे ॥”

कौमुदी

प्रतिभासात् । न ह्यात्मनस्तथाविधनैसर्गिकसुहृत्त्वाद्यनुपजीवनेन श्रद्धेयवचनत्वं प्रतीति-
पथमवतरितुमलमिति बलात् द्वयोरपि प्राधान्यमविशिष्टमेवेत्यर्थः ।

“स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमयनस्योरः ।

स्मरामि मथनात् पुरतः अमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥”

कुनस्तदभिव्यङ्ग्यत्वमित्यत उक्तम्—मन्त्रितायामुपादेयमिति ॥ प्रत्युतेति ॥ अप्राधान्य-
वैपरीत्येन । उद्भुरकन्धरीभावः प्राधान्यम्, तत्र हेतुः—तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनेति ॥
अस्यार्थः—इह तावन्नैमित्तिकप्रतीतिबलान्निमित्तस्य प्रधानतयैव प्रतीतिः ; तत्र निमित्तप्रतीतिः
प्राक् नैमित्तिकप्रतीतिः स्वरूपमात्रविश्रान्तिनिमित्तस्वरूपैव आविर्भूता सती पश्चादवगत-
निमित्तोज्जीवितोन्मज्जितरूपैवाविर्भवतीति सकलसहृदयस्वसंवेदनसिद्धमेतदिति वाच्यव्यङ्ग्ययोः
समतुलारूढमिव प्राधान्यमवभासत इति ॥ तन्मुखप्रेक्षमिति ॥ वाच्यं प्रत्युपसर्जनी-
भूतमित्यर्थः । धूःशब्दोऽप्रवाचकः, “अपांगुलानां धुरि” इत्यादिबत् । वेताललीला

१. घ. ड. च. 'भूत'

६. क. ख. 'प्रेक्ष्यम्'

२. क. ख. 'उपादेयभूतायां'

७. घ. ड. 'सपर्यां पुरः'

३. क. ख. 'प्रागव्यवहारं'

च. 'सपर्यां पुरः'

४. क. ख. 'किं वाच्यं'

८. क. ख. 'प्राणापः'

५. घ. 'तदुक्ते'

लोचनम्

अत्र यद्यपि सारूप्यवशेन कृतघ्नः कश्चिदेन्यः प्रस्तुत आक्षिप्यते, तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालवृत्तान्तस्य चमत्कारकारित्वम् । न ह्यैचेतनोपालम्भवदसंभाव्यमानोऽयमर्थो न च न ह्य इति वाच्यस्यात्र प्रधानता । यदि पुनरैचेतनोदिनात्यन्तासंभाव्यमानतदर्थ-विशेषणेन अप्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुतमाक्षिप्यमाणं चमत्कारकारि तदा वस्तुध्वनिरसौ । यथा ममैव—

“भावव्रात हठाञ्जनस्य हृदयान्याक्रम्य यन्नर्तयन्
भङ्गीभिर्विविधाभिरात्महृदयं प्रच्छाद्य संक्राडसे ।

कौमुदी

वेतालवृत्तान्तः ॥ सारूप्यवशेनेति ॥ प्राणसमर्पणायुपकर्तयुर्[तिर्य]पकर्तृत्वरूपसादृश्य-
वलात् ॥ अप्रस्तुतस्यैवेति ॥ वाच्यभूतस्येति शेषः । कुतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमित्या-
शङ्क्य किमसंभावितत्वादप्राधान्यमहयत्वाद्वा ? नाथ इत्याह—न हीति ॥ यथा ममैव—

“सत्त्वं सा[सं]हृतिशालिशीतलपलाशालीकरालीकृतः
स्निग्धोदारफलावनम्रितमहाशाखोपशाखाञ्चितः ।

चूतद्रो न न भासि भासि न पुनश्चेतश्चमत्कारिणी
रीतिस्ते गिरिदुर्गसंकटदुरारोहस्थलीतस्थुपः॥”

अत्र ह्यैचेतनं प्रत्येवंविधोक्तिरेवासंभावनीयेत्वप्रस्तुतस्यैवार्थिजनोपयोगहानिविभवसमृद्धपुरुष-
वृत्तान्तरूपस्यार्थस्याक्षिप्यमाणस्य चमत्कारदायित्वम् । तर्हि तथाविधेऽप्रस्तुतप्रशंसाविषये
वाच्यस्याप्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यमिति तत्र ध्वनेरन्तर्भावोऽस्तिवलाशङ्क्य, अप्रस्तुत-
प्रशंसालंकार एवाप्यं न भवति ; वस्तुध्वनिरेवायं तृतीयो भेद इत्याह—यदि पुनरिति ॥
अत्यन्तमसंभाव्यमानोऽचेतनत्वादेव तथाविधो वर्ण्यमानोऽर्थविशेषो जनहृदयाक्रमणादिरूपो
यत्र तथाभूतेनेति ॥ भावव्रातेत्यादि ॥ हे चन्दनादिपदार्थसमूह । त्वमात्मनो हृदयं सारं

१. ग. 'सारूप्यवशेन' नास्ति ।
- घ. 'कृतघ्नः सारूप्यवशेन'
२. ग. 'अन्यः प्रस्तुतः' नास्ति ।
३. घ. 'अपि' अपिकः ।
४. क. ख. 'नालम्बद'
५. क. ख. 'न च' नास्ति ।

- ग. 'न ह्ये'
६. घ. 'वाच्यस्यायं प्रधानता'
७. द. 'इत्यादि' अपिकः ।
८. घ. 'वर्णितेन'
९. क. ख. ग. घ. 'यत्रोत्तमे'

लोचनम्

सत्त्वामाह जडं ततः सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितो

मन्येऽमुष्य जडात्मता स्तुतिपदं स्वस्वाम्यसंभावनात् ॥”

कश्चिन्महापुरुषः “वीतरागोऽपि सरागवत्” इति न्यायेन गाढविधेकालोकतिरस्कृत-
तिमिरप्रतानोऽपि ^३लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयन् लोकं च याचालयन् आत्मन्यप्रतिभास-
मेवाङ्गीकुर्वन् तेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदावज्ञायते, तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं
व्यङ्ग्यतया प्राधान्येन प्रकाशयते । जडोऽयमिति उद्यानेन्दूद्यादिर्भावो लोकेनावज्ञायते ।
स च प्रत्युत कस्यचिद्विरहिण औत्सुक्यचिन्तादूयमानमानसतामन्यस्य प्रहर्षपरवशतां

कौमुदी

प्रच्छाद्य विविधाभिः भङ्गीभिः जनस्य हृदयमाक्रम्य नर्तयन् संक्राडिसे यत् ततो हेतोः,
सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितः स जनस्त्वामाह[माह जडं], एवं धदतोऽस्य जनस्य या
जडात्मतासा सा स्वस्वाम्यसंभावनात्तस्य जनस्य स्तुतिरेवेति मन्ये इति पदानां संगतिः ।
अस्य काव्योदाहरणानुकूलमर्थं दर्शयन्नप्रस्तुतं व्यङ्ग्यमर्थमाह—“कश्चित्” इत्यादिना
“प्रकाशयते” इत्यन्तेन ॥ वीतरागोऽपीति ॥ यदाह—

“ज्ञाततत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

ज्ञाततत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥”

इति याचालयन् आत्मावमानगर्भिता बंधीपसीर्जनानां वाचः प्रवर्तयन्, आत्मविषये
जनैरारोपितम् अप्रतिभासम् अनवबोधमनुमन्यमानः, स्वकीयस्य लोकोत्तरस्य
तत्त्वावबोधस्याच्छादनात् । प्रतीयमानं प्रदर्श्य वाच्यमर्थमाविष्करोति—जडोऽयमिति ॥ हिः
प्रसिद्धौ ॥ प्रत्युतेति ॥ न जाड्याभाव एव, किं तु तद्विपरीतविदग्धस्वभावेत्यर्थः । अन्यस्य

१. ग. च. ‘यस्त्वा’
२. क. ख. ‘जडात्मना’
ग. ‘जडात्मनः’
३. इ. ‘भेदोक्त’

४. घ. ‘प्राधान्येन यत्र आत्मन्यप्रति-
भासमेवाङ्गीकुर्वन् शतेयादिभावो
लोकेनाव-’

लोचनम्

करोतीति हठादेव लोकं यथेष्टं विकारकारणाभिर्नर्तयति । न च तस्य हृदयं केनापि विज्ञायते^१ कीदृग्यमिति । प्रत्युत महागम्भीरोऽतिविदग्धः सुदृग्वर्हीनोऽतिशयेन क्रीडाचतुरः ; स यदि लोकेन जड इति तत एव कारणात् प्रत्युत वैदेग्यसंभावनानिमित्तात् संभावितः ; आत्मा च यत एव कारणात् प्रत्युत जाड्येन संभाव्यस्तर्त एव सहृदयः

कौमुदी

प्रियतमासमन्वितस्य । हठादेवाक्रम्येत्यस्य व्याख्या—यथेष्टं विकारकारणाभिरिति ॥ विकारणामौत्सुक्यप्रहर्षादीनां कारणाभिः प्रवर्तनाभिः । आत्महृदयं प्रच्छाद्येति व्याचष्टे— न चेति ॥ हृदयं सारं प्रकृतिः ॥ प्रत्युतेति ॥ यादृग्यं लोकेन ज्ञायते, तादृग्यं न भवतीत्येव न, किं तु अलोकसाधारणगुणशालीत्यर्थः । तदाह—महागम्भीर इति ॥ गम्भीर्यस्य लोकार्तातत्त्वान्महत्त्वम् । एवमतिविदग्ध इत्यादिष्वपि गमयितव्यम् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—स यदीति ॥ “संभावितः” इत्यन्तं यदिवाक्यम् ॥ स इति ॥ प्रागुक्तगुण-विशिष्टः भावनातः, लोकेन जड इति संभावित इति संबन्धः । अनेन “स त्वामाह जडम्” इत्यंशः परामृष्टः । तत इत्यस्य कारणार्थत्वमाह—तत एवेति ॥ उक्तप्रकारात् संकीडन-रूपात् कारणात् । ‘एव’ इत्यस्याशयं स्वयमेवाह—प्रत्युतेति ॥ तद्वि कारणं वस्तुगत्या न जाड्यहेतुः ; तद्विरुद्धरूपवैदर्धीहेतुरेव हि तदित्यर्थः । “सहृदयमन्यत्वदुःशिक्षितः” इत्यमुमंशं परामृशति—आत्मेति ॥ लोकापेक्ष आत्मशब्दः ॥ यत एवेति ॥ विदग्धस्य सतो जडत्वेन संभावनारूपात् ॥ प्रत्युतेति ॥ सहृदयत्वसंभावनापेक्षम् । जडत्वेन संभावयितुं योग्योऽसहृदय इत्यर्थः । सहृदयः संभावितः सहृदयत्वेन संभावितः । यदीति एतदन्तम् अनु-

१. फ. ख. ‘यथेच्छ विकारकारणादिभिः’

ग. ङ. च. ‘यथेष्टं

विकारकारणादिभिः’

घ. ‘यथेष्टं विकारणाभिः’

२. क. ख. - ग. घ. ‘ज्ञायते’

३. घ. ‘कीदृशो’

४. क. ख. ग. ‘सपादे’

घ. ‘यदि स लोको जानाति तत एव’

५. ङ. ‘वैदेग्य...प्रत्युत’ नास्ति

६. घ. ‘च’ नास्ति ।

७. ग. ‘प्रत्युत’ नास्ति ।

८. ग. ‘अतः’

ध्वन्यालोकः

यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबन्धः तदाप्यप्रस्तुतस्य
सरूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षायां ध्वनावेवान्तःपातः । इतरथा

लोचनम्

संभावितः; तदस्य लोकेत्यस्य जडोऽसीति यदुच्यते तदा जाड्यमेवंविधस्य भाववातस्याति-
विदग्धस्य प्रसिद्धमिति सा प्रत्युत स्तुतिरिति जडादपि पापीयानयं लोक इति ध्वन्यते ।
तदाह—यदा त्वित्यादिनां ॥ इतरथा त्विति ॥ इतरथैव पुनरलंकारान्तरत्वमलंकार-
विशेषत्वम्, न व्यङ्ग्यप्राधान्येन कथंचिदपीति भावः । उद्देशे यदादिग्रहणं कृतम्

कौमुदी

कृष्टस्य अस्य संशये संशयार्थत्वम् ॥ तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अस्य लोकस्य स्तुतिरित्यन्वयः ।
कीदृशी स्तुतिरित्यत उक्तम्—जडोऽसीति ॥ हे जड एवं वदंस्त्वम् 'जडोऽसि' इति यद्वचनं
केनचिदुच्यते, सा स्तुतिरेवेत्यर्थः । कुत इत्यत उक्तम्—तदेति ॥ वचनकाले अजडस्य
सतो जडत्वप्रसिद्धपुण्यजीविनी हि जनसंबन्धिनी जडत्वोक्तिः, तथा सति तत्तुल्ययोगक्षेमतया
जनस्याप्यजडत्वसंभावनाद्वास्तवी स्तुतिरेवेति पर्यवस्येदित्यर्थः । अनेन "मन्येऽमुष्य" इत्यादे-
रर्थो निरूपितः । एवमप्रस्तुतार्थविषयां वचनव्यक्तिं निरूप्य तस्याः पार्यन्तिकमर्थं प्रकाशयति
—जडादपीति ॥ एवमुदाहरणश्लोकार्थं परामृश्य तादृशि विषये ध्वनित्वमेव ; अतादृशेव
अप्रस्तुतप्रशंसालंकारत्वमित्येतस्मिन्नर्थे ग्रन्थमवतारयति—तदाहेति ॥ एवकारो भिन्न इतरथे-
त्यनेन संबध्यत इत्याह—इतरथैवेति ॥ तुल्यार्थः पुनःशब्देनोक्तः । अलंकारस्याविधेयत्वा-
देवं योजनेत्यर्थः । अलंकारान्तरत्वमित्यप्रस्तुतप्रशंसाया अन्योऽलंकार उक्त इति भ्रमो
मा भूत्, अन्तरशब्दस्य विशेषार्थत्वेन सौचित्येन इत्याशयेनाह—अलंकारविशेषत्वमिति ॥
एवकारव्यवच्छेदमाह—न व्यङ्ग्यप्राधान्येनेति ॥ उपलक्षणार्था तृतीया । यदि वा
व्यङ्ग्यप्राधान्य इति सप्तम्यन्तं पदम् । एको नकारः प्रमादलिखितः । पूर्वं वितत्योक्तस्यार्थस्य

१. क. ख. 'वशेनान्यस्य'

च. 'इत्यादि'

२. क. ख. 'प्राधान्यस्य'

८. क. ख. 'अलंकारान्तरत्वविशेषणत्वम्'

३. ग. 'लोकस्य' नास्ति ।

ग. 'अलंकारत्व'

४. घ. 'यदुच्यते'

९. क. ख. ग. 'व्यङ्ग्यस्य कथंचि-

५. क. ख. ग. 'वातस्याविदग्धस्य'

दपि प्राधान्यमिति'

६. च. 'सा' अधिकः ।

घ. 'विशेषणव्यङ्ग्य'

७. क. ख. ग. 'इति'

ध्वन्यलोकः

त्वलंकारान्तरत्वेमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

लोचनम्

“समासोक्ति” इत्यत्र द्वन्द्वे तेन व्याजस्तुतिप्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संभाव्यमानव्यङ्ग्यानुप्रवेशः संभावितः । तत्र सर्वत्र साधारणमुत्तरं दातुमुपक्रमते—तदयमत्रेति ॥ कियद्वा प्रतिपदं लिख्यतामिति भावः । तत्र व्याजस्तुतिर्यथा—

“किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वेरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो बल्लभा हन्त कीर्तिः ॥”

अत्र व्यङ्ग्यं यत् स्तुत्यात्मकं तेन वाच्यमेवोपस्क्रियते । यत्तूदाहृतं केनचित्—

“ओसोनाथ पितामही तव मही माती ततोऽनन्तरं
जाता संप्रति साम्बुराशिरशना जाया कुलोद्भूतये ।

कौमुदी

संक्षिप्य प्रदर्शनं क्रियत इति प्रतिज्ञाय तदधिकार्यान्तरप्रदर्शनपरश्लोकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह—उद्देश इति ॥ अपिशब्दोऽप्रस्तुतप्रशंसासमुच्चयार्थः । अत्र विषय-संकोचं करोति—संभाव्यमानेति ॥ संभावितः प्रदर्शितः । किमिति साधारण्येनोत्तर-दानमित्यत उक्तम्—कियद्वेति ॥ प्रतिपदं कण्ठोक्त्येत्यर्थः । व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति-रिति नास्तेव लक्षणसिद्धेरुदाहरणमेवाह—तत्रेति ॥ अत्र वाच्यभूतया निन्दया भवतः कीर्तिरप्रतिबन्धमेव त्रिश्वं व्याप्नोतीत्युत्तमश्लोकत्वगुणकीर्तनरूपां स्तुतिमवगमयति । अत्र व्यङ्ग्यानुगतवाच्यस्यैव प्राधान्यं न ध्वनित्वमित्याह—अत्रेति ॥ प्रसङ्गादुदाहरणान्तर-मनूय दूषयति—यत्त्विति ॥ केनचिदित्यवमानगर्भो निर्देशः ॥ अस्माकमिति ॥

१. क. ख. ग. 'न्तरमेव'

२. घ. 'त्यनेन'

३. ग. 'अलङ्कारः सर्वोऽपि'

४. घ. 'संभाव्यमानोऽपि'

५. क. ख. ग. 'व्यङ्ग्यानुगतः'

ग. 'व्यङ्ग्योऽनु'

६. क. ख. 'तदयमिति' अधिकः ।

७. ग. 'अथ'

८. क. ख. ग. 'यत्' नगरितः ।

९. क. ख. ग. 'यत्रेन'

१०. क. ग. ग. 'आमीनाथ'

११. क. ग. 'जाता'

१२. क. ग. 'माता'

लोचनम्

कं याचसे तदिह वासमियं बराकी श्वधूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्य ॥”

अत्र व्यङ्ग्यमेकैकत्र पदार्थ उपस्कारकारीति वाच्यं प्रधानम् । व्यङ्ग्यप्राधान्ये तु न कौचिदलंकारतेति निरूपितम् इत्यलं बहुना ॥

कौमुदी

भवस्यामनुभवता भवतैव तावदिदमनुक्तसिद्धमवगन्तुं शक्यम् ॥ अस्मिन्निति ॥ जनराहित्यस्य प्रत्यक्षगम्यत्वम्, अतिसन्निहितत्वादचिरकाललभ्यत्वम् ॥ गृह इति ॥ परकीयत्वप्रसिद्धपार-
तन्त्यहीनत्वम् ॥ गृहपतिश्चेति ॥ गृहत्वप्रयुक्तगृहपतिनित्यसान्निध्यशङ्कापरित्यागः । यतो विदेशं गतः अद्यागमिष्यत्यपि कदाचिदिति शङ्कानुदयं प्रति किं वक्तव्यं यतो गमनमपि संप्रत्येव निर्वर्तितवान् ; विदेशं च बहुदिवसप्राप्यं बहुतरकार्यान्तरानुबन्धितया चिरतराद्युपि-
तव्यं देशं गतः, तादृशात्ततः प्रत्यापत्तिशङ्कापि न कार्येति । तत् तस्माद्वेतोराह कं वासं याचसे स्वयमेव स्वेच्छयैव सुखवासं विधेहि । इयं भवतैवैषा दृश्यतामीदृशीयमिति । बराकी च निसर्गत एव न भवत इयं परीक्षास्पदीभावसमुचिता । संप्रति चान्यत्रार्थिदूरपर्युदासिता-
स्मदीयरहस्यवृत्तान्तावधारणकया । एवं स्थितेऽपि यद्रहस्यविज्ञावविचिकित्साविसंगुल-
हृदयत्वम्, तदपरमौढ्यविजृम्भितमेवेति । तदाह—एकैकत्र पदार्थ उपस्कारकारीति ॥

नन्विह वाच्यस्य व्यङ्ग्यानेपेक्षयैव विश्रान्तरत्वात् तदुपसर्जनभावाच्चास्मिन् विशये व्यङ्ग्यप्राधान्यानवखण्डनात् ध्वनित्वमेवास्वित्याशङ्क्य तर्हि भावालंकारत्व-
मेवात्र न, किं तु वस्तुध्वनित्वमेवेति प्रागुक्तमावर्तत इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्ये त्विति ॥
बलं बहुनेति ॥ उपमेयोपमानन्वादावपि वाच्यप्राधान्याविशेषात् ध्वन्यन्तर्भावशङ्कावगमः
[विगमः] स्वयमवसेय इति दर्शयति । तत्रोपमेयोपमा यथा ममैव—

“मुखमिदमलसाक्ष्या मुक्तलक्ष्मोपरोधव्यतिकरमिव विम्बं भाति पीयूषभानोः ।

इदमपि विधुविम्बं कम्पघर्मांशुलेशस्फुरितमिव रतान्ते वक्त्रविम्बं प्रियायाः ॥”

अत्र मुखशशिविम्बयोरुपमानान्तरराहित्यलक्षणं वस्तु प्रतीयमानं वाच्यभूतमन्योन्यौपम्य-
लक्षणमर्थमुपस्कुर्वाणमप्रधानतयैव प्रतीयते । अनन्वयेऽपि—

“चाणीं चाणीं च परं चेणीं चेणीं च केवलं तस्याः ।

एणीदृशः समिन्धे श्रोणी श्रोणी चैव सखे ॥”

इत्यादौ मदीय एव नोपमानान्तरराहित्यम्, किन्तु निरुपमानत्वमेव ; तच्च प्रतीय-
मानमपि वाच्योपस्कारकत्वादप्रधानम् । एवं तुल्ययोगितादावपि योजनीयमिति ॥

१. क. ख. ‘पदार्थोप’ ग. ‘पदार्थ उपकारी’ अधिकम् ।

२. क. ख. ‘प्रधानम्’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘प्राधान्येन तु कदाचिद्’

३. क. ख. ‘प्राधान्ये हि भावालङ्कारता’

५. घ. ‘कदाचिद्’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटाः ॥
व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।
न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥

लोचनम्

यत्रेति ॥ काव्ये ॥ अलंकृतय इति ॥ अलंकृतित्वादेव च वाच्यार्थोप-
स्कारकत्वम् ॥

प्रतिभामात्र इति ॥ यत्रोपमादौ ग्लिष्टार्थप्रतीतिः ॥ वाच्यार्था-
नुगम इति ॥ वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यम् अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेत्यर्थः । स्फुट-
तया प्राधान्यं न चकास्ति, अपि तु बलात् कल्प्यते, तथापि हृदये नानुप्रविशति ।

कौमुदी

प्रकृतत्वाद्भूतेः यत्रेति परामर्शो मा भूदित्याह—यत्रेति काव्य इति ॥ अप्राधान्ये
हेतुर्वाच्यमात्रानुयायित्वम् ; तत्र तु अलंकृतिशब्देन वाच्यार्थोपस्कारकत्वं हेतुरुक्त
इत्याह—अलंकृतित्वादेवेति ॥

प्रतिभामात्र इत्यनेन अविस्पष्टावभासत्वमुक्तमित्याह—ग्लिष्टेति ॥ ग्लिष्टा
अस्पष्टा । व्यङ्ग्यात्मनः अर्थस्य । केति चेत्तत्राह—उपमादाविति ॥ “वाच्य-
मात्रानुयायिनः” इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरन् व्याचष्टे—वाच्येनेति ॥ अनुगमः
एकतुलाधिरोहः । तस्य क्षेत्रमाह—अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेति ॥ “न प्रतीयते” इति
न सर्वथा प्रतीयमानाव उच्यते । एवं सति हि प्राधान्यमेव नास्तीत्येव किं
नोच्यते । किन्तु प्रतीतेः स्फुटत्वाभाव एव ; स च प्रयत्नेनोज्ञेयत्वाभिप्राय इत्याह—
स्फुटतयेति ॥ बलात् कल्पनं युक्तिपर्यालोचनया परीक्षादशायामाहरणम् । ननु
बलाद्वा अन्यथा वास्तु, प्राधान्यस्य प्रतीतिश्चेदियतेव चरितार्थाः स्म इत्यत
आह—तथापीति ॥ युक्त्यनुसन्धानमात्रे प्रविड्यादित्यर्थः । अस्यापि क्षेत्रमाह—

१. क. स. 'वाच्योप'
२. ड. 'कारत्वम्'
३. क. स. 'ग्लिष्टा प्रतीतिः'

४. 'ग्लिष्टार्थप्र-'
५. क. प्र. 'य' अविदम् ।

ध्वन्यालोकः

तत्परावेव शब्दायौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।

ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः ॥

लोचनम्

ययो—“दे ओ पसिअ णिवत्तैसु” इत्यत्रान्यकृतासु व्याख्यासु । तेन चतुर्थं प्रकारेण न ध्वनिव्यवहारैः सद्भावेऽपि व्यङ्ग्यस्यै—अप्राधान्ये, म्लिष्टप्रतीतौ, वाच्येन समप्राधान्ये, अस्पृष्टे प्राधान्ये च । क तर्ह्यसावित्याह—तत्परावेवेति ॥ संकरेणालंकारानुप्रवेशसंभावनया उज्झित इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति त्वसत् । अन्यालंकारोपलक्षणत्वे हि क्रिष्टं^१ स्यात् ॥

कौमुदी

ययेति ॥ तत्रापि संकोचं करोति—अन्यकृतास्त्विति ॥ तेन “अयमत्र भावः” इत्यतः प्राक् प्रदर्शितास्त्वित्यर्थः । “न ध्वनिः” इति ध्वनिव्यवहारस्यैव निषेध इत्याह—तेनेति ॥ सद्भावेऽपि ध्वनेरिति शेषः । तानेव प्रकारान् विशदयति—व्यङ्ग्यस्येति ॥ संकरशब्दः सांकर्यवाचकः ; तच्च ध्वनेः समासोक्त्यालंकारानुप्रवेशरूपमित्याह—अलंकारेति ॥ अनुप्रवेशाननुप्रवेशयोः तदुज्झितत्वोक्तिर्युक्तेति मत्वा संभावनयेत्युक्तम् । अलंकारानुप्रवेशो हि प्रागाशङ्कि ; ततः शङ्कानवसरोऽत्रोच्यत इत्यर्थः । संकरालंकारवाचकोऽयं संकरशब्दः किं न स्यादिति, नेत्याह—संकरेति ॥ किमयं संकरालंकारमात्रविषयः, आहोस्विदुपलक्षणमुखेन समासोक्त्यादेरपि संप्रहार्थः ? नायः, इतरालंकारेषु ध्वन्यन्तर्भावानुमतिप्रसङ्गात् । न द्वितीय इत्याह—अन्यालंकारेति ॥ प्रधानेन

१. ग. 'यथा' नास्ति ।	७. क. ख. ग. घ. 'प्राधान्यम्' अधिकः ।
२. ग. 'देवाः पसिमणु मन्तसु' ।	८. क. ख. 'क्रिष्ट'
घ. 'देवा... मुकुलित' नास्ति ।	९. ग. 'शुक्ला'
३. क. ख. 'भाषासु'	१०. घ. 'च' नास्ति ।
४. ङ. 'न' नास्ति ।	११. ग. 'उज्झितः'
५. क. ख. 'व्यवहारम्'	१२. क. ख. 'म्लिष्टम्'
६. च. 'न' अधिकः ।	

ध्वन्यालोकः

इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः ; तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य ।

लोचनम्

इतश्चेति ॥ न केवलमन्योन्यविरुद्धावाचकभावव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयत्वात् न तादत्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावत् स्वामिभृत्यवदङ्गिरूपाङ्गरूपयोर्विरोधादित्यर्थः ॥ अवयव इति ॥ एकैक इत्यर्थः । तदाह—पृथग्भूत इति ॥ पृथग्भूतस्तथा मा भूत्, समुदायमध्यपतितस्तर्ह्यस्तु तथेत्याशङ्क्याह—अपृथग्भावे त्विति ॥ तदापि न स एक एव समुदायः,

कौमुदी

सुपलक्षणं न्याय्यम् ; संकरालंकारस्य चेतुरालंकारसमुदायात्मकस्य तदपेक्षया प्राधान्या-संभवादुपलक्षणनीत्या तत्संप्रहस्तावत् क्लिष्ट एव ; यथाश्रुत्यर्थस्थितिसंभवे सति तदतिक्रमेणा-धुतार्थपरिकल्पनापि क्लेशाय कल्पत इति सर्वथा नेत्यंकारं व्याख्यानं समुचितमित्यर्थः । “इतश्च” इत्यत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थस्यार्थमाह—न केवलमिति ॥ यथान्योन्यविरुद्धात्मनोः दहनतुहिनयोर्न तादात्म्यं तथा विरुद्धाश्रययोरपि । अन्योन्यविरोधश्च वाच्य-वाचकव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः [भावयोः] प्रसिद्धः भिन्नसामग्रीत्वादितः ; तस्मान्न तदाश्रय- [तदाश्रयालङ्कार]व्यन्योरपि तादात्म्यसंभव इत्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावस्य गुणप्रधानभाव-गर्भत्वात्, तस्य च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविरोधात्, एकस्मिन् वस्तुनि विनियेशासम्भवान्न तादात्म्यमित्यर्थः । नन्यन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयविरूपत्वं प्रसिद्धमिति कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्यावयव इत्येकवचनार्थस्य विवक्षितत्वं दर्शयन् परिहरति—एकैक इति ॥ पृथग्भूतत्वमवयवावयव्यपेक्षमिति शङ्का मा भूत्, समुदायापेक्षं प्रत्येकमवयववर्त्येवेति दर्शयन्नेकवचनार्थविहरणार्थं दर्शयति—तदाहेति ॥ अत्र वक्तव्यम्—किमेकैक एवावयवः प्रलोकं स्वग्रूपेणैवावयवित्वेनेष्यते, किं वा समुदितरूप इति । तत्र आचमपोष द्वितीयं शङ्कते—पृथग्भूत इति ॥ समुदाय-मध्यपतित इति ॥ समुदायोपहितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तथेति ॥ अवयवित्वेन ॥ तदापीति ॥

१. क. रा. 'अलङ्कारो'
२. क. रा. 'केवलमनेन'
३. क. रा. 'इत्याह'
४. क. रा. 'तदाह' नास्ति ।

५. क. रा. घ. ङ. च. 'अव' स्पष्टः ।
६. क. रा. 'मध्य' नास्ति ।
७. ग. ग. 'मध्यनिपतितः'
८. क. रा. 'पृथग्भूत' इति

ध्वन्यालोकः

न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेः महाविषयत्वात् न
लोचनम्

अन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानमप्यस्ति ;
न च तदलंकारस्वरूपम्, प्रधानत्वादेव ; यत्त्वंलंकाररूपं तदप्रधानत्वात्
ध्वनिः ; तदाह—न तु तत्त्वमेवेति ॥ नन्वलंकार एव कश्चित्त्वयोः प्रधानता-
भिप्रेकं दत्त्वा ध्वनिरित्यात्मेति चोक्त इत्याशङ्क्याह—यत्रापि वेति ॥

कौमुदी

समुदायमध्यपतितत्वेऽपि एकस्यैव खलु समुदायिनः समुदायरूपत्वमशक्याध्यवसानम्,
अन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तेषामसमुदायित्वापातात् प्रत्येकमेव समुदायिषु
समुदायस्याप्रतीतिरनुपपेक्षेयः । न च समुदितेध्वन्येषु समुदायः, समुदायान्तराभावात् ;
भावे वानवस्थापातात् ; न च समुदायो नाम नामान्तरमेव, न वस्तु किञ्चिदिति वक्तुं
शक्यम्, तत्प्रत्ययव्यवहारयोरबाधितासन्दिग्धलोकप्रसिद्धिसमासादितसद्भावयोरनपह्नवनीय-
त्वात् ; अतो यदर्थ एवायमवयवसंघातः स एव समुदाय आत्मा प्रधानमवयवी-
त्यादिव्यपदेशान्तरगोचरोऽर्थः ; तदङ्गभूता एवान्ये समुदायिनः पृथक्पृथक् विभिन्नरूपोप-
कारसमर्पणमुखेन तत्प्रतीतिव्यवहारनिर्वाहकाः सन्तस्तद्रुणभावमेवावलम्बन्ते, न तु जातु
तदात्मकत्वं स्वप्नेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शब्दार्थतदलङ्कारादीनां यन्मुखप्रेक्षितया
समूहमिव न स एव प्रतीयमानोऽर्थोऽवयवी, आत्मा च ; इतरेषां तादाम्येन तदङ्गत्वमेव ।
ध्वनेस्तु न कश्चिदङ्गत्वम्, प्रधानत्वादिति ; प्राधान्याप्राधान्ये च वक्तृविवक्षाविशेष-
तदभावनिवन्धने एव, न वास्तवे ; तेन प्रतीयमानत्वमेव अङ्गित्वे न प्रयोजकम् ;
किन्तु प्राधान्येन विवक्षाविषयत्वमेव इति ; एतदाह—तन्मध्ये चेति ॥ न चैतावता
अस्योपमादिसाम्यापातः, प्रधानतया विवक्षितत्वात् । न चैतावता प्रतीयमानस्यात्मत्वमेवेति
नियन्तुं शक्यम्, समासोक्त्यादिव्यलङ्काररूपत्वादेव ध्वनित्वान्म्युपगमादित्यर्थः ।
“यत्रापि वा” इत्यनुवादस्य ध्वनित्वसम्भावनायोग्यं विषयविशेषं प्रागुक्तसमासोक्त्याध्वन्य-
तमं दर्शयति—नन्वलङ्कार एवेति ॥ पर्यायोक्तालङ्कारस्य तावत् “भम धम्मिअ” इत्युदा-
हरणाङ्गीकारेण व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षायां ध्वनित्वं प्रागुक्तम् ; सङ्करे च “हो ण गुणानुराओ”

१. क. ख. 'न' नास्ति ।

२. ड. 'योऽन्येषाम्'

३. ग. 'तद्भावात्'

४. क. ख. 'समुदाय'

५. क. ख. ग. 'रूपम्'

६. ग. 'तदलङ्कार'

७. क. ख. 'त्वया' नास्ति ।

८. ड. च. 'चेति'

ध्वन्यालोकः

तन्निष्ठत्वमेव । “सूरिभिः कथितः” इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति लोचनम्

न हि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तथास्माभिः कृतः, तद्विविक्तत्वेऽपि तस्य भावात् । समासोक्त्यालंकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वाद् “अत्ता एत्य” इति “कस्स या ण” इति । तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति ॥ विद्वद्व्य उपज्ञां प्रथमतः उपक्रमो यस्या उक्तेरिति बहुव्रीहिः । तेन “उपज्ञोपक्रमम्”

कौमुदी

इत्यत्र अप्रस्तुतप्रशंसायां च कुत्रचित् ; अतो ध्वनिवादिभिः कश्चिदलंकार एव प्राधान्याख्यं विशेषान्तरम् उपनमय्य ध्वन्यादिव्यपदेशगोचरीकृत इत्यायातमिति नामान्तरकरणनिबन्धनं कियदिदमतिशयोपपन्नं भवतामित्यर्थः । ध्वनेरलङ्कारमात्रनिष्ठत्वाभावं वृत्तातुल्यमुपपादयति— न हीति ॥ असावलंकारः ॥ तथेति ॥ ध्वनित्वेनात्मत्वेन च ॥ तद्विविक्तत्वेऽपीति ॥ समासोक्त्यादिसमस्तालंकारजातीयस्वरूपस्पर्शराहित्येऽपीत्यर्थः । तस्य ध्वनेः । तदेव स्फोरयति—समासोक्त्यादीति ॥ उदाहरणमाह—अत्ता एत्येति ॥ समासोक्तिग्रन्थे “समारोपितनायिकां नयकयोः” इत्यत्र यथा शब्दप्रक्रियाविरोधः कश्चिदाशङ्क्य व्याख्यान- विशेषप्रदर्शनेन परिहृतः, तद्वदिह विद्वदुपज्ञेयत्रापि तद्विरोधाशङ्कां परिहर्तुं विवक्षितं विग्रहविशेषं दर्शयति—विद्वद्व्य इति ॥ उपक्रमः प्रवृत्तिः ; बहुव्रीहि- समासाङ्गीकारे फलमाह—तेनेति ॥ “तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः” इति तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गत्वविध्यधिकारे खलु “उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरुपासायाम्” इति सूत्रेणोपक्रान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं स्मृतम् । अतस्तत्पुरुषसमासाङ्गीकार एव नपुंसकलिङ्गत्वप्रसङ्गः । इह तु बहुव्रीहिसमासस्यैवान्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । अयं व्यङ्ग्यार्थशब्दतदर्थतद्व्यापारात्मना चतुष्टयस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं विद्वद्व्यसिद्धिवलात् साधयितुं प्रचिक्रंसुः, प्रथमं व्यङ्ग्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्व- सिद्धयनुगुणतया श्रूयमाणशब्दं दैयाकरणैरेव प्रक्रियान्तरानुसारेणोक्तां दिशमनुसृत्य

निरुक्तं भवति महाविषयत्वाद् । विद्वदुपज्ञेति

अधिकः ।

१. क. ख. ग. ‘इत्यादि’

२. क. ख. ‘तस्मिन्निष्ठा यत्येति तत्र

भवति । महाविषयत्वाद् व्यापकत्वात् इत्यर्थः ।
पद्ये पट एव न भवति किं तु तत्कर्मधारोऽपि,
तत्रापि न भवति किं तु पद्येऽपीत्यनेन व्यापकत्वेऽप-

१. ग. घ. ङ. च. ‘विद्वदुपज्ञा’

४. क. ख. ग. ‘प्रथमः’

५. क. ख. ‘अस्याः’

ध्वन्यालोकः

प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् । ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः

लोचनम्

इति तत्पुरुषार्थं नपुंसकत्वं निरवकाशम् ॥ श्रूयमाणेष्विति ॥ श्रोत्रशङ्कुली संतानेनगता अन्त्याः शब्दाः श्रूयन्त इति प्रक्रियायां शब्दर्जाः शब्दाः श्रूयमाणां

कौमुदी

व्याचष्टे—श्रोत्रशङ्कुलीमिति ॥ श्रोत्रशङ्कुली श्रोत्रेन्द्रियगोलका, सा च मण्डलाकारः तद्देशविशेषः, यदवच्छिन्न आकाशभागः श्रोत्रेन्द्रियमुच्यते ; तां सन्तानेन वीची-सन्तानन्यायेन प्राप्ता अन्त्या स्फोटपेक्षया चरमभावात् शब्दात् स्फोटाख्याज्जाताः सर्वेषां श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां प्रतिपद्यन्ते । उक्तं हि—“स्थानकरणसंयोगविभागजाता-च्छब्दादशदिव्यापिनः कदम्बकाः, तद्वत्, वीचीसन्तानवच्च शब्दा जायमानाः श्रोत्रदेशं दशदिगवस्थितानाम् उपगच्छन्ति” इति । शब्दजत्वसाम्यात् घटानुरणनत्वं प्रसिद्धमेव । तेषां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भर्तृहृत्वाक्यं प्रमाणयति—यथेति ॥ उत्पत्तिपक्षे स्फोटध्वनिभेदप्रकटनपरोऽयं श्लोकः । संयोगविभागाम्यां करणभूताभ्याम् ; करणैः कर्तृ-भूतैः ; स्थानोपलक्षणार्थं च करणैरिति वचनम् ; स्थानकरणसंयोगविभागजाताच्छब्दाज्जाताः शब्दजाः घटानुरणनरूपाः शब्दा अभिव्यक्तिवादिभ्योऽन्यैरुत्पत्तिवादिभिरुक्ता इत्यर्थः । यदाह वृत्तिकारः “अनित्यपक्षे स्थानकरणप्राप्तिविभागपूर्वकः प्रथमाभिनिर्वृत्तो यः शब्दः स स्फोट इत्युच्यते । तज्जास्तु [तज्जातास्तु] सर्वदिक्कारतद्रूपप्रतिबिम्बोपप्राहिणः सर्वद्रव्याणां

उपलोचनम्

“ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” इति वृत्तिग्रन्थस्य त्रिधा योजनेन ध्वनिव्यवहारस्य वैयाकरणव्यवहारोपकर्ता व्यङ्ग्यार्थे व्यञ्जकशब्दार्थयोः व्यञ्जनावृत्तौ चतुष्पक्षेऽपि च समर्थयन्ति लोचनकाराः । तथैवा प्रथमा योजना—“येषामन्त्यशब्दानां शब्दजानामनुरणनरूपत्वमस्ति तेषु श्रूयमाणेषु” इति । एषा व्यङ्ग्ये ध्वनिव्यवहारानुगुणा । द्वितीययोजना लोचने स्फुटं प्रदर्शिता व्यञ्जकशब्दार्थयोर्ध्वनिव्यवहारानुगुणा । तृतीया योजना व्यञ्जनाया ध्वनिव्यवहारानुगुणा यथा—“वर्णेषु तावन्मात्रेषु सन्तु, तावत्त्वेव श्रूयमाणेषु सत्त्वापि, प्रसिद्धादधिको व्यापारः ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” ॥

१. ग. ‘प्रकाशयते’
२. ग. ‘तेषु’ नास्ति ।
३. ख. ‘व्याहरन्ति’
४. ग. ‘अवधारम्’

५. ड. च ‘शब्दाः श्रूयन्ते अन्त्याः’
६. ग. ‘शब्दजाः’ नास्ति ।
७. क. ख. ‘श्रूयमाणाः’ नास्ति ।

लोचनम्

इत्युक्तम् । तेषां^१ घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति, ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । येषाह
तत्रभवान् भर्तृहरिः—

“यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥”

एवं घण्टानिर्हादस्यानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः ।
तयो^२ श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्यबुद्धिनिर्माह्याः स्फोटाभिव्यञ्जकाः ते

कौमुदी

स्वेनात्मना निरवयवत्वादाकाशकल्पत्वेऽपि [आकाशस्यापि] मुख्यसमवायिदेशवत् संयोगि-
द्रव्यान्तरदेशप्रविभागोपचारे सति देशनैरन्तर्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणसन्तानाविच्छेदेन ययो-
त्तरमु[म]पचीयमानपूर्वप्रतिबिम्बोपग्राहक[पग्रह]शक्तयो मन्दप्रदीपप्रकाशितारूप[तरूप]-
कल्पाः क्रमेण प्रध्वंसमाना ये वर्णश्रुति[वर्णाः श्रुति] विभजन्ति, ते ध्वनय
इत्युच्यन्ते” इति । व्यङ्ग्यस्यार्थस्य ध्वनिव्यवहार्यत्वे हेतुः घण्टानिर्हादस्यानीयत्वम् । एवमपि
व्यङ्ग्यविशेषस्यैव ध्वनिव्यवहार्यत्वसिद्धिः, रसादिव्यङ्ग्यस्यानुरणनरूपत्वविरहाद्ध्वनित्यादि-
त्वाशङ्क्योपलक्षणन्यायेन कृत्स्नव्यङ्ग्यजातस्यापि तत्सिद्धेरदोष इत्याह—अनुरणनेति ॥ अप-
वाच्यवाचकयोः ध्वनिव्यपदेशमाकत्वं प्रदर्शयितुमाह—ये इति ॥ इह ध्वनिशब्देन न
शब्दजाः शब्दा गृहीताः, किन्तु वर्णातिरिक्तस्फोटाभिव्यञ्जका वर्णा एव गकारादयः,
तेषामपि वैयाकरणैर्ध्वनिशब्देन व्यवहारात् ; नादशब्देनापि ते वर्णास्तिव्यवहित्यन्ते ;
“नदिराहितबीजायाम्” इत्यादी बहूनां वर्णानामन्त्यो यो वर्णस्तद्विषयबुद्ध्या स स्फोटो
नितरां व्यक्ततरेण रूपेण गृह्यत इति हि तेषां स्थितिः । वर्णानां प्रत्येकं वाच-
कत्वे द्वितीयादिवर्णानर्थक्यात्, समुदितानां वाचकत्वे क्षणिकानां क्रमिकाणां च
समुदायस्यैवासंभवात्, एकस्मृतिस्थानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावविशेषात् पूर्वपूर्वानु-
भवसंस्कारसहितान्वयवर्णबुद्धिव्यञ्जनीप एतमिदं पदं वाक्यमित्यादिप्रत्यक्षप्रमाणक एव

१. च. 'तेषां च'

२. क. ग. 'तत्राह'

३. क. ग. 'भगवात्'

४. क. ग. 'उच्यते' उच्यते ध्वनि-
रित्युच्यते इति

५. क. ग. 'भगवात्'

ग. 'घण्टानाद'

६. क. ग. 'शब्देन प्रसारोऽप्युच्यते'
उच्यते इति । उच्यते उच्यते इति
अभिहितः ।

७. क. ग. च. 'इति'

८. क. ग. 'तत्राह'

लोचनम्

ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह स एव तत्रभवान्—

“प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुग्रहैस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥”

इति । तेन व्यञ्जकौ शब्दार्थवैपीह ध्वनिशब्देनोक्तौ । किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सत्सु, यथोक्तम्—

कौमुदी

शब्दः ; स एवार्थवाचक इति तैरभ्युपगमात् । अत्र वर्णानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भर्तृ-
हरिभाषितं प्रमाणयति—यथाहेति ॥ अयं तु श्लोकः

“यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥”

इति दृष्टान्तसमर्पकेण पूर्वश्लोकेन संमील्य योग्यः । एवमाशङ्क्य चार्थ-
श्लोकः यथेको ध्वनिः स्फोटाभिव्यञ्जनसमर्थः स्यात्, द्वितीयध्वन्यानर्थक्यम् ; अथ सर्वेषां
तत्सामर्थ्यम्, अविशेषादेकोच्चारणमेव स्यात्, न च समुदायोऽमीनां सम्भवतीति कथं
ध्वनिभिः स्फोटाभिव्यक्तिरित्यत्राह “यथानुवाकः” इत्यादि । यथा लोकेऽनुवाकादिरावृत्त्या
उच्चारणपौनःपुन्येन सोढत्वमेकस्यां बुद्धौ विपयीभावलक्षणं प्राप्नोति, न त्वेकैकस्यामावृत्तौ
तथा निरूप्यते, न चैतावता तासामानर्थक्यम्, अन्त्यायामावृत्तौ विस्पष्टग्रहणानुगुण-
विशेषसंपादकतया पूर्वासामपि तद्धेतुत्वस्यानवखण्डनात् । एवं स्फोटाभिव्यक्तिरूप-
ग्रहणानुगुणैः इदमित्यमिति बुद्धयारूढतयोपाख्यातुमशक्यैर्ध्वनिभिः प्रकाशिते शब्दे
समुत्पन्नैरन्तरालवर्तिभिः प्रत्ययैस्तत्परिच्छेदहेतुभिः शब्दस्वरूपं व्यक्तरूपतया

“नादैराहितवीजायामन्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥”

इत्युक्तदिशावधार्यते । तदुक्तं भाष्यकृता—

“व्यक्तरूपग्रहणानुगुणा क्षणुपाख्येयाकारा बहव उपायभूताः प्रत्यया ध्वनिभिः
प्रकाश्यमाने शब्दे उत्पद्यमानाः शब्दस्वरूपावग्रहहेतवो भवन्ति” इति ॥ तेनेति ॥
व्यञ्जकानां ध्वनिशब्देन तैः व्यवहृतत्वात् । संप्रति व्यञ्जनव्यापारस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
दर्शयितुमाह—किञ्च वर्णेष्विति ॥ तावन्मात्रपरिमाणेष्विति ॥ यादृशोऽयं श्रोत्रेन्द्रियेण

लोचनम्

“अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥”

इति—तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योऽन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धा-
दुच्चारणव्यापारादभ्यधिकः स व्यापारो ध्वनिरुक्तः । स एव यैदाह—

“शब्दस्वोर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥”

कौमुदी

गृह्यते तादृशपरिमाणविशिष्टेध्वित्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये “सत्सु” इत्यनेन सह
“श्रूयमाणेषु” इत्यस्योपरि योजनीयः । तावत्स्वेव श्रूयमाणेष्वपि सत्स्वपीति स्वरस्वरूपतो
वर्णेषु परिमाणविशेषवत्तया स्थितेषु तथाविधेष्वेवाखण्डतया श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां गतेषु
च सत्स्वित्यर्थः । अस्य संवादश्लोकगमितस्य “वक्तुर्योऽन्यः” इत्यादिग्रन्थेन संबन्धः ।
वर्णेष्वेकदेशेन ग्रहणाग्रहणे न सम्भवत इत्यमुमर्थं संवादोक्त्या साधयति—अल्पीयसेति ॥
अल्पतरेण यत्नेनाप्युच्चारितं शब्दं मतिः कर्त्री, नैव गृह्णाति वा, सकलं वर्णं स्फुटं
गृह्णाति वा ; न तु किञ्चिन्न गृह्णाति, किञ्चिद्रूढाति च निरवयवत्वात् सावयवेषु
वस्तुष्वेकदेशेन ग्रहणाग्रहणयोर्दर्शनादित्यर्थः ; स्फुटम्—इति ‘उक्तनीत्या’ इत्युपस्कारः ;
यथोक्तव्यापारस्य ध्वनित्वे[ध्वनित्वम्,] वर्णबुद्धिव्यञ्जनीय एकमिदं पदं वाक्यमित्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणक एव शब्दः, स एवार्थवाचकः इति तैरभ्युपगमात् । अत्रापि भर्तृहरिभणितं
प्रमाणयति—स एव यदाहेति ॥ द्विविधो हि ध्वनिः, प्राकृतो वैकृतश्च ; तदाहुः—

“शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥” इति ।

स्फोटस्वभावव्यञ्जको हि प्राकृतो ध्वनिः । उपलब्धस्योत्तरकालभाविप्रबन्धप्रवृत्तिरूप-
लब्धिप्रबन्धनिमित्तं वैकृतः । तत्र वैकृतध्वनिप्रतिपादकोऽयं श्लोकः । शब्दाभिव्यक्ति-
प्रकारमुत्तरश्लोकवक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्याभिव्यक्तेरुर्ध्वमित्युक्तम् । शब्दस्य वृत्तिभेदमिति
सम्बन्धः । वृत्तिभेदो द्रुतादिभेदः, तं वैकृता ध्वनयः अभिव्यक्त्युत्तरकालभाविनो ध्वनयः ।
समुपोहन्ते समुत्पादयन्ति । यथोत्पन्नमात्रं प्रदीपादि घटादीनामभिव्यक्तिहेतुः, अनुवर्तमानं

१. क. ख. ‘लक्षारापादि’
२. क. ख. ग. ‘व्यापारः’ नारित ।
३. क. ख. ग. घ. ‘यदाह स एव’

४. घ. ङ. ‘व्यक्तिभेदास्तु’
ग. ‘वृत्तिभेदास्तु’
च. ‘व्यक्तिभेदं तु’
५. क. ख. ‘समुपोहन्ते’

ध्वन्यालोकः

सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो

लोचनम्

इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधातात्पर्यलक्षणारूपेभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरुक्तः । एवं चतुष्क्रमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च समस्तमपि काव्यं ध्वनिः । तेन व्यतिरेकाव्यतिरेकव्यपदेशोऽपि न न युक्तः ॥ वाच्यवाचकसंमिश्र इति ॥ वाच्यवाचक-

कौमुदी

तु प्रबन्धाभिव्यक्तिं करोति, न घटादौ किञ्चिदादधाति, तद्विषयबुद्ध्यनुवृत्तिहेतुः ; एवं स्फोटविषयबुद्ध्यनुवृत्तिहेतवो वैकृताः । तैः द्रुतादिभिः । ग्रन्थे “द्रुतविलम्बितादि-
वृत्तिभेदात्मा” इति तदुत्पादकत्वात्तदात्मकव्योक्तिरौपचारिकी द्रष्टव्या ॥ अस्माभिरपीति ॥ प्रसिद्धव्यापाराभ्यधिकव्यापारविषयं ध्वनिशब्दनमुभयेषां तावत् समानमेव यतः, तेन व्यापारस्यापि ध्वनिशब्दव्यवहार्यत्वं समीचीनमेव ॥ अतिरिक्त इति ॥ व्यङ्ग्यार्थ-
गोचरो व्यञ्जनलक्षणः ; ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या च ध्वनित्वम् । एवं व्यङ्ग्यवाच्य-
वाचकव्यापाराणां क्रमेण ध्वनिशब्दवाच्यत्वं प्रसाधितमुपसंहरति—एवमिति ॥
ननु चतुष्कव्यतिरेकेण काव्यस्यापि तत्समुदायात्मकस्य ध्वनिव्यपदेशः प्रतीयते ;
स किंनिबन्धन इत्याशङ्क्य समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्य परमार्थनिरूपणानर्हत्वात्
समुदायिभूतव्यङ्ग्यादिध्वनिव्यपदेशहेतुरेव तद्धेतुरिति न हेत्वन्तरचिन्तनेन मनः खेदनीय-
मित्याह—तद्योगादिति ॥ तेनेति ॥ ध्वनिशब्दवाच्यसमुदायात्मकत्वेनैव काव्यस्य
ध्वनित्वलाभेनैव हेतुनेत्यर्थः । व्यतिरेको भेदः ; अव्यतिरेकस्त्वभेदः ; भेदव्यपदेश-
स्तावत् ‘काव्यस्यात्मा’ इति ; अभेदव्यपदेशः ‘काव्यविशेषः स ध्वनिः’ इति ; समुदाय-
समुदायिनोर्भिषो भेदाभेदयोर्वास्तवयोरवयव[रिव]सङ्गात्तद्वृत्तिवनेन भेदाभेदव्यपदेशोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥ न न युक्त इति ॥ अयुक्तत्वस्य भेदाभेदयोरेकत्र भिषो विरुद्धत्वभावतया
प्रसक्तत्वादिह प्रतिषेधः ।

“सर्वत्र वस्तुसन्देहे निर्णेत्री केवला मतिः ।

सात्यन्तभेदवैधर्म्यादभेदमपि कर्षति ॥”

इत्युक्तन्यायबलाद्विरोधसमाधिरनुसन्धेयः । “वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदिश्यते[व्यपदेश्यः]” इति ग्रन्थस्य यावदुक्तार्थग्रहणे न विवक्षितार्थसिद्धिरिति

लोचनम्

सहितः संमिश्र इति गध्यमपदलोपी समासः । “गामश्च पुरुषं पशुम्” इतिवत् समुच्च-
योऽत्र चकारेण विनापि । तेन वाच्योऽपि ध्वनिः ; वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः ;
द्वयोरपि व्यञ्जकत्वम्, ध्वनतीति कृत्वा । संमिश्र्यते विभावानुभावसंवलनयेति व्यङ्ग्योऽपि
ध्वनिः, ध्वन्यत इति कृत्वा । शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः ; न चासावभिधादिर्ह्येव,

कौमुदी

तदनुगुणं समासविशेषमाह—मध्यमपदलोपीति ॥ अतश्च वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यत्वेत्यर्थो ग्राह्य इत्यर्थः । वाच्यादिसमुदायरूपस्य काव्यस्यै-
वात्र ध्वनित्वसंकीर्तनमिति भावात् [भावात्], तस्यावृत्त्यर्थमुक्तम्—समुच्चयोऽनेति ॥
अस्मिन् ग्रन्थे वाच्यादीनां प्रत्येकं समुदिताकारेण च यतो ध्वनित्वं व्यवस्थापितम्
अतस्तेषां सर्वेषां ध्वनित्वमत्र समुक्षितमवगन्तव्यमित्यर्थः । चकारेण विनापि समुच्चयावगमे
दृष्टान्तमाह—गामिति ॥ एतदेव स्पष्टीकुर्वन्माह—तेनेति ॥ कथं वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि
ध्वनित्वमित्यत आह—द्वयोरिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिशब्दव्युत्पत्त्यनुरोधेन व्यञ्जकत्वमेव
ध्वनित्वम्, नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः । अस्वेवम् ; संमिश्रशब्देन तु कस्य अभिधानम् ?
न हि अध्वनेस्तदभिधानं न्याय्यमित्याशङ्क्य तद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन व्यङ्ग्याभि-
धायकत्वमाह—संमिश्र्यत इति ॥ संमिश्रणं संमेलनम् । कथं व्यङ्ग्यार्थस्य
रसादेः संमेलनमित्यत उक्तम्—विभावानुभावसंवलनयेति ॥ विभावैरनुभावैश्च
या संवलना संयोगोऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावात्मकः तदात्मकं संमिश्रणमित्यर्थः ।
व्यङ्ग्यः संमिश्रशब्दवाच्यो भवति, स च ध्वन्यत इति कृत्वा ध्वनिशब्दवाच्यो
भवतीति योजना । शब्दशब्दस्य वाचकार्यत्वात् पुनरुक्तिशङ्काशमनार्थमाह—
शब्दनमिति ॥ एतद्विष्टुणोति—शब्दव्यापार इति ॥ आत्मशब्दवैयर्थ्यं परिहरन्
शब्दश्चासावात्मा चेति विग्रहमभिप्रेत्य शब्दविशेषणत्वेनाभिधाव्यापारव्यवच्छेदकतामाह—

१. ड. च. ‘पशुम्’ नास्ति ।
२. ग. ‘व्यञ्जकत्वात्’
३. क. ख. ‘ध्वनित्वभावात्’
४. क. ख. ग. ‘मिश्रिते’

५. ग. ‘संवलनव्यापयेति’
६. क. ख. ‘न च ... योऽर्थः’
नास्ति ।
७. च. ‘अभिधारणः’

ध्वन्यालोकः

व्यञ्जकत्वसाम्याद्धनिरित्युक्तः । न चैवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया

लोचनम्

अपि त्वात्मभूतः ; सोऽपि ध्वननं ध्वनिः । काव्यमिति व्यपदेश्यश्च योऽर्थः सोऽपि ध्वनिः, उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टयत्वात् । अत एव साधारणं हेतुमाह—व्यञ्जकत्व-साम्यादिति ॥ व्यञ्जकत्वं व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावः सर्वेषु पक्षेषु सामान्यरूपः साधारण इत्यर्थः । यत् पुनरेतदुक्तम् “वाग्विकल्पानामानन्त्यात्” इत्यादि, तत् परिहरति— न चैवंविधस्येति ॥ वक्ष्यमाणः प्रभेदो यथा—मुख्ये द्वे रूपे ;

कौमुदी

न चेति ॥ तस्यापि भावव्युत्पत्त्या ध्वनिशब्दवाच्यतामाह—सोऽपीति ॥ ध्वननमिति व्युत्पत्त्या सोऽपि ध्वनिरित्यर्थः । “काव्यमिति व्यपदेश्यः” इति ध्वनेरेव विशेषण-मिति शब्दछायां नरो धार्थसामर्थ्याच्चावभाति ; ततश्च न विवक्षितार्थलाभ इत्यतो विशेष्यान्तरं यच्चतुष्टयसमुदायरूपं काव्यं तद्विषयतया व्याचष्टे—काव्यमिति ॥ योऽर्थः ॥ समुदायरूप इति शेषः । तस्यापि ध्वनिशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—उक्तेति ॥ ननु उक्तप्रकारेण पञ्चानां ध्वनित्वे को हेतुः ग्रन्थे निर्दिष्टः, व्यञ्जकत्वसामान्यधर्मस्य व्यङ्ग्यादिध्वसम्भवात् ? तेनोक्तार्थपरत्वं वाच्यवाचकेत्यादिग्रन्थस्य न सुप्रतिपाद-मित्याशङ्क्याह—अत एवेति ॥ अत्र हेतोः साधारण्याभिधानम्, तस्य समनन्तर-ग्रन्थस्य यथोक्तार्थपरत्वे गमकत्वं चोभयमपि विधेयम् । यस्मात् पञ्चानामपि ध्वनित्वमत्र ग्रन्थेऽभिधिस्तितम्, तत एव हेतोः साधारणस्य हेतोरभिधानमिति साधारणहेतुकयनलिङ्गादेव अस्मदुक्तार्थपरत्वमवसेयमित्यर्थः । हेतोः साधारण्यमेव व्याख्यानतो विशदयति— व्यञ्जकत्वमिति ॥ सामान्यशब्दोऽपि साधारणवचनः, न जातिवचन इत्याह—साधारण इति ॥ “न चैवंविधस्य” इत्यादेरनेकग्रन्थान्तरिताभाववाच्युक्तदूषणोद्धारपरतया—यत्पुनरिति ॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणप्रभेदस्तद्भेदो वेत्यतो निवृणोति—यथेति ॥ मुख्ये मुखे भवे ; अत

१. ग. 'ध्वननात्'

२. क. ख. 'स चापि'

३. ड. च. 'चतुष्टयमपत्वात्'

४. क. ख. ग. 'साधारणहेतुम्'

५. ड. च. 'व्यञ्जकत्वसाम्यादिति'

६. ग. 'व्यङ्ग्यस्य'

७. 'व्यञ्जकत्वमिति'

८. क. ख. 'व्यञ्जनभावः'

९. 'व्यञ्जकभावः'

१०. ड. 'इति'

नारित ।

ध्वन्यालोकः

महाविषयस्य यत् प्रकाशनं तदत्र प्रसिद्धानलंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथञ्चिदीर्घ्यया कलुषितश्रेमुपीक-

लोचनम्

तद्भेदा यथा—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इत्यविवक्षितवाच्यस्य, असं-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति ; तत्राप्यत्रान्तरभेदाः ॥
महाविषयस्येति ॥ अशेषलक्ष्यव्यापिन इत्यर्थः । विशेषग्रहणेनाव्यापकत्वमाह ; मात्रशब्दे-
नाङ्गित्वाभावम् । तत्र ध्वनिस्वरूपे भावितं प्रणिहितं चेतो येषाम् ; तेनैवा चमत्कारस्वरूपेण

कौमुदी

एव च प्रधानभूते च । अनेन प्राथमिकः प्रधानभूतो वा भेदः प्रभेद इति प्रोपसर्गार्थो निरूपितः ; भिद्यते व्यवच्छिद्यते रूप्यतेऽनेनेति भेदो रूपम् इति रूपशब्देन भेदशब्दार्थोऽपि । मुख्यभेदाप्रदर्शनं च समनन्तरमेव प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । तद्भेद इत्यत्र तच्छब्देन प्रभेदपरामर्श इत्याह—तद्भेदा इति ॥ तद्भेदग्रहणं च तदवान्तरभेदानामप्युपलक्षणार्थं महाविषयत्वाभिधानसामर्थ्यादवगन्तव्यमित्याशयेनाह— तत्रापीति ॥ तद्भेदविषयेऽपि । भवन्तीति शेषः । ते च द्वितीयोद्घोते वक्ष्यन्त इति भावः । महच्छब्दोऽत्र कुत्कार्यवृत्तिः, विषयशब्दस्तु लक्ष्यविषय इत्याह—अशेषेति ॥ प्रसिद्धानलंकारप्रतिपादनेनेत्येव वक्तव्ये किमर्थं विशेषग्रहणं मात्रग्रहणं चेत्याशङ्क्य यथोक्तध्वनिस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनहेतुविवक्षया तदर्थवत्त्वमाह—विशेषेति ॥ विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः, तेन अलंकारस्य व्यावृत्तस्वरूपत्वान्न व्यापकतया अनुवृत्त- ध्वनितुल्यत्वमित्यर्थः । मात्रशब्दो लेशवाचकः, तेन च अङ्गित्वाभावसूचनमुखेन अङ्गिभूतध्वनिव्यतिरेको दर्शित इत्याह—मात्रशब्देनेति ॥ आहृत्यनुपङ्गः । तद्भावित- चेतसामित्यनेन काष्ठप्राप्तसहृदयभावानां ग्रहणमित्याह—तत्रेति ॥ भावितमिति भूधातो- र्णिजन्तान्निष्ठायां रूपम् । अत एव व्याचष्टे—प्रणिहितमिति ॥ प्रकर्षेण विषयान्तरस्यः प्रसादस्य निहितं निवेशितम् ; वाशब्दः समुच्चये, न विकल्पे ॥ तेनेति ॥ ध्वनिना ।

१. क. ख. 'अङ्गित्वभावं'
२. क. ख. 'न ध्वनं भवतीत्यन्वयः'
अधिकः ।

२. क. ख. ग. 'न'
४. ग. 'वा' नारित ।
५. क. ख. ग. 'रूपेण'

ध्वन्यालोकः

त्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्युक्ताः । अस्ति ध्वनिः ॥

स चासावविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन ।

लोचनम् ^{मिथ्या चेतो} ^{तत्त्व} ^{प्रतिज्ञा}

भावितमधिवासितम्, अत एव मुकुलितलोचनत्वादिविकारकारणं चेतो येषाम् ।
अभाववादिन इति ॥ अवान्तरप्रकारत्रयभिर्नो अपीत्यर्थः । तेषां प्रत्युक्तौ फलमाह—
अस्तीति ॥

उदाहरणपृष्ठे भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहरं च भवतोत्पत्तिप्रायेणोदाहरण-
दानावकाशार्थं भाक्तत्वालैक्षणीयत्वे प्रथमं परिहरणयोग्ये अप्यप्रतिसमाधाय भविष्य-
दुद्घोतर्गतानुवादानुसारेण वृत्तिहृदेव प्रभेदनिरूपणं करोति—स चेति ॥ पञ्चधापि

कौमुदी

चमत्कारस्वरूपेणेति भावनोत्पत्तौ हेतुः ; चमत्कार एव स्वमसाधारणं रूपम्, चमत्कार-
सारेणेत्यर्थः । भावना च संस्कारापरपर्यायमधिवासनम् ; तदवधारणे हेतुं विवक्षन्माह
—अत एवेति ॥ सहृदयहृदयसागरसमुच्चलनशरद्राकारोहिणीसहचरसम्राजचारिधुरंधरेषु
सुकविनिबन्धनेषु खलु श्रूयमाणेषु तदर्थासारसुधारसात्वादमुकुलितलोचनः स्वपरसंवेदन-
पराङ्मुखहृदयो भवति सहृदयवर्ग इति तावदवगतमेवेतत् ; तेन तदीयविकार-
परम्पराविलोकनैकप्रमाणावसेयो ध्वनिचमत्काराधिवासलाभ इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य
पूर्वं प्रकारत्रयेऽपि कृतत्वात् तत्सर्वसंग्राहकोऽत्राभाववादिशब्दो ग्राह्य इत्याह—
अवान्तरेति ॥ अभाववादनिरासात् अस्तित्वे सिद्धे किमर्थं तदप्रतिज्ञा ! प्रतिज्ञातोपपादनं
चावश्यकम्, तदभावाच्च न तदप्रतिज्ञोपपत्तिरित्याशङ्क्य परमतनिरासस्य तत्त्वनिर्णयफलत्व-
कथनद्वारेण शास्त्ररूपत्वमस्य ग्रन्थस्य दर्शयितुं फलकथनमिदमित्याह—तेषामिति ॥

ननु क्रमप्राप्तं भाक्तवादनिराकरणमलक्षणीयत्वपक्षप्रतिक्षेपं च समुल्लस्य ध्वनिप्रभेद-
तदुदाहरणप्रदर्शनं घृत्तिकृतोऽसंगतमिव प्रतिभातीत्याशङ्क्य तच्छङ्कानुवादेन तदुल्लसने
कारणमाह—उदाहरणपृष्ठ इति ॥ प्रदर्शिते उदाहरणे तत्र ध्वननव्यापारसहकारि-

१. क. ख. 'तथैवान्ये... आविष्कर-
णीयम्' नास्ति ।

२. क. ख. 'चेतो येषां' अधिकः ।

३. क. ख. ग. 'इति' अधिकः ।

४. क. ख. 'अत्रः'

५. क. ख. ग. 'भाक्तत्वाल्ल-
क्षणीयत्वे'

६. क. ख. 'उद्घोतानु'

७. 'उद्घोते गतानु'

लोचनम्

ध्वनिशब्दार्थे येन यत्र यतो यस्मै यस्य चेति बहुव्रीह्यर्थाश्रयेण यथोचितं सामानाधिकरण्यं

कौमुदी

भूताया ध्वननव्यापाराविनाभूताया लक्षणायाः समुन्मेपात् भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्का
सुसंपादा, इतरथा ध्वनिसान्निव्याप्रतिपत्तेस्तदेकरूपत्वाशङ्काया अनवसरदुःस्थत्वात् ;
तत्परिहारश्च परस्परभेदापादकस्वरूपभेदादेः स्पष्टावभासत्वात् तदनन्तरं सुकर इति
प्रथमप्राप्तमाक्तवादादिपरिहारावधीरणया प्रभेदनिरूपणप्रस्तावोऽयं युक्त इत्यर्थः । इत्यभि-
प्रायेण अप्रतिसमाधाय प्रभेदनिरूपणं करोतीत्यन्वयो वक्तव्यः । तर्हि उदाहरणमेव
दीयताम्, किमिति प्रभेदनिरूपणं कृतमित्यत उक्तम्—उदाहरणावकाशदानार्थ-
मिति ॥ ननु कारिकाकृतानुक्तत्वात् वृत्तिकृतस्तन्निरूपणमयुक्तम् । न चानुक्तत्वेऽप्यभि-
संहितत्वात् तदुक्तिर्युक्ता, तदभिसन्धिसद्भावे प्रमाणामादित्याशङ्क्योक्तम्—भविष्य-
दिति ॥ “अविवक्षितवाच्यो यः” इति द्वितीयोद्घोतप्रमुखे यच्छब्देन प्रभेदानुवाद-
दर्शनादनुक्तस्य अनभिसंहितस्य वा अनुवादायोगात् इहैवोक्तप्राप्यं गम्यते ; न च
तदापाततोऽवभाति ; ततश्च प्रत्युत अनुवादोऽप्यनुपपन्न इति केषांचित् प्रतीतिर्भवति ;
तन्निरासार्थमिहैव कारिकाकारस्थाने स्थित्वा स्वयमेव तन्निरूपणं करोतीत्यर्थः ।
एवं यत्नकारणे हेतुतयोक्तम्—वृत्तिकृदिति ॥ ननु ध्वनेर्विशेषणमेतत् अविवक्षितवाच्यो
ध्वनिः, विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति च ; ध्वनिशब्दश्च पञ्चस्वर्थेषु पूर्व योजितः । तत्र
पञ्चस्वर्थेषु ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोः केन प्रकारेण
सामानाधिकरण्यं योजनीयमित्यपेक्षायागाह—पञ्चधापीति ॥ पञ्चधा व्यवस्थितेऽपि
ध्वनिशब्दार्थे वाचकादीनां पञ्चसंख्यानामर्थानामन्यपदार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्तदौचित्यानु-
सारेण सामानाधिकरण्यं ध्वनिशब्देन अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यशब्दयोर्मयि-
तव्यम् । तथा हि—यदा वाचकशब्दो ध्वनिः तदा अविवक्षितोऽप्रधानीकृतो
वाच्यो येन शब्देन, यत्र यस्मिन् शब्दे, यतः यस्माच्छब्दात्, यस्मै यदर्थत्वेन,
यस्य यत्संबन्धित्वेन वा स तथोक्त इति बहुव्रीहिः ; तत्र शब्द एव अन्यपदार्थः ;
एवं व्यङ्ग्यव्यापारकाव्यानामन्यपदार्थत्वं नेयम् । तथा विवक्षितोऽन्यपरश्च वाच्यो

यस्मै इति

१. ग. ‘शब्दार्थो’

२. क. ख. ग. ‘यत्र यतो यस्य’

घ. ‘यस्मै यतो यत्र यस्य चेति’

लोचनम्

सुयोजम् । वाच्येऽर्थे^१ तु ध्वनौ^२ वाच्यशब्देन स्वात्मौ । तेनाविवक्षितोऽप्रधानी-
कृतः स्वात्मा येनेत्यविवक्षितवाच्यो व्यञ्जकोऽर्थः ; एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि ।
यदि वा कर्मधारयेणोर्थपक्षे अविवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति, विवक्षितोऽन्यपरश्चासौ
वाच्यश्चेति । तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति ;
कदाचिर्दुपपद्यमान इति कृत्वा विवक्षित एव ; व्यङ्ग्यपर्यन्तां तु प्रतीतिं स्वसौ-

कौमुदी

येन यत्र यतः यस्मै यस्य वा स तथोक्त इत्यादि पूर्ववत् । तत्किमविशेषेण सर्वत्र
इयमेव सामानाधिकरण्यगमनिका ! हन्त ! वाच्यार्थो ध्वनिरिति पक्षे अविवक्षितो वाच्यो
येन वाच्येनेति न संगच्छेत, वाच्यान्तरानिरूपणादित्याशङ्क्याह—वाच्येऽर्थे त्विति ॥
स्वात्मेति ॥ उच्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे योजनामाह—तेनेति ॥ तथा सतीति
यावत् । वाच्यस्य विवक्षाप्रसक्त्यभावात् कथमविवक्षितत्वोक्तिरित्यतो व्याचष्टे—
अप्रधानीकृत इति ॥ स्वात्मेति—वाच्यरूपः ॥ येनेति—वाच्यार्थेन ॥ अर्थ इति—
वाच्यः ॥ एवमिति—विवक्षिता[तोऽ]न्यपरश्च वाच्यः स्वात्मा यस्मेति व्यञ्जको वाच्यार्थ उक्त
इत्यर्थः । नन्वविवक्षितत्वस्य अप्राधान्यत्वाभ्युपगमे सति विवक्षितत्वस्य प्राधान्यात्मकत्व-
मर्थसिद्धं स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये, तच्च विरुद्धम् ; एकस्यैव शब्दस्य अर्थद्वयपरत्वाङ्गी-
कारो वा स्यादित्यपरितोषात् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यदि वेति ॥ वाच्यार्थो ध्वनिरिति
पक्षे कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण वा योजनेति योजना । अयमेव च निःसङ्कटतया स्थितः
पक्षः । कथं पुनर्वाच्यस्य कुत्रचिदविवक्षितत्वम् ? न हि स्वरूपभेदप्रयुक्त एवायं विशेषः
शक्योपपादः, तस्य अनुपलम्भपराहन्त्वादित्यत्राह—तत्रार्थे इति ॥ वाच्यः । आदिशब्दा-
दनुपयोगित्वम् । ननु विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे वाच्यस्य विवक्षितत्वादेव तत्प्रतीतेः
स्वस्मिन्नेव विश्रान्तिलाभात् कथं व्यङ्ग्यप्रतीतिपर्यवसायितया अन्यपरत्वमुपपद्यतामित्यत
आह—व्यङ्ग्यपर्यन्तामिति ॥ प्रतीतिं स्वगोचरां व्यङ्ग्यपर्यन्तां व्यङ्ग्यार्थप्रतीति-

१. क. ख. 'अर्थे' नास्ति

२. घ. 'उत्पन्नेन'

३. ग. 'वक्ष्यते' अधिकः ।

४. क. ख. 'भूतः'

ग. 'कृतः.....'णार्थपक्षे अविवक्षि-

तश्चासावर्थश्चेति । विवक्षितान्यपरश्चासौ

वाच्यश्चेति । तत्रार्थः '

५. क. ख. 'धारयः । अत्र पक्षे'

६. क. ख. 'विवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति ।

तत्रार्थः '

७. क. ख. 'अनुपपाद्य'

८. क. ख. 'उपपाद्य इति'

९. क. ख. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

भान्यमहिंसा करोति । अत एवाप्येव प्राधान्येन व्यञ्जकः ; पूर्वत्र शब्दः । ननु च विवक्षितैश्वान्यपरत्वेति विरुद्धम् । अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात् को विरोधः ? सामान्येनेति ॥ वस्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोऽपि ध्वनिरुभाभ्यामेवान्यां

कीमुद्रा

विश्रान्तामेव करोतीति यावत् । स्वस्य यत् सौभाग्यं गुणानुपस्कारकृतं सौन्दर्यं तद्वलात् । उक्तमेव वाच्यार्थगतमविवक्षितत्वम्, विवक्षितत्वे सत्यन्यपरत्वं च विशेष-मुपजीव्य प्रभेदयोरुभयोर्यञ्जकत्वे शब्दार्थयोर्गुणप्रधानभावलक्षणं विशेषं वदन् प्रागुक्तं विशेषं ददयति—अत एवेति ॥ अत्र प्रकृते विवक्षितान्यपरवाच्ये ; पूर्वत्र विवक्षितान्य-परवाच्यापेक्षया पूर्वमुक्तेऽविवक्षितवाच्ये ॥ शब्द इति ॥ प्राधान्येन व्यञ्जक इत्यनुपपन्नः । उभयत्रोभयोः सहकारित्वं च पूर्वं द्विवचनव्याख्यानोक्तं न प्रस्मर्तव्यमिति भावः । ननु विवक्षा नाम वक्तुमिच्छा । सा च स्वव्याप्यस्य प्राधान्यं स्वव्याप्यविनाभूतं गमयन्ती स्वरूपमात्रविश्रान्ततामिष्यमाणस्य वस्तुनो नियमेन संपादयति । “इच्छाकर्मतयैव (व स्यात्) प्राधान्यं सर्ववस्तुगतम् (गम्)” इत्यभिगुक्तवचनात् ; अन्यपरत्वं च नाम नियमेनान्यमुखप्रेक्षितया वस्तुनोऽप्रधानभूतत्वेन अन्यशेषतयावस्थावित्वलक्षणम् ; तत् कथमेकोपाधयेककालमेकस्मिन्नेवानयोर्विरुद्धयोः समावेश इति चोदयति—ननु चेति ॥ उत्तरमाह—अन्यपरत्वेनैवेति ॥ न खलु विवक्षितत्वमात्रमन्यपरत्वोपमदर्कम्, किं तु प्रधानतया विवक्षितत्वम् ; इच्छाविषयत्वेन (त्वं न) तन्मात्ररूपतया प्राधान्यापादकम् ; किन्तु स्वोद्देशप्रवृत्तेच्छाविषयत्वमेव, साध्येच्छाविषयत्वेऽपि साधनस्य गुणभावोपलम्भात् । न च प्रधानतया विवक्षितत्वं वाच्यस्यात्र संभावनागोचरः, व्यङ्ग्यार्थप्रतीत्यर्थत्वेनैव वाच्यार्थस्यात्र वक्तुरिच्छया व्याप्यमानत्वादिति विवक्षितत्वान्यपरत्वयोर्विरोधः शक्याप-नोदन इत्यर्थः । सामान्यस्य क्रोडीकृतसकलविशेषरूपत्वादिह कतरविशेषोप-संग्रहामिप्रायेण सामान्येनेति निर्देश इत्यपेक्षायामाह—वस्त्वलंकारेति ॥ हिः प्रसिद्धौ ।

१. घ. ‘च’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘विवक्षा नान्य-
परत्वं चेति’

३. ग. ‘विवक्षितात्’

४. ग. ‘दि’ नास्ति ।

लोचनम्

संगृहीत इति भावः । ननु तन्नामपृष्ठे एतन्नामनिवेशनस्य किं फलम् । उच्यते—
अनेन हि नामद्वयेन ध्वननात्मनि व्यापारे पूर्वप्रसिद्धाभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापार-
त्रितयावगतार्थप्रतीतिः प्रतिपत्तृगतायाः प्रयोक्त्रभिप्रायरूपायाश्च विवक्षायाः सहकारित्व-

कौमुदी

वस्त्वादिभेदे त्रिविधो ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । तादृशत्रिभेदोऽपि ध्वनिराम्यामेव संगृहीत इति
दर्शयितुं सामान्येनेति निर्देश इत्यर्थः । इह वृत्तौ प्रथमं ध्वनिरिति सामान्यं नाम विहि-
तम् ; अनन्तरम् अविवक्षितवाच्य इति विवक्षितान्यपरवाच्य इति विशेषणामनी विहिते ;
तत्रानन्तर्यकरणाभिप्रायं प्रकटयितुं प्रश्नमुद्घाटयति—नन्विति ॥ तन्नामपृष्ठ इति ॥ तस्य
ध्वनिरिति नाम्नोऽनन्तरम् ॥ एतन्नामेति ॥ एतयोरविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्य-
नाम्नोः । अस्यार्थः—यद्युदाहरणावकशदानार्थतया प्रभेदमात्रमिह प्रतिपिपादयितं तदा
तत्प्रदर्शनमात्रं वृत्तिकृता कर्तव्यम् ; न तु तदभ्यधिकं किञ्चित् । इह तु सामान्येन
तस्य ध्वनिरिति नाम प्रथमं विधाय “स च” इति विशेषणामद्वयं प्रभेदाश्रयतया तदनन्तरं
प्रदर्शितम् ; तदत्राधिक्यत्वावलम्बने कोऽभिप्राय इति । अत्रोत्तरमभिप्रायप्रदर्शनमुत्तेनाह—
उच्यते इति ॥ ध्वननव्यापारसम्बन्धो हि पञ्चानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे निबन्धनमित्युक्तम् ।
तादृशि च ध्वननव्यापारे शब्दार्थोभयकर्तृके प्रतिपत्तृगतार्थप्रतिपत्तिः प्रयोक्तृगता च
विवक्षा सहकारिपदधीमधिशयाते तावत् अन्तरेण ते द्वे अपि व्यञ्जनव्यापारस्य
अनुत्थानादिलेतदप्युक्तमेव । अतश्च ध्वनिस्वरूपाविर्भावपरिपन्थिधुरं वराभाववादापवादेन
यत् ध्वनिस्वरूपं सत्तामुपनीतम् ‘अस्ति ध्वनिः’ इति, तदावच्छेदसहकारिकारणसाकल्य-
संपत्तिर्न प्रदर्श्यते तावत् असदेव वा किं न स्यात्, अकिञ्चित्कारत्वादिति तत्प्रति-
पिपादयिषया एष ध्वनिनामविधानानन्तरमेव नामद्वयविनिवेशनयत्न आस्थितो
वृत्तिकृता, न प्रभेदप्रदर्शनमात्रपरतयैव तत्प्रवृत्तिः ; तत्राभ्यविवक्षितवाच्यनामसामर्थ्यात्
प्राक्तनव्यापारत्रयजन्यार्थप्रतीतिः व्यञ्जनव्यापारार्थकृतया तत्सहकारिणीति प्रदर्शितं भवति ;
वाचाविवक्षितत्वेन अस्य लक्षणामूलत्वप्रतीतिस्तत एव ततः प्राक्तनव्यापारद्वयमूलत्वस्य
अर्थलब्धत्वात् । विवक्षितान्यपरवाच्यनाम्ना प्रयोक्तृगताया विवक्षायाः सहकारित्वं दर्शितम् ;
अन्यपरत्वेन विवक्षा व्यञ्जकत्वनिबन्धनं यतः । अतो ध्वनिनामसिद्धये यत् [मेव यत्] ध्वनिस्व-
रूपं तस्य सहकारिकारणकलापप्रदर्शनेन तत्स्वरूपस्फुटप्रतिपत्तिर्नामद्वयविनिवेशनप्रयोजन-
मित्यर्थः । किं सुवर्णे पुष्पत्वरूपणम्, आहोस्वित् सुवर्णस्य पुष्पसारूप्यमिति

ध्वन्यालोकः

तत्रायस्योदाहरणम्—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

लोचनम्

मुक्तमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामभ्यामेव प्रोज्झितम् ॥ सुवर्णपुष्पामिति ॥ सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा । एतच्च बोध्यमेवासंभवात्स्वार्थमिति कृत्वाविवक्षितवैच्यम् । तत एव पदार्थमभिधायोन्वयं च तात्पर्यशक्त्यावगममर्थैव बाधकवशेन तगर्पहस्य सादृश्यात् सुलभ-
समृद्धिसंसारभाजनतां लक्षयति । तल्लक्षणाप्रयोजनं” शूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्य-
मशब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सन्नायिकाकुचकलशयुगलमिव महार्घतामुपर्यङ्मन्यत इति

कौमुदी

संज्ञयापनुत्तर्यमाह—सुवर्णानीति ॥ इहोदाहरणे लक्षणं योजयति—एतच्चेति ॥ वाच्यस्य अविवक्षितत्वे हेतुः—वाक्यमेवेति ॥ न पदमात्रमित्येवकारार्थः । अविवक्षितत्वमिहार्थ-
स्यानुपपन्नानन्वयनिमित्तमित्युक्तम्—असंभवत्स्वार्थमिति ॥ यदुक्तं प्रतिपत्तगता
प्राक्प्रवृत्तव्यापारत्रयावगतार्थप्रतीतिर्ध्वननव्यापारे सहकारिणी अविवक्षितवाच्ये ध्वनाविति
तदस्मिन्नुदाहरणे घटयति—तत एवेति ॥ अर्थस्य अनुपपन्नत्वादेवेत्यर्थः । क्रमेण
अभिधातात्पर्यशक्त्योः पदार्थान्वयावगमं प्रति हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ अवगममर्थैवेति ॥
अवगमनसमनन्तरमेवेत्यर्थः । तमित्यन्वयः । अपहस्तनं बाधनम् ॥ सादृश्यादिति ॥
लक्षणानिमित्तमुक्तम् । इत्थं प्राक्तनव्यापारत्रयजन्यार्थप्रतीतिं सहकारिभूतामुद्भाव्य तदु-
त्थापितं न्यग्भावितावाचीनव्यापारतद्योदुरकन्धरीभूतं व्यञ्जनव्यापारमाह—तल्लक्षणेति ॥
व्यापारस्य प्राधान्यं विषयप्राधान्यकृतमित्यतस्तदाह—महार्घतामुपनय[पय]दिति ॥ महार्घ-
तावाप्ती हेतुः गोप्यमानत्वम् ; तत्र हेतुः अशब्दवाच्यत्वम् ; अत्र सर्वलोकस्वसंविदितं

उपलोचनम्

सुवर्णपुष्पामित्यादि—महाभारते उद्योगपुर्वान्तर्गतविदुरप्रजागरपर्वणि, ३५ अध्याये,
७४, पश्यतेतत् । “सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा” इति लोचनम् । अत्र “चिन्वन्ति प्रत्यहं

१. क. ख. ‘प्रोज्झितम्’
२. ग. ‘वाक्यमेवेतिमन्त्रम्’
३. ग. ‘वाच्यम्’
४. ड. ‘अत एव’
५. ग. ‘वेदान्तम्’

६. क. ख. ‘वक्षेनोपहृतम्’
७. ग. घ. च. ‘तमपहृतम्’
८. क. ख. ‘प्रयोजक’
९. क. ख. ग. ‘उपनयश्चान्यत्’

ध्वन्यालोकः

द्वितीयस्यापि—

“शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुकशावकः ॥”

लोचनम्

शब्दोऽत्र प्रधानतया व्यञ्जकः, अर्थस्तु तत्सहकारितयेति चत्वारोऽत्र व्यापाराः ॥
शिखरिणीति ॥ न हि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयोऽपि श्रीपर्वतप्रभृतयः इमां सिद्धिं विदधुः ।
दिव्यकल्पसहस्रादिश्चात्र परिमितः कालः । न चैवंविधोत्तमफलत्वेन पञ्चाग्निप्रभृत्यपि
तपः श्रुतम् । त्वेति भिन्नं पदम्—समासेन विगलिततया सा न प्रतीयताम्—तव

कौमुदी

दृष्टान्तमाह—नायिकेति ॥ यदुक्तं प्राग्विवक्षितवाच्ये शब्दः प्राधान्येन व्यञ्जकः, अर्थस्तु
तत्सहकारीति तदुदाहरणेऽस्मिन्नेव योजयति—इति शब्द इति ॥ चत्वारोऽत्रेति ॥
अविवक्षितवाच्ये प्रभेदे । न एवमन्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयप्रभेदोदाहरणे ध्वनिं दर्शयति—न
हीत्यादिना ॥ इमामिति ॥ तरुण्यधरपाटलिमलामसुमगम्मावुकविम्बफलदशनात्मिकाम् ॥
अत्रेति । ईदृशाः सिद्धेः प्राप्तौ । एवंविधं यथोक्तविम्बफलदशनात्मकं यदुत्तमं फलं
तत्साधनत्वेन । ननु तथेति युष्मदर्थस्याधरविशेषणतया विवक्षितत्वात् तवाधरपाटल-
मिति व्यस्तपदनिर्देशोऽनुपपन्नः ‘नोपसर्जनं पदं पदान्तरेण संव्यते’ इति न्यायात् ;
‘ऋद्धस्य राजपुरुषः’ इत्यादाविव विशेषणविशेष्यभावसंबन्धासंभवप्रसङ्गादिति शक्ति-
तिरस्कृतमपि कवेरव्युत्पत्तिदोषमापाततोऽवमासमानमपाकुर्वन् विपक्षे दोषप्रदर्शनपूर्वकं
विवक्षितार्थव्यञ्जनानुकूलमभिप्रायं दर्शयति—तथेति भिन्नमिति ॥ यदि हि ‘त्वदधरा-
रुणमम्बुरुहाक्षि यत्’ इति वा अन्यथा वा दृष्ट्या निर्देशः क्रियते, तदा समाससामर्थ्यात्

उपलोचनम्

गृहीतसारां कुर्वते” इति अर्थं वर्णयन्ति काव्यानुशासनकाराः । वयं तु ब्रूमः—चिनोतिर्द्विकर्मकः ;
सुवर्णपुष्पामिति प्रधानकर्म ; पृथिवीमिति गुणकर्म ; सुवर्णपुष्पेति औत्प्रेक्षिकी काञ्चनलता
व्यपदिशति ; अयं चौत्प्रेक्षिको व्यपदेशः “पगोडा द्री” (pagoda tree) इत्यादिप्राभात्यभाषा-
व्यपदेशानुसृतः । न च “पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल-” इत्याद्यनुशासने आप्रति, कुतोऽत्र लतापरत्वे
न दीपिति शङ्क्यम् ; अप्रसिद्धगगनकुसुमायमानलतापरत्वे जातिवाचित्वाभावादिति ।
एवमेव “सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा” इति वदता लोचनकाराणामाशयः ॥

१. क. ए. ‘तु’ नास्ति ।
२. क. ख. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।
३. ग. ‘निर्विघ्नकम्’
४. क. ख. ‘पर्वतादयः’
५. ग. ‘इत्थ’
६. क. ख. ग. ‘किमभिधानमिति’
अधिकः ।

७. ग. ‘फलजनकत्वेन’
८. ख. ‘न वेति’
९. क. ख. ‘प्रतीयते’
१०. घ. ‘सा न प्रतीयताम्’ नास्ति ।
११. ‘मानं न प्रतीयत’
१२. ‘सा मा न प्रतीयताम्’

लोचनम्

दशतीत्यभिप्रायेण । तेन यदाहुः—‘वृत्तानुरोधात्त्वदधरपाठलमिति न कृतम्’ इति, तदसदेव ॥ दशतीति ॥ आस्वादयति अविच्छिन्नप्रबन्धतया, न त्वौदरिकवत्परं मुक्ते; अपि तु रसज्ञोऽनेति तत्प्राप्तिवदेवं रसज्ञताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति ॥ शुकशाबक इति ॥ तारुण्यादुचितकाले लामोऽपि^१ तपसैवेति^२ । अनुरागिणश्च प्रच्छन्नस्वाभिप्रायख्यापन-

कौमुदी

युष्मदर्थो विगलिततया अप्रधानतया प्रतीयेत, दशनक्रियाकर्मकारकविशेषणतयोप-
सर्जनीभावात् ; ततश्च प्रतिपिपादयिपितार्थविशेषप्रतिपत्तिरखण्डितैव नोत्पद्येत ; किं-
तर्हि ? एतदधरपाठलिमलाभसुभगंभावुकबिम्बफलं तव दशति, त्वाऽसंबन्धितया दशति ।
त्वामेव प्रधानतयोद्दिश्य दशतीति दशनक्रियया प्रधानतया संबन्धितां युष्मदर्थ-
स्याभिप्रेत्य तवेति व्यस्ततया निर्दिष्टमित्यर्थः । उक्तोपजीवनेनापातप्रतीयमानार्थ-
शय्याप्राहिणः कस्यचिद्वाख्यातुः समाधानमनूद्य दूषयति—तेन यदिति ॥
अविच्छिन्नेति ॥ आस्वादानाधिकतया धर्मिणो द्रव्यरूपस्यानवशेषेणोपयोगे सति हि
प्रबन्धविच्छेदो भवेत् ; इह तु नैवम् ; यथापूर्वमेव द्रव्यस्वरूपोपादाने सति
तदीयरसास्वादमेव सान्तत्येनासौ करोति ॥ औदरिकवदिति ॥ स खलु रसास्वाद-
वार्तानभिज्ञः केवलमुदरपरिपूर्णपरतया निरवशेषमेव भोज्यद्रव्यं यथाकथञ्चित् मुक्ते ॥
अनेति ॥ रसास्वादकर्मणि ॥ तत्प्राप्तिः ॥ तत्तादृशमहार्धबिम्बफलप्राप्तिः । बिम्बफलं दशति
इत्युभयमपि तपःफलत्वाद्येनेत्यनेन संबध्यत इति भावः । उचिते काले बिम्बफलतदा-
स्वादलामः ; उचितकालस्य वा लामः उचितकाललामः ॥ अनुरागिण इति ॥ प्रच्छन्नो यः
स्वाभिप्रायोऽधरास्वादलिप्सात्मकः, तस्य ख्यापनार्थं यद्वैदग्ध्येनौचित्यापरित्यागेन चाटु-
विरचनम्, स्वाभिप्रायं ख्यापयतीति स्वाभिप्रायख्यापनं वा यद्वैदग्ध्येन चाटुविरचनं तदात्मकं
विभावस्य निजरस्यालम्बनभूतस्य तरुणीलक्षणस्योद्दीपनं स्वाभिप्रायानुगुणतया स्वरिमन्नेव
रत्युत्साहमजनरूपं यद्वस्तु तदिह श्लोके व्यङ्ग्यमित्यर्थः । अथ पूर्वोदाहरणादस्य

१. क. ख. ‘यत्केचिदाहुः’

२. ग. ‘दशतीति’ नारित ।

३. क. ख. ग. ‘अनविच्छिन्न’

४. घ. ‘प्राप्तिवदरस’

च. ‘प्राप्तिरेव रस’

५. ग. ‘लोभोऽपि’

६. क. ख. ‘फलम्’ अधिकः ।

७. क. ख. घ. च. ‘तपस
येति’

लोचनम्

वैदग्ध्यचाटुविरचनात्मकविभावोद्दीपनं व्यङ्ग्यम् । अत्र च त्रय एव व्यापाराः—
अभिधा तात्पर्यं ध्वननं चेति ; मुख्यार्थवाधादिविरहे मध्यमकक्षयाया लक्षणायास्तृतीयाया
अभावोक्तौ । यदि वाकस्मिकविशिष्टप्रश्नार्थानुपपत्तेर्मुख्यार्थवाधायां सादृश्याल्लक्षणा भवतु
मध्ये ; तस्यास्तु तत् प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव ; तत्तुर्थकक्षयानिवेशि । केवलं

कौमुदी

विशेषमाह—अत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे । लक्षणाया अभावे हेतुमाह—
मुख्यार्थेति ॥ आदिशब्दान्निमित्तप्रयोजने । मुख्यार्थवाधादिविरहे सति, तद्विरहाद्वेतोरिति
यावत् । मध्यमकक्षयायाः तात्पर्यशक्तिविषयभूतान्वयरूपार्थकक्षयायाम् ॥ अभावादिति ॥
अनुत्थानादित्यर्थः । इत्यभापाततो निरूपणे व्यापारत्रयमात्रवत्तया विशेषमुक्त्वा निष्कर्ष-
दशायामपि विशेषमाह—यदि वेति ॥ शुक्रशास्त्रकृतपञ्चरणदेशादिविशिष्टो यः प्रश्न-
रूपोऽर्थः तदनुपपत्तावाकस्मिकत्वं हेतुः ; अनुपपत्तिश्च मुख्यार्थवाधायाम् ॥ सादृश्यादिति ॥
शुक्रकर्तृकविश्वफलदशनेनाधरास्वादस्य साम्यं लक्षणानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्यङ्ग्यामिमतस्य प्रयोजनस्य लक्षणाकक्षयायामेवान्तर्भावान्न तदतिरिक्तव्यञ्जनव्यापार-
सिद्धिरित्याशङ्क्य प्रयोजनविषये व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपेत्यत्वमैवमित्याह—तस्या-
स्त्विति ॥ तदिति ॥ प्रच्छन्नेत्यादिना प्रागुक्तम् । लक्षणायां खलु तदेव प्रयोजनम् ;
तच्च ध्वननव्यापारमयमेव तथात्वेनावस्थितमेव सत् बलात् कक्षयान्तरावगाहोवेत्यनि-
च्छन्नाप्यभ्युपेयम् ; तत्रापि लक्षणाव्यापारान्तराभ्युपगमेऽनवस्थातादवस्थस्य दर्शितत्वादिति
व्यञ्जनव्यापारगोचरः तुरीयकक्षयानिवेशर्थोऽभ्युपेय इत्यर्थः । तत् किमविशेष एव पूर्वोत्तरो-
दाहरणयोः सर्वथैवेति नेति किञ्चिद्विशेषमाह—केवलमिति ॥ प्रधानमित्यनेनाभिधातात्पर्य-
शक्त्योरपि लेशतः सहकारित्वं न विघटत इति दर्शितम् । यद्यपि लक्षणाव्यापारस्य
ध्वननव्यापारोत्थापने सहकारिधुरीणत्वम्, अत एव ह्यविवक्षितवाच्यस्य लक्षणामूलत्वं तत्र
तत्रोद्गुह्यते, तथाप्यभिधातात्पर्यशक्त्युपजीविताल्लक्षणाप्रवृत्तेस्तयोरपि लक्षणाद्वारा सहकारि-

१. क. ख. ग. 'वैदग्ध्य' नास्ति ।

२. क. ख. ग. 'उन्मीलनम्'

३. क. ख. 'मुख्यार्थवाधायामावे'

ग. 'मुख्यादाधाविरहे'

४. ग. 'भावाद्'

५. ग. च. 'मुख्यवाधायाम्'

६. क. ख. 'तु' नास्ति ।

७. क. ख. ग. 'तद्' नास्ति ।

८. क. ख. 'न केवलम्'

लोचनम्

पूर्वत्र लक्षणैव प्रधानं ध्वननव्यापारे सहकारि ; इह त्वभिधातात्पर्यशक्ती, वाक्यार्थसौन्दर्यादेव व्यङ्ग्यप्रतिपत्तेः ; केवलं लेशेन लक्षणाव्यापारोपयोगोऽप्यस्तीत्युक्तम् , असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये तु लक्षणासंमुत्पन्नमपि नास्ति , असंलक्ष्यत्वादेव क्रमस्येति वक्ष्यामः ; तेन द्वितीयेऽपि भेदे चत्वार एव व्यापाराः ।

कौमुदी

पदवीनिवेशो न दण्डवारितः । न हि यद्वाच्यमन्तरेण यद्वाचासंभवः तत्र तस्य हेतुत्वं लेशतोऽपि नेति वक्तुं शक्यम् । प्राधान्याप्राधान्यकृतस्तु विशेषो वस्तुगत्वोपनीयमानो न [न न] शक्यावबोध इति भावः ॥ अभिधातात्पर्यशक्ती इति ॥ प्रधानं सहकारी-त्यनुपपद्यते, तत्र कारणमाह—वाक्यार्थेति ॥ उक्तं हि पुरस्तात् “व्यङ्ग्यपर्यन्तां तु प्रतीतिं स्वसौभाग्यमहिम्ना करोति” इति । नन्वेवमकिञ्चित्करत्वाल्लक्षणायाश्च एव व्यापारा इत्यायातम् ; विद्यमानाया अप्यस्या अकिञ्चित्करत्वादविद्यमानकल्पत्वादित्याशङ्क्य अकिञ्चित्करत्वमसिद्ध्यति—केवलमिति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमेव “तस्यास्तु तद्व्ययोजनम्” इत्यादिना लक्षणायाः स्वसामग्र्यन्तःपातिप्रयोजनविषयव्यापारान्तरोत्थापकत्वस्य दर्शितत्वादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सर्वत्रैव विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे लक्षणा अस्त्येव इति नेत्याह—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये त्विति ॥ तत्र हि विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते । अत एव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनामधेयत्वमस्य ; तदसंलक्षणे च मुख्यार्थबाधादिस्फुरणशरणाया लक्षणायाः समुत्पन्नोऽपि दूरनिरस्तावसर इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति ॥ समनन्तरमेव भाक्तवादभङ्गनपर्वणीत्यर्थः । “यदि वा” इति प्रस्तुतपक्षान्तरमुपसंहरति—तेनेति ॥ एवमशब्दोऽप्यर्थः । यदुक्तम् “उदाहरणपृष्ठ एव भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहरं च भवति” इति तदिदानीं प्रतिसन्दधान उदाहरणद्वयानन्तरमेव यद्भाक्तवादस्यानुभाषणपूर्वकमपाकरणं तस्यैव द्वितीयोदाहरणेऽपि पूर्वत्रैव व्यापारचतुष्टयवत्येनाविशिष्टत्वमे[त्वादे]-कत्वं दर्शयन् लाघविकनयैक्यैव वचनव्यवस्था भाक्तवादनिराकरणप्रकरणमवतारयति—अत एवेति ॥ यस्मात् द्वितीयेऽपि प्रभेदे चत्वारो व्यापारास्तत एव हेतोरित्यर्थः ॥

१. क. ख. ‘व्यापार’

२. ग. ‘व्यापारयोगो’

३. घ. ‘लक्ष्ययोग्ये’

४. ग. ‘अस्तु लक्ष्यत्वादेव’

लोचनम्

अत एवोभयोदाहरणपृष्ठ एव “भाक्तमाहुः” इत्यनुभाष्यं दूषयति ।
अयं भावः—भक्तेर्ध्वनिश्चेति किं पर्यायवत्ताद्रूप्यम्, अथ पृथिवीत्वमिव
पृथिव्या अन्यतो व्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तगृहस्य

कौमुदी

तत्र हि भक्तेरभावे तदानन्तर्यनियमो भक्तेर्ध्वनित्वशङ्कात्परिहारयोरक्षिष्ट एव स्या-
दित्यर्थः । इह कारिकावृत्त्योर्ध्वनेर्भक्त्यैकत्वपक्षं भक्तेर्ध्वनिलक्षणत्वपक्षं च प्रतिक्षिप्य
भक्तेर्ध्वनिं प्रत्युपलक्षणत्वपक्षः कचिद्विषयेऽनुज्ञातः । तत्रामीपां पक्षाणां भाक्तवादपक्षोप-
क्षेपावसरेऽनुपपन्नस्तत्वात् कथमिहैव तन्निरास इत्याशङ्क्य ध्वनेर्भक्तत्वमुपयद्भिः प्रकार-
त्रयान्यतर[तम]प्रकारावर्याभ्युपगन्तव्यत्वापादनाभिप्रायेणायं प्रस्ताव इति दर्शयितुमाह—
अयं भाव इति ॥ पर्यायवदिति ॥ हस्तः कर इत्यादिपर्यायशब्दवाच्यार्थवदित्यर्थः ।
पर्यायशब्दो हि क्रमाभिधायकत्वार्थतया हस्तः पाणिरित्यादिशब्दमात्रे प्रसिद्धः । तदाहुः—

‘पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहताः ।

पर्यायत्वमतः सर्वपर्यायाणां प्रतिष्ठितम् ॥’ इति ।

तत्र तावत् स्वरूपमात्रं लक्षणं वेति द्वैधम् । लक्षणत्वेऽपि स्वरूपान्तर्भूतमेव स [वा] यदा-
कदाचित् संबन्धमात्रेण वा अन्यव्यावृत्तिप्रत्ययजनकमिति द्वैधम् । तदनुरोधेनात्र क्रमेण
त्रयो विकल्पाः । ताद्रूप्यं तादात्म्यमेकस्यलक्षणमिति यावत् । अन्येभ्यः सजातीयेभ्यो

१. क. ‘अनुभाष्य दूषयति—भक्त्या ख. ‘अनुभाष्य भक्त्येत्यादिना दूषयति
विभर्तीति ॥ अत्रोक्तप्रकार इति पञ्चस्यर्थेषु योज्यम् —अत्रोक्त...[यथा कमायुक्तम्]... इव देवदत्तस्य
—शब्दे, अर्थे, व्यापारे, व्यङ्ग्ये समुदाये च । ...निराकरोति—भक्त्या विभर्तीति ॥ तात्पर्येण
रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेरतावद्रूपमाह—वाच्येति ॥ विश्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशन
तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति धोतनमित्यर्थः ॥ उपचारमात्रमिति ॥’
यावत् । प्रकाशन धोतनमित्यर्थः । भक्तिश्च ध्वनि- ग. ‘अनुभाष्य दूषयति । अयं भावः—
श्चेति ताद्रूप्य लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि भक्ती... ..ति किं पर्यायवत्ताद्रूप्यमथ पृथिवीत्व-
मत दूषयति—किं पर्यायवत्ताद्रूप्य पृथिवीत्वमिव पृथिवी... ..अन्यतो व्यावर्तकधर्मरूपतया
पृथिव्या अन्यव्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत लक्षणम्—उत काक इव देवदत्तगृहस्य संबन्धमात्र-
काक इव देवदत्तगृहस्य सम्बन्धमात्रादुपलक्षणम् ।भेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—
तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—उपचारमात्र- वाच्येति ॥ तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया प्रयोजन-
मिति ॥’ रत्ने... ..रमात्रमिति । उपचा... ..’

ध्वन्यलोकः

यदप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिरिति तत् प्रतिसमाधीयते—

भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भक्त्या नैकत्वं विभर्ति, भिन्नरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाच्यवाचकान्यां तात्पर्येण प्रकाशनं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः । उपचारमात्रं तु भक्तिः ॥

लोचनम्

संभवमात्रादुपलक्षणम् ? तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—भक्त्या विभर्तीति ॥ उक्तप्रकार इति पक्षस्वर्थेऽपि योज्यम्—शब्दे, अर्थे, व्यापारे, व्यङ्ग्ये समुदाये च । रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—वाच्येति ॥ तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशनं द्योतनमित्यर्थः ॥ उपचारमात्रमिति ॥

कौमुदी

विजातीयेभ्यश्च व्यावर्तको यो धर्मः तद्रूपत्वेन भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणं भवति । तथा सत्यपि हि वक्तुं शक्येत भाक्ताद्यतिरिक्तो नास्ति ध्वनिरिति ॥ संभवमात्रादिति ॥ कदाचित् सत्त्वमात्रेणेत्यर्थः । उपशब्दः सामीप्यार्थः ; समीप एव वर्तमानः सन् न तु स्वरूपेऽन्तर्भावमनुभूय स्थितः सन् लक्षयतीत्युपलक्षणम् ॥ पञ्चस्त्विति ॥ शब्दार्थयोर्ध्वनतीति, व्यापारे ध्वननमिति, व्यङ्ग्ये ध्वन्यत इत्यादि । ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनस्य प्रयोजनं कारिकोक्तरूपभेदात्मकहेतुसिद्धिरित्याह—रूपभेदं दर्शयितुमिति ॥ तात्पर्यशब्देन नात्र द्वितीयकद्वयानिवेशिनो व्यापारस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—विश्रान्तिधामतयेति ॥ ननु प्रयोजनविषयो ध्वननव्यापार उक्तः, इह तु विश्रान्तिधामभूतस्यार्थस्य प्रकाशनमुच्यते । तत्र कोऽसौ विश्रान्तिधामभूतोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रतीतेः प्रयोजनपर्यन्तानुधावित्वनैयत्यात्तदेव विश्रान्तिस्थानं नान्यदित्याह—प्रयोजनत्वेनेति ॥ प्रकाशनशब्दस्य सामान्यवचनत्वात् विवक्षितविशेषपर्यवसायितामाह—द्योतनमिति ॥ उपचारशब्दोऽयं साधारण्येन गौणलक्षणावृत्त्योर्ग्राहक इत्याह ।

१. ग. 'नैकताम्'

४. क. ख. 'तु' नास्ति ।

२. क. ख. ग. 'अर्थम्'

५. क. 'व्यङ्ग्ये व्यापारे'

३. क. ख. 'व्यङ्ग्यप्राधान्ये' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

मां चैतत् ; स्याद्भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति । आह—

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥ १७ ॥

न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् ? अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च । तत्रातिव्याप्तिः

लोचनम्

उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणौ उपचरणमतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः । मात्रशब्देनेदमाह—यत्र लक्षणाव्यापारात्तृतीयोऽदन्यश्चतुर्थः प्रयोजनघोतनात्मा व्यापारो वस्तुस्थित्या संभवन्नप्यनुपयुज्यमानत्वेनानाद्रियमाणत्वादसत्कल्पः “यमर्थमधिकृत्य” इति हि प्रयोजनलक्षणम्—तत्रापि

कौमुदी

—गुणवृत्तिर्लक्षणेति ॥ कथमनयोस्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति तदाह—उपचरणमिति ॥ यस्मिन्नर्थे येन शब्देन व्यवहारः प्रसिद्धतमः तमतिलब्ध्यान्यस्मिन् समीपस्थे कथंचित्छब्दप्रवृत्तिद्वारको यो व्यवहारः स उपचारः गौणलक्षणिकयोरर्थयोरपि अवशिष्ट एवेति उपचारशब्देन तदुभयसंग्रहो युक्त इत्यर्थः । मात्रग्रहणं तर्हि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह—मात्रशब्देनेति ॥

यत्रेति ॥ “वदति बिसिनीपत्र-” इत्यादौ । वदतीत्यत्र तावत् मुख्यार्थानुपपत्तेः सादृश्यनिमित्ता, गमकत्वविषया लक्षणा स्थितैव । तत्र स्फुरिस्फुटतया सन्तापग्रहणलक्षणं प्रयोजनं तत्रास्ति तावद्गुणनव्यापारः यतो वस्तुस्थित्या मुख्यवृत्तिपरित्यागान्यथानुपपत्ति-लक्षणायासौ निश्चितसद्भावः ; न चासावुपयोगी चारुत्वविशेषाभावादिति सचेतसामान्तावुपेक्षणीयत्वात् सन्नप्यसत्कल्प एव भवति, न च प्रयोजनविषयत्वादेवाद्रियमाणत्वमवश्यंभावीति कथमसत्कल्पत्वमिति वाच्यम् ; यतो न मुख्यं प्रयोजनत्वमस्य तल्लक्षणाभावात् ; किन्तु फलत्वमात्ररूपममुख्यमेव । तच्च नोपयोगाय पर्याप्तमित्यनानाद्रियमाणत्वादसत्कल्पत्वमेवेत्यर्थः ॥ तत्रापि ॥ तादृशुदाहरणेऽपि ॥ लक्षणमिति ॥ लक्षणाव्यापार इत्यर्थः ॥ अयं भावः—यदि भक्तिः ध्वनिश्चेत्येकं तत्त्वं स्यात्, तर्ह्युदाहृते विषये ध्वनिसद्भावो वा लक्षणाया अभावो वा स्यात् ; न चैतदुभयमपि । तेन लक्षणात्मिकाया भक्तेः ध्वनिविवर्तस्वरूपत्वनिश्चया-

१. क. ख. घ. ङ. 'तत्रैतत्'

ग. 'माणत्वादसत्कल्पो'

२. ग. 'नेव'

घ. 'माणत्वादसत्कल्पे'

३. घ. 'लक्षणम्'

६. क. ख. ग. 'प्रवर्तते तदि'

४. घ. ङ. च. 'तृतीयदशमदन्यः'

घ. 'इति प्रथो'

५. क. ख. 'माणत्वात् सत्कल्पो'

ध्वन्यालोकः

ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः संभवात् । यत्र हि व्यञ्जकत्वकृतं महत् सौष्ठवं
लोचनम्

लक्षणास्तीति कथं ध्वननं लक्षणं चेत्येकं तत्त्वं स्यात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—अतिव्याप्ते-
रिति ॥ असाविति ध्वनिः । तयेति भक्त्या । ननु ध्वननमवश्यंभावीति कथं तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति
विषय इत्याह—महत् सौष्ठवमिति ॥ अत एव प्रयोजनस्यानादरणीयत्वाच्च व्यञ्जकत्वे न
किञ्चित् कृत्यमिति भावः । महद्ग्रहणेन गुणमात्रं तद्वदिति, यथोक्तम्—“समाधिरन्यधर्मस्य

कौमुदी

नैकत्वशङ्कावकाश इतीममर्थं दर्शयितुं मात्रग्रहणमिति । द्वितीयः पक्षो भक्तिर्व्यनेर्लक्षणमित्येवं-
रूपः ॥ अवश्यंभावीति ॥ लक्षणायामिति शेषः । अन्यथा त्रयसन्निध्याभावाल्लक्षणा-
प्रवृत्त्यसंभवापातात् इत्यर्थः । ननु तथापि व्यञ्जनव्यापारस्तावदस्ति प्रयोजनगोचरः ; तावतैव
चरितार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य न सद्भावमात्रं ध्वनिव्यवहारप्रयोजकम् किं तु चारुत्वातिशय-
शालित्वमेव, तच्चात्र नास्तीति न ध्वनिव्यवहारविषयत्वमित्याह—अत एवेति ॥ महत्तः
सौष्ठवस्याभावादेवेति । महद्ग्रहणेन किञ्चित् सौष्ठवं व्यञ्जकत्वमनुज्ञातमेव ; ध्वनिव्यवहार-
पर्याप्तता तु तस्य वार्यत इत्याह—गुणमात्रमिति ॥ तदिति ॥ तादृशं व्यञ्जकत्वम्
ईदृशस्य व्यवहारस्य गुणमात्ररूपत्वे संवादमाह—यथोक्तमिति ॥ काव्यन्यस्मिन्
वस्तुनीति शेषः । उदाहरणं यथा ममैव—

कन्दर्पोपनिषद्ग्रहस्यनिगदव्याख्याननैरन्तरं ।

निष्णाते दरदृष्टनीलकमलसर्पधूलिनी लोचने ।

निस्तन्द्रोदयमानशारदशशाङ्काभं मुखाभोरुहं

मुग्धाहया बहुवर्णितैरलमहो विश्वैकरम्यं वपुः ॥

अत्र हि निगदव्याख्याननिष्णातत्वादिको धर्मोऽन्यधर्मिनिष्ठोऽपि सन् अन्यधर्म-
त्वेनारोप्य व्यवहृत इति समाधिर्नामायं कश्चित् गुणः । किमर्थमुपचरितव्यवहार-

१. ग. 'क्ते च'

नादरणात्

२. ग. 'व्यङ्ग्यकृतम्'

घ. व. च. 'प्रयोजनस्यानादरणात्'

३. क. ख. ग. 'लक्षणा'

६. क. ख. ग. 'न कृत्यं किञ्चिदिति'

४. 'लक्षणा'

७. क. ख. 'न तद्वदिति'

५. क. ख. 'न त्रैतदिति'

८. प. 'समाधिरन्यधर्मस्य'

६. क. ख. 'प्रयोजनस्य प्रयोजना-

ध्वन्यालोकः

नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धयनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ।
यथा—

लोचनम्

काप्यारोपो' विवक्षितः" इति दर्शयति । ननु प्रयोजनामावे कथं तथा व्यवहार इत्याह—
प्रसिद्धयनुरोधेति ॥ परम्परया तथैव प्रयोगात् । वयं तु ब्रूमः—प्रसिद्धिर्या प्रयोजनस्या-

कौमुदी

प्रवृत्तेः प्रसिद्धयनुरोधनिबन्धनत्वं अन्ये प्रतिपादितमित्याशङ्क्य कविव्यवहारसामर्थ्यादेव
मुख्यप्रयोजनसत्त्वाङ्गीकार्यत्वशङ्कां तदन्यथोपपत्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुमित्याशयेनावतारयति—
ननु प्रयोजनामाव इति ॥ तद्व्यवहारः उपचरितशब्दवृत्त्या व्यवहारः । प्रकृष्टा सिद्धिः
प्रसिद्धिः ; सिद्धिश्च व्यवहारस्य प्रयोगमार्गाधिरोधः ; प्रकर्षस्तु तस्याविच्छिन्न-
पारम्पर्योक्तत्वमित्याह—परम्परयेति ॥ तथैवेति ॥ उपचरितशब्दवृत्त्या ॥
ननु परम्पराप्रयोगस्यापि प्रयोजनविशेषमूलव्यवस्थाभ्युपेयत्वादितरधान्धपरम्परात्वेना-
प्रामाण्यापत्तेरुक्तहेतुः प्रत्युत ध्वनित्वापादक एवेत्यपरितुष्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
वयं तु ब्रूम इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्रयोजनस्यैव प्रसिद्धिरुच्यते ; तस्य च प्रकर्षेण
प्रकटतया सिद्धिः प्रतीतिः प्रसिद्धिः ॥ ध्वन्यतिरिक्तस्फुटशब्दार्थव्यापारविषयत्वयोग्यतया
स्फुटतरावभासमानत्वलक्षणा ; तदनुरोधेनैव, तद्विपरीतध्वननव्यापारविषयत्वानर्हतां तदनु-
रोधेनैव, अयमेवंविधो व्यवहारः प्रवृत्त इत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रसिद्धिर्येति ॥

उपलोचनम्

“उपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धयनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते” इति मूलस्य
अन्धपरम्पराभ्युपगममिया प्रकारान्तरेण “वयं तु ब्रूमः” इत्यादिना विवरण लोचनकार-
णहृतम् । तत्र लोचनकाराणामयमाशयः—ध्वनिस्थले वादशी निगूढतावश्यपेक्षणीया तादृशी
न प्रकृतोदाहरणेषु लक्षणापृष्ठभानिनि प्रयोजनाशेः तादृशं च प्रयोजनं वाच्यमपि न परिम्लान-
मित्यादिकाव्यस्य चास्ता विहन्ति ; अतः ‘वदति त्रिसिनीपत्रशयनम्’ इति शब्द उपचरितवृत्तिः
गौणः इत्येव, न ध्वनिरिति, कवयः कविसहृदयाः, व्यवहरन्ति । ‘उपचरितशब्दवृत्त्या’
इत्यत्राभेदे तृतीया व्यवहारेऽन्वेति ।

वस्तुनस्तु तृतीयोद्घोते “प्रसिद्धयनुरोधाम्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्श-
नात्—यथोक्तं प्राक्” इति प्रकृतम् उपचरितशब्दवृत्त्येत्यादिकं परामृशता मूलकारणा-
मभिध्वनिर्नानुगृह्णातीदं लोचनकाराणां द्विष्ट विवरणमिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

लोचनम्

निगूढतेत्यर्थः ; उत्तानेनापि रूपेण तत्प्रयोजनं चैकासन्निगूढतां निधानवदपेक्षत इति भावः । वदतीत्युपचारेण हि स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः प्रयोजनं यद्यगूढं स्वशब्देनोच्यते किमचारुत्वं स्यात् ? गूढतया वर्णने वा किं चारुत्वमधिकं जातम् ? अनेनेवा-

कौमुदी

इह या प्रसिद्धिरुक्ता सा प्रयोजनसंबन्धिष्वेव, न तु प्रयोगसम्बन्धिनी ; सा च नामादि-
पारस्पर्यलक्षणा कित्वनिगूढतेति प्रयोजनस्य यत्प्रकटरूपत्वं तत्प्रसिद्धिशब्दस्यार्थ इति
योजना ॥

ननु ध्वनावपि प्रयोजनस्य स्फुटावसेयत्वादनगूढत्वं समानमिति तत्राप्युपचार-
मात्रत्वं तत्कृतं च गुणमात्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—उत्तानेनेति ॥ उत्तानशब्देन
स्फुटत्वं लक्ष्यते । तत् ध्वनौ प्रयोजनमुत्तानेन स्फुटावभासेन स्वरूपेण प्रकाशमानमपि
निगूढतां नितरां गूढतां स्फुटव्यवहारदशानाविर्भाविचारुत्वसंपादनीमपेक्षते । वदती-
त्यादौ तु नैवमित्यर्थः । कथं वदतीत्यादौ तदभावे गूढतया वर्णनादेव ध्वनाविव चम-
त्कारान्तरकारितया ध्वनिव्यवहारविषयत्वसंभवादित्याशङ्क्याह—वदतीति ॥ स्फुटीकरणं
विसिनीपत्रशयनकर्तृकं तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिः, न गूढतया वर्णनमात्रं तत्प्रयोजनम्,
किं तु स्वशब्दवाच्यावस्थानुद्भिन्नचारुत्वान्तरकारि गूढतया वर्णनमेव ; वदतीत्यादौ तु
गूढतया वा अगूढतया वा वर्णने क्रियमाणे चारुत्वोपपत्तिं प्रति विशेषस्य, कस्यचिदस्फुर-
णात् न ध्वनिव्यवहारः । सुवर्णपुष्पामित्यादौ तद्वैपरीत्यं, व्यक्तमेवेति तत्रैव ध्वनिव्यवहारो
विधातुमुचितः । नान्यत्रेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं वक्ष्यमाणकारिकया संवादयति—अनेनेति ॥
निगूढतां न ध्वनिवदपेक्षत इति वा पाठः । तत् प्रयोजनं वदतीत्यादौ स्वपदे निगूढतां
नापेक्षते ; यत् उत्तानेन रूपेणापि चैकासत् चमत्कारकारि भवति । एतदेवान्वय-

१. क. ख. 'निगूढतेत्यर्थः'

ग. 'अनिगूढतेत्यर्थः'

घ. 'प्रयोजनं यद्यगूढं स्वशब्देनोच्यते'

किं चारुगूढतेत्यर्थः'

२. ध. 'प्रयोजनं ... किमचारुत्वम्'

नास्ति ।

३. ग. 'च तां निगूढताम्'

४. क. ख. 'यथेति' अधिकम् ।

५. क. 'उपचारे हि'

च. 'उपचारेऽपि'

६. ग. 'यत्स्फुटम्'

७. ख. 'ज्येष्ठ'

८. क. ख. ग. 'वर्णनेन'

९. छ. 'जातम्'

ध्वन्यालोकः

“परिमलानं पीनस्तनजघनसङ्गादुमयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् ।

इद व्यस्तन्यासं श्लेषभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्गचाः सताप वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥”

तथा—

“चुम्बिजइ सअहुत्तं अवरुन्धिजइ सहस्सहुत्तम्मि ।

विरमिअ पुणो रमिजइ पिणं जणे णत्थि पुनरुत्तमं ॥”

तथा—

“कुविआओ पसन्नाओ ओरण्णमुहीओ विहसमाणाओ ।

अह गहिओ तह हिअअ हरन्ति उच्छिन्तमहिआओ ॥”

तथा—

“अंजाए पहारो णवलंआए दिण्णो”^१ पिण्ण थणवट्ठे”^२ ।

मिउओ वि दूँसहो विअ जाओ हिअए सवतीणम्”^३ ॥”

लोचनम्

शयेन वक्ष्यति—“यतं —उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्” इति । अवरुन्धिजइं आलिङ्गयते ।

१ ग घ ‘परिमलन	११ क ख ग ‘णवलंआए’ ^१
२ ग घ ‘प्रक्षिपिलभुजाक्षेपवलनैः’	१२ घ ‘दिणा’
३ ग ‘यथा’	१३ घ ‘पटठ’
घ ङ तथा नास्ति ।	१४ ङ ‘मउआ
४ ङ ‘मुम्बिजइ’	घ ‘मयावदूतद विअजामादमास
५ घ ‘अअहुत्त अवरुन्धिजइ’	पणिण’
ङ ‘स अमुत्त अवरुन्धिजइ मह	१५ च ‘दूसहधिनु’
सहत्त’	१६ च ‘सवत्ताण’
६ क स ग ‘विओ जणा’	१७ ङ ‘यत्’ नास्ति ।
७ घ ‘अ अहुत्त शतकृत्व’ अधिकम् ।	१८ क ख ग ‘विम्’ अधिकम् ।
ङ ‘सअहुत्त शतकृत्व’ अधिकम् ।	१९ घ ङ च ‘परिमलानम्’ इति
८ ग ‘यथा’	शक समस ‘चुम्बिजइ’ इति गथा
९ ग ‘यथा’	च समसा पठ्यते ।
१० घ ‘अज्जाइ येवहारो’	२० घ ‘जिज्जइ’

लोचनम्

पुनरुक्तमित्यनुपादेयता लक्ष्यते, उक्तार्थस्यासंभवात् । “कुपिताः प्रसन्ना अर्बुदितयदना विहंसन्त्यः । यथा गृहीतास्तया हृदयं हरन्ति स्वैरिण्यो महिलाः ॥” अत्र ग्रहणेनोपादेयता लक्ष्यते । हरणेन तत्परतन्त्रतापत्तिः ॥ तथा अजेति ॥ कनिष्ठभार्यायाः स्तनपृष्ठे

कौमुदी

व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति वदतीत्यादाविति ; अगूढतया स्वशब्देनाभिधाने सत्य-
चारुत्वाभावात्, गूढतया वर्णने च स्वशब्दवाच्यतावस्थाभ्यधिकचारुत्वानवमासनाच्च तत्र
निगूढतया वर्णनानपेक्षित्वं स्थितमेवेत्यर्थः । रत्नावल्यां केलीगृहगतस्य सुसंगतासंगत-
सागरिकानिगूढनिर्वर्ण्यमानतत्तादृशवृत्तान्तविशेषस्य चित्रफल्कावलोचनसमनन्तरं वसन्तक-
सन्दर्शितसरसतरशतदल[दल]कलितशयनीयविषयैषा वत्सराजस्योक्तिः परिम्ळानमिति ।
तत्पक्षपरिदृश्यमानभागद्वयवर्तिपरिम्ळानतारूपकार्यदर्शनसामर्थ्यात् पीनस्तनजघनसंगात्मको
हेतुः तद्वृत्तितहेतुकः कश्चिदिहोद्भूतः ; सङ्गः संघटनं पीनत्वेन ; म्लान्यतिशय-
भागद्वयवर्तितया स्तनजघनसङ्गः ; तद्वलदेव सन्तापासहनताहेतुकविवर्तनपीनः पुन्यम् ;
भागद्वयमध्यदेशगामिपौर्विकहरितवर्णत्वावस्थानहेतुतया मध्यमपरिमि[म]लनाभावः ; तनोः
कृशस्य मध्यस्य ; अन्तः मध्ये ; परिमि[म]लनं संश्लेषणम् ; परिमि[म]लनाप्राप्तौ मध्यस्य तनुत्वं
हेतुः ; अन्तरालदेशहरितत्वोक्त्या च परभागद्वयपरिम्ळान्याः स्तनजघनसंमर्दमात्रप्रयुक्तत्वं
द्रढिमानमानीतम् । न मयैतत् प्रयत्नेन प्रतिबोधनीयम्, स्वयमेवानन्यव्यपेक्षया विस्पष्टा-
लक्ष्यमित्यनेन यत्प्रत्यायितं तदेव प्रोज्जीवितम् । व्यस्तः वैविध्येन क्षिप्तो न्यासो विन्यासः
सन्निवेशोऽप्येति पूर्वस्माद्विस्पष्टो विशेषो निर्दिष्टः । तत एव तथाविधो हेतुः—श्लथभुजलता-
क्षेपवल्नैरिति । श्लथयोरवश्ययोः स्वाभाविकसौकुमार्यातिशयादधुनातनेन च पापल्या[वापल्या]-
तिशयेनातिकोमलनूतनलतासदृशभुजयोः ; श्लथतया वा ये क्षेपाः शब्द्याप्रान्तेषु
निपातनानि वलनानि विवर्तनानि च ; बहुवचनेन परां कोटिमाढौकमानस्य मदनदहनदाहस्य
क्षणे क्षणे नवनवतया समधिकदुःसहो विजृम्भाविशेषः । अत एव कृशाङ्ग्या इति

१. क. ख. ‘उपरुदित’
२. घ. ‘वि हसन्त्यः’
३. क. ख. ‘तत्’ नास्ति ।

४. घ. ङ. च. ‘अज्जोर’ इति
गाथा समग्रा पठ्यते ।

लोचनम्

नवलतया कान्तेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यसूचकं
तत्क्रीडासंविभागमप्राप्तानां हृदये दुःसहो जातः । मृदुकत्वादेव अन्यस्य दत्तो मृदुः

कौमुदी

तत्तादृशदशविशेषोपजीविष्यपदेशः । सन्तापं सर्गाङ्गीणमनिर्धचनीयं वहमानमनङ्गदहन-
महादाहम् । वदतीत्यचेतनस्य वदनसामर्थ्यविरहात् बाधितमुख्यार्थं सादृश्यात् सूचकत्वं
लक्षयति । तत्प्रयोजनं च स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः । विसिनीपत्रैः नलिनपत्रैः शिशिरोप-
चारवस्तुषु मूर्धाभिपिकैरिरेचितं शयनीयमिति तादृशदशान्तरात्यन्तान्तरङ्गभावसुमगम्भावु-
कस्य तस्य वक्तुरश्रद्धेयवादत्वशङ्कानवन्तशो दर्शितः ॥ उक्तार्थस्येति । चुम्बनादौ
वचनात्मकस्य चेतनोचितस्यार्थस्य भवितुमयोग्यत्वात् । अनुपादेयत्वमुपेक्षायोग्यत्वम् ।
अत्रापि यत्प्रयोजनमधिकफलशालिस्वरूपं न तस्य मुख्यं प्रयोजनत्वमित्यादरस्थानं न
भवतीति द्रष्टव्यम् । गृहीतहरणशब्दयोरपि मुख्यार्थग्राहः स्पष्ट एव, आदानहरणयोरसंभ-
वात् । अतो ग्रहणेनोपादेयता उपादानयोग्यत्वं हृदयेनाङ्गीकारपूर्वकोऽभिमानविशेषो लक्ष्यते ;
प्रयोजनमत्रात्मसात्करणम् । हरणेन तत्पारतन्त्र्यापत्तिर्लक्ष्यते, स्वीकारात्मनोऽर्थस्यासंभवात् ;
प्रयोजनमत्रात्यन्तिकं वैरश्यम् ॥ उचितक्रीडायोगेनेति ॥ तस्मिन्नमसरे उचितो यः क्रीडायोगः
क्रीडाप्रसङ्ग इति ; उचिताया क्रीडायां वा योगेन संभवेन । सपत्नीहृदयव्ययाजनकत्वे हेतु-
स्तत्क्रीडासंविभागाप्राप्तिः । तादृशी क्रीडा तत्क्रीडा ; तदप्राप्तिः कथं परितापहेतुरित्यत उक्तम्
—सौभाग्यसूचकमिति ॥ तत्रापि मृदुकत्वं हेतुः । अत्र सूचितं विरोधं विशदयति —
मृदुकत्वादेवेति ॥ मृदुकत्वादेवामृदुः संपद्यते ; अन्यस्य दत्तोऽन्यस्य च संपद्यते ;
मृदोश्च सुसह्यतया प्रसिद्धस्य दुःसहत्वमितीयान् विरोध इहावसीयत इत्यर्थः ॥ परार्थ
इति ॥ इक्षुर्हि परार्थं पीड्यते तथा प्रस्तुतो महापुरुषः परार्थं पीडामनुभवति । इक्षुश्च
भग्यमानोऽपि माधुर्यातिशयवान् ; अन्योऽपि परुषीकरणे सत्यपि स्वयमनुकूलस्वभाव एव ।
विकारो गुलादिः कोपादिश्च, सर्वेषामभिमतः आदरस्थानमेव । वृद्धिः परिपोषः अभ्युदयश्च ।
क्षेत्रमुचितं स्थानम् अनूपरभूमिभागश्च । कथमत्रानुभवतिशब्दो न मुख्यार्थः ;
वर्णीयतया प्रस्तुते पुरुषविशेषे तदर्थसंभवस्य स्पष्टत्वादिलाशङ्क्य वृत्ताविशुपक्ष इति

ध्वन्यालोकः

तथा—

“परार्थे यः पीडामनुभवति मङ्गोऽपि^१ मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।

न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः

किमिक्षोर्दोषोऽसौ^२ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥”

लोचनम्

प्रहारोऽन्यस्य च संपद्यते दुःसहस्य मृदुरपीति चित्रम् । दानेनात्र तत्फलवत्त्वं लक्ष्यते ॥
 परार्थे इति ॥ यद्यपि^३ प्रस्तुतमहापुरुषापेक्षया अनुभवतिशब्दो मुख्य एव, तथाप्यप्रस्तुते
 इक्षौ प्रशस्यमाने पीडाया अनुभवेनासंभवता पीडावत्त्वं लक्ष्यते । तच्च पीड्यमानत्वे

कौमुदी

पदसूचितं परिहारमाह—यद्यपीति ॥ पीडावत्त्वमपि यदि नाम पीडासमवायित्वमेव ;
 तथाप्यसंभवत्त्वार्थत्वं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्य ततोऽपि निष्कर्षति—तत्रेति ॥ पीड्यमानत्वं
 पीडाकर्मत्वम् ; सम्बन्धस्य कर्मनिष्ठतयापि संभवादचेतनतया तथात्वस्यैवात्रोचितत्वात्
 तत्पर्यवसायित्वमवसीयत इत्यर्थः ॥

उपलोचनम्

“तत्फलवत्त्वम्” इति लोचने । तस्य प्रहारस्य फलवत्त्वम् संयोगविशेषरूपफलवत्त्वम् ।
 प्रेमबन्धसौभाग्यसूचकत्वाद् सादरमभिलषणीयता प्रयोजनं प्रतीयते ।

“परार्थे यः पीडामनुभवति” इत्यात्र लक्षणायाः प्रयोजनं, नितरां स्वरूपोपमर्दस्य
 प्रतीतिः ।

१. ग. 'यथा'
 २. ग. 'य'
 ३. ग. व. 'अथम्'
 ४. क. ख. 'तत्' नास्ति ।
 ग. 'तद्वलवत्त्वम्'

५. क. ख. ग. 'तथा' अधिकम् ।
 ६. क. ख. परार्थे इत्यादि मरुभुव
 इत्यन्तं दृश्यते ।
 ७. क. 'अत्र' अधिकम् ।
 ८. क. ख. ग. 'पीड्यमाने'

ध्वन्यालोकः

इत्यत्रेक्षुपक्षेऽनुमू [भव]तिशब्दः । न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।
यतः—

उक्त्यन्तरेणौशक्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभ्रद्ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥ १८ ॥

लोचनम्

पर्यवस्यति । नन्वस्त्यत्र प्रयोजनम् ; तत्किमिति न ध्वन्यत इत्याशङ्क्याह—न चैवंविध
इति ॥ उक्त्यन्तरेणेति ॥ ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन, शब्दार्थव्यापारविशेषेणेत्यर्थः । शब्द
इति पञ्चस्वर्थेषु योज्यम् ॥ 'ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेदिति ॥ ध्वनिशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥

कौमुदी

कथमीदृशेषूदाहरणेषु ध्वनिविषयत्वनिरासः अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य प्रयोजनसत्ता-
प्रयुक्ता तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह—नन्विति ॥ प्रयोजनाभावे स्वतःप्राप्तमुख्यवृत्तिपरि-
त्यागेन गुणवृत्त्युपादानस्य निर्मूलत्वापातात् प्रयोजनसत्तावश्याभ्युपेयेत्यर्थः ॥ तत्किमितीति ॥
तत्र हि ध्वननव्यापारोऽवश्यमेवेति कथं ध्वनिविषयत्वाभाव इत्यर्थः ।
उक्तिशब्दोऽत्र व्यापारमात्रवचनः नाभिधावचन इत्याह—ध्वन्यतिरिक्तेनेति ॥ ध्वन्यपेक्ष-
यायमन्तरशब्दोऽन्यवाचकः प्रयुक्तः । तमेव व्यापारं दर्शयति—शब्दार्थेति ॥ शब्द-
व्यापारोऽभिधातात्यर्थलक्षणात्मकः, अर्थव्यापारो गम्यगमकभावः । न चात्र प्रमाणसद्भाव-
[सद्भावासद्भाव]चिन्तया मनः खेदनीयम् ; तर्हि न हि ध्वनिवदप्रसिद्धोऽयं व्यापार इत्याह—
स्फुटेनेति ॥ व्यग्रहारभूमिषु प्रसिद्धेनेत्यर्थः । शब्दो ध्वन्युक्तेर्विषय इत्युक्तेः शब्दध्वनिपक्ष-
एव कारिकाकृतोऽभिमत इति भायात् ; तन्निवृत्त्यर्थमाह—पञ्चास्विति ॥ शब्दतेऽभिधीयत
इति वाच्यम्, शब्दतेऽनेनेति वाचकः, शब्दते व्यग्रत इति व्यङ्ग्यः, शब्दनमिति
व्यापारः, उक्तचतुष्टयमयत्वात् समुदायश्चेत्यर्थः । ध्वन्युक्तिर्व्यनिरिति शब्दः तस्य विषयो
भवेत् । अविवक्षितार्थस्तु विरित्याशयेनाह—ध्वनीति ॥ अथवा विवक्षितार्थ एव अनेवं-

१. क. ख. 'इत्यादाविषुपदेऽनुमूति-
शब्दः'

६. क. ख. ग. 'यतः' अधिकम् ।

२. क. ख. 'कदाचिदनेविषयः । यतः'

७. क. ख. ग. 'उक्त्यन्तरेण'
अधिकम् ।

३. ख. 'अशङ्क्यम्'

८. क. ख. ग. 'शब्दार्थोभयव्यापार'

४. घ. 'अत्र' नास्ति ।

९. क. ख. 'ध्वन्यर्थे'

५. ग. 'न' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

अत्र चोदाहृते विषये नोक्त्यन्तराशङ्क्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शब्दः । किं च—
 रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
 लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥

लोचनम्

उदाहृत इति ॥ वदतीत्यादौ^१ । एवं यत्र प्रयोजनं सदपि नादरास्पदं तत्र को
 ध्वनमव्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोपचारस्तत्रापि को
 ध्वनमव्यापार इत्याह—किं चेति ॥ लावण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयात् लवणरसयुक्तत्वादेः
 स्वार्थादन्यत्र ह्यवत्वादी रूढाः, रूढत्वादेव च त्रितयसंनिधौपेक्षणव्यवधानशून्याः, यदाह—

कौमुदी

रूपत्वे विषयत्वाभावाभिप्रायेण, वाचकत्वावस्थायामविषयभूतरयैवोक्तविधव्यञ्जकत्वावस्थायां
 विषयत्वापत्तेः । किञ्चेत्यादिग्रन्थस्यानर्थक्यशङ्कां शमयितुं विषयभेदं प्रदर्शयन्
 अवतरणिकां रचयति—एवमिति ॥ वस्तुतोऽनादरस्यानत्वात् प्रयोजनस्य तादृशि
 विषये ध्वनित्वाभावेऽपि व्यङ्ग्यतया प्रयोजनस्य स्थितत्वादेव ध्वनित्वमत्र न भवतीति
 तत्समर्पणनर्तुर्दुरुद्धं प्रति प्रतिपादयितुमशक्यमिति तत्प्रतिबोधनसाकर्याभिप्रायेण प्रयोजन-
 वार्ताविरहिते विषये ध्वनित्वाभावप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः ॥ मूलत एवेति ॥
 ध्वनौ तावत् प्रयोजनं तस्य चादरास्पदत्वमिति द्वयमपेक्षितम् । तत्र प्रयोजन-
 स्वरूपत्वमेव तावत् प्रथमं धर्मितया निरूपणार्हम्, इतरत्तु धर्मतया पञ्चान्निरूपण-
 पथानुपाति भवति । तत्र धर्मिण एवाभावे तद्धर्मः तत्सत्तानिमित्तत्वेन च ध्वनिभवनं
 दूरापास्तं भवतीत्यर्थः । कारिकायां योजयति—लावण्याद्या इत्यादिना ॥ स्वविषय-
 शब्देन स्वस्याभिधेयो मुख्योऽर्थ उक्त इत्याह—स्वार्थादिति ॥ रूढत्वोक्तिः प्रयोजना-
 भावप्रकटनार्थेत्याह—रूढत्वादिति ॥ व्यवधानमन्तरेण स्वार्थसमर्पकत्वं रूढत्वम् ;
 तदिह लक्षणात्वप्रयुक्तत्रयसाक्षिभाषेक्षणरूपव्यवधानशून्यात्वं रूढशब्देन दर्शितमिति

१. क. ख. 'नोक्त्यन्तरेणाशङ्क्य'

४. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

२. ग. 'निरूढा'

५. घ. ङ. 'साक्षिध्वने'

३. ङ. 'अत्र'

लोचनम्

“निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्” इति, ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरिता शब्दस्य वृत्तिर्गौणी लाक्षणिकी चेत्यर्थः । आदिप्रहणेनानुलोम्यं प्रातिकूल्यं सन्नक्षचारीत्येवमादयः शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते । “लोन्नामनुगतमनुलोमं र्मदनम् ; कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलम् ; तुल्यगुरुः सन्नक्षचारी—इति मुख्यो विषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किञ्चिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । ननु “देवडिति” लुणाहि पलुत्रम्मिगमिज्वालवणुज्वल्लं गुमरिफोल्लपरण्य”

कौमुदी

प्रयोजनराहित्यं व्यवतिष्ठत एवेत्यर्थः । त्रितयसन्निध्यनपेक्षतां संवादोक्त्या द्रढयति—यदाहेति ॥ काश्चिल्लक्षणाः सामर्थ्यात्तथैव नियमेन प्रयोगसामर्थ्यादभिधानवन्निरुद्धा भवन्ति ; नेतरलक्षणाध्वमुख्यार्थवाधाद्यपेक्षतया स्वार्थसमधिगमहेतवो भवन्तीत्यर्थः । इत्यमनुवादभागं योजयित्वा तद्व्रतमेव स्वविषयादन्यत्रेति पदद्वयमावृत्त्या विधेयवाक्यभागेऽपि योजयन्नाह—ते तस्मिन्निति ॥ अपिशब्दोऽत्र क्रमभङ्गनेन प्रयुक्ता इत्यस्यानन्तरं योजनीय इत्याह—प्रयुक्ता अपीति ॥ न ध्वनेः पदं भवन्तीत्येतदेव व्याचष्टे—न तत्रेति ॥ ध्वनिशब्देन तद्विषयो व्यवहारो लक्ष्यत इति भावः । तेषु लावण्यादिशब्दे-षूपचरितस्य शब्दस्य वृत्तिरुच्यत इति मतिर्मा भूदिति शब्दस्य योपचरिता वृत्तिः प्रसिद्धा तस्याः सद्भाव इहोक्त इत्याह—उपचरितेति ॥ उपचरिता अमुल्या । अत एवाह—गौणीति ॥ कारिकागतादिशब्दार्थमाह—आदीति ॥ तेषां स्वायं तावदाह—लोन्ना-मिति ॥ इह र्मदनं विशेष्यम् । प्रतिकूलस्य स्रोतः ॥ अन्य इति ॥ यो लोके प्रसिद्धा-नुरोधिबिरोधिसदृशलक्षणाः । अत्रेति लावण्यादिशब्दे । तथाविधे च विषय इत्यस्यार्थं शङ्कापूर्वकमभिधत्ते—नन्वित्यादिना ॥ यत्सन्निधी हि यत्प्रतीतिः सा तत्प्रभवैवेति

१. क. ख. ‘लक्षणा काश्चित्’

२. घ. ङ. ‘प्रयुक्तादपि’

३. ग. ‘शब्दवृत्तिः’

४. ग. ‘य’ नारित ।

५. ग. ‘लोन्नानुगतम्’

६. क. ख. ‘सदनम्’

७. ग. ‘ध्वनिव्यवहारः’

क. छ. घ. ङ. ‘ध्वननव्यवहारः’

८. घ. ‘ननु’ नारित ।

९. घ. ‘वीवधितिलुणादिबलदि सिग’

सिद्धालावज्जलगधरि दोलभ’

४. ‘देवडिति...परण्य’ नारित ।

घ. ‘वीवधितिलुणादि पलुत्रम्मिगमिज्वालवणुज्वल्लं गुमरिफोल्लपरण्य’

गसिद्धा लावण्यादिशब्दे गुमरिफोल्लपरण्य’

ल्लवपदा’

५. क. ‘दीवडुमिडुणादिपलु...दिसिगासि

ल्लिठा व्याव० कु० जलं शुरिगोडु-

परं... ॥

६. ख. ‘...लुणादिपलु...’

ध्वन्यालोकः

तेषु चोपचरितशब्दवृत्तिरस्तीति । तथाविधे च विषये कश्चित् संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते । न तथाविधशब्दमुखेन ।

लोचनम्

इत्यादौ लावण्यादिशब्दसंनिधानेऽस्ति प्रतीयमानाभिव्यक्तिः । सत्यम् ; सा तु न लावण्य-
शब्दात्, अपि तु समप्रवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारादेव । अत्र हि प्रियतमा-
मुखस्यैव समस्ताशाप्रकाशकत्वं ध्वन्यत इत्यलं बहुना । तदाह—प्रकारान्तरेणेति ॥
व्यञ्जकत्वेनैव, न उपचरितलावण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः । एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र

कौमुदी

प्रामाणिकोऽयं प्रतिनियमः ; इह च विषये लावण्यशब्दसंनिधावेव प्रतीयमानार्थप्रतिपत्ति-
राधिरस्ति ; तेन लावण्यशब्दव्यापारनिबन्धनैवैवेति व्यञ्जकत्वमेतदादिशब्दनात् [शब्दानां]
ध्वनित्वं च दुष्प्रतिषेधमित्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रतीतिं तस्यास्तत्संनिधिभाविष्यं चाङ्गीकरोति—
सत्यमिति ॥ चरितार्थास्तर्हि वयमिति चेत् नेत्याह—सा त्विति ॥ अर्थशक्तिमूलध्वनन-
व्यापारमूलैवेयं प्रतीतिः ; न तु यथा भवदभिमतिस्तथा लावण्यशब्दशक्तिमूलेत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—अत्र हीति ॥ हेतुहेतुमद्भावास्यान्वयव्यतिरेकावसेयत्वात् कृत्स्नवाक्यार्थप्रति-
पत्त्युत्तरकालनियतभाविताच्च यथोक्तव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिस्तच्छक्तिमूलत्वमेवास्याः शक्याध्यवसानम्
न तु लावण्यशब्दशक्तिमूलत्वम् ; तथाप्ये हि संप्रतिपन्नोदाहरणेऽपि लावण्यशब्दव्यापार-
न्वयव्यतिरेकानुविधायितया भवितव्यमिति, न लावण्यादिशब्देषु ध्वनिव्यवहारोपपत्ति-
रित्यर्थः । ग्रन्थे प्रकारान्तरमिति यथोक्तनीत्या अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यात्मा प्रभेदो गृहीत इत्याह
—तदाहेति ॥ किं तत्प्रकारान्तरमिति तदाह—व्यञ्जकत्वेनैवेति ॥ अर्थस्य व्यञ्जनव्यापार-
बलादित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—न त्विति ॥ उपचरितेति ॥ उपचारव्यवहारमात्रपात्रत्व-
मेवैषां न व्यञ्जकत्वनिबन्धनं ध्वनिव्यवहारभाजनत्वमित्यर्थः । अपि चेत्यादिग्रन्थं संगमयितुं

१. ग. 'शब्दप्रवृत्तिः'

४. ज. 'प्रसाधकत्वम्'

२. ड. 'समाप्त'

५. क. ख. 'बहुना' नास्ति ।

३. क. ख. 'प्रियतमस्यैव'

लोचनम्

तत्र 'ध्वनिरिति तावन्नास्ति । तेन ध्वनेः यदि भक्तिर्लक्षणं तदा भक्तिसंनिधौ सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिः^१ । अभ्युपगम्यापि^२ ब्रूमः—भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः ; तथापि यद्विषयो लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भिन्न-विषययोः^३ धर्मधर्मिभावः । धर्म एव च लक्षणमित्युच्यते । तत्र लक्षणा तावदमुख्यार्थविषयो व्यापारः । ध्वननं च प्रयोजनविषयम् । न च तद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो

कौमुदी

वृत्तमनुद्रवति—एवमिति ॥ तेनेति ॥ व्याप्यभावाद्धेतोः अतिव्याप्तिः उक्तेति शेषः । वदतीत्यादौ लावण्यादिशब्दे च भक्त्याः संभव इति ध्वन्यभावस्य दर्शितत्वादित्यर्थः । अपातिव्याप्तिप्रत्ययेन प्रासङ्गिकी संगतिमुत्तरग्रन्थस्य वक्तुमाह—अभ्युपगम्येति ॥ किमभ्युपगम्यते, किं बोध्यत इत्यपेक्षायाम् अभ्युपगम्यमर्थमाह—भवत्विति ॥ वक्तव्य-मर्थमाह—तथापीति ॥ भवतु भिन्नविषयत्वं लक्ष्यार्थप्रयोजनविषयत्वात् अनयोः ; ततः किमिति तत्राह—न चेति ॥ मा भूदसौ; तथापि कुतो लक्षणत्वाभाव इत्यत आह—धर्म एवेति ॥ धर्मत्वं ह्युक्तदिशा भक्तेर्व्यावर्त्यमानं तदेकनियतस्थिति लक्षणत्वमपि व्यावर्तयति—असाधारणधर्मस्यैव गत्रादेः सास्त्रादिमत्त्वादेरिव सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रति-पत्तिहेतुतया लक्षणत्वस्त्वित्यर्थः । अस्ति वा भिन्नविषयत्वमिति चेदस्त्येवैतदित्युप-पादयति—तत्रेति ॥ एकविषयस्यैव धर्मत्वेन लक्षणत्वे स्थिते सतीत्यर्थः ; यदि वा शब्द-व्यवहारमार्गे । तावदिति संप्रतिपत्तौ । अमुख्योऽर्थो गङ्गादिशब्दस्य तीरादिः । ध्वननं चेति चशब्दस्तुशब्दार्थे ॥

ननु यथा अभिधातात्पर्यशक्त्यतिव्याप्त्यर्थे लक्षणाव्यापारस्तथा प्रयोजनेऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारोऽभ्युपेयतां तस्याः कूटत्वात् ; किमर्थं तत्र ध्वननं नाम व्यापारान्तरं कल्प्यत इति लक्षितलक्षणाभ्युपगन्तुरभ्युपगममाशङ्क्य निषेधति—न चेति ॥

१. ध. 'ध्वनिः... भक्तिस्तत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'यदि ध्वनेः'

३. ग. घ. च. 'अतिव्याप्तिम्'

४. क. ख. 'अभ्युपगमस्यापि'

५. क. ख. 'विषयो'

६. क. ए. ग. 'च' नास्ति ।

धन्यालोकः

अपि च—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलक्षतिः ॥ २० ॥

लोचनम्

युक्तः, लक्षणासामग्र्यभावोद् इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेत्यादि ॥ मुख्यां वृत्तिमभिधा-
व्यापारम् ; परित्यज्य परिसमाप्य ; गुणवृत्त्या लक्षणारूपया अर्थस्यामुख्यस्य तावत् दर्शनं
प्रत्यायना ; सा यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजनमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजने तावद्द्वितीयो

कौमुदी

तच्छब्देन प्रयोजनम् । सामग्री त्रयसाक्षिप्यलक्षणा । कारिकां योजयति—मुख्यां
वृत्तिमित्यादिना ॥ योऽर्थः संकेतगोचरः स मुख्यः मुखमिव हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः
प्रथमं प्रतीयत इति कृत्वा ; तद्विषयापि वृत्तिर्मुख्येत्युच्यते । वृत्तिषु मुखे भवा वा मुख्या
वृत्तिः व्यापार इत्याह—अभिधाव्यापारमिति ॥ अभिधाव्यापारमन्तरेण लक्षणाया एव
स्वरूपानिष्पत्तेः कथं तत्परित्यागोक्तिरित्याशङ्क्याह—परिसमाप्येति ॥ न तदवधीरणमिह
तत्परित्यागः ; किन्तु तद्गोचरार्थाङ्गीकारपूर्वकं तदतिलङ्घनरूपमेव तद्द्वाराकमर्थान्तरबोधनार्थं
धावनमित्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसायित्वात् तात्पर्यविषयान्वयप्रतीतिपर्यन्तीभावात्
सामान्यप्रतीतेरभिधापरिसमाप्तिकथनेनैव तात्पर्यशक्तिपरिसमाप्तिरप्युक्तप्रायैवेति भावः ।
गुणवृत्तिशब्दोऽत्र लक्षणामात्रवचन इत्याह—लक्षणारूपयेति ॥ मुख्यवृत्तिपरित्यागोक्ते-
रर्थोदर्थशब्दोऽयममुख्यवचन इत्याह—अमुख्यस्येति ॥ तावच्छब्देन प्रसिद्धवचनेन
पूर्वार्थस्यानुवाचार्थविषयत्वं दर्शितम् । फलमित्यत्र द्वितीयासमर्पितमर्थमाह—
कर्मभूतमिति ॥ फलशब्दार्थमाह—प्रयोजनमिति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥
द्वितीय इति ॥ अमुख्यार्थविषयाव्यापारात् अन्यस्तस्मादुपरि कश्चिद्व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः,
अन्यथा प्रयोजनप्रतीतिः शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रसङ्गात् । न च स एव
लक्षणाव्यापारोऽसावस्तु, तस्य लक्ष्यार्थमात्रविषयत्वात् ; अस्यापि लक्ष्यत्वे प्रयोजनत्व-
परिहाणप्रसङ्गात्, मुख्यार्थसम्बन्धाभावादि[न्धवाधादि]सामग्र्यभावाच्च । तेन तद्विषयो

१. क. ख. 'युक्तः' नास्ति ।

५. क. ख. ग. 'तावद्' नास्ति ।

२. ड. 'सामग्र्यभावात्'

६. ग. 'अदर्शनम्'

३. ग. 'च' अभिकम् ।

७. क. ख. ग. 'प्रयोजनरूपमुद्दिश्य'

४. घ. 'लक्षणाव्यापाराया'

ध्वन्यालोकः

तत्र हि चारुत्यातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि
लोचनम्

व्यापारः । न चासौ लक्षणैव ; यतः स्खलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गति-
रवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तदीयो व्यापारो लक्षणा । न च प्रयोजनमवगमयैतः शब्दस्य
बाधकयोगः । तथाभावे तत्रापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य चान्वेषणेनानवस्थानार्हः ।
तेनायं लक्षितलक्षणाया न विषय इति भावः । दर्शनमिति ण्यन्तो निर्देशः ॥ कर्तव्य इति ॥

कौमुदी

द्वितीयो व्यापारोऽवश्यानुज्ञेय इत्यर्थः । अभ्युपेयतां तर्हि तद्विषयोऽपि कश्चिल्लक्षणा-
व्योऽपरो व्यापार इत्यत्राह—न चेति ॥ अत्र हेतुत्वेन कारिकान्त्यपादं पातयति—
यत इति ॥ अवबोधनशक्तेर्विधुरीकरणं कुण्ठीकरणम्, तच्च बाधकप्रमाणव्यापारकर्तृकम् ।
गतिशब्दार्थमाह—अवबोधनेति ॥ तदीय इति ॥ तादृशः शब्दस्य संबन्धी । यथा
लोके क्षिप्रतरं प्रवहतो नद्यादिसलिलप्रवाहस्य प्रवलतरोपगमादुपकूलदृढसंघट्टप्रतिहतस्य
झटिति हठादेवान्यतः कश्चित्प्रसारः संपद्यते, तथा शब्दव्यापारोऽपि स्वार्थं साक्षा-
देवावबोधयितुं प्रवृत्तो मध्ये बलवद्बाधकबोधकबलीकृतप्रवृत्तिकोऽन्यतो बलात् प्रसरति ;
यश्चायमस्यान्यतः प्रसरः स लक्षणाव्यापार इत्युच्यत इत्यर्थः । भवत्वेवं ततः
किमिति तत्राह—न चेति ॥ अवगमयत इति हेतौ शता । अवगमकार्यस्य
दर्शनादेव बाधकाभावनिश्चय इत्यर्थः । अवगमकार्योपलब्धिसिद्धमपि बाधकयोगाभावं
व्युत्थितं प्रति विपक्षे दण्डपातनेन प्रसाधयति—तथाभाव इति ॥ बाधितार्थत्वे
सतीत्यर्थः ॥ तत्रापीति ॥ प्रयोजनलक्षणाविषयेऽपि । त्रयसन्निधिसामग्रीनैयत्यात्
लक्षणाप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

यत्तु मतं लक्षितलक्षणैवंविधे विषये इति तदपाकरोति—तेनेति ॥ यथाख्यातं
दर्शनं प्रत्यायनेति प्राक्, तदुपपादयन्नाह—दर्शनमिति ण्यन्त इति ॥ अन्यथा

१. ग. 'अथ'
२. ग. 'लक्षणाप्रयोजने'
३. घ. 'व्यापारः...तदीयो' नास्ति ।
४. ङ. 'लक्षणा न च' नास्ति ।
५. ग. 'अवगमयतः'

६. क ख. ग. 'अन्वेषणेनावस्थानार्ह'
- घ. 'अन्वेषणेनानवस्थानम्'
- ङ. 'अन्वेषणेऽनवस्थानम्'
७. क. ख. ग. 'लक्षणलक्षणाया'
८. क. ख. ग. 'एवं अधिकम्' ।

ध्वन्यालोकः

शब्दस्य अमुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दुष्टतैव स्यात् । न चैवम् ।

लोचनम्

अवगमयितव्य इत्यर्थः ॥ अमुख्यतेति ॥ बाधकेन विधुरीकृततेत्यर्थः ॥ तस्येति शब्दस्य ॥ दुष्टतैवेति ॥ प्रयोजनावगमस्य सुखसंपत्तये हि सै शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्मुख्येऽर्थे । यदि च 'सिंहो वटुः' इति शौर्यातिशयेऽप्यवगमयितव्ये स्खलद्रुतित्वं शब्दस्य, तच्चहिं प्रतीतिं नैव कुर्यादिति किमर्थं तस्य प्रयोगः । उपचारेण करिष्यतीति चेत्, तत्रापि प्रयो-

कौमुदी

दर्शनेद्देशनक्रिययोः ल्यप्प्रत्ययसमर्पितैककर्तृकत्वानुपपत्तिप्रसक्तोरिति भावः । कृञ्-धातोः क्रियासामान्यवचनस्यात्र तद्विशेषरूपावगमनपर्यवसायित्वमवसेयमित्याह—अवगम-यितव्य इति ॥ प्रयोजनस्य ज्ञाप्यत्वाच्छब्दस्य ज्ञापकत्वाच्च । कारिकायां प्रयोजनविषये शब्दस्य स्खलद्रुतित्वनिषेधात्, तदनुसारेणामुख्यत्वस्य लक्षकत्वादेवाम्युपगमाच्च अमुख्यत्वमत्र स्खल-द्रुतित्वमेव विवक्षितमित्याह—बाधकेनेति ॥ अमुख्येऽपि तटादौ बाधितावगमनशक्तित्वमत्रा-मुख्यत्वमुक्तम् । ननु यथोक्तरूपामुख्यत्वाम्युपगमः कथं दुष्टत्वापादकः ? तद्धि व्याकरण-संस्काराहित्यलक्षणं प्रसिद्धम् ; अथान्यदेवात्र दुष्टत्वमापादितं तदपि कथममुख्यत्वप्रयोज्यम् अन्यत्रानुपलम्भादित्याशङ्क्य प्रतिपिपादयिपितार्थप्रतिपत्यजनकात्वेन वैयर्थ्यरूपं तदित्याह—प्रयोजनेति ॥ हिः प्रसिद्धौ । शब्दः लक्षकादिः । प्रयोजनम् पराक्रमातिशयशालित्वा-दिकम् तदवगमस्य सुखसंपत्तये इति । अनेन “मुखां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् । यदुद्दिश्य फलम्” इत्यंशो योजितः । तस्मिन्मुख्येऽर्थे वट्टादौ प्रयुज्यत इत्यन्वयः । किमतस्तत्राह—यदि चेति ॥ स्खलद्रुतित्वं बाधितशौर्याद्यर्थत्वम् । भवेदिति शेषः । तत्प्रतीतिं शौर्यातिशयाद्यवगमयितव्यप्रयोजनगोचरं प्रतीतिम् ॥ नैवेति ॥ न खलु यस्यार्थो बाधितः तद्विषयां प्रतीतिं स कर्तुमर्हति—एवमिदं नैवमिदमिति विरोधादित्यर्थः ॥

१. घ. 'कृतेत्यर्थः'

२. घ. 'दुष्टतेति'

३. ग. 'नोपगमस्य'

४. क. ख. घ. ङ. च. 'स' नास्ति ।

५. ग. 'तस्मात् मुख्यार्थे'

ध्वन्यालोकः

तस्मात्—

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता ।

व्यञ्जकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ २१ ॥

लोचनम्

चामुख्यतया संकेतग्रहणमपि तत्रास्तीत्यभिधापुच्छभूतैव लक्षणा । तस्मादिति उप-
संहरति । यतोऽभिधापुच्छभूतैव लक्षणा, ततो हेतोः वाचकत्वम् अभिधाव्यापारम् आश्रिता
तद्वाधनेनोत्थानात्तत्पुच्छभूतत्वाच्च गुणवृत्तिः, गौणलाक्षणिकप्रकार इत्यर्थः, सा कथं
ध्वनेर्व्यञ्जनात्मनो^१ लक्षणं स्यात्, भिन्नविषयत्वादिति । एतदुपसंहरति—तस्मादिति ॥
यतोऽतिव्याप्तिरुक्ता, तत्प्रसङ्गेन च भिन्नविषयत्वम् तस्माद्धेतोरित्यर्थः । एवम् “अतिव्याप्ते-

कौमुदी

गमादित्यर्थः । पूर्वोक्तोपसंहाररूपत्वम् उत्तरकारिकाया वक्तुं वृत्तौ तस्मादित्यवतरणिकापद-
मुपात्तमित्याह—तस्मादिति ॥ यदुक्तमभिधापुच्छभूतत्वं लक्षणायास्तद्ग्रन्थे तस्मादिति
हेतुत्वेन परामृष्टमित्याह—यत इति ॥ वाचकत्वमित्यस्य व्याख्या—अभिधा-
व्यापारमिति ॥ तत्र हेतुः—तद्वाधनेनेति ॥ अनेन तदाश्रितत्वं नाम तन्निबन्धन-
त्वमुक्तम् । तत्परिणामत्वाच्च क्षीराश्रयदध्यादिवद्रूपरूपिभावमपि तदाश्रयत्वमित्याह—
तत्पुच्छेति ॥ गुणवृत्तिरिति प्रागेव व्याख्यातम् । उत्तरार्धव्याख्याने सा इति तच्छब्दं
प्रक्षिपता पूर्वार्धे यच्छब्दाक्षेपेण तदर्थस्यानुवादरूपत्वं दर्शितम् ॥ भिन्नविषयत्वादिति ॥
विरुद्धाश्रयत्वात् ; अन्योन्यविलक्षणस्वरूपवाचकत्वव्यञ्जकत्वोपजीविवादिति यावत् ।
इतिशब्दः कारिकाव्याख्यानसमाप्तौ ॥ एतदिति ॥ भक्तिध्वनेर्न लक्षणमिति यदुक्तम्
एतदुपसंहरतीति, भिन्नविषयत्वोक्तेरिह संगतिः प्राप्तङ्गिक्येव ; साक्षात्संगतिस्त्वतिव्याप्तेरेव इति
दर्शयंस्तद्धेतुत्वपरामर्शकतया तस्मादित्येतद्व्याचष्टे—यत इति ॥ उत्तरग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेन
सहैककारिकासंगृहीतक्रमिकार्यद्वयस्य क्रमेण प्रतिपादकत्वलक्षणसंबन्धमाह—एवमिति ॥

१. घ. 'च' नास्ति ।

ग. 'उपसंहरति—तस्मादिति ॥

२. घ. ङ. 'संकेतग्रहणमस्तीति'

ङ. 'तत्र' अधिकम् ।

च. 'भवेत्विधुरीकृतग्रहण-

४. ङ. च. 'अभिधाशेष'

मव्यस्तीति'

५. घ. 'व्यापकत्वम्'

३. क. ख. 'तस्मात्...लक्षणा'

६. ङ. 'स्मको'

नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

तस्मादन्यो ध्वनिः अन्या च गुणवृत्तिः । अव्याप्तिरप्यस्य लक्षणस्य । न हि

लोचनम्

रथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा" इति कारिकागतामतिव्याप्तिं व्याख्यायाव्याप्तिं व्याचष्टे—
अव्याप्तिरप्यस्येति ॥ अस्य गुणवृत्तिरूपस्थेत्यर्थः । यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र यदि
भक्तिर्भवेन्न स्यादव्याप्तिः ; न चैवम् । अविशक्षितवाच्ये ह्यस्ति भक्तिः "सुवर्णपुष्पाम्"
इत्यादौ ; "शिखरेणि" इत्यादौ तु सा कथम् । ननु लक्षणा तावद्गौणमपि व्याप्नोति ।
केवलं शब्दस्तमर्थं लक्षयित्वा तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भजते 'सिंहो वटुः' इति ।
अथो वार्यान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकं समानाधिकरणं करोति । शब्दार्थौ वा

कौमुदी

व्याप्त्यमाथरूपत्वादव्याप्तेः कचिद्व्याप्तिभावादेव निरवकाशत्वात् कथं कचिदभाव-
मात्रात् अत्रोद्भावनमित्याशङ्क्य यावत्तद्वृत्तित्वनियमलक्षणत्वाद्यातेस्तदभावे सत्यभावात्
इह ध्वनिविषये कचिद्वक्तुः संभवेऽपि कचिदभावादेव यथोक्तरूपव्याप्तिविरहरूपा
तावदव्याप्तिः सुस्थितैवेत्याह—यत्र यत्रेति ॥ हिः संप्रतिपत्तौ । तुशब्दो विवक्षितान्य-
परवाच्यत्वकृतविशेषबोधनार्थः । सा भक्तिः । कथम् न कथञ्चित् । इदानीं लक्षणाविभूति-
मुद्भावयन्नुक्तविवक्षितान्यपरवाच्योदाहरणेऽपि लक्षणासद्भावादव्याप्त्यभावमाशङ्कते—ननु
लक्षणेति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ । विवक्षितान्यपरवाच्य एव हि तद्व्याप्तिं प्रति विवादः,
इह पुनरावधोर्न विमतिरित्यर्थः । 'सिंहो वटुः' इत्यादौ मुख्यार्थवाधनिमित्तप्रयोजन-
रूपलक्षणासामग्रीसंपत्तेः सिंहादिशब्दस्य वट्वाद्यर्थे लक्षणावृत्तेरसन्दिग्धमभ्युपेतत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं सति लक्षणाव्यवहार एव स्यात् न गौणव्यवहारः, लक्षणातो विशेषाभावस्य
निश्चितत्वादित्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति—केवलमित्यादिना गौणस्य भेद इत्यन्तेन ॥

१. क. 'ख.' 'अपि' नास्ति ।

२. क. ख. 'आचष्टे'

३. क. ख. ग. 'अपि' नास्ति ।

४. ड. 'तत्र' नास्ति ।

५. क. ख. 'यदि' नास्ति ।

६. च. 'भक्तिः' नास्ति ।

७. क. ख. ग. 'य' अपिकम् ।

८. क. ख. 'हि' नास्ति ।

९. घ. ङ. च. 'आदौ' नास्ति ।

१०. ग. 'गौणीमपि'

लोचनम्

युगपत्तं लक्षयित्वा अन्याभ्यामेव शब्दार्थभ्यां मिथीभवतः इत्येवं लाक्षणिकादौणस्य भेदः, यदाह—‘गौणे शब्दप्रयोगे, न लक्षणायाम्’ इति । तत्रापि तु लक्षणास्येवेति सैव सर्वत्र व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तद्यथा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरेकशब्दस्य

कौमुदी

इह च त्रयः पक्षा दर्शिताः । तत्रान्विताभिधानवादिमतानुसारेणाद्यः पक्षः ; द्वितीयस्तु अभिहितान्वयवादानुरोधेन ; तृतीयः शब्दप्रस्थानास्थानेन । आद्ये शब्दस्य स्वातन्त्र्यम्, द्वितीयेऽर्थस्य, तृतीये द्वयोरेति विभागो भावनीयः । शब्दः सिंहादिशब्दः ; तं गौणमर्थम् । इयता लक्षणावृत्तिरुक्ता । तेन तस्य गौणस्य वाचकेन वट्वादिशब्देन । अयं लक्षणातोऽतिरेकः । इत्यमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अर्थः सिंहादिः ; अर्थान्तरं वट्वाद्यात्मकम् ; स्ववाचकः सिंहादिशब्दः ; तद्वाचको वट्वादिशब्दः ; तमिति वट्वाद्यात्मकमर्थम् ॥ अन्याभ्यामिति ॥ प्रथममन्योन्यवार्तानभिज्ञतयानामिश्रतयैवावस्थिताभ्यामित्यर्थः । उक्तामेव गौणे लक्षणाव्याप्तिमयान्तरभेदकृतं विशेषं च संवादोक्त्या द्रष्टव्यं—यदाहेति ॥ शब्दस्य लक्ष्यवाचिनो वट्वादिशब्दस्य मुख्यार्थवाचकेन शब्देन सह सामानाधिकरण्येन प्रयोगोऽस्ति गौणे प्रयोगे ‘सिंहो वटुः’ इति । तत्र हि शौर्यादि वाच्यप्रायतयैव प्रतिपिपादयिषितम् ; लक्षणायां तु गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ तीरादिवाचिनः शब्दस्य न प्रयोगः, मुख्यां वृत्तिं परित्यज्येत्युक्तदिशा व्यङ्ग्यतयैव प्रयोजनस्य तत्र प्रतिपिपादयिषितत्वात् । इयानेव गौणलाक्षणिकयोर्विशेषः । त्रयसान्वित्यनिवन्धना लक्षणा पुनरुभयत्राविशिष्टैवेत्यर्थः । फलितमाह—तत्रापीति ॥ तुशब्दः उक्तत्रैलक्षण्याङ्गीकारसूचकः । भवतु गौणे लक्षणा ततः किमित्यत्राह—इति सैवेति ॥ न केवलं गौणे, यावदन्यत्र व्यवहारभूमावपीत्यर्थः । सर्वत्र व्याप्तिमेव साधयितुं तद्वेदमाह—सा चेति ॥ तद्यथेति ॥ तत् पञ्चविधत्वम् येन प्रकारेण व्यवस्थितं तेन प्रकारेण प्रदर्श्यत इत्यर्थः । तानेव प्रकारानुदाहरणमुखेन प्रदर्शयिष्यन्—

“अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात् समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा स्मृता ॥”

इति श्लोकं खण्डश उपादाय व्याचष्टे—अभिधेयेनेत्यादिना ॥ संयोगात् लक्षणा भवतीति

१. क. ख. ग. क. ‘तान्भ्याम्’

५. क. ख. ‘सर्वत्र सैव’

२. क. ख. ‘प्रयोगेण लक्षणायां’

५. ग. ‘पञ्चधा’

३. क. ख. ग. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः, अन्ये च बहवः तद्वेदप्रकारा भवन्त्या व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ॥

लोचनम्

हि^१ योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः, द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा, तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबन्धः पदपदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगं व्याख्यात-
रूपं निमित्तीकृत्य । सामीप्यात् । 'गङ्गायां घोषः' । समवायत इति । संबन्धादित्यर्थः ।
'यष्टीः प्रवेशय' इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—शत्रुमुद्दिश्य कैश्चिद्वीति—'किमि-
षोपकृतं न तेन मे'^२ इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणयोगादित्यर्थः । यथा—

कौमुदी

शेषः । एवमुत्तरत्रापि । कथं भ्रमरशब्दस्य तदर्थत्वमिति तदाह—द्वाविति ॥ भकार-
संयोगेको रेफः मकारात् पर इतरः, एवं रेफद्वयवत्वं प्रसिद्धम् । तेनेति अभिधेयमूतेन ।
सम्बन्धस्य शब्दार्थनिष्ठत्वौचित्यादिह वाच्यवाचकभावात्मकत्वमभिसंहितम् । सोऽर्थः पदपदा-
त्मकः ॥ निमित्तीकृत्येति ॥ अस्य लक्ष्यत इति पूर्वणान्वयः । समवायशब्देन वैशेषिक-
समयसमभिगतो नित्यः सम्बन्धो न विवक्षितः, किन्त्वन्य एवेत्याह—संबन्धादिति ॥
अत एव तादृगुदाहरणमुन्मीलितम् यष्टीरिति ॥ वैपरीत्यादिति ॥ इह बहूपकारकरणरूपे-
णार्थेन शत्रुविषये प्रत्यक्षप्रतिहतेन तद्विरुद्धम् भावानावयोः परस्परपरोपमर्शोपदर्शकत्वभावत्वे-
नैकनिषेधस्यान्यविधिनान्तरीयकत्वनैपत्यनीत्या बहूपकारकरणरूपपर्यान्तरं लक्ष्यते ।
क्रिया नामासतः सद्रूपतापादनरूपा तन्निमित्तो योगः कार्यकारणयोः संबन्ध
इत्याह—कार्यकारणयोगादिति ॥ इत्थं लक्षणाप्रकारान् प्रदर्श्य तन्निदर्शनेन

१. क. ख. घ. ङ. च. 'तद्वेद' नास्ति ।

२. ग. 'वक्ष्यमाणभवत्या'

३. क. ख. 'हि' नास्ति ।

४. क. ख. 'तेन' नास्ति ।

५. घ. 'यः संयोगः'

६. क. ख. ग. 'सम्बन्धम्'

७. च. 'सामीप्यम्'

८. क. ख. ग. घ. च. 'समवायादिति'

९. क. ख. 'स्वसंबन्धाद्'

१०. घ. 'कश्चिद्' नास्ति ।

११. घ. 'न' नास्ति ।

१२. क. ख. ग. 'मम'

१३. क. ख. ग. घ. ङ. 'कारण-

भावादित्यर्थः'

लोचनम्

अनापहारिणि व्यवहारः 'प्राणानयं हरति', इति । एवमनया लक्षणाया पञ्चविधया विश्वमेव व्याप्तम् । तथा हि—“शिखरिणि” इत्यत्राकस्मिकप्रश्नविशेषादिबाधकानु-
प्रवेशे^१ सादृश्याल्लक्षणास्त्येव । नन्वत्राङ्गीकृतैव मये लक्षणा ? कथं तर्ह्युक्तं विवक्षितान्य-
परेति । तद्वेदोऽत्र मुख्योऽसंलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः ; तद्वेदशब्देनै च रसभावतदा-
भासतत्प्रशमभेदास्तदवान्तरभेदाश्च । नै च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तथा हि—विभावानु-

कौमुदी

सर्वव्यवहारेषु तदन्यतमाविनाभावरूपां तद्व्याप्तिं वदन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ अनया*
पञ्चविधया ॥ विश्वमेवेति ॥ व्यवहारभूमिपतितमित्यर्थः । भवत्वेवंविधा लक्षणाविभूतिः
ततः किमित्यत आह—तथा हीति ॥ हितार्थे । आकस्मिको यः प्रश्नविशेषः ;
आदिशब्दाच्छ्रुतकर्तृकतपःप्रभृति च, तद्विषयो यो बाधकः अनुपपत्तिरूपः ; अनुप-
पत्तिमेवोर्जावयितुमाकस्मिकपदम् । अविवक्षितवाच्य इव विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि भक्तेः
संभवान्नाव्याप्तिः वर्णनीयेति भावः । तदेतदभ्युपगमेन परिहरति—नन्विति ॥ यदि
वेति पक्षान्तरं पक्षमल्यङ्गिरस्माभिरभिहितः प्रायुष्मता किं विस्मृतमासीदित्यर्थः । ननु न
व्यस्मारि, ग्रन्थानुपपत्तितस्तु पर्यनुयुज्जमह इत्याह—कथं तर्हीति ॥ अव्याप्यभिधानम-
प्यकाण्डताण्डवितमिति भावः । अभिप्रायानभिज्ञताविजृम्भितमेतदित्युत्तरमाह—तद्वेद
इति ॥ अत्रेति ॥ वृत्तिग्रन्थे । मुख्य इत्यनेन तस्यैव विवक्षितान्यपरवाच्यशब्दश्रवणे
सति प्रथमग्रहणयोग्यतेति परं भवदनवबोधोपाधनिबन्धनोऽयं पर्यनुयोग इति दर्शयति ।
मुखे भवो मुख्यः प्रथममुद्दिष्टः, अथ च प्रधानभूतः ; तस्यैव हि मुख्यतया
काव्यात्मत्वमुद्घोष्यते, वस्तुप्रभृतिष्वनेस्तत्पर्यवसायित्वात् । तद्वेदेति वृत्तिग्रन्थे
तच्छब्देनापि न विवक्षितान्यपरवाच्यमात्रग्रहणम्, किंत्वसंलक्ष्यक्रमस्यैव तद्विशेषस्ये-
त्याह—तद्वेदशब्देनेति ॥ भेदशब्देन तदवान्तरभेदभूतहास्यवीरादीनां ग्रहणमित्याह—
तदवान्तरेति ॥ विवक्षितान्यपरवाच्यत्वाविशेषादसंलक्ष्यक्रमत्वनिभेदेऽपि लक्षणानुप्रवेशः
किं न स्यादित्यत्राह—न च तेऽपि ॥ उपपत्त्यभावमुपपादयति—तथा हीति ॥

१. घ. ङ. 'इत्यत्रादि'

२. च. 'प्रवेशसादृ'

३. च. 'एवम्'

४. क. ए. 'न तद्वेदो हि मुख्यो'

५. घ. 'शब्दाद्य'

६. च. 'शब्देन रस'

७. क. ख. ग. 'न तेषु'

*अनेन 'पञ्चविधया' इति मूले नास्तीति गम्यते ।

लोचनम्

भावप्रतिपादके काव्ये मुख्येऽर्थे तावद्वाधानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः । ननु किं बाधया? इयदेव^१ लक्षणायाः स्वरूपम्—‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते’ इति । इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते ।

कौमुदी

बाधोऽपि तावदिति* ॥ स खलु मुख्यं लक्षणाया निदानम्, तस्याप्यभावे कथमितरवीजावसर इति भावः । विभावानुभावप्रतिपादके इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विभावादयो हि वर्णनागोचरतया काव्ये मुख्योऽर्थः, सम्यग्योजिता एव च सन्तस्ते काव्यार्थमवन्ति ; तादृशी[शि] च तस्मिन्ननुपपत्तिकणिकापि कन्दलयितुं नोत्सह्य इत्यर्थः । भाक्तवादी मुख्यार्थवाधाया लक्षणासामग्रीवहिर्भावमङ्गीकुर्वाणस्तदितरसामग्रीसद्वावाल्लक्षणा-नुप्रवेशमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदेऽपि संभावयन्नाह—ननु किमिति ॥ अस्ति नास्ति वेति चिन्तितयेति शेषः ॥ इयदेवेति ॥ बाधामनन्तर्भाव्येत्यर्थः । भवतु काम-मेतावदेव लक्षणम्, तथापि कुतो लक्षणेत्यत आह—इह चेति ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

उपलोचनम्

लक्षणायाः पञ्चविधत्वबोधिका कारिका कौमु^२ उरोधेन लोचने ६३-तमे पुटे “अभिधेयेन सामीप्यात् सारूप्यात्” इत्यादिरूपेण पठिता । तस्मिन् प्रकरणे लक्षणाया व्यापकत्वप्रति-पादनावसरे “अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात्” इत्यादिरूपेण कारिकापाठो लोचनकार-संमतो दृश्यते । “अभिधेयेन संबन्धात् तादृश्यात्” इत्यादिरूपेण इयमेव कारिका आचार्य-मर्तुमित्रस्येति मुकुलमद्वेन अभिधावृत्तिमातृकायां पठिता । अतिप्राचीनस्य मर्तुमित्रस्य कारिकाया संज्ञातः पाठविपर्ययो लोचनकाराणामपि ज्ञातः स्यात् इति संभाव्यते ॥

“न हि विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणो ध्वनिप्रभेदः, अन्ये च बहवः तद्भेदप्रकारा भक्त्या व्याप्यन्ते” इति वृत्तिग्रन्थस्य द्विधा योजना लोचनकाराणामभिमतता । सहृदयानुभवहात्या एका योजना—‘विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः शिखरिणीत्यादिः, अन्ये च बहवः तद्भेदप्रकाराः अलक्ष्य-क्रमो रसादिभेदमित्रः, शब्दार्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदाश्च’—इति । दुर्दुरुटप्रत्यायननिर्भरेण प्रकारान्तरेण योजना—‘अलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः ध्वनिप्रभेदः, उक्तावृ-शिखरिणीत्यादेरन्ये च बहवस्तस्यासंलक्ष्यक्रमस्य भेदाः’—इति ॥

१. क. ख. ग. ‘काव्ये तत्राथे
मुख्ये तावत् बाधकानु’

२. ड. च. ‘हि’ अधिकम् ।

३. क. ख. ग. ‘लक्षणास्वरूपम्’

४. क. ख. ग. ‘लक्षणेच्यते’

* अत्रेन ‘मुख्येऽर्थे बाधोऽपि तावदसंभाव्यः’ इति
न्यास्यादृतो लोचनपाठ इति गम्यते ।

लोचनम्

विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेत्, मैवम् ; धूमशब्दाद्रूपे प्रतिपत्ते ह्यग्निस्मृतिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽग्नेः शीतापनोदस्मृतिः इत्याद्यैर्पर्यवसितः शब्दार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वान्न तावति व्यापार इति चेत्, आयातं तर्हि मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जीवितमिति । सति हि तस्मिन् स्वार्थ-

कौमुदी

ध्वनौ रसादयोऽविनाभूता इति कृत्वा लक्ष्यन्त इति योजना । कथमविनाभूतत्वमिति तदुपपादयति—विभावेति ॥ कारणं विभावः, कार्यमनुभावः, सहकारिणो व्यभिचारिण इति तावद्भवतां पठहघोषः, न चैषु संयोजितेषु सत्सु रसादेरनिष्पत्तिः असंयोजितेषु न वा निष्पत्तिः “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः” इति मुनिवचनव्याकोपात् । अतो विभावदिलक्षणामुख्यार्थाविनाभावसमुदीयमाना रसादिप्रतीतिः संप्रतिपन्नलक्षाणिकार्थप्रतीतिवच्छ्रुणाव्यापारनिबन्धनैव भवितुमर्हति, न भवदभिमतव्यापारान्तरनिबन्धनेति तत्रापि भक्तेरनुप्रवेशो दुर्भार इत्यर्थः । मुख्यार्थाविनाभावस्य लक्षणासामप्रधन्तर्भावेऽपि मुख्यार्थबाधस्यैवान्तरङ्गत्वमिति परं बलात् स्वयमङ्गीकारयितुं प्रतिबन्दीग्रहणभङ्गघातिप्रसङ्गं दर्शयन्नाह—मैवमिति ॥ हिहेतौ । मुख्यार्थाविनाभूतप्रतीतित्वं हि लक्षणालक्षणं भवतोऽभिमतम् ; एतच्च धूमशब्दजनितधूमप्रतीत्युत्तरकालभाव्यग्निविषयस्मरणज्ञानेऽप्यस्तीति तदपि लक्षणाव्यापारनिबन्धनमेव स्यात् ; तथा च धूमशब्दस्य स्वार्थविषयाभिधाव्यापाराम्यधिको लक्षणाव्यापारोऽग्निविषय एव कश्चित् कल्पनीयः स्यात् ; तत्प्रतीतेश्च प्रमितिरूपत्वम्, न स्मृतिरूपत्वम् । धूमशब्दस्य च धूमवदग्निरपि विषय इत्यलौकिकमनिष्टमनेकमापद्यमानमनिवार्य स्यादित्यर्थः । तदङ्गीकरणं [कारिणं] प्रति ततोऽप्यधिकं दोषमापादयति—तत् इति ॥ अग्निस्मरणाद्धेतोः । एतदपि कषाञ्चित् सहमानं प्रत्याह—इत्यादीति ॥ शब्दार्थः धूमशब्दार्थः । उक्तातिप्रसङ्गमाशङ्कते—धूमशब्दस्येति ॥ स्वार्थे धूमादौ । विश्रान्तिः पर्यवसितव्यापारत्वम् । शब्दस्य यदर्थप्रतिपादने सामर्थ्यमवधृतं तदर्थप्रतिपत्तिपर्यन्त एव व्यापारो युक्तः । सा चेदर्थप्रतीतिः प्रतिपत्तुरुपजाता उपरमेदेव व्यापाराच्छब्दः, धूमप्रतीतिश्च धूमशब्दकार्यं नान्यत् । तच्च निष्पन्नमेवेति न भूयः शब्दो व्याप्रियते इत्यग्न्यादौ तस्यापाराभावान्नापर्यवसितार्थत्वापत्तिरित्यर्थः । तर्हि जितमस्माभिरित्याह—आयातमिति ॥ तस्मिन्

लोचनम्

विश्रान्त्यभावात् । न च त्रिभावादिप्रतिपादने बाधकं किंचिदस्ति । नन्वेवं धूमावर्गमा-
नन्तराग्निस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रत्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार
एवात्र नास्ति । इदं तावदयं प्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः—किमत्र पर-
चित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमतता भवतः । नै चैवं भ्रमितव्यम् । एवं हि

कौमुदी

मुख्यार्थवाधे । अत्रेदं वक्तव्यम्—समानेऽपि स्वार्थाभिधानसामर्थ्ये धूमशब्दः स्वार्थे
विश्राम्यति ; गङ्गायां घोषः इत्यत्र तु गङ्गाशब्दो नेत्यत्र को हेतुरिति । गङ्गाशब्दस्य प्रमा-
णान्तरत्वाधितस्वार्थत्वात् स्वार्थविश्रान्तिविरहः धूमशब्दस्य तदभावादन्त्यत्राप्रसर इति चेत्,
अहो प्रसरणशीलत्वमायुष्मतः ! मुख्यार्थवाध एव लक्षणाबीजमिति स्वकर्ण्ठेनैवाकत्वात् ;
तर्हीहापि मुख्यार्थवाधस्तन्मूला च लक्षणा स्यादिति, नेत्याह—न चेति ॥ रसादिप्रतीतेः
धूमशब्दमूलाग्निस्मरणसमानयोगक्षेमतामुपश्रुत्यानिष्टापत्तिमाशङ्कते—नन्वेवमिति ॥ या
तावद्विभावादिप्रतीत्यनन्तरं रत्यादिप्रतीतिः सा धूमादिप्रतीत्यनन्तराग्निस्मरणतुल्यैव ।
ततश्च न शब्दव्यापारजन्यापि सा भवति ; दूरे व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वम् । विमता प्रतीतिः
न शाब्दी शब्दजन्यार्थप्रतीतिजन्यत्वात् धूमशब्दोपजातार्थप्रतीतिजन्याग्निस्मरणवदित्यर्थः ।
किं परकीयस्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तेरशब्दव्यापारजन्यत्वं सिसाधयिषितम् किं वा रस-
प्रतिपत्तेः । आद्ये सिद्धसाधनम् ; द्वितीये रसप्रतिपत्तेरितरसकलप्रतीतिविलक्षणस्वभाव-
त्वात् दृष्टान्ताभावो दोष इत्यभिप्रायेण सोपहासं पृच्छति—इदं तावदिति ॥ प्रश्नो हि
कस्यचिद्बुभुक्षोः कामपि प्रति संभवतीति प्रसिद्ध एवायं पन्था इति तावच्छब्देनाह । अयं
इत्यंकारं वदन्निति तदुक्तेरसामीचीन्यस[सु]चन्युक्तिः ॥ प्रतीतिस्वरूपेति वैपरीत्याल्लक्षणा ।
मीमांसक इति रसास्याहमार्गवैदेशिकता । अत्रेति काव्ये । ननु किमस्मदभिमतप्रश्नेन ?
उक्तं हि भवद्भिरेव रत्यादिस्थायिचित्तवृत्तय एव रसादय इति ; तदनुसारेणैवास्माभिरभिहितं
न स्वमनीषिकयैवेति ; तत्राह—न चैवमिति ॥ भ्रमितव्यमिति ॥ भ्रमप्रतिषेधेन
महतो भ्रमस्य स्थानमिदम्, भ्राम्यन्ति च केचन कुशाग्रीपथियोऽपीति दर्शितम् ।
रत्यादिचित्तवृत्तिरेव रस इति यदस्माभिरुच्यते न तद्यथाश्रुतमेव तत्त्वमिति ग्राह्यम् ।
कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ चित्तवृत्तेः लौकिक्या एव रसत्वोपगमे सतीत्यर्थः ॥

लोचनम्

लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता । यस्त्वलौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः काव्य-
गतविभावादिचर्चणाप्राणः, नासौ स्मरणानुमानादिसाम्येन खिलीकारपात्रीकर्तव्यः ।
किं तु लौकिकेन कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतद्वयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान एव न

कौमुदी

चित्तवृत्त्यनुमानमात्रम् । रसप्रतिपत्तिरिति शेषः ॥ का रसतेति ॥ रसनीयतासारतानिमित्तको
हि रसशब्दः ; न चानुमानरूपायाः प्रतीति रसनीयत्वमस्ति प्रसिद्धानुमानेष्वनुप-
लब्धादेवेत्यर्थः । का तर्हि रसप्रतिपत्तिरित्यपेक्षायामनुमानादिविलक्षणं तत्स्वरूपं दर्शयति
—यस्त्विति ॥ अत एव तुशब्दो विशेषार्थः । चमत्काराभत्वं प्रसिद्धमुक्तास्वादस्यापि
समानमिति तस्यावृत्त्यर्थम्—अलौकिकेति ॥ अनेन स्वरूपमुक्तम् । अलौकिकत्वे हेतुं
दर्शयन्तस्य कारणमाह—काव्यगतेति ॥ काव्यशब्दसमर्पितत्वात् तद्व्रतत्वम् । अनेन
यथा काव्यशब्दसमर्पितं तदुपम्, तथा बहिःसत्त्वाभावो दर्शितः । अत एव
तादृशविषयविभावादिशब्दसंज्ञत्वेनोक्तिः । तत्र स्वरूपेणैव बहिरस्मत् एव केचित् ; केचित्तु
स्वरूपेण बहिःसत्त्वानुभूयतोऽपि विभावादिशब्दव्यपदेशविषयेण बहिरसता काव्य-
शब्दमहिमोपस्थापितेनैव रूपेण विशिष्टचर्चणोपयोगिन इति इयमेव विशेषः । चर्चणैव
प्राणो जागरणहेतुरिति रसप्रतीतिर्निदानं दर्शितम् । तथाप्यप्यादिविषयानुमानादिप्रतीति-
सोदरेरेता प्रतीतिः शब्दजन्यार्थप्रतीत्यनन्तरभावित्वादित्यत्राह—नासाविति ॥ अलौकिक-
त्वादेव तावन्न लौकिकस्मरणादिमात्रम् । यदि तु केवलमुप्युक्तार्थकार्यद्वयाश्रयेण काष्ठा-
विहितसदृश्यभावस्तथाऽप्युक्तधीरेवविशिष्टद्वयदुनिसमास्वाद्यसारसंबेदनमात्रपरमार्था रस-
प्रतिपत्तिः स्मरणानुमानादिसाम्यभूषां समारोप्येत, तत् किं कुर्मः प्रतिपत्तिरित्यस्यविप्रति-
पत्तिरु परानुमानात् परप्रत्यायनस्य शङ्क्येतिमात्रसारणादिसाधयेनोक्तम्—न
खिलीकारपात्रीकर्तव्य इति ॥ यदि लौकिकस्मरणादिमात्राण्यसाम्यवशीर्णत्वस्या
चेयं न भवति रसप्रतीतिः, बहिरसौ तर्हि तद्वर्णनसायेन पृथगिति—किं त्विति ॥
इदानीं अलौकिकचमत्कारात्मा चमत्कारविभावादिचर्चणाप्राणः इत्युक्तमेव विदुष्वनुसरमाह
—लौकिकेनेत्यादिना ॥ लोकव्यवहारमार्गवर्तिनेन कार्यकारणसद्व्यवहार्यमिति

लोचनम्

ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते ; अपि तु हृदयसंवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवशीकृततया पूर्णमविष्य-
द्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मरणादिसरणिमानरुद्धैव तन्मयीभवनोचितचर्चणाप्राणतया ।
न चासौ चर्चणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वम् येनेदानीं स्मृतिः स्यात् । न चाधुना

कौमुदी

सामर्थ्यजनितेन स्थायिभूतपरचित्तवृत्त्यनुमानेन, आदिशब्दगृहीतार्यापत्तिज्ञानेन च
भूयो भूयः प्रवृत्तेन सता समुपजातानुमानशाटिल्यपाटवातिशयहृदय इति रसप्रतिपत्तौ
समुचितस्य प्रतिपत्तुविशेषस्योपक्षेपः । विभावादिकं प्रतिपद्यमान इति करणनिर्देशः ।
विभावादिकम् प्रमत्तादि ; प्रतिपद्यमानः काव्यनटव्यापारविशेषबलादिति शेषः । एवकारः
प्रतिपत्त्युत्पत्त्यवस्थानतिवृत्तत्वार्यः ॥ ताटस्थ्येनेति ॥ 'अयं घटः' इत्यादि-
पदात्मना[वदात्मना] पृथग्भावेनेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिः ? न ह्यन्यथाकारं प्रतिपत्त्युत्पत्ति-
रुपलब्धचरीत्याह—अपि त्विति ॥ अलौकिकत्वाल्लोकदृष्टवैपरीत्यमदोषावहमित्याह—
हृदयसंवादेति ॥ अनेन प्रागुक्तं सहृदयलक्षणमिहानुसंहितम् । परवशीकृतत्वम् आक्रान्त-
त्वम् । अनेन तत्तादृशचर्चणार्थप्रयत्नविशेषानुपादानेऽपि प्रत्युत मात्रया तत्परिपन्थिप्र-
यत्नान्तरोपादानोद्यमेऽपि हठादाक्रम्यैव चर्चणाभिमुख्यमानीयत इति दर्शितम् । सहृदय-
त्वपरवशीकृतत्वम् अनुमानादिसरण्यनारोद्ध चर्चयितुः । अङ्कुरीभावस्तु चर्चणायाः ।
पूर्णमविष्यन् अपूर्णः सन् पूर्णतामाप्तादयितुमुपक्रान्तः ; तादृशस्य रसास्वादस्य गदार्थस्य
कल्पतरोरुत्तुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिं फलिष्यतोऽङ्कुरस्थानीयतया अवस्थिता या विभावादिचर्चणा
तत्प्राणतयैव विभावादिकं प्रतिपद्यते, न ताटस्थ्येनेति संगतिः । कथमनुमानादि-
प्रतीतिसाम्यविरह इत्याशङ्क्य तदभिमतसामग्रीभूतव्याख्यायनपक्षतयैव तदुत्पत्तेरित्याह—
अनुमानेति ॥ परिपूर्णरसास्वादाङ्कुरस्थानीयतामुपपादयन् विभावादिचर्चणाया रसास्वाद-
पर्यन्तता तन्मयीभवनक्रमेणेत्याह—तन्मयीभवनोचितेति ॥ अलौकिकत्वमेधोपपादयन्
स्मृतिव्यादिशङ्कां निराकरोति—न चासाविति ॥ स्मृतिर्ह्यनुभूतपूर्वविषयनिषतोत्पत्तित्वेन
व्याप्ता सती तदभावे स्मृतित्वाद्यावर्तमाना तद्विलक्षणस्यभावतामात्मनोऽवगमयेत् ।
तदभावश्च तद्विषयप्रमाणानुदयावसेयः । स चालौकिकत्वादसत्यायत्तसिद्ध इति
स्मरणसाम्यं तावद्रसस्य नाशङ्कनीयमित्यर्थः । तर्हि मा भूत् स्मृतिः ; प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-
निबन्धनं प्रतीत्यन्तरमेव किं न स्यादिति ? नेत्याह—न चाधुनेति ॥ अलौकिक-

लोचनम्

कुतश्चिदप्रमाणान्तरादुत्पन्ना, अलौकिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात् । अत एवालौकिक एव विभावादिव्यवहारः । “यदाह विभावो विज्ञानार्थः” । लोके तु कारणमेवाभिधीयते, न विभावः । अनुभावोऽप्यलौकिक एव । यदाह—“यदयमनुभावयति वागङ्ग-

कौमुदी

विभावादियोजनबलोपस्थापितत्वात् अलौकिकत्वं तावदस्य सकललोकव्यवहारसिद्धि-
प्रत्यर्थम् । न केवलं लौकिकप्रतीतिसामग्र्यजन्यत्वादेवालौकिकत्वसिद्धिः, कारणादिशब्द....
[शब्दागोचर]तया विभावाद्यलौकिकशब्दव्यपदेश्यत्वमपि स्वनिमित्ततया स्वकार्यभूतचर्वण-
स्थालौकिकत्वं गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ लौकिकस्य हेतोरलौकिकविभावादिशब्दाव्य-
पदेश्यत्वे मुनिवचनं विभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शकं संवादयति—यदाहेति ॥ इति-
शब्दोऽत्राध्याहार्यः । ऋतुमाल्यादयो विभावशब्देन कथं व्यपदिश्यन्ताम् इति प्रश्नस्योत्तरमिदं
वचनम् । विशिष्टतया भाव्यन्ते ज्ञायन्ते स्थायिव्यभिचारिणो वागाद्यभिनयसहिता येन स
विभाव इति विशिष्टज्ञानहेतुत्वं विभावशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् ; न खल्वनुभावबलादेव
विशिष्टविज्ञानलामः, बाष्पादेरनुभावस्यानेकहेतुजत्वसंभवात् ; विभावस्य प्रतिनियतत्वा-
निश्चित[त्वान्निश्चित]ज्ञानजनकत्वं संभवतीति भावः ॥

ननूक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लोकसिद्धत्वात् तत्कृतप्रवृत्तिः शब्दोऽपि लौकिक
एव स्यादिति कथं तद्व्यवहारस्यालौकिकत्वमित्याशङ्क्य तथा प्रयोगरूढ्यभावादेवालौकिक-
त्वमित्याह—लोके त्विति ॥ चित्तवृत्त्युद्भवहेतुः ऋतुमाल्यादिरूपोऽर्थो लोके कारणशब्देनैव
व्यवहियमाणो दृश्यते, न विभावशब्देन कथंचिदपि ; यदि कश्चिद्वैयात्यादेव तथा
प्रयुञ्जीत, असन्देहमसौ न तावलौकिकः, न च परीक्षकः “सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं
परीक्षकैः” इति प्रेक्षावद्भिः पुरुषधैरेयैः अनवधेयवचनोऽसावित्युन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वपक्ष एव
प्रक्षिप्येतेति कारणादिशब्दबलं विभावशब्दस्य लौकिकत्वमित्यर्थः । विभावव्यवहारस्या-
लौकिकत्वं प्रदर्शयानुभावव्यवहारस्यापि तदाह—अनुभावोऽपीति ॥ अनुभावयतीत्यत्र
कर्मतया स्थायिसञ्चारिण इत्यध्याहार्यम् । नन्वनुभवनं नाम स्थायिव्यभिचारिचित्तवृत्ति-
विषयं विज्ञानमेव ; तच्च लौकिकमनुमानादिप्रायमिति कथं तदवगमहेतोरलौकिकत्वमित्यग्राह

१. क. ख. ‘एव’ अधिकम् ।

२. क. ख. ग. ‘यदाह... अलौकिक एव’ नास्ति ।

लोचनम्

सत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभावः” इति । तच्चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेव ह्यनुभवनम् । लोके तु कार्यमेवोच्यते नानुभावः । अत एव परकीया न चित्तवृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायेण “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः” इति सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम् । कृतं तद्व्यत्युत शल्यभूतं स्यात् । स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्यादुच्यते । तद्विभावानुभावोचितचित्त-

कौमुदी

—तच्चित्तवृत्तीति ॥ न परकीयचित्तवृत्तिप्रतीतिमात्रमिहानुभवनम्, येनास्य लौकिकत्व-
प्रसक्तिः ; अपि तु तासां स्थायिसञ्चारिभूतानां गुणप्रधानभावेन व्यवस्थितानां सम्बन्धी यः
सामाजिकानां तन्मयीभावः हृदयसंवादजनितः तद्रूप[पम्]एव, न ज्ञानमात्रमित्यलौकिकत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ लोके खिति ॥ व्याख्यातप्रायम् । ननु भवतैवेदमिदानीमुपेक्षित-
मेव, न तु प्रमितमिति शङ्कित्वा कथितमर्थं मुनिवचनसंमत्या द्रव्यति—अत एवेति ॥
यस्मादनुभवनं चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेव न परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रम् ; तत एव हेतोरिति
यावत् । यद्यपि रससूत्रे स्थायिग्रहणमपि व्यभिचारिग्रहणवत् प्राप्तमेव, प्रत्युत तस्यैव
मुख्यत्वादावश्यकमेव तद्ग्रहणं विभावानुभावसमाभिव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशता भावैः सामान्यत
एव गुणप्रधानभावेन संयोजितै रसामिनिष्पत्तेरुक्तत्वात्, तथापि मुनिना स्थायिग्रहणं
न कृतम् ; इतरग्रहणादेव स्थायिनोऽर्थसिद्धत्वात् । स्थायिचित्तवृत्तिसूत्रस्यूतत्वेन
सञ्चारिणां तन्मुखप्रेक्षितावष्टब्धप्रवृत्तिकत्वात् । अर्थसिद्धस्यापि या प्राधान्यात् ग्रहणे
स्थायिन एवेति[तर]चित्तवृत्तिसहकृतस्य रसीभावापत्तौ परकीयचित्तवृत्त्यप[व]गममात्रमेव
रस- इति शङ्कुकादिसंकल्पितसरणिसञ्चारिणां केषांचित् प्रतीतिः स्यात् ; तन्मा
भूदित्यभिप्रायेण विभावानुभावव्यभिचारिणां गुणभावेन प्रधानभूतेन स्थायिना संयोगे
रसनिष्पत्तिरिति मुनिना सूत्रं न कृतमिति तदनुरोधेनैवास्माभिरिदमुक्तमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति “विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते” इति मुनिनैव
यत् स्थायिनो रसत्वमभिहितं तत्कथंकारं घटतामित्यत्राह—स्थायिन इति ॥
औचित्यमेव स्फोरयति—तद्विभावेति ॥ तस्मिन् स्थायिभावे एव नियता ये विभावानु-
भावास्तदुचितायाश्चित्तवृत्तेर्यः संस्कारस्तेन सुन्दरतयैव रसचर्वणाया निष्पत्तेरित्यर्थः ।
प्रागपि चैतदुक्तम् “शोको हि स्थायिभावः” इत्यादि । न केवलं रसचर्वणाया स्थायि-

लोचनम्

वृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्चणोदयात् । हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानावस्थायामुद्यानपुल-
कादिभिः स्थायिभूतरत्याद्यवगमाच्च । व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यात्मत्वेऽपि मुख्यचित्तपरवश
एव चर्च्यते इति विमावानुभावमध्ये गणितः । अत एव रस्यमानताया एवैव निष्पत्तिः यैत
प्रबन्धप्रवृत्तबन्धुसमागमोदिकारणोदितहर्षादिलौकिकचित्तवृत्तिभ्यः भावनेन चर्चणारूढत्वम् ।

कौमुदी

चित्तवृत्तिप्राणत्वमेव स्थायिनो रसत्वव्यपदेशनिमित्तम्, स्थायिप्रतीतिहेतुजन्यत्वं चेत्याह—
हृदयसंवादोपयोगीति ॥ रसचर्चणा हि नाम हृदयसंवादपुरस्सरा ; तदभावे सति
श्रोत्रियतार्किकादे रसचर्चणावार्तावन्ध्यत्वदर्शनात् । तत्र च निदानं लोकचित्तवृत्ति-
परिज्ञानमेव तद्विरहितस्य हृदयसंवादानुदयात् । तस्यां चावस्थायामुद्यानादिभिः कारणैः
पुलकोद्गमादिभिः कार्यैर्भूयोभूयोऽवधार्यमाणस्वकारणव्याप्तिकैः स्थायिरत्यादिमावावगमः ;
त एव चाधुना चर्चणायां प्रस्तुयमानायामलौकिकविभावानुभावव्यपदेश[देश्य]भावं
भजमानास्तत्तादृङ्निरतिशयचर्चणापर्वक्रमवतीर्णाः सन्तः तां प्रमुवत इत्यतोऽपि हेतोः
स्थायिनो रसत्वोक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति स्थायिग्रहणवद्यभिचारिग्रहणमपि सूत्रे न
वक्तव्यम् अर्थलब्धत्वात्, शल्पभावस्यापि तुल्यत्वादित्यत्राह—व्यभिचारी त्विति ॥
स्थायिचित्तवृत्तिगुणत्वेन तस्य विभावादिप्रायत्वादित्यर्थः । तथापि न रसस्यालौकिकत्वम्
कारकव्यापारनिष्पाद्यत्वात् ; तच्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिसूत्राक्षर-
बलादवगम्यत इत्याशङ्क्य तदुक्तेरौपचारिकत्वाददोष इत्याह—अत एवेति ॥
एवेति सूत्राभिधानाभिनयः । तथा च भारत्याम् “कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिः इति । नेयं
रसस्य, अपि तु तद्विपर्ययसनायाः ; तन्निष्पत्त्या यदि तदेकापचजीवितस्य रसस्य
निष्पत्तिरुच्यते, न कश्चिदत्र दोषः ” इति । ननु विशिष्टकारणोद्भूतहर्षादिचित्त-
वृत्तिरेव रस्यते लोके ; तेन न . तदतिरिक्तसविपरस्यमानतोपपत्तिरित्याशङ्क्य
तासामानुकूल्यप्रतीतिविषयत्वातिरेकेण चर्चणीयतायोग्यत्वलक्षणरस्यमानत्वाभावात् अदोष
इत्याह—यत्प्रबन्धेति ॥ अयं कैषा चर्चणा विभावादिसंयोगनिबन्धना ! यदारूढत्वं

१. क. घ. 'लोकवृत्ति'

२. क. घ. 'लोकवृत्त'

३. क. 'चोच्यते'

४. क. घ. 'निष्पत्तिर्वा'

ग. 'निष्पत्तिर्यस्य प्रबलप्रवृत्तत्वं बन्धु'

५. घ. 'आदि' नास्ति ।

६. क. घ. ग. ङ. च. 'न्यग्भावेन
चर्चणारूढत्वम्'

लोचनम्

अतः चर्वणात्राभिव्यञ्जनमेव, न तु ज्ञापनम् प्रमाणव्यापारवत् ; नाप्युत्पादनम् हेतुव्यापारवत् । ननु यदि नेयं ज्ञप्तिः न वा निष्पत्तिः, तर्हि किमेतत् । नन्वेयमसावलौकिको रसः । ननु विभावादयोऽत्रै किं ज्ञापको हेतुरुक्त कारकः ? न ज्ञापको न कारकः ; अपि तु चर्वणोपयोगी । ननु कैतत् दृष्टमन्यत्र ? यत एव न दृष्टम्, तत एवालौकिकमित्यु-

कौमुदी

रस्यमानत्वम् ; किं ज्ञापनरूपा आहोस्विन्निष्पादनात्मिका ? उभययापि नालौकिकत्वमित्याशङ्क्य नोभयमपि, किन्तु आनन्दघनसंवेदनमात्रस्वरूपेति दर्शयति—अत इति ॥ चित्तवृत्तिविलक्षणत्वादलौकिकत्वम् अतःशब्देन परामृश्यते । सिद्धस्य कस्यचित् प्रमेयभूतस्य नीलपीतादिप्रायस्य रसस्वत्वाभावाच्च ज्ञापकत्वम् । न च निष्पत्तिशब्दानुग्रहार्थं निष्पाद्यत्वमङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् ; विभावाद्यपगमेऽपि रससंभवप्रसंगात् । ज्ञापनोत्पादनव्यापारनिषेधेऽर्थाद्रसस्य ज्ञप्तिनिष्पत्त्यभावे नृशृङ्गगणपङ्कजादिवत् असत्यं चोदयति—ननु नेयमिति ॥ इयमिति चर्वणा । एतदिति सामान्येन निर्देशः । प्रसिद्धत्वादनपह्नवनीयताम् अभिसन्धायोत्तरमाह—नन्वेयमिति ॥ ज्ञप्युत्पत्त्ययोग्यत्वम् अलौकिकत्वात् भूषणभावं भजत इति भावः ॥

ननु ज्ञापकत्वकारकत्वयोरन्यतरत्वाभावे विभावादीनां रसप्रतीत्यर्थमुपादानानर्थक्यम्, अकिञ्चित्करत्वात् । तथाभावे च संप्रतिपन्नवज्जालौकिकत्वात् इति चोदयति—नन्विति ॥ न तावदकिञ्चित्करत्वं विभावादीनां शक्यापादनम्, अनुभवविरोधात् । ज्ञापकत्वकारकत्वान्यतरनियमस्तु लौकिक एवेति परिहरति—न ज्ञापक इति ॥ ननु दधानुसारित्वात् कल्पनायाः हेतुव्यापारस्य च द्वैराश्यनियमदर्शनात् कथमन्यत्रादृष्टचरं चर्वणोपयोगित्वं कल्प्यतामिति शङ्कते—नन्विति ॥ भूषणमेतदस्माकम् अलौकिकस्याप्रत्यूहमेव सिद्धेः इत्याह—यत एवेति ॥

१. घ. च. 'अनक्ष चर्वणा'

२. ग. 'स्वव्यापार'

३. घ. 'वदि' नास्ति ।

४. क. ख. 'नेयम्'

५. क. ख. 'न स्वयम्'

६. क. ख. 'ननु विभा... न कारकः' नास्ति ।

७. ग. - 'विभावादिव'

लोचनम्

कम् । नन्वेवं रसोऽप्रमाणं स्यात् ? अस्तु ; किं ततः ? तच्चर्वणात् एव प्रीतिव्युत्पत्ति-
सिद्धेः । किमन्यदर्थनीयम् । नन्वप्रमाणकमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्वणात्मत्वात् इत्यलं बहुना । अतश्च रसोऽयमलौकिकः, येन ललितपरुषार्थेनुप्रास-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्राप्तिपरिहारोपायव्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणत्वाम्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याङ्गीकारमिति चोदयति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्वसौभाग्यमहिम्नैव प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थत्वादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतिव्युत्पत्तेश्च सिद्धेरिति शास्त्रादिभ्योऽतिशयोक्तनार्थं प्रीतिफलत्वोक्तिः ।
यदि वा प्रमिति[प्रीति]पुरःसराया व्युत्पत्तेरिति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तत्साधकप्रमाणाभावादाकाशकुशेशयसदृशतापात इति
शङ्कते—नन्विति ॥ परिहरति—नेति ॥ ननु रसस्य विशिष्टचर्वणारूढत्वाम्युपगमात्
कथं स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्याह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्वणा नाम
आनन्दघनं संवेदनमेव परमार्थतः ; चर्वणापदनिर्यक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
विलक्षणभूतविभावाम्यु[द्यु]पायविशेषजन्यत्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधुक्तं
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भारव्याम् “रसना च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्” इति ॥

ननु चर्वणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि ज्ञाप्यत्वं रसस्यापतितम्, तच्चानभिमतम् ।
अथ बोधान्तरवैलक्षण्याददोषं ब्रूये, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः[दिः;]बोधामना हि
न बोधवैलक्षण्यमबोधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का]बोधाभिमतस्यापि
बोधत्वापत्तिः ; न चाविद्याकल्पितत्वं रसस्य भवद्विरम्युपगतम्, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ;
अतो विवेकिलोकदुःसम्बरोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीतिसाक्षिकरस-
स्वरूपसद्भावं प्रति विप्रतिपद्यमानं प्रति तूष्णींभाव एव शोभतेतमामित्याह—इत्यलमिति ॥
पुनरपि रसस्यालौकिकत्वं साधयति—अतश्चेति ॥ वाचकशब्दैकगम्यत्वेऽपि [दि] रसस्य

१. ग. 'अप्रमेयम्'
२. ख. 'प्रीत्युत्पत्ति'
ग. 'प्रीतिव्युत्पत्ति'

१. ग. 'अन्यत्' नास्ति ।
४. क. ख. 'स्व' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'भादि' नास्ति ।

लोचनम्

स्यार्थाभिधानानुपयोगिनोऽपि' रसं प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणायाः शङ्कापि । काव्यात्मकशब्दनिष्पीडनेनैव च तच्चर्चणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव काव्यं पुनः पुनः पठंश्चर्च्यमाणश्च सहृदयलोके । न तु काव्यस्य तत्र "उपादायैपि ये हेयाः" इति न्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोग एवेति शब्दस्यापि ध्वननव्यापारः । अत एवालक्ष्यक्रमता ।

कौमुदी

वाच्यवत् कथञ्चिल्लौकिकत्वं शक्यशङ्कम्, अनुप्रासादेरपि वाचकत्ववन्व्यस्य रसव्यञ्जकत्वमस्त्येव ; न चानुप्रासव्यङ्ग्यं वस्तु लोके दृष्टचरमिति रसस्यालौकिकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

यद्यप्यलौकिकसिद्धयर्थमेवावाचकादिव्यङ्ग्यत्वं रसस्य प्रदर्शितम्, तथापि तदुपजीवनेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदे लक्षणानुप्रवेशविरहं प्रस्तुतमेवानुवर्तयति— का तत्रेति ॥ अभिधावृत्तेरेवाभावे तत्पृष्ठपातिन्या लक्षणायास्तावत् प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । शब्दस्वरूपस्यैवाभिधास्वरूपानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति— काव्यात्मकेति ॥ परुषललिताद्यनुप्रासपरिकर्मितत्वं काव्यशब्देनोक्तम् । शब्दनिष्पीडनप्रणाल्यार्यनिष्पीडनस्यैव तत्र प्रमाणत्वमिति मन्यमानं प्रति तद्यतिरेकं दर्शयितुमाह—दृश्यते हीति ॥ [तदेवेति] यदेव प्रथमं पठितं चर्चितं च तदेव पुनरपि पठ्यते चर्च्यते चेत्यर्थः । तदेतदर्थविषयां प्रतीतिमुद्भाव्य निवृत्तव्यापारस्य अत एव चरितार्थस्यासम्भ्रममिति तदुपलम्भबलाच्छब्दस्वरूपमात्रस्यापि धेनुधोभारवदसमुधानिःस्पन्दित्वमगम्यत इत्याह— न त्विति ॥ कृतप्रतीतिकस्य काव्यस्य काव्यशब्दस्य ; तत्र रसचर्चणे विषये ; केवलस्य शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थः । अलक्ष्यक्रमत्वं यद्यङ्गस्य, तदपि शब्दस्वरूपस्यैवाभिधानानपेक्षतया व्यञ्जकत्वं गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ यद्यर्थप्रतीतिव्यञ्जकानापेक्षैव शब्दस्य व्यञ्जकत्वं भवेत्, तदावश्यं क्रमो लक्ष्येति ; तदलक्षणातु स्वरूपेणैव शब्दस्य व्यञ्जकभावोऽप्यवसीयत इत्यर्थः । एवमभिधावृत्त्यनपेक्षणेनैवानुप्रासादीनां व्यञ्जकत्वप्रदर्शनेन लक्षणावृत्त्यनुप्रवेशाशङ्काशङ्कः संशयाहितः ।

१. ग. 'अनुपयोगेऽपि'
२. ग. 'निष्पारनेनैव'
३. क. ख. ग. 'च' नारिण ।
४. क. ख. 'काव्यम्'
५. क. ख. 'चर्चमाणः'

६. क. ख. 'सदृशः'
७. प. 'इति चर्च'
८. ग. 'इति चर्चम्'
९. 'इति चर्चम्'
१०. 'इति चर्चम्'

लोचनम्

यत्तु वाक्यभेदः स्यादिति केनचिदुक्तम्, तदनभिज्ञतया । शास्त्रं हि सकृदुच्चारितं समयवलेनार्थं प्रतिपादययुगपद्विरुद्धानेकसमयस्मृत्ययोगात्कथमर्थद्वयं प्रत्याययेत् । अविरुद्धत्वे वा तावानेको वाक्यार्थः स्यात् । क्रमेणापि^१ विरम्यव्यापारायोगैः । पुनरुच्चारितेऽपि^२

कौमुदी

अमुनैव प्रसङ्गेन काव्यस्य वाच्यव्यङ्ग्यशालकार्थद्वयप्रतिपादकत्वाम्बुपगमे सत्येकवाक्यत्वाभिमतस्य तद्वाक्यस्य अर्थभेदाद्वाक्यभेदः इति न्यायात् भिन्नवाक्यत्वमापद्यमानमनिवार्यमिति कस्यचिदनिष्ठापादनं लाघविकतया मध्ये निराकरोति—यत्त्विति ॥ अनभिज्ञत्वं वाक्यत्वसामान्यमर्थत्वसामान्यं च केवलमाश्रित्य तत्प्रतिपादनप्रकारभेदानालोचनात् । अनभिज्ञत्वमेव दर्शयितुं विषयान्तरे वाक्यभेददूषणप्राप्तिं दर्शयति—शास्त्रं हीत्यादिना वाक्यभेदो दूषणमित्यन्तेन ॥

“ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ ”

इत्युक्तदिशा पुंसामाक्रम्य नियोजनात्मकनियोगरूपशासनप्रमाणं वाक्यमिह न शास्त्रशब्देन विवक्षितम्, किन्तु काव्यव्यतिरिक्तं वाक्यमात्रम्, यत्र समयादेरुपयोगः । तत्र किं सकृदुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयप्रतिपादकम्, किं वा पुनरुच्चारितम् ! आद्येऽपि युगपत् क्रमेण वा ! युगपच्चेत् किमर्थद्वयमन्योन्यं विरुद्धमविरुद्धं वा ! तत्रार्थं दूषयति—शास्त्रं हीति ॥ अनवधारितसमयस्य प्रस्मृतसमयस्य च श्रोतुर्वाक्यध्रुवणसमनन्तरमभिधेयप्रतीत्युत्पत्त्यदर्शनात् अर्थप्रतिपादनस्य पूर्वगृहीतसमयस्मरणसापेक्षतायामवश्याम्युपेयायां विरुद्धार्थविषयत्वेन समययोरपि विरोधात् युगपत्तद्विषयस्मरणद्वयोत्पत्त्यसंभवात् तत्सापेक्षतया अर्थद्वयप्रतिपादकत्वमेकस्य वाक्यस्यानुपपन्नमेवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—अविरुद्धत्वे वेति ॥ अर्थयोरविरुद्धत्वे सति यावानर्थो यत्र वाक्ये प्रतीयते तावानेक एवार्थ इति नार्थद्वयसंभवः, येन वाक्यभेदसंभावनेत्यर्थः । क्रमपक्षं दूषयति—क्रमेणापीति ॥ प्रतिपादने सतीति शेषः । विरम्य यो व्यापारः शब्दस्य तस्यायोगः असंभव इत्यर्थः । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारस्य पदार्थविद्धिः प्रतिषिद्धत्वादिति भावः । पुनरुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयप्रतिपादकमिति पक्षं दूषयति—पुनरुच्चारित इति ॥ तत्रापि किं समया-

१. क. ख. ग. 'उच्चारितम्'

२. ग. 'प्रत्याययेत्'

३. क. ख. 'अपि' नास्ति ।

४. ग. 'व्यापारयोगः'

५. ड. 'उच्चारिते'

६. ग. 'अपि' नास्ति ।

लोचनम्

वाक्ये स एव समयादिप्रकरणादेस्तादवस्थ्यात् । प्रकरणसमयप्राप्त्यर्थतिरस्कारेणार्थान्तरप्रत्यायकत्वे नियमाभाव इति । तेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वकामः' इति श्रुतौ खादेच्च नै [देत् श्र] मांसमित्येव नार्थ ईत्यत्र का प्रमेति प्रसज्यते । तत्रापि न काचिन्नियततत्त्वनाद्यास इत्येवं वाक्यभेदो दूषणम् । इह तु विभावादेव प्रतिपाद्यमानं चर्यणाविर्भूतमुत्तममिति समयाद्युपयोगाभावः । न च 'नियुक्तोऽहमत्र करवाणि कृतार्थोऽहम्' इति शास्त्रीयप्रतीति-

कौमुदी

यपेक्षयार्थान्तरप्रतिपादकत्वम् तदनपेक्षया वा ! आद्ये स एव विरम्यव्यापारायोगप्रयुक्तो दोषस्तदवस्थः, प्रथमापेक्षितस्यैव समयादेरुपजीवनेनार्थान्तरप्रतिपादनव्यापारानुपपत्तेः । द्वितीयं प्रत्याह—प्रकरणसमयप्राप्त्यर्थतिरस्कारेणेति ॥ यस्य प्रकरण इदं पठितम्, पस्मिन्नर्थेऽस्य शब्दस्य संकेतः स एवावस्यार्थ इति नियमो न स्यात् इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति ॥ तत्रापि अर्थान्तरेऽपि ॥ अनाश्वासतेति ॥ अनिधितार्थत्वादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यादिति यावत् । उपसंहरति—इत्येवमिति ॥ यथोक्तविधाप्रामाण्यापत्तिप्रयुक्तं वाक्यभेदलक्षणं दूषणमित्यर्थः । नन्विहा[हापि]तदापत्तिबलादेव तदूषणापत्तिस्तुल्यैवेति चेन्नेत्याह—इह त्विति ॥ काव्यवाक्ये हि विभावादेव समयाद्यपेक्षया प्रतिपाद्यते । प्रतिपाद्यमानं तु तदेव स्वसौन्दर्यविशेषमहिम्ना परिपूर्णरसास्वादात्मकविशिष्टचर्यणोपयोगीति रसादिव्यङ्ग्यप्रतीतिजननं प्रति समयादिसव्यपेक्षत्वं काव्यवाक्यस्य नास्त्येवेति न तत्र यथोक्तदोषावतार इत्यर्थः । शास्त्रजन्यप्रतीतिविलक्षणवृत्तान्तत्वाच्च काव्यीयरसादिप्रतीतेः शास्त्रकाव्यवाक्यप्रवृत्तिभेदः सुखाप्यवसान इत्याह—न चेति ॥ बोधावस्थायाम् 'अस्मिन् कर्मणि नियुक्तोऽहम्' इति, अनुष्ठानदशायाम् 'करवाणि' इति, तदुत्तरकालं तु 'कृतार्थोऽहम्' इति प्रतीतिर्यथा लोकव्यवहारे प्रतीयमाना दृश्यते, तथैव "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादिशास्त्रीयव्यवहारेऽपि लौकिकत्वं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तदेव विशदयन्ति—

१. घ. इ. च 'म-रसादिः पद'
२. क. 'प्राप्तार्थे' ग. 'प्राप्त्यर्थे'
- घ. 'प्राप्त्यर्थे'
३. ग. 'अस्मिन्तत्त्वे'
४. क. स. ग. 'हि' अतिरुम् ।
५. क. 'न' नास्ति ।

६. घ. 'इत्येवमर्थनित्यं वा प्रमदयेत्'
७. ग. 'अभि' नास्ति ।
८. क. स. ग. 'काचिद्विपद्येत्यना'
९. छ. 'प्रतिपद्यमानम्'
१०. क. स. 'विषयोऽनुपपत्ति'
११. क. स. ग. 'दाह्य'

लोचनम्

सदृशमदः । तत्रोत्तरकर्तव्यीन्मुख्येन लौकिकत्वात् । इह तु विभावादिचर्चणाद्भुतपुष्प-
वत्सकालसारयोदिता न* तु पूर्वापरकालानुबन्धिनीति* लौकिकादास्वादाद्योगिविषयाद्वाङ्मय
एवायं रमास्वादः । अत एव 'शिखरिणि' इत्यादावपि मुख्यार्थबाधादिकमनपेक्ष्यैव
सहृदयो वक्त्रभिप्रायं चादुप्रीत्यैत्मकं संवेदयन्ते । अत एव ग्रन्थकारः सामान्येन विव-
क्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भर्तेरमावमम्यधात् । अस्माभिस्तु दुर्दुरुद्धं प्रत्याययितुमुक्तम्—
भवत्वत्र लक्षणा ; अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं करिष्यसीति । यदि तु न कुप्यते
'सुवर्णपुष्पाम्' इत्यादावविवक्षितवाच्येऽपि मुख्यार्थबाधादिलक्षणासामग्रीर्नपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यार्थ-

कौमुदी

तत्रेति ॥ शास्त्रीयप्रतीतिर्ही[हिं]न स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तु फलवदनुष्ठानशेषतयैवेत्यर्थः ॥
इह त्विति ॥ काव्ये । उदिता रसादिप्रतीतिरिति शेषः । सः वर्तमान एव कालः सारो
यस्याः । तद्वचच्छेद्यमाह—न त्विति ॥ अतश्च रसादिप्रतीतेरलौकिकत्वं सिद्धमित्याह—
इति लौकिकादिति ॥ तर्हि योगिविषयविशुद्धात्मानन्दात्वादसोदरसौभाग्यभाजनमावं
भजतामिति नेत्याह—योगिविषयादिति ॥ उक्तमेव रसादेरनितरसाधारणं सौभाग्यम्
“शिखरिणि” इत्युदाहरणे प्राथमिक्यां व्याख्यायां मुख्यार्थबाधादिप्रतीत्यनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति यदुक्तं तत्र हेतुकरोति—अत एवेति ॥ अत्र ग्रन्थकारवचनमपि संवाद-
यति—अत एवेति ॥ नन्वेतदास्ताम्—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि
क्रमप्रतीतिमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यप्रतीतिमभिप्रेत्य ग्रन्थकारस्य सामान्योक्तिरिति ; भवतैव हि
समनन्तरमेव स्वकण्ठेनोक्तमात्रमात्रमपि[क्तम् 'अत्रापि]मच्ये लक्षणास्ति' इति द्वितीयं व्याख्या-
प्रकारमुन्मीलयता ; अस्माभिश्च पर्यनुयुज्यमानेन 'तद्वेदोऽत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यात्मा ग्रन्थकृता
विवक्षितः' इति । तत्किमिदानीमन्यथाकारं कथ्यत इत्याशङ्क्य अभ्युपगमवादत्वादानुवाद इत्याह
—अस्माभिस्त्विति ॥ अत्रेति ॥ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये । ननु कस्य नाम कोपः, पारमार्थिकमेव
कथ्यताम् ; न हि वास्तवोपवर्णने कोपो नाम भवितुमर्हतीत्यत्राह—यदि त्विति ॥
अविवक्षितवाच्येऽपि ॥ तत्खलु तस्य क्षेत्रमिति भावः ॥

* सर्वमातृकास्तु तुलान्तरादिति एव पाठः ।

* इदं व्याख्यानसारेण मुद्रितम् । सर्वमातृकास्तु 'लौकिकारवादात्' इति समास एव पठ्यते ।

१. क. ग. ग. 'विषयाच्चान्य'	७. क. ख. ग. 'द्वन्द्वरूढम्' इ.
२. ग. 'सहृदया.' नास्ति ।	'दुर्दुरुद्धम्' च. 'दुर्दुरमम्'
३. क. ख. ग. 'प्रतीत्या'	८. घ. 'कथ्यते'
४. क. ख. ड. च. झ. 'तत एव'	९. घ. 'वाच्यमपि'
५. क. ख. घ. ङ. च. छ. 'ध्वनौ' नास्ति ।	१०. घ. ड. च. छ. 'लक्षणां साम'
६. क. ख. 'रसमावम्'	११. घ. 'अनवेक्ष्यैव'

ध्वन्यालोकः

कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

लोचनम्

विश्रान्तिरित्यलं बहुना । उपसंहरति—तस्माद्भक्तिरिति ॥

ननु मा भूद्भक्तिरिति ध्वनिरिति चैकं रूपम् । मा च भूद्भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिः । न तावदेतत्सर्वत्रास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धम् ; किं वा नैः श्रुटितम् तदाह—
कस्यचिदिति ॥ ननु अत्र भक्तिस्तावच्चिरन्तनैरुक्ता । तदुपलक्षणमुखेन च ध्वनिमपि

कौमुदी

एवं भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिप्य संप्रत्युपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति—ननु मा भूदिति ॥ कथमुपलक्षणत्वमिति तदाह—यत्रेति ॥ यथा काको देवदत्तगृहस्य न स्वरूपम्, न धर्मतया लक्षणम् ; किन्तु कदाचित् संभवमात्राद्यावृत्तिप्रतिपत्तिहेतुः तद्वदियमपीत्यर्थः । अस्योत्तरत्वेन कारिकामवतारयति—न तावदिति ॥ परस्यापि संप्रतिपन्नमिति भावः । एतदित्युपलक्षणम् । तथा सत्युपलक्षणत्वमेव भज्येतेति भावः । ननु संभवमात्रादेव सन्तुष्याम इति नेति सोत्प्रासमाह—इयतेति ॥ भक्तिरेव ध्वानेरिति भवत्यक्षस्तावन्न सिद्ध इत्यर्थः ॥ श्रुटितमिति ॥ न्यमावितशब्दार्थयुगलं काव्यजीवितं ध्वनिरित्यस्माकमस्य मतस्य न काचित् क्षतिरित्यर्थः । ननुपलक्षणत्वाम्युपगन्तुमिः न भक्तिव्यतिरेकेण ध्वनिस्वरूपाभाव एव सिधाध-
यिपितः, किं तु भक्तितो व्यतिरेकेण संभवन्नयं ध्वनिर्न लक्षणीयो भवितुमर्हति । भक्त्यैवो-
पलक्षणभूतया सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया स्वयमवगम्य तथैव द्वारा तत्प्रतिपित्सर्वोऽपि

१. ड. 'तस्मादिति'
२. क. ख. 'भूद्भक्तिर्ध्वनिरिति'
- ग. 'भूद्भ्वनिरिति भक्तिरिति'
३. घ. 'ध्वनिरिति' नास्ति ।
४. क. ख. 'तु' नास्ति ।
५. क. ख. 'भविष्यति'

६. घ. 'भविष्यति'
७. क. ख. ग. 'तु'
८. क. ख. ग. 'इति' भविष्यम् ।
९. क. ख. ग. 'इत्यादि'
१०. क. ख. ग. घ. 'अत्र' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

लोचनम्

समग्रभेदं लक्षयिष्यन्ति, ज्ञास्यन्ति च । किं तल्लक्षणेनेत्याशङ्क्याह—यदि चेति ॥ अभिधानाभिधेयभावो ह्यलंकाराणां व्यापकैः । ततश्चाभिधावृत्ते वैयाकरणमीमांसकैर्निरूपिते कुत्रेदानीमलंकाराणां [कारकाणां] व्यापारः । तया हेतुबलात्कार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते किमिदानीमीश्वरप्रभृतीनां कर्तृणां ज्ञातृणां वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्बः स्यात् । तदाह—लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ॥ मा भूदापूर्वोन्मीलनम् ; पूर्वोन्मीलितमे-
कौमुदी

प्रतिबोधयितुं शक्या इति निरर्थकस्तल्लक्षणकरणप्रयास इति एतदाशङ्कते—
नन्वेवेति ॥ कथमभिधाव्यापारेणैव समस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥
अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वात्तस्य चाभिधा-
व्यापारजीवितत्वात्तन्निरूपणे कृतेऽलंकारनिरूपणमनर्थकमेव स्यात् । तत्र पदगतो
व्यापारः पदविद्विर्निरूपितः ; वाक्यगतस्तु वाक्यविद्विरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-
रपि संगृह्यते अन्विताभिधानसमयानुसारेण । सति चैवमलंकारकाराः कृतकर्तृताखली-
कृतवृत्तयस्तुष्णीमेव स्वैरमासतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गान्तरमात्रमाव्याधातकमुद्धाटयति—
तथेति ॥ सर्व इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृज्ञातृरूपो निमित्तकारणवर्गः । यथोक्तातिप्रसङ्ग-
विषयत्वं ग्रन्थस्यानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य करणस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति विभज्य व्याख्येयमिति भावः ॥

ननु कृतकरणं व्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतत्वाम्युपगम इत्याशङ्क्य
लक्षितस्यापि सम्यक्त्वनिर्णयार्थत्वादानर्थक्याभाव इत्याशयेनाह—मा भूदिति ॥ वस्तु-

१. क. ख. 'समाव्यक्ते'

२. ग. 'इतरालङ्कार'

३. क. ख. घ. ङ. च. 'करणे'

४. क. ख. 'धारयन्ति च' नास्ति ।

५. क. ख. 'व्यापकः . . . अलंका-

राणाम्' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'यथा'

७. क. ख. घ. ङ. च. 'करणे'

८. क. ख. 'इति' नास्ति ।

ध्वन्यालोके:

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः, यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्तसंपन्नसमीहितार्थाः संपन्नाः स्मः । येऽपि

लोचनम्

वास्माभिः सम्यङ्निरूपितम्, तथापि को दोष इत्यभिप्रायेणाह—किं च लक्षणेऽन्यै-
रिति ॥ प्रागेवेति ॥ अस्मत्प्रयत्नादिति शेषः । एवं त्रिप्रकारमभाववादम्, भौतान्तर्भूतत्वं
च निराकुर्वतालक्षणीयत्वमेतन्मध्ये निराकृतमेव । अत एव मूलकारिका साक्षात्तन्निरा-
करणार्थो न श्रूयते । वृत्तिकृतं निराकृतमपि प्रमेयशब्दापरिपूर्णाया स्वैकपदेन तत्पक्षमनूय
निराकरोति—येऽपीत्यादिना ॥ उक्त्या नीत्या 'यत्रार्थः शब्दो वा—' इति

कौमुदी

स्वरूपविषयविवादाभावे सति केवलं लक्षणकरणविवादे दीर्जन्यमुद्गामात्रमार्जयन्ति ।
लक्षणस्य कृतत्वे तत्सम्यक्त्वसिद्धिः, अकृतत्वे पुनस्तदुन्मीलनमेव तावत् प्रयोजनपदवी-
मधिरोते । सर्वथा तु जितमेवास्माभिरित्यर्थः ॥

ननु कारिकायामितरपक्षद्वयबललक्षणीयत्वपक्षः किमिति न प्रात्यक्षेपीत्याशङ्क्य
प्रतिक्षेपाभावोऽसिद्ध इत्याह—एवमिति ॥ ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनमुखेन हि पक्षान्तरनिरा-
करणमत्र कृतम् । न च तदलक्षणीयत्वे तस्य संभवतीति तन्निराकरणनान्तरीयकत्वे-
नालक्षणीयत्वपक्षोऽपि निराकृत इत्यर्थः । यद्यप्यग्यत्तसिद्धत्वात् कारिकायां तन्निरा-
करणाभावः तर्हि वृत्तिकृतोऽपि तन्निरासोऽप्यर्थ इति आह—वृत्तिकृत्यति ॥ प्रमेयशब्दा
प्रमेयसन्निवेशविशेषः । 'उक्त्या नीत्या' 'वक्ष्यमाणया' इति च द्वयं क्रमेण सामान्यविशेष-
लक्षणविषयमिति दर्शयन्नदसीयं क्षेत्रमाह—यत्रेति ॥ भविष्यतीति कथनरूपक्रिया-
विशेषपरतया व्याख्येयम् । यदि वा लक्षणशब्दस्तद्विषयवचनलक्षणपरः ॥

१. क. ख. 'वादिनः'
२. क. ख. ग. 'किञ्चेति'
३. घ. 'इति' नास्ति ।
४. ग. घ. 'अस्मात्'
५. क. ख. ग. 'भूतत्वं न भूतत्वं'
६. घ. 'भूतत्वं'
७. घ. 'इव तन्मध्ये'
८. ग. 'निष्कृतं यत्'

९. क. घ. 'तन्मूल'
१०. घ. 'साक्षात्' नास्ति ।
११. क. ख. 'संस्थापूर्णाया'
ग. 'उत्स्थापरिपूर्णाया'
१२. क. ख. 'एव' नास्ति ।
१३. क. ख. 'यत्रार्थः . . . नीत्या'
नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिपुः, तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः ; यत उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि

लोचनम्

सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । वक्ष्यमाणया तु नीत्या विशेषलक्षणं भविष्यति 'अर्थान्तरे संक्रमितम्' इत्यादिना । तत्र प्रथमोद्घोते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारेण कृतम् । द्वितीयोद्घोते तु कारिकाकारोऽवान्तरविभागं विशेषलक्षणं च त्रिदधदनुवादमुखेन मूलविभागं द्विविधं सूचितवान् । तदाशयानुसारेण तु वृत्तिकृद्दत्रैवोद्घोते मूलविभागमवोचत्

कीमुदी

नन्वविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदद्वयस्यापि सोदाहरणस्यात्र प्रदर्शितत्वात् 'उक्तया नीत्या सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्' इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य, सत्यम् वृत्तिकृता हि तत्कृतम् ; कारिकाकाराभिप्रायेण त्वियमुक्तिरित्याह—तत्र प्रथमोद्घोत इति ॥ द्वितीयोद्घोतस्यातिसन्निहितत्वात्तत्रस्यस्यैवायमाचार्यस्य प्रथमोद्घोते इति व्यपदेशः । तर्हि कारिकाकारानुक्तस्य मूलविभागस्य प्रथमोद्घोते सामान्यलक्षणसन्निधौ वृत्तिकृतोऽभिधानमयुक्तमित्यत आह—द्वितीयोद्घोते त्विति ॥

“अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥”

इति कारिकायान्तरविभागः नाम्नोऽन्वर्धतया विशेषलक्षणं च विहितम् । तत्र च अविवक्षितवाच्यस्येत्ययमंशोऽनुवाद्धारूपः, योऽयमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोर्मध्येऽविवक्षितवाच्यो नाम प्रभेदस्तस्येत्येवं यचनव्यक्तिसमुन्नेपात् ; तेन च प्रथमोद्घोत एव सामान्यलक्षणमन्मूलविभागस्यापि तत्सन्निधावेव प्रसिद्धता कारिकाकारोऽभिसंहितवानेवेत्यवगच्छामः, पूर्वत्रासिद्धस्य पश्चादनुवादासंभवात् ; तदभिप्रायप्रदर्शनायोंऽयं वृत्तिकृतोऽत्र द्वैविध्योपन्यास इति नासङ्गतितिर्यर्थः । सर्वशब्दस्य काव्यव्यतिरिक्तलोकशास्त्रविषयमसंकोचमाह—

१. ड. च. 'तु' नास्ति ।

२. ड. च. 'तेनात्र'

३. ए. ड. च. 'द्वितीये उद्घोते'

४. च. 'अवान्तरभागम्'

५. क. ख. 'व्यवितम्'

६. घ. 'तु' नास्ति ।

७. क. ख. 'वृत्तियेदत्र'

८. ग. 'मूलभागम्'

ध्वन्यालोके

यथनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां तत्प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्यात्रया
काव्यान्तरातिशयि तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन एव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते

ध्वन्यालोके प्रथम उद्घोतः ॥

लोचनम्

‘स च द्विविधः’ इति ॥ ‘सर्वेषामेवेति’ ॥ लौकिकानां शास्त्रीयाणां चेत्यर्थः ॥
अतिशयोक्त्येति ॥ यथा, ‘तान्यश्वराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति’ इति । अतिशयोक्त्या
अनाख्येयतोक्त्या, साररूपैतां प्रतिपादयितुं दर्शितम् । इति शिवम् ॥

कौमुदी

लौकिकानामिति ॥ अतिशयोक्तेरुदाहरणमाह—यथेति ॥ अतिशयोक्तिरालङ्कार इति
[इति न] मन्तव्यमिषाह—अनाख्येयतोक्त्येति ॥ अतिशयो वचनगोचरातिवर्तित्व-
रूपोऽत्र विवक्षितः । तत्स्योक्तिरतिशयोक्तिः । नन्वनाख्येयत्वमसत्त्वात् नृशृङ्गादिवदपि
संभावनास्पदमिति, कथं काव्यान्तरातिशयित्वं युक्ताभिधायित्वं वेत्याशङ्क्याह—सार-
रूपतामिति ॥ काव्यात्मत्वेनात्मदमित्य ध्वनेः साररूपत्वमेव प्रतिपादयितुमियमना-
ख्येयतोक्तिरिति ‘यदि पुनः’ इति वृत्तिप्रत्येन पराभिप्रायानुभाषणपरेण प्रदर्शितमिति
योजना । इदानीमात्मीयं प्रयमोदपोतव्याख्यानरूपं विशिष्टवाङ्मनसव्यापारं परशिवस्वरूप
एव समर्पयन्नुपसंहरति—इति शिवमिति ॥ यदेतत्काव्यालोकव्याख्यानं तद्वस्तुतः
शिवात्मकमेव, तत्प्रसृतत्वात् शिवस्वरूपाभिन्नत्वात्, परस्परया तत्प्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥

संप्रति संभावनाप्रत्ययसंपादनेन श्रोतृजननिराशङ्कप्रवृत्तिसिद्धये निजनामधेय-
निगदनपूर्वकं पौर्विककाव्यालोकव्याख्यानविशेषातिशयालुसौभाग्यभाजनतया विद्वज्जनो-

१. ग. ‘अतिशयितम्’

२. क. ख. ग. ‘एव’ नारित ।

३. क. ख. ‘लौकिकीयानां शृङ्गानां’
शास्त्रीयानां’

४. क. ख. ग. ‘इवा’

५. ग. ‘इतिवदतिशय’

६. क. ख. ग. ‘होक्ता’

७. क. ख. ‘सारभूतता’

८. क. ख. ग. घ. ‘दर्शितम्’

नारितः ।

लोचनम्

किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयैव हि ।
तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥
यदुन्मीलनयुक्तयैव विश्वमुन्मीलितं क्षणात् ।

कौमुदी

पादेयतामाह—किमिति ॥ क्षेपे किंशब्दः । लोचनम् स्वकीयमेतदेव व्याख्यानम् ।
आलोकः व्याख्येयत्वेन प्रस्तूयमानः काव्यालोकप्रत्ययः । चन्द्रिका अस्त्यैवान्यकृतं
व्याख्यानान्तरम् । अथ च लोको भुवनम् ; लोचनेन नयनेन विना केवलं चन्द्रिकया
किं भातीत्यप्रस्तुतमप्यर्थान्तरं स्फुरति । अनेन च—

“ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य यदर्थतत्त्वं

धीः पश्यति श्रान्तिमवेदयन्ती ।

फलं तदाद्ये परिकल्पितानां

विचारसोपानपरम्पराणाम् ॥”

इत्युक्तनीत्या स्वयमेव साधकत्वाभावे सत्येपि काव्यालोकार्थसत्त्वावगमे निजलोचनसंपाद्ये
कियानप्युपकारोऽस्त्येव, प्रधानोपायत्वमात्रं तु विघटते ; न चैतावता सर्वत्रानुपकारकत्व-
मवगम्यताम् । न खलु तिमिरनिचयावकुण्ठितकुम्भादिनिभालने चन्द्रिकायाः सहकारित्व-
मपि विघटमानमुपलभ्यत इति दर्शितम् । हिर्यस्मादर्थे । अत्र काव्यालोके । अनुन्मीलि-
तस्य लोचनस्याकिञ्चित्कारत्वादभिहितम्—लोचनोन्मीलनमिति ॥ लोचनस्य स्वकीयस्य
ज्ञानस्य उन्मीलनं प्रकाशनम् । विचारपूर्वकज्ञानस्य साक्षात्कारकल्पत्वाच्चेतसि लोचनत्वाध्य-
वसायः । नामग्रहणस्य प्रयोजनं तु प्रागेव दर्शितम् । अयोपकमवदुपसंहारेऽपि मङ्गल-
चरणकर्तव्यतामभिसन्दधानः प्रथमोद्घोतप्रतिपाद्यमर्थसर्वस्वं संक्षिप्य दर्शयन्नेतच्छास्त्रप्रति-
पाद्याभीष्टदेवताभिन्दनलक्षणं मङ्गलं संपादयति श्लोकेन—यदुन्मीलनेति ॥ शिवाशब्देन
विश्वसारभूतस्य परमात्मशब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य महीयसी शक्तिपरादिशब्दाभिधेया स्वयं-
प्रकाशाद्वैतरूपा तदव्यतिरिक्तस्वरूपतया तदीयकृत्यसर्वस्वनिर्वहणधुरंधरा कापि देवताभि-
धीयते । तस्या एव वन्दनीयत्वे हेतुमुत्सूत्रयन् त्वाति—यदुन्मीलनेति ॥ यस्याः परिपूर्ण-
स्वयंप्रकाशचैतन्यलक्षणायाश्चितिशक्तेः ; उन्मीलनयुक्त्या स्पन्दनयोगेनैव ; “चितिः स्वतन्त्रा
विश्वसिद्धिहेतुः” इत्यादिसूत्रोक्तनीत्या विश्वमुन्मीलति प्रकाशते, जडामकस्य स्वतोऽन्यतो
वा प्रकाशासंभवात् ॥ क्षणादिति ॥ अन्यानपेक्षयेति यावत् । एवमविद्यावस्थाश्रयेणोक्तम् ।

वृत्तिगतश्लोकसूची

न्यङ्ग्यञ्जकसंयन्ध-

१८८ स्वेच्छाकेसरिणः

१५

वृत्त्युदाहृतश्लोकसूची

अज्जाए पहारो	२६४		
अत्ता एत्थ णिमज्जइ	१३२	गाथासप्तशती	७.६७
अनुरागवती सन्ध्या	१९१		
आहूतोऽपि सहायैः	२०३	(वाणेन मौखरिगुरुतया स्मृतस्य) भवो	
		(भञ्जो) रिति कोशेषु	
उपोढरागेण	१९१	पाणिनेरिति कोशेषु	
कस्य वा ण होइ	१४०		
कुविष्ठाओ	२६४		
चुम्बिज्जइ	२६४		
दे आ पसिअ	१३६		
परार्थे यः पीडाम्	२६७	इन्दुराजस्येति शार्ङ्गधरपद्यतौ सूक्तिमुक्ता-	
		वल्यां च । यशस इति सुभाषितावल्लौ ।	
परिम्लानं पीनस्तन-	२६४	वाक्पतेरिति सदुक्तिकर्णामृते ।	
भम धम्मिअ	१०३	रत्नावल्याम्	२.११
यस्मिन्नस्ति न वस्तु	५८	गाथासप्तशती	२.७५
		आनन्दवर्धनसमकालिकस्य मनोरथनाम्नः	
		कवेः	
वद्य मह विवध	१३५		
शिरसरिणि क नु नाम	२५४	धर्मकीर्तेरिति सदुक्तिकर्णामृते	
सुवर्णपुष्पाम्	१५३	महाभारते उद्योगे प्रजागरे	३५. ७४

लोचनस्थोदाहरणादिसूची

	पृष्ठे	
अंशत्वं न रूपंता	२०२	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे । पूर्णतया श्लोकोऽयमुदाहृतः ७८ पृष्ठे ।
अधिकारादपेतस्य	२२०	भामहस्य काव्यालंकारे ३. २९
अपुहुतिरभीष्टस्य	२०२	" " ३. २१
अपूर्वं यद्वस्तु	३	लोचनमङ्गलश्लोकः
अभिधेयेन सामीप्यात्	६३	भर्तृमित्रस्येति सुकुलभट्टस्य अभिषाष्टि- मातृकायाम्
अभिधेयाविनाभूत-	२८३	तन्त्रवार्तिके p. 318 Chowk. edn.
अल्पीयसापि यन्नन	२४३	श्लोकवार्तिके स्फोटवादे १०
अथज्ञयाप्यवच्छाद्य	२१०	कुतोऽपि पुराणात्
अहो संसारनैर्घृण्यम्	२२२	
अहं त्वा यदि नैश्च्येय	१९५	भामहस्य का. अ. २. ६९
आदिमभ्यन्तविषयम्	२०१	" " २. २५
आसीन्नाथ पितामही	२३१-२	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली
उपादायापि ये हेयाः	२९३	वाक्यपदीये २. ३८
उपेयुषामपि दिवम्	८२	भामहस्य का. अ. १. ६
एकदेशस्य विगमे	८०३	" " " ३. २३
एकस्मिञ्छयते	१४५	अमरशतके २३
एकाकिनी यद्वला	२३३	रुद्रटस्य काव्यालंकारे ७. ४१
एतत्तस्य मुग्धात्	२२३	भट्टशतके ९४ (K. M. Guccakas)
ऐन्द्रं धनुः	१९८	पाणिनेरिति सुभाषितावली
कर्पूर इव दग्धोऽपि	२०४	राजशेखरस्य पालरामायणे ३. ११
कवेरन्तर्गतं भावम्	१७१	भरतनाट्यशास्त्रे ७. ३
कस्य या न भवति (छाया)	१४०	
काव्यशोभायाः कर्तारः	५६	वामनस्य काव्यालंकारसूत्रेषु ३. १. १२
काव्यं तु जातु जायेत	१७५	भामहस्य का. अ. १. ५
काव्ये रसयिता सर्वैः	७९	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
किं लोचनं विनालोकः	३०२	प्रथमोद्घोतलोचनोपसंश्लोकः
किं वृत्तान्तेः	२३१	मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली
	८०	शाङ्गेपरपदार्थे १।
कीर्तिं स्वर्गफलाम्	२६५	वामनस्य का. अ. १. १. अन्ते
कृपिताः प्रमत्ताः (छाया)	१२८	पाण्ड्यगीतासु ११
क्रीडोऽपि देवस्य	२११	भामहस्य का. अ. १. ९. रत्नाहरणम्
गृह्येष्वप्यमु	२४५	कारकात् । अथर्ववेदे ८. १. ११.
गामद्वयं पुरयं पशुम्		

गौणे शब्दप्रयोगः	२८०	
तस्यास्तन्मुखमस्ति	१९७	
तान्यक्षराणि हृदये	३०१	'निद्रार्ध' इति श्लोकस्य चरमः पादः । कलशकस्येति सुभाषितावलौ सूक्तिमुक्ता- वलौ च ।
तैस्तैरप्युपयाचितैः	१७५	उत्पलदेवपादानामीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् ४. २. २
तुल्योदयावसानत्वात्	२१६	भामहस्य का. अ. ३. ४८
दीपकस्य सर्वत्र	२१३	उद्भटस्य भामहविवरणे
दूराकर्षणमोहमन्त्रः	१४५	पूर्णतयायं श्लोकः अभिनवभारत्यामुदाहृतः GOS. I. p.296.
दे आ पसिञ्ज	२३६	
देवडिति लुणाहि	२७०	
धर्मार्थकाममोक्षेपु	८०	भामहस्य का. अ. १. २
ध्यनिर्नामापरो योऽसौ	७८	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
नखं नखाग्रेण	१६८	
नायकस्य कवेः श्रोतुः	१७०	भट्टतौतस्य काव्यकौतुके
निरुद्धा लक्षणाः काश्चित्	२७०	तन्त्रवार्तिके Chowk. edn. p. 700.
निःश्वासान्ध इवादर्शः	६५	वाल्मीकिरामायणे ३. १६. १३. पूर्णतयायं श्लोको मूले उदाहृतः p. 63, K. M. edn.
नेयं विरौति भृङ्गाली	२०२	भामहस्य का. अ. ३. २२
परपरोपकारेण	२१७	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. ५. १३
पर्यायोक्तं यदन्येन	२०६	" " ४. ६
प्रतिपेघ इवेष्टस्य	१९५	भामहस्य का. अ. २. ६८
प्रत्ययैरनुपाख्येयैः	२४२	वाक्यपदीये १. ८३
प्रघातनीलोत्पल-	२१६	कुमारसंमते १. ४५
प्राणा येन समर्पिताः	२२६	भट्टेन्दुराजस्य
प्रार्थये प्रसीद (छाया)	१३७	
भावघात हठात्	२२७-८	अभिनवगुप्तपादानां तन्त्रालोके १. ३३२
भो भोः किं किमकाण्ड पय	१९६	
भिन्नं सचिर्हि लोकः	१३१	रघुवंशे ६. ३०
भ्रम धार्मिक (छाया)	१०४	गाथासमश्रयाम् २. ७५
मणिः शागोहीढः	२०१	भट्टहरेर्नीतिशतके ३५
मरो जनयति प्रीतिम्	२१३	भामहस्य का. अ. २. २७
मा निषाद	१३०	वाल्मीकिरामायणे १. २. १५
यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः	१९१	भामहस्य का. अ. २. ७९
यद्यमनुभावयति	२८८-९	भरतनाट्यशास्त्रे ७
यदि नागास्य कायस्य	३५	

पृष्ठे

यदुन्मीलनयुक्त्यैव	३०२-३	प्रथमोद्घोतलोचनोपसंहारश्लोकः
यद्विभ्रम्य विलोकितेषु	१४९	भट्टेन्दुराजस्य
यस्य विकारः प्रभवन्	२३२	रत्नटस्य काव्यालंकारे ७. ३८०
याते द्वारवतीम्	१५०	
यावत्पूर्णे न चैतेन	१६०-१	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य	८३	
ये चान्त्यभ्युदये प्रीतिम्	२२४	
योऽर्थो हृदयसंवादी	७८	भरतनाट्यशास्त्रे ७. ७
यं सर्वशैलाः	१६९	कुमारसंभवे १. २
यः संयोगविभागाभ्याम्	२४१	वाक्यपदीये २. १०२
राजहंसैरवीज्यन्त	१९४	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. १. १२
राम इव दशरथोऽभूत्	२१४	
लोकेत्तरे हि गान्धीयै	४६	
वक्राभिधेयशब्दोक्तिः	५७	भामहस्य का. अ. १. ३६
वाग्धेनुर्दुग्ध एकं हि	१६८	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
विभावानुभावव्यभिचारि-	२८९	भरतनाट्यशास्त्रे ६
विभावो विज्ञानार्थः	२८८	" " ७
विरुद्धालंक्रियोद्धेले	२१४	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. ५. २०. तत्र
		'अनेकालंक्रियोद्धेल' इति पाठो दृश्यते।
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्	१०६	मीमांसकोक्तिरिति मुकुलभट्टस्य अभिधा-
		वृत्तिमातृकायाम्
वतिरागोऽपि सरागवत्	२२८	
ब्रज ममेव (छाया)	१३५	
शुशुच्छेददृष्टेच्छस्य	२०६	
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य	१६१	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
शब्दशृङ्खलोऽभिधानार्थाः	६८	भामहस्य का. अ. १. ९
शब्दस्योध्यमभिव्यक्तेः	२४३	भर्तृहरिः वा. प. १. ५७
शब्दानामभिधानम्	६८	उद्भटस्य भामहविवरणे
शब्दार्थवच्यलंकाराः	२१६	" का. आ. सा. सं. ५. ११
शाशिवदना	२१४	अभिनवगुप्तपादानाम्
शृङ्गारहास्यकरुण-	१५३	भरतनाट्यशास्त्रे ६. १६
शृङ्गारादि भवेद्धास्यः	१४४	" " ६. ४४
श्वभूरत्र शेते (छाया)	१३२	गाथासप्तशत्याम् ७. ५६
स एकस्त्रीणि जयति	२०३	भामहस्य का. अ. ३. २४
सर्गं अपारिजातं	२२५	सिंघुषण्णे ४. २०
समाधिरन्यत्रमस्य	२६१-२	
सरूपव्यञ्जनन्यासम्	४३	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. १. ७
साटश्याहृश्रणा यक्रोक्तिः	६९	यामनस्य का. अ. सू. ४. ३. ८
सामान्याभ्यन्यभासिद्धेः	१०८	श्लोकवार्तिके अर्थापत्ति. ७०

स्मरः स्मरमिव प्रियम्	२१५
होइ, ज गुणाणुराओ	२१८

लोचनस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

भट्ट इन्दुराजः	१. १४८. २००. २२६	अभिनवगुप्तपादानां ध्वन्यालोकगुरुः
उत्पलदेवपादाः	१५५	" " प्रत्यभिज्ञागुरुः
भट्ट उद्भटः ४७. ६७. ६८. २०४. २०६		
ऐतिहासिकाः	२१०	
चन्द्रिका	३०२	लोचनतः प्राचीना ध्व. आ. व्याख्या
तत्त्वालोकः	१२५	आनन्दवर्धनाचार्याणां प्रत्यभिज्ञाशास्त्र- ग्रन्थः । महेश्वरानन्देन स्वमहार्थ- मञ्जरीपरिमले (TSS. 66. p 149) उदाहृतश्च ।
भट्टतौतः	१७०	अभिनवगुप्तपादानां नाट्यशास्त्रगुरुः
भट्टहरिः	२४१	
भामहः ४७. ६८. २००. २०९. २१०		
मनोरथः	५९	आनन्दवर्धनाचार्यसमकालिकः कविः
मुनिः (भरतः)	१७१	
" (वात्मीकिः)	१६०	
वामनः	६७. ६८. २००	
विवरणम्	२१३	भट्टोद्भटकृतं भामहविवरणम्
सेतुः	२२५	सेतुबन्धः
हृदयदर्पणम्	१६०. १६२	भट्टनायकग्रन्थः

कौमुद्युदाहृतश्लोकादिसूची

अकृतार्थेऽपि मनसिजे	१३५	अभिज्ञानशाकुन्तले २. १
अधिकारी चात्र विमल-	१४७	अभिनवभारत्याम् ६. GOS. I. p. 280
अश्ववसाये व्यापारप्राधान्ये	२५	अलंकारसर्वस्वसूत्रेषु २५
अनित्यपक्षे	२४०	वृत्तिभारत्येति कौमुद्याम् । हरेर्वाक्यपदी- यवृत्तशो दृश्यते । p. 98, Lahore edn.
अपांसुलानां धुरि	२२६	रघुवंशे २. २
अपूर्ववस्तुनिर्माणम्	८	कौमुदीकर्तुः संप्रदश्लोकः
अभिधेयेन संयोगात्	२८०	भट्टमित्रस्य
अरुणगणिसहोदरापरोष्ठम्	६८	कौमुदीकर्तुरेव
अलिङ्गः संयोधनविषयश्च	१६	
अस्माभिर्व्यनुष्ठेयम्	१२८	महाभारते वने घोषयात्रायाम् २४३. १७
आदायुत्कर्षशालित्व-	७	कौमुदीकर्तुः संप्रदश्लोकः
आदिमशान्तवचनात्	२०१	महत्सु कस्य अलं. सर्वस्ववृत्तौ TSS. p. 47

आद्यस्यापूर्वमित्यादि	७	कौमुदीकर्तुः संप्रहश्लोकः
आद्येन तावत् काव्यात्म-	८	" "
आनन्त्याद्यभिचाराद्य	१०८	
आनन्दवर्धनविवेक-	१०	लोचनोपसंहारश्लोकः ।
आलस्यं तदभीष्टार्थात्	१४८-९	
आवर्त्यनानो वर्णः पदे या	४३	
आशीर्मात्रावसायित्वम्	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहश्लोकः
आस्वादयन्ति मनसा	१०१	भरतनाट्यशास्त्रे ६. ३३
इलेपा सहकारशक्तिः	१५५	उदयनस्य न्यायकुसुमाञ्जलौ १. २०
इदमनेन शब्देन	६०	अभिनवभारत्याम् (?)
इदं भासि न भातीति	९४	
इदं रुणद्धि	७	
इयता ग्रन्थकारस्य	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहश्लोकः
इष्टलक्षणं फलम्	१३	
उक्तवक्ष्यमाणयोः	१९५	मङ्गलस्य अलं. सर्वस्वसूत्रेषु ३८
उत्कर्षप्राप्तिराधोऽर्थः	४	
उत्तमयुवप्रकृतिः	५	भरतनाट्यशास्त्रे ६, शृङ्गारलक्षणे
उन्मिलित कमलम्	६८-९	का. अ. सूत्रवृत्त्यां वामनेनोदाहृतम्. ४. ३. ८.
उपमानवतार्येन	२३	भामहस्य काव्यालंकारे २. ७५; उपमान- वतोऽर्थस्येति च पाठः ।
उपमानाद्यदन्यस्य	६	काव्यप्रकाशे १०. १९
उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैः	१७७	सं. शारीरके २. ६२.
ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य	३०२	अभिनवभारत्याम् GOS. I. p. 280
कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति	२९०	अभिनवभारत्याम् GOS. I. p. 286
कन्दर्पोपनिषद्	२६१	कौमुदीकर्तुरेव
कपिज्ञपितक्रमण-	१५१	
कमलमनम्भसि	६. ७	
कवित्वचीर्जं प्रतिभातम्	१७०	वामनस्य का. अ. सूत्रेषु १. ३. १६
कथिप्रौढेति-	८	कौमुदीकर्तुः संप्रहश्लोकः
कविरपि विद्यधोऽसौ	५	
कार्यमेव हि वक्तृणाम्	१०५	
काव्यार्थान् भावयन्तीति	१७२	भरतनाट्यशास्त्रे ७ अध्याये
कुचसीमनि	२०२	कौमुदीकर्तुरेव
क्रिया हि वस्तुपूर्वता प्रसीदति	९४	रघुवंशे ३. २९
खमपि खादति	१००	
चितिः स्वतन्त्रा	३०२	क्षेमराजीयप्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्रेषु १.
जगज्जनानुग्रह	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहश्लोकः
शाततत्त्वस्य लोकोऽयम्	२२८	

ततस्समस्तसारत्वाद्	९	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
ततोऽप्यतादृशः	७	"
तान्येव भावोपहतानि कस्कः	२१	महाभारते, आदिपर्वणि १. ३०१
त्रिभुवने सिद्धाः	९६	
त्रीनुदाहरणान्ताद्या	४१	
द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः	१७०	विद्याचक्रवर्तिनाप्ययं श्लोकः स्वका. प्र. टीकायामुदाहृतः TSS. pp. 13-14
न सन्तापच्छेदः	२४	मालतीमाधवे १. ३४
न हि स्वभावो भावानाम्	६	
नाकवित्वमधर्माय	१७६	भामहस्य का. अ. १. १२
नाचेतनस्य कर्तृत्व-	१८	
नादिराहितबीजायाम्	२४१-२	वाक्यपदीये १. ८५
नित्यमेकमनेकवर्ति सामान्यम्	४५	Cf. घटदराजीयतार्किकरक्षा
नीरसानि दृषद्-	७	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
नूतनं वस्तु	७	" "
पदार्थान् प्रतिपाद्यैव	१०८	
परसामान्यविभ्रान्तिः	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
परस्परविरोधे	६७	कुसुमाञ्जलौ ३. ८
परात्मकं मरस्वत्या	७	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
परानुगृह्यालुप्तम्	१४	" "
पर्यायेणैव ते यस्मान्	२५८	
पुनरभिधानम्	४३	
पूर्वविज्ञानसंस्कार	११४	तन्त्रवार्तिके Chowk. edn. p. ९
प्रकृष्टो घर्णविन्यासः	४३	
प्रत्योपाख्याप्रसरणम्	९	कौमुदीकर्तुः संप्रहृल्लोकः
प्रज्ञां नवनवोन्मेष-	१७०	भट्टतौतकृतप्रतिभालक्षणासुसारि वाक्य- मिदं श्रीविद्याचक्रवर्तिना च स्वका. प्र. टीकायामुदाहृतम् । TSS. I pp. 13-14.
प्रयातनीलोत्पल-	२५	कुमारसंभवे १. ४६
प्रवृत्तस्य निषोक्तिः	१३९	
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा	२९४	श्लोकवार्तिके शब्द. ४
भयमेव देशकालादि	१२७	अभिनवमारत्याम् ६. GOS. I. p. 280
भयति न गुणानुरागः (छाया)	२१८	
भावान्तरमभावोऽन्यः	१४५	श्लोकवार्तिके निरालंघन. ११८
भेदप्राधान्ये	२३	महत्तुल्यस्य अलं स. मूत्रेषु २८
माधुर्यव्यञ्जकैः	४४	काव्यप्रकाशे ९. ३
मुखमिदमलमाख्याः	२३४	कौमुदीकर्तुरेव
यत्रेप्यां सङ्गतः स्नेहः	१४२	

	पृष्ठे	
यथा खनन् खानिघ्रेण	१०	
यथानुधाकः श्लोको वा	२४२	वाक्यपदीये १. ८२
यथास्मै रोचते विश्वम्	३०३	ध्वन्यालोके ३ उदाहृतोऽयं श्लोकः p. 222, K. M. edn
यस्तु स्मरेऽपि	१४३	
या व्यापारवती	५. ७	आनन्दवर्धनस्य ; ध्व. आ. ३. p. 227
युक्तिमुक्तं तु गृहीतः	२१०	
रसभावतदाभास-	१३८	अलं. स. सूत्रेषु ८२
रीतिरात्मा काव्यस्य	४८	का. अ. सूत्रेषु १.२. ६-८.
लब्धरूपे कचित्	३८	महासिद्धौ १. २.
वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारः	१०	
वक्राभिधेयशब्दोक्तिः	६०	भामहस्य का. अ. १. ३६
वर्णसाम्यम्	४३	काव्यप्रकाशे ९. ६
वाणी वाणीव परम्	२३४	कौमुदीकर्तुरेव
विभानुभावव्यभिचारि-	२८४	भरतनाट्यशास्त्रे ६
विशेषणसाम्यात्	१९१	मङ्गलकस्य अलं. स. सूत्रेषु ३१
विश्रान्तिघात्रो ह्यर्थस्य	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
विश्वानन्दकरत्वेन	९	" " "
विषयापह्नवेऽपह्नुतिः	२५	अलं. स. सूत्रेषु २५
व्यक्तस्य ग्रहणानुगुण	२४२	महाभाष्ये
व्याख्यातृश्रोतृ-	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
व्याख्यात्राद्याभिमुर्योक्तिः	१४	" " "
व्यापारस्त्रिविधः	७१	भट्टनायकमतानुवादी श्लोकः
शब्दस्य महणे हेतुः	२४३	संग्रहकारस्येति वाक्यपदीये हरिवृत्तौ p. 79, Lahore edn.
शब्दाः संकेतितं प्राहुः	१०७	
शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि	१४	अभिनवभारत्यां १० अध्यायान्ते
शेषैर्वर्णैर्यथायोगम्	४४	का. अ. सा. स. १.६. वेपैर्वर्णैरिति अत्र प्रमादान्मुद्रितम् ।
पद्मजश्च ऋषभश्चैव	१७३	भरतनाट्यशास्त्रे २८. २२
सत्यं संहतिशालि-	२२७	कौमुदीकर्तुरेव
सद्भावे साधुभावे च	१८२	भगवद्गीतासु १७. २६
संभावितस्य चाकीर्तिः	२४	२. ३४
संभाव्येते उभे	८	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
सर्वत्र वस्तुसन्देहे	२४४	
सर्वनाम प्रसिद्धार्थम्	३	भामत्याम् १. १. २४.
सा जगति स्वपिति	२०१	कौमुदीकर्तुरेव मयूरदूतनाम्नि काव्ये । इदं च काव्यमग डाक्टर कुञ्जराजैः मुद्रयते ।

सामान्यतः प्रथममेवः	१२२	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	
सामुख्यमाभिमुख्यम्	१४	भामहस्य का. अ. २. ७६	
सितासिते पक्षमवती	२३	वाक्यपदीये प्रकीर्णके साधन. १	
सिद्धस्याभिमुखीकार-	१५	श्लोकवार्तिके प्रत्यक्ष. १३३	
सिद्धानुगममात्रं हि	२८८		
सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य	९५	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	
सूर्योदयादिविषया	१४	भामहस्य का. अ. २. ८५	
सैषा सर्वैव धक्रोक्तिः	६०	" " " २. ८०	
स्कन्धवानृजुः	१९१	वृषभदेवकृतवाक्यपदीयटीकायाम् Lahore	
स्थानकरणसंयोग-	२४०	edn p. 99. 'कदम्बकोरकवत्' इति	
		तत्र साधुः पाठो दृश्यते ।	
स्वपक्षहानिकर्तृत्वात्	१२४	आभाषण.	
स्वयं दासास्तपस्विनः	१२		
स्वर्गमपारिजातम् (छाया)	२२६	सेतुबन्धे	
स्वेच्छेत्यादौ	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	

कौमुदीस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

अभिनवगुप्तपादाः	२. ६०	भाट्टाः	१२५
अभिनवभारती, भारती	१४. २९०	भामहः २. २३. ४७. ६८. १९५. १९१. १९८	
आनन्दवर्धनाचार्यः	२		२१०
भट्ट इन्दुराजः	१०. १७५	भाष्यकृतः	२४२
ईश्वरप्रतापिज्ञा	१७५	मङ्गलुकः*	२३. १९१. १९५. २०१
उत्पलदेवपादाः	१७५	मृयूरदूतम्	२०१
उदयनः	१५५	मुनिः (भरतः)	१७२. १७३. २८४. २८९
उद्भटः ४४. ४५. ४७. ६८. ७०. २०५. २०६		रत्नावली	२६५
कणभक्षः (कणादः)	४५	लोचनम्	२. १०
काव्यप्रकाशः	४३. ४४	वामनः	४८. ६८. १७०. १९८
काव्यालोकः (ध्वन्यालोकः)	२. १०	वृत्तिकारः (भर्तृहरिः, स्ववाक्यपदीयस्य	
तत्त्वालोकः	१२४	ध्याख्याता)	२४०
दुःखलात्मजः (अभिनवगुप्ताचार्यः)	१४	वैयाकरणः	१२५
भट्टनायकः	१०२. १२७. १३४	सूत्राणि (प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्राणि)	३०२
प्राभाकराः	१२५	हृदयदर्पणम्	१६२
भर्तृहरिः	२४०. २४३		

* अतःकारसर्वग्रन्थतद्व्याख्योः कर्तृविषये विवेचनादो दृश्यते । अनन्तशायनमुद्रितपुस्तके तमुद्रणव्याख्यानां मूलग्रन्थाणां कथ्यकः, तस्याः तावदप्यो मङ्गलुकः कर्तेति दृश्यते । कौमुद्यां तु अनेकत्र सूत्राणि मङ्गलुकनामोदाहरणपूर्वं निर्दिष्टानि, तस्मिन् २०१ पृष्ठे तथैव मङ्गलुक-नामा उदादिष्यते ॥

उपलोचनोदाहृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

पृष्ठे

अञ्जनम् २५.५९.८२.१५४.१६४.१७५

लोचनव्याख्यानमिदममुद्रितं मद्राजकीय-
प्राच्यकोशागारे यावत्प्रथमोदघोत-
मुपलभ्यते ।

अन्यापदेशः (भट्टस्य)	२२४
अभिधावृत्तिमातृका	२८३
भट्ट उद्धटः	११. ६९
काव्यमीमांसा	१६४
काव्यानुशासनकाराः (हिमचन्द्राचार्याः)	२५४
काव्यालंकारः (रुद्रस्य)	२३२
काव्यालंकारव्याख्या (नमिसाधोः)	२३३
काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः	२१३
राजानककुन्तकः	१९
(नमिसाधुः)	२३३
नाट्यवेदविधुतिः (अभिनवभारती)	११
मर्तुमित्रः	२८३
भट्टः	२२४
महाभारतम्	२५३
महिमभट्टः	१९
मुकुलभट्टः	२८३
राजशेखरः	१६४
रामायणम्	१६३-४
रुद्रटः	२३२
वामनः	२१३
वाल्मीकिः	१६४
शाङ्करो मायावादः	२२४